

Χάρος αειχώρος

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ, ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΤΟΜΟΣ 4
VOLUME 4

ΤΕΥΧΟΣ 1
ISSUE 1

ΜΑΪΟΣ 2005
MAY 2005

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
*Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξης*

ΚΟΚΚΩΣΗΣ ΧΑΡΗΣ
ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ ΗΛΙΑΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗΣ
ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ
ΓΟΥΣΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ
ΔΕΦΝΕΡ ΑΛΕΞΗΣ
ΨΥΧΑΡΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αραβαντινός Αθανάσιος	- ΕΜΠ
Ανδρικόπουλος Ανδρέας	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βασενχόβεν Λουδοβίκος	- ΕΜΠ
Γιαννακούρου Τζίνα	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Γιαννιάς Δημήτρης	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δελλαδέτσιμας Παύλος	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δεμαθάς Ζαχαρίας	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ιωαννίδης Γιάννης	- Tufts University, USA
Καλογήρου Νίκος	- ΑΠΘ
Καρύδης Δημήτρης	- ΕΜΠ
Κοσμόπουλος Πάνος	- ΔΠΘ
Κουκλέλη Ελένη	- University of California, USA
Λαμπριανίδης Λόης	- Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λουκάκης Παύλος	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Λουρή Ελένη	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μαντουβάλου Μαρία	- ΕΜΠ
Μελαχροινός Κώστας	- University of London, Queen Mary, UK
Μοδινός Μιχάλης	- Εθν. Κέντρο Περιβ. και Αειφ. Ανάπτυξης (ΕΚΠΑΑ)
Μπριασούλη Ελένη	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παπαθεοδώρου Ανδρέας	- University of Surrey, UK
Παππάς Βασίλης	- Πανεπιστήμιο Πατρών
Πρεβελάκης Γεώργιος-Στυλ.	- Universite de Paris I, France
Φωτόπουλος Γιώργος	- Πανεπιστήμιο Πατρών
Χαστάογλου Βίλμα	- ΑΠΘ

Διεύθυνση:

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ
Πεδίον Άρεως, 38334 ΒΟΛΟΣ
<http://www.prd.uth.gr/aeihoros> e-mail: aeihoros@prd.uth.gr
τηλ.: 24210 – 74456 fax: 24210 – 74380

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Επιστημονικό Περιοδικό

αειχώρος

Επιμέλεια έκδοσης: Άννα Σαμαρίνα – Παναγιώτης Πανταζής
Λαγούτ: Παναγιώτης Πανταζής
Σχεδιασμός εξωφύλλου : Γιώργος Παρασκευάς – Παναγιώτης Πανταζής
Εκτύπωση: Αλέκος Ξουράφας
Κεντρική διάθεση: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

Περιεχόμενα

	Στεφάνου Ι., Μπούλα Ρ.	4
Οι Επιδράσεις της Παγκοσμιοποίησης στο Ελληνικό Αστικό Τοπίο		
	Μπαρμπόπουλος Ν., Μηλάκης Δ., Βλαστός Θ.	20
Αναζητώντας τη Μορφή της Βιώσιμης Πόλης: Κριτική Προσέγγιση του Συμπαγούς Πολεοδομικού Μοντέλου		
	Αρβανιτίδης Π.	46
Η Λειτουργία της Αγοράς Ακινήτων μέσα από το Πρίσμα των Αυθεντικών Θεσμικών Οικονομικών: Μια Θεωρητική Προσέγγιση		
	Γκιάλης Σ.	70
Χωρικοί Καταμερισμοί και Διαστάσεις των Άτυπων Μορφών Εργασίας: Η Περίπτωση του Τοπικού Παραγωγικού Συστήματος της Θεσσαλονίκης		
	Σπιλάνης Γ., Κίζος Θ., Κονδύλη Ι., Μισαπλίδης Ν.	106
Προσπελασιμότητα και Ελκυστικότητα των Νησιών του Αιγαίου		
	ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	
	Γοσποδίνη Α.	136
Χωρικές Πολιτικές για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη των Μικρών Ελληνικών Πολεων		
	Δαγκλή Κ.	162
Σχέδιο Χωρικής Οργάνωσης και Αειφόρου Ανάπτυξης του Νομού Χανίων		
	ΑΠΟΨΕΙΣ	182
	Συνέντευξη με τον Jean Remy	184
	Remy J.	196
Χώρος και Κοινωνιολογική Θεωρία. Προβληματική της Έρευνας		

Οι Επιδράσεις της Παγκοσμιοποίησης στο Ελληνικό Αστικό Τοπίο

Ιωσήφ Στεφάνου

Καθηγητής, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ρόιδω Μητούλα

Λέκτορας, Χαροκοπείο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Το παρόν άρθρο έχει ως στόχο να διερευνήσει τις επιδράσεις της Παγκοσμιοποίησης στο Ελληνικό Αστικό Τοπίο. Τα ισοπεδωτικά φαινόμενα της παγκοσμιοποίησης έχουν επιβάλλει νέες αντιλήψεις, νέες καταστάσεις, νέους τρόπους ζωής, νέες ευκαιρίες και όλα αυτά αντικατοπτρίζονται πάνω στην εικόνα και τη ζωή μιας ελληνικής πόλης. Από την άλλη όμως πλευρά, η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση, σημαντικότατο ιστορικό γεγονός, διαμορφώνει συνθήκες οι οποίες από τη μία πλευρά ενισχύουν το παγκοσμιοποιητικό ρεύμα, αλλά ταυτόχρονα δημιουργούν προϋποθέσεις διαφύλαξης και ανάδειξης των ιδιαιτεροτήτων των τόπων και των λαών τους.

Οι ελληνικές πόλεις καλούνται να ανταποκριθούν σε αυτές τις προκλήσεις, να αποφύγουν τις καταστροφικές τους συνέπειες και να αξιοποιήσουν τις ευκαιρίες τους για να αναδείξουν το δικό τους χαρακτήρα, την ταυτότητά τους, τη φυσιογνωμία τους.

Το άρθρο καταλήγει σε αισιόδοξα συμπεράσματα σημειώνοντας ότι οι διάφορες μορφές της παγκοσμιοποίησης θα απορροφηθούν, θα προσαρμοσθούν, και στο τέλος, όπως συνέβη τον περασμένο αιώνα με τον Νεοκλασικισμό, θα εμφανισθεί μια νέα συνθετική έκφραση, προσαρμοσμένη στα ελληνικά δεδομένα, τόσο στην Αρχιτεκτονική όσο και σε κάθε άλλη μορφή της τέχνης ή της διανόησης. Οι δυνάμεις που διαθέτουν οι ελληνικές πόλεις, ιδίως οι ιστορικές, είναι πολλές και ικανές ώστε να εκφράσουν στο τέλος, τον αληθινό χαρακτήρα τους και να εμφανίσουν την ίδια τη φυσιογνωμία τους.

Λέξεις κλειδιά

Παγκοσμιοποίηση, φυσιογνωμία, ελληνική πόλη, αστικό περιβάλλον.

The Effects of the Globalization on Greek Urban Landscape

The physiognomy of the Greek city is shaped by -according to the results of N.T.U.A. Urban Design Laboratory for "the physiognomy of Greek city"- a wide variety of elements of different origin. Some of these are the physically "em-bossed" characteristics, the topography of the soil, the presence of the natural element, the climate etc. Apart from the elements that are determined by geophysical position, a very significant role is played by the cultural and especially the architectural heritage. This heritage can refer to merely the notorious ancient name of cities with great heritage (eg. Thiva, Argos) or even to whole historical centers highlighted with vivid memory elements (eg. monuments).

However, in order to determine the physiognomy of Greek cities, apart from physical and cultural characteristics, we need to focus on the "Logos" (Speech) and "Myth" of a city, as an expression of the communal consciousness of the citizens meaning the civilization itself (Kamperou, 1984). Furthermore, the physiognomy of the Greek city is influenced both by political - social - financial systems and by the human factor which is the overall character and the temperament of the Greeks. In addition, it would be an omission not to mention the influence of the legislative frame in the shaping of the physiognomy of Greek cities, while the character of Greeks and the specific characteristics of people from different Greek regions also play a very important part. For example, people from Crete, Macedonia, Cyclades, Thessalia, etc.

On the other hand, while the effects of globalization are continuously enhanced and are more frequently observed at urban surroundings, the question that first comes forward is whether the European Union (E.U.) contributes through its policy and actions to the confrontation of the "devastating" phenomenon of globalization and secondly to which extent it identifies with it or at least contributes to its expansion.

We should however differentiate the globalization phenomenon from the creation of the E.U. The latter, according to a series of E.U. declarations which have moved forward to the state of action and undertaking of the necessary measurements aim at the respect and the enhancement of local peculiarity of European nations. Undoubtedly the greatest advantage of Europe is the diversity in cultural values and ways of life.

Consequently, the inner resistance of Greek cities to any radical change and distortion of their characteristic physiognomy is supported by the European Union. As presented in the research, the E.U. increasingly attempts to eliminate the effects of globalization that might threaten the cultural and social constitution of Europe. The first European actions have thus been supported on powerful cultural base and cultural heritage. Naturally, Greece is a place which has these characteristics in a high degree.

Keywords

Globalization, physiognomy, greek city, urban environment.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η φυσιογνωμία μιας πόλης, όπως και ο χαρακτήρας της, στηρίζονται σε όλα εκείνα τα ξεχωριστά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία τη διαφοροποιούν από τις άλλες πόλεις, προβάλλοντας την ιδιαιτερότητα της ταυτότητάς της. Σήμερα όμως, γεννιούνται πολλά ερωτήματα. Πώς διαμορφώνεται και πως εκφράζεται μέσα από την επικρατούσα τάση της παγκοσμιοποίησης, αλλά και από την υπάρχουσα και συνεχώς εδραιούμενη Ευρωπαϊκή Ενοποίηση αυτή η φυσιογνωμία; Πώς μία σημερινή ελληνική πόλη μπορεί να ξανααποκτήσει τον τίτλο της "χώρας", του τόπου δηλαδή, που αναπτύσσοντας το δικό του λόγο και μύθο διαμορφώνει μία συλλογική συνείδηση, την οποία εκφράζει προς τα έξω ως πολιτισμό; Έχει το δικαίωμα ο σημερινός κάτοικος μιας περιοχής να ονομάζεται πολίτης μιας πόλης όταν δε μετέχει στη συλλογική αυτή συνείδηση και στον πολιτισμό της;

Τα ισοπεδωτικά φαινόμενα της παγκοσμιοποίησης έχουν επιβάλλει νέες αντιλήψεις, νέες καταστάσεις, νέους τρόπους ζωής, νέες ευκαιρίες. Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση, σημαντικότατο ιστορικό γεγονός, διαμορφώνει συνθήκες οι οποίες από τη μία πλευρά ενισχύουν το παγκοσμιοποιητικό ρεύμα, αλλά ταυτόχρονα δημιουργούν προϋποθέσεις διαφύλαξης και ανάδειξης των ιδιαιτεροτήτων των τόπων και των λαών τους.

Οι ελληνικές πόλεις καλούνται να ανταποκριθούν σε αυτές τις προκλήσεις, να αποφύγουν τις καταστροφικές τους συνέπειες και να αξιοποιήσουν τις ευκαιρίες τους για να αναδείξουν το δικό τους χαρακτήρα, την ταυτότητά τους, τη φυσιογνωμία τους.

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Από την έρευνα που έγινε από το Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης του ΕΜΠ για τη φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης διαπιστώθηκε ότι εκμαιοτήκαν και τονίστηκαν οι ιδιομορφίες που παρουσιάζει η ελληνική πόλη και τα βασικά στοιχεία πάνω στα οποία στηρίζεται η φυσιογνωμία της. Εκτός από τα 29 στοιχεία που ήταν ήδη γνωστά από τους διεθνείς ερευνητές, εντοπίστηκαν κάποια νέα που είναι ιδιαίτερα καθοριστικά¹. Βασικός πυκνωτής

¹ Τα στοιχεία αυτά αναλύονται στο βιβλίο "Η Φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης" που έχει εκδώσει το Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης του ΕΜΠ με τα συμπεράσματα της ομώνυμης έρευνας που εκπονήθηκε από ομάδα ερευνητών με Επιστημονικό Υπεύθυνο τον καθηγ. Ι.Στεφάνου το 2000. Στη συνέχεια αναφέρονται τα 29 στοιχεία που σύμφωνα με τους σύγχρονους διεθνείς ερευνητές (στο εσωτερικό των παρενθέσεων αναφέρονται τα ονόματά τους), διαμορφώνουν τη φυσιογνωμία μιας πόλης:

- το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σύστημα παραγωγής του κτισμένου χώρου (Tafari, Zevi)
- τα πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά γεγονότα (Rossi, R.Krier, Castex, Panerai)
- τα μνημεία, τα ιστορικά στοιχεία (Rossi, R.Krier, L.Krier, Cittle)
- ο πολεοδομικός ιστός (Rossi, R.Krier)
- η τυπολογία των όψεων και των γωνιακών απολήξεων (R.Krier)
- η μορφή των αρχιτεκτονικών στοιχείων, όπως κολώνες, τοίχοι, στέγη, σπίτι κ.ά. (R.Krier)
- το πλήθος και η μορφή των δρόμων και των πλατειών (R.Krier)

της φυσιογνωμίας μιας πόλης είναι το ίδιο της το όνομα. Ο τονισμός του ονόματος, παρά την όποια σοβινιστική διάθεση που μπορεί να ενισχύει, βοηθά ιδιαίτερα στην ανάπτυξη αντιστάσεων έναντι των ισοπεδωτικών φαινομένων της παγκοσμιοποίησης. Ένα ακόμη τέτοιο στοιχείο είναι ο πολύ υψηλός βαθμός κοινωνικότητας που αναπτύσσεται στην ελληνική πόλη. Κοινωνικότητα, η οποία βέβαια υποστηρίζεται από τα φυσικά χαρακτηριστικά όπως είναι η γεωφυσική θέση, το κλίμα κ.λπ. Επίσης, υποστηρίζεται και από την ιδιοσυγκρασία του λαού, καθώς οι Έλληνες είναι ένας μεσογειακός λαός και οι μεσογειακοί λαοί έχουν μία ανεπτυγμένη διάθεση για κοινωνικές σχέσεις, μία έκφραση της κοινωνικότητας συναισθηματική και όχι μόνο ιδεολογική.

Τα πειράματα επίσης έδειξαν πως οι περισσότεροι στηρίζουν το θέμα της φυσιογνωμίας στις καθημερινές μικρές απολαύσεις που οι ελληνικές πόλεις προσφέρουν. Απαντήσεις όπως: "για εμένα η Αθήνα είναι ουζάκι με λιακάδα στο Θησείο", δείχνουν πως η φυσιογνωμία ενός τόπου στηρίζεται και σε στοιχεία όπως το κλίμα, αλλά και το γευστικό ή το οσμητικό τοπίο. Εξίσου με τα χαρακτηριστικά μνημεία, είναι γεγονός πως οι ελληνικές πόλεις διαθέτουν σε πλήθος και ποικιλία τα παραπάνω στοιχεία. Άλλα επίσης πολύ ισχυρά ελληνικά χαρακτηριστικά που ανέδειξε η έρευνα, είναι οι ιδιομορφίες του έμψυχου υλικού και οι συνήθειες ψυχολογικές του καταστάσεις, όπως επίσης και οι ιδιαιτερότητες των χρήσεων.

-
- η μορφή των οικοδομικών τετραγώνων (Rossi, R.Krier, Castex, Panerai)
  - τα κλασικά τμήματα της πόλης (R.Krier, L.Krier)
  - η κλίμακα της γειτονιάς, οικοδομικών τετραγώνων, οι αποστάσεις κ.ά. (R.Krier, Στεφάνου)
  - οι κλίσεις (Στεφάνου)
  - το γραφικό (Guadet)
  - η φυσική χωρική αλυσίδα, φυσικά δεδομένα, χωρικά στοιχεία, φως προοπτική, οπτική σε κίνηση, θέες εν σειρά (sequences), σημεία θέας, πολεοδομική επίπλωση, διαφημίσεις κ.ά. (Cullen)
  - το κλίμα (Cullen, Broadbent)
  - το δίκτυο σκηνών (Lynch, Moles, Cullen)
  - τα σημεία αναφοράς, διαδρομές, κόμβοι, όρια, φραγμοί (Lynch)
  - το όνομα (Lynch, Στεφάνου)
  - τα στοιχεία που κινούν την προσοχή (Appleyard, Στεφάνου)
  - οι ευθυγραμμίσεις (Appleyard)
  - το οργανωτικό σχήμα αρχών (Alexander)
  - το patterns περιοχών, πόλεων, γειτονιών, κτιρίων, δωματίων, αρχιτεκτονικών στοιχείων κ.ά. (Alexander)
  - τα κοινότυπα κέντρα, ή πυκνωτές (Στεφάνου)
  - τα ιστορικά σύμβολα και τα αντιπροσωπευτικά στολίδια (Venturi)
  - οι όψεις και οι διακοσμητικές επιφάνειες (Venturi)
  - η παρουσία, το μοτίβο (Venturi)
  - η συγκέντρωση / διεύθυνση / ρυθμός (Schulz)
  - ο εγκλεισμός / επέκταση (Schulz)
  - η ατμόσφαιρα και χαρακτήρας (Schulz)
  - οι ενδείκτες, σήματα, ενδείκτες με πρόθεση (Bonta)

Σημαντικότερο ρόλο στην αναγνώριση της "φυσιογνωμίας της ελληνικής πόλης" παίζει η χρονικότητά της και κυρίως αυτό που θα ονομάζαμε "ο άλλος χρόνος" (ο νοσταλγικός). Αυτός που είχαμε, τον χάσαμε και επιθυμούμε να τον ξαναβρούμε, ο παλιός καλός καιρός...

Για να εξετάσουμε λοιπόν κατά πόσο η ελληνική πόλη μπορεί να εμφανίσει δυνάμεις αντίστασης στο φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης και κατά πως μπορεί να αντιδράσει σε ορισμένα φαινόμενα της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης τα οποία μπορεί να είναι ισοπεδωτικά, θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν όλα αυτά τα στοιχεία, τα οποία είναι καθοριστικά για τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της. Ένα πρώτο στοιχείο είναι τα φυσικά δεδομένα του τόπου. Είναι γνωστό ότι η γεωφυσική ποικιλία και το κλίμα της Ευρώπης καταρχήν αλλά και της Ελλάδας στη συνέχεια, έχει επηρεάσει σημαντικά το αστικό τους περιβάλλον. Η μακρά ιστορία του ευρωπαϊκού πολιτισμού και των ευρωπαϊκών πόλεων έχει, επίσης, συμβάλει στην επιλογή των γεωγραφικών χώρων που οι τελευταίες οικοδομήθηκαν και αναπτύχθηκαν. Έχει επισημανθεί ότι η θαλάσσια, παραποτάμια και παραλίμνια τοποθεσία, τα δάση, οι πεδιάδες, η ύπαρξη πρώτων υλών με την αντίστοιχη βιομηχανική ανάπτυξη πολλών ευρωπαϊκών και ελληνικών πόλεων, αποτυπώθηκε πολλαπλά στη φυσιογνωμία τους είτε μέσω οικοδομημάτων, είτε ιστορικών γεγονότων, είτε οικονομικών δεδομένων, είτε κοινωνικών φαινομένων.

Πράγματι, τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά όπως οι υψομετρικές διαφορές, οι κλήσεις, η ύπαρξη του υγρού στοιχείου και η άμεση επαφή με τη θάλασσα, τη λίμνη, το ποτάμι, το κλίμα, οι επικρατούντες άνεμοι στην περιοχή, οι βροχοπτώσεις, η κλίμακα θερμοκρασίας που διαμορφώνεται, οι γενικότερες μικρο-κλιματολογικές συνθήκες και κατ' επέκταση οι βιορυθμοί που καθορίζονται από αυτές και τέλος η χλωρίδα και η πανίδα, διαμορφώνουν σε σημαντικό βαθμό το χαρακτήρα και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία μιας πόλης και πολύ συχνά τη σταθερή εικόνα που εμφανίζει αυτή ανά τους αιώνες. Όσον αφορά στις ελληνικές πόλεις, το σύνολο των παραπάνω παραγόντων αποτέλεσαν και αποτελούν έναν πολύτιμο σύμμαχο για τον Έλληνα, πρώτα απ' όλα γιατί καθιστούν κατοικήσιμη και με εξαιρετικές προδιαγραφές ποιότητας ζωής όλη σχεδόν την έκταση του ελλαδικού χώρου, αλλά επίσης γιατί όλα αυτά τα δεδομένα δημιουργούν προϋποθέσεις για ιδιαίτερα όμορφες και ξεχωριστές φυσιογνωμίες.

Η Ελλάδα είναι μία χώρα με 16.000 χλμ. ακτών και πάρα πολλές πόλεις της είναι παραθαλάσσιες ή διαθέτουν λιμάνι. Οι παραθαλάσσιες αυτές πόλεις διαθέτουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά ώστε να μπορούν να ενταχθούν στην κατηγορία των μικρών (καθεμιά από αυτές διαθέτει από 5.000 - 40.000 κατοίκους) παραθαλάσσιων ελληνικών οικιστικών συνόλων. Όμως και κάθε μία διαθέτει ξεχωριστή ιστορία και το δικό της μύθο, που της προσδίδει ξεχωριστή ταυτότητα, έτσι ώστε να μπορούμε να δεχτούμε με βεβαιότητα τη

θέση ότι η φυσιογνωμία κάθε τόπου είναι μοναδική. Αν συγκρίνουμε π.χ. παραθαλάσσιες πόλεις όπως την Κέρκυρα, τα Χανιά, την Ερμούπολη, το Ναύπλιο, τη Ρόδο, τη Μυτιλήνη, θα διαπιστώσουμε ότι έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Αν και όλες τους έχουν το χαρακτήρα Ελληνικής παραθαλάσσιας πόλης, εντούτοις, η κάθε μια από αυτές διαθέτει μοναδική φυσιογνωμία.

Επιπλέον, δεχόμενοι τα Ευρωπαϊκώς παραδεκτά περί Παρακτίων Ζωνών, σύμφωνα με τα οποία Παράκτια θεωρείται η Ζώνη βάθους 50 χλμ. από την ακτή (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995), αντιλαμβανόμαστε ότι το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής επικράτειας ανήκει στην Παράκτια Ζώνη, στην οποία έχει αναπτυχθεί περισσότερο από το 1/3 των ελληνικών πόλεων άνω των 10.000 κατοίκων (ΕΣΥΕ, 1991). Η ποικιλία του τοπίου αυτών των Ζωνών είναι ιδιαίτερα μεγάλη στον ελληνικό χώρο.

Η σημαντική συμβολή των φυσικών δεδομένων στην εικόνα που προβάλλουν οι πόλεις, μας δίνουν έναν επιπρόσθετο λόγο προστασίας των στοιχείων αυτών από την υποβάθμιση, τη φθορά και την καταστροφή. Η προστασία της φυσιογνωμίας των πόλεων και φυσικά η εξασφάλιση των όρων εκείνων που θεωρούνται αναγκαίοι για την επιβίωσή τους με ποιότητα επιβάλλει:

- την ορθολογική διαχείριση των φυσικών πόρων στο πλαίσιο του αστικού συνόλου
- την άσκηση δράσεων και ενεργειών που θα αποβλέπουν στην αποκατάσταση και προστασία των γεωφυσικών παραγόντων που χαρακτηρίζουν το αστικό περιβάλλον παράλληλα με
- την προστασία και ανάδειξη των πολιτιστικών πόρων, δηλαδή της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία ενισχύει την προστασία των φυσικών πόρων.

Σε επίπεδο μικροτοπίου, ο συγκεκριμένος χαρακτήρας του εξάγεται ύστερα από τη μελέτη ορισμένων παραμέτρων. Η συμμετοχή του φυσικού στοιχείου στη διαμόρφωση των παραμέτρων αυτών μπορεί να κυμανθεί από σημαντική έως καθοριστική.

Η απλότητα του τοπίου κερδίζει πολλές φορές έντονα από την παρουσία του φυσικού στοιχείου. Η ύπαρξη υδάτινου στοιχείου ή πρασίνου δημιουργεί επίσης, συνθήκες ισορροπίας στο αστικό τοπίο. Η αισθητική απόδοση του τοπίου καθορίζεται συχνά από τις φαιές, πράσινες ή κυανές επιφάνειες που υπάρχουν σε αυτό. Όλα αυτά τα στοιχεία συγκροτούν αυτά που στη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρονται ως γεγονότα του τοπίου (Καμπέρου, 1984). Αναφορικά λοιπόν με τον τονισμό του τόπου, η συμμετοχή του φυσικού στοιχείου είναι αναμφισβήτητη. Ο βράχος π.χ. της Ακρόπολης που δεσπόζει των παραδοσιακών συνοικιών του ιστορικού κέντρου της πόλης τονίζει ιδιαίτερα το τοπίο. Αντίστοιχα και στις υπόλοιπες δύο παραμέτρους, την *υφή* και το *χρώμα*, το φυσικό στοιχείο κατέχει σημαντική

θέση. Ενδεικτικά μπορούμε να παρατηρήσουμε τους χρωματισμούς που εναλλάσσονται σε παραθαλάσσιες αστικές περιοχές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, όπως το Π. Φάληρο, την Καστέλα ή τη Γλυφάδα, και την Καλαμαριά αντίστοιχα (Κασσιός, 1998).

Το Λεωνίδι χαρακτηρίζεται και διαφοροποιείται από άλλες ανάλογες πόλεις της χωρικής και χρονικής του κλίμακας από το μοναδικό κοκκινόχρωμο βραχώδες πέτασμα που χρησιμεύει ως εικαστικό φόντο του, ενώ το Ναύπλιο οφείλει το μεγαλύτερο μέρος της θετικής αισθητικής απόδοσης της εικόνας του, στο βράχο του Παλαμηδιού, με το κάστρο, στο βράχο της Ακροναυπλίας με τις δικές της οχυρώσεις και στο μικρό οχυρωμένο νησάκι, το Μπούρτζι, στη μέση του λιμανιού του. Η Έδεσσα στηρίζει όλη την ισχυρή αντιληπτική της εικόνα στους περίφημους καταρράκτες της όπως και η Λιβαδειά στο ποτάμι που την διατρέχει. Το πολεοδομικό συγκρότημα της Ερμούπολης και Άνω Σύρου αποτυπώνεται έντονα ως εικόνα μιας δילוφης δυσπλόστατης πόλης, ενώ η Κέρκυρα δε γίνεται κατανοητή χωρίς το βράχο του φρουρίου της.

Το είδος της πανίδας και της χλωρίδας κάθε τόπου είναι άμεσα συνδεδεμένο με την ίδια τη φυσιογνωμία του. Οι ασχολούμενοι με το "πράσινο" επιστήμονες, διαμαρτύρονται πολύ συχνά για παραβιάσεις των γηγενών οικοσυστημάτων, με την εγκατάσταση φυτών ή ζώων που έχουν μεταναστεύσει από άλλες χώρες και άλλα κλίματα. Το φαινόμενο βέβαια δεν είναι νέο και σε άλλες εποχές, ιστορικές συγκυρίες, οι απαιτήσεις μόδας επέβαλαν παρουσίες νέων ειδών χλωρίδας, τα οποία όμως με τον καιρό εγκληματίστηκαν και σήμερα αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία της εικόνας η οποία αναφέρεται κυρίως στις εποχές που αυτά επικράτησαν. Ο φοίνικας π.χ. και η Μπανανιά, φυτά κατεξοχήν θερμότερων κλιμάτων, έχουν συνδεθεί με την εποχή του ρομαντικού δέκατου ένατου αιώνα και συνυπάρχουν άρρηκτα συνδεδεμένα με την εικόνα των Νεοκλασικών τοπίων των Ελληνικών πόλεων. Δηλαδή, αποτελούν πλέον μέρος της ίδιας της πολιτιστικής κληρονομιάς και όχι μόνο φυσικούς πόρους των πόλεων αυτών. Πιθανώς, κατά τον ίδιο τρόπο, οι κλαίουσες και οι κακτώδεις θάμνοι των "βραχοκήπων" του Ψυχικού και των άλλων μεγαλοαστικών προαστίων της πρωτεύουσας, να αποτελούν σε λίγο καιρό τους ενδείκτες του "*in illo tempore...*" ("του κατ'εκείνον τον καιρό...") της συγκεκριμένης περιόδου ανάπτυξης αυτών των πολυτελών προαστίων (Mrcea Eliade, 1965). Εντούτοις, αυτό δε σημαίνει ότι όλα τα είδη της πανίδας και της χλωρίδας εγκληματίζονται, ή κερδίζουν τη θέση τους σε αυτόν τον "νοσταλγικό χρόνο" μιας πόλης. Οι λεύκες π.χ. που για μια εποχή αβασάνιστα επιλέχθηκαν να αντικαταστήσουν τα καθερωμένα από το χρόνο, τη χρήση και την ψυχολογική προσαρμογή φυτά των δημόσιων χώρων, τόσο της Αθήνας, όσο και των επαρχιακών πόλεων, ουδέποτε ευτύχησαν μιας τέτοιας επιτυχίας. Έτσι, σιωπηλά αντικαθίστανται διαδοχικά ως ενοχλητικά και όχι εντασσόμενα στη φυσιογνωμία του ελληνικού χώρου φυτά.

Σημαντική είναι και η θεώρηση της παρουσίας του πράσινου σε πυκνοδομημένους

χώρους των μεγαλουπόλεων. Είναι γεγονός ότι κυρίως οι μεγάλες ελληνικές πόλεις υστερούν σε ποσοστά πράσινου σε σχέση με τις αντίστοιχες Ευρωπαϊκές. Η Αθήνα π.χ. διαθέτει μόνο 2,5 τ.μ. περίπου πράσινου ανά κάτοικο έναντι 8 τ.μ. του Παρισιού και 15 τ.μ. του Βουκουρεστίου (Στεφάνου, 1972). Έτσι, το πράσινο στις ελληνικές πόλεις περιορίζεται σε λίγα μικρά ασύλλια, στα μπαλκόνια και τις βεράντες των σπιτιών και πολύ ελάχιστα στις ταράτσες (Εργαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών, 1972).

Χείμαρροι και ρυάκια που βρίσκονται εντός του αστικού χώρου έχοντας τύχει της κατάλληλης διαμόρφωσης αποτελούν σημαντικούς πόλους έλξης και αναψυχής. Στο Στρασβούργο οι μικρές διακλαδώσεις του ποταμού Ιλ παίζουν αυτό το ρόλο και συμβάλλουν στην αισθητική αναβάθμιση της πόλης και κυρίως στην ανύψωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων και των πολυάριθμων επισκεπτών της (Rimbert, 1973). Ως γνωστόν, στις ελληνικές πόλεις και κυρίως στην πρωτεύουσα, ρυάκια και ποτάμια μπαζώθηκαν για εξοικονόμηση χώρου. Στη Ξάνθη, το ποτάμι που διέσχιζε την πόλη, μετατράπηκε σε αποχετευτικό αγωγό, παράδειγμα που προσπάθησε να μιμηθεί και η Φλώρινα την 10ετία του '70, με αποτέλεσμα την αποψίλωση της όχθης του ποταμού στο κέντρο της πόλης (όπου είναι η συνοικία με τα σπίτια των αγωνιστών Μακεδονομάχων) από τα πλατάνια της. Βέβαια, το ίδιο συνέβη πολύ νωρίτερα στην πρωτεύουσα, όταν τα δύο ιστορικά ποτάμια της ο Κηφισός και ο Ιλισός σκεπάστηκαν, για να διευκολύνουν την κυκλοφορία και μετατράπηκαν σε αποχετευτικούς αγωγούς της πόλης, με όλα τα γνωστά σήμερα αρνητικά επακόλουθα.

Αντίθετα, παραδοσιακές πόλεις όπως η Έδεσσα και η Λιβαδειά που προαναφέραμε, μπόρεσαν να αξιοποιήσουν σε εξαιρετικό βαθμό τα ποτάμια και τους καταρράκτες τους, με αποτέλεσμα να αποτελούν πανελλήνιους πόλους έλξης.

Παρά τη σημαντική επίδραση του φυσικού στοιχείου στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας μιας πόλης όμως, η τάση για επέκταση του αστικού χώρου που επιβάλλεται από οικονομικές και οικιστικές ανάγκες, απειλεί το φυσικό στοιχείο και έχει επιφέρει αλλοίωση της φυσιογνωμίας πολλών ελληνικών πόλεων. Μια πρακτική που εφαρμόζεται είναι οι επιχώσεις των ακτών, προκειμένου να οικοδομηθούν ιδιωτικά ή δημόσια κτίρια, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη Θεσσαλονίκη (επίχωση της παραλίας – κατασκευή του ξενοδοχείου Μακεδονία Παλλάς και του Μεγάρου Μουσικής) και την Αθήνα (στάδιο Ειρήνης και Φιλίας). Στις περιπτώσεις όμως αυτές, πλήττεται η βιοποικιλότητα της ακτής της πόλης και κατ' επέκταση το οικοσύστημά της. Είναι απαραίτητο λοιπόν, να υπάρξουν προσπάθειες ανάπλασης των αστικών περιοχών με ιδιαίτερη προσοχή και ευαισθησία στο φυσικό τους στοιχείο.

Έχει παρατηρηθεί ότι μετά τις χώρες της Ιβηρικής χερσονήσου, η Ελλάδα αποτελεί τη χώρα εκείνη της Ευρώπης με τη μεγαλύτερη βιοποικιλότητα και ως προς την πανίδα και ως προς τη χλωρίδα. Αυτό οφείλεται στις συνθήκες που δημιουργεί το ιδιότυπο μεσογειακό

κλίμα του τόπου. Ενώ βέβαια σε πολλές ελληνικές πόλεις το φυσικό στοιχείο είχε έντονη παρουσία κατά το άμεσο παρελθόν, η οικοδομική έκρηξη το περιόρισε σε σημαντικό βαθμό και σαφώς αλλοίωσε τη φυσιογνωμία τους. Επομένως, θα πρέπει και πάλι να τονίσουμε πως κάθε αναπλαστική προσπάθεια θα πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη της το δεδομένο αυτό.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα χρήσης του φυσικού στοιχείου σε προσπάθεια ανάπλασης είχαμε στις αρχές της δεκαετίας του '60 από τον αρχιτέκτονα Δ. Πικιώνη στο λόφο της Ακροπόλεως (Πικιώνης, 1996). Αν και η προσπάθεια αυτή είχε επικριθεί από αρχαιολόγους που υποστήριζαν ότι ο βράχος της Ακροπόλεως ήταν κατεξοχήν γυμνός από φυτά, δημιουργήθηκαν οι συνθήκες για την ποιοτική αναβάθμιση του αρχαιολογικού χώρου. Στην ανάπλαση αυτή είχαν χρησιμοποιηθεί συνδυασμοί από μεσογειακού τύπου φυτά, όπως ελιές, χαρουπιές, μυρτιές, δάφνες, ροδιές και άλλα, χωρίς όμως να κυριαρχεί κάποιο από αυτά.

Πολλές ελληνικές πόλεις επίσης, βλέπουν το περιαστικό τους πράσινο να μειώνεται ως συνέπεια των καταστρεπτικών πυρκαγιών που συνήθως σημειώνονται κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Θεωρείται απαραίτητη η αναδάσωση των χώρων αυτών όχι τόσο από πεύκα που κατά κόρον παρέχουν τα δασαρχεία, αλλά από ένα συνδυασμό αειθαλών δένδρων, όπως ελιές, κουμαριές, πουρνάρια, δάφνες, μυρτιές και αριές. Η χρήση των δένδρων αυτών προσφέρει οικονομία στο νερό, αφού δε χρειάζονται για την ανάπτυξή τους τόσο, όσο τα πλατάνια, οι λεύκες και οι ιτιές, αλλά παράλληλα ταιριάζουν απόλυτα στο ελληνικό τοπίο και τόσο συχνά αναφέρονται στην ελληνική μυθολογία (Ολάγια, 2001).

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, συχνές είναι οι περιπτώσεις των ελληνικών πόλεων από τις οποίες διέρχονται ρυάκια και χείμαρροι. Αν και αυτά δε διαθέτουν πάντα νερό, κυρίως το καλοκαίρι, το περιβάλλον τους παραμένει υγρό. Καθώς τα ρυάκια και οι χείμαρροι επικοινωνούν με περιοχές υψηλότερες του επιπέδου της πόλης, προσφέρουν στην τελευταία με τη μόνιμη ροή ψυχρού αέρα δροσιά και "γένυση" από φυσικό περιβάλλον στην πόλη. Η υπάρχουσα υγρασία στους γειτονεύοντες με τα ρυάκια και τους χείμαρρους χώρους, ευνοεί και την ανάπτυξη βλάστησης και προσελκύει ζώα και πτηνά, εξασφαλίζοντας σημαντική πανίδα στην περιοχή.

Στην πιλοτική εφαρμογή έρευνας του Εργαστηρίου Πολεοδομικής Σύνθεσης του ΕΜΠ στην Ερμούπολη, οι χείμαρροι της πόλης αντιμετωπίζονται ως βασικοί άξονες πρασίνου για αερισμό, δροσισμό και διέξοδο από την πόλη προς τις εκτός των ορίων φυσικές περιοχές. Ταυτόχρονα, τα ίδια τα ρέματα δημιουργούν και τους βασικούς άξονες φυσικής ψυχαγωγίας των κατοίκων της νοσταλγικής αυτής πόλης.

Από όσα προηγήθηκαν προκύπτει, ότι στην κοινή συνείδηση, η φυσιογνωμία μιας πόλης διαμορφώνεται μέσα από μία πολύ μεγάλη ποικιλία στοιχείων, διαφόρου προέ-

λευσης. Μιλήσαμε για την αξία του φυσικού ανάγλυφου και της τοπογραφίας του εδάφους, την παρουσία φυσικού στοιχείου (πράσινων, φαιών ή γαλάζιων επιφανειών) που προσφέρει τον καμβά, το υπόβαθρο επάνω στον οποίο θα στηριχθεί η συγκρότηση της όλης αισθητικής απεικόνισης και αντιληπτικής εικόνας ενός τόπου, καθώς και για το ρόλο κάποιων άλλων φυσικών δεδομένων, όπως το κλίμα, η ηλιοφάνεια κ.λπ., που και αυτά δεν υστερούν σε σημασία στην όλη απόδοση της φυσιογνωμίας των ελληνικών πόλεων.

Εκτός όμως από τη γεωφυσική θέση και το φυσικό στοιχείο, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας των ελληνικών πόλεων παίζει η πολιτιστική και ιδιαίτερα η αρχιτεκτονική μας κληρονομιά (Μητούλα, 1999). Οι ελληνικές πόλεις, στο μεγαλύτερο αριθμό τους, διαθέτουν πολύ πλούσιους πολιτιστικούς πόρους κληρονομημένους από το παρελθόν τους. Η κληρονομιά αυτή μπορεί να ξεκινά μόνο από ένα αρχαίο φορτισμένο σε μνήμες και ισχυρές σημασίες όνομα, όπως π.χ. στην περίπτωση της Θήβας και να φτάνει μέχρι την κάλυψη ολόκληρου του ιστορικού τους κέντρου από τονισμένα στοιχεία μνήμης (μνημεία) όλων των εποχών και καιρών που σημάδεψαν τη μακρά ιστορία τους όπως το Ναύπλιο.

Γενικά, στους ελληνικούς οικισμούς, η παρουσία του περασμένου καιρού, "του άλλου χρόνου" είναι τόσο συνηθισμένη, που προκαλεί τη νοσταλγία, παράγοντα που εμφανίζεται διάχυτος ακόμα και στις απαιτήσεις των μικρών παιδιών σχετικά με τη φυσιογνωμία της πόλης τους (Κοσμόπουλος, 1981). Η νοσταλγία αυτή, τονίζει και ενισχύει σε πολύ μεγάλο βαθμό το μύθο της πόλης. Σύμφωνα με τον πλατωνικό Τίμαιο, κάθε τόπος ως ΧΩΡΑ, εμπεριέχει εν δυνάμει κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα νοητική, συναισθηματική ή πρακτική. Η πόλη λοιπόν ως χώρα, αποτελεί τη "μήτρα" μέσα στην οποία γεννιέται ο πολιτισμός της. Έτσι, η "πόλη - χώρα", αναπτύσσει το δικό της Λόγο και το δικό της Μύθο, τη δική της Λογική και τη δική της συναισθηματική γλώσσα (Muntanola-Thornberg, 1996).

Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο του μύθου είναι η ερωτική διάσταση, η ωραιοποίηση δηλαδή εποχών και γεγονότων, καθώς αποβάλλεται οτιδήποτε αρνητικό, αλλά διατηρείται και τονίζεται οτιδήποτε θετικό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, τα τόσα ερωτικά προς την πόλη της Θεσσαλονίκης, της Σύρας κ.λπ. τραγούδια πολύ γνωστών βάρδων της ελληνικής λαϊκής μουσικής (Τσιτσάνης, Βαμβακάρης κ.λπ.).

Η πλούσια αρχιτεκτονική κληρονομιά πολλών ελληνικών πόλεων που οδήγησε στην αναγνώριση 2.500 ανάμεσα σ' αυτές ως αξιόλογες ή με αξιόλογα τμήματα (Υπ. Εσωτερικών, 1972), η ξεχωριστή πολεοδομία ορισμένων, οι ιδιόμορφες κοινωνικές εκφράσεις (ήθη, έθιμα, παραδόσεις) υπαρκτές σε διάφορους οικισμούς της χώρας, οι καλλιτεχνικές εκφράσεις, καθώς και οι μικροαπολαύσεις που ο ελληνικός τρόπος ζωής σε συνδυασμό με το κλίμα και το αρχιτεκτονικό περιβάλλον προσφέρει, χαρακτηρίζουν μαζί με τον ιδιαίτερο ψυχισμό των κατοίκων, τη φυσιογνωμία των ελληνικών πόλεων. Το πρόβλημα τίθεται πώς

όλα αυτά τα στοιχεία μαζί με τα φυσικά χαρίσματα του τόπου, χρώμα, φως, ηχητικό τοπίο κ.λπ. είναι δυνατό όχι μόνο να μην καταστραφούν, αλλοιωθούν ή εξαφανιστούν μέσα στη δύνη της παγκοσμιοποίησης, αλλά αξιοποιώντας τα θετικά δεδομένα της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης, να προστατευθούν και να αξιοποιηθούν εις όφελος της φυσιογνωμίας των ελληνικών πόλεων. Ευτυχώς για τη χώρα μας, η δουλειά όσων τόσο έχουν μοχθήσει τα τελευταία 30 χρόνια για την προστασία της παραδοσιακής μας αρχιτεκτονικής, έχει αρχίσει να αποδίδει σημαντικούς καρπούς. Σήμερα, έχει γίνει κοινή πια συνείδηση, ότι η επώνυμη και ανώνυμη Αστική ή Λαϊκή ιστορική και παραδοσιακή μας κληρονομιά, είναι πολύτιμη και η προστασία της αδιαπραγμάτευτη. Σε αυτό έχει βοηθήσει σημαντικά και ενοποίησή μας με την Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία έχει συμβάλλει και ιδεολογικά και οικονομικά.

Κάνοντας μια επισκόπηση των κειμένων που προβλέπουν τις δράσεις που επιβάλλεται να αναληφθούν σε πανευρωπαϊκό επίπεδο για τη διατήρηση και προβολή της ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, παρατηρούμε ότι σχεδόν σε όλα υπάρχει μέριμνα για τη διατήρηση της σύνδεσης των αρχιτεκτονικών μνημείων με το ευρύτερο αστικό περιβάλλον που είναι τοποθετημένα. Αυτό αποτελεί μία καταφανή απόδειξη του ενδιαφέροντος από την ΕΕ για τη διατήρηση της φυσιογνωμίας της ευρωπαϊκής πόλης, η οποία εξασφαλίζεται με την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.

Σε όλα τα κείμενα που ψηφίστηκαν, σε συνέδρια σχετικά με την προστασία της πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, οι ορισμοί είναι κοινοί με ιδιαίτερη έμφαση στη θεώρηση του αρχιτεκτονικού χώρου ως ενιαίου. Τονίζεται από κάθε πλευρά, ότι η οποιαδήποτε δράση που αποβλέπει στην προστασία ή την αναστήλωση ενός μνημείου, θα πρέπει σε κάθε της φάση να λαμβάνει υπόψη της το γενικότερο πλέγμα στοιχείων που περιβάλλει το εν λόγω μνημείο, έτσι ώστε να μη θίγεται η γενικότερη μορφή του. Θεωρείται ότι πρέπει να συνυπολογίζεται η παράδοση που συνοδεύει το συγκεκριμένο μνημείο, γεγονός που εξασφαλίζει τη συνέχιση της συνεισφοράς του στη φυσιογνωμία του αστικού περιβάλλοντος που ανήκει (Στεφάνου, 1985).

Σημειώνουμε ότι ακόμα και στις διαδικασίες εκπαίδευσης των ειδικών που θα αναλαμβάνουν τα παραπάνω έργα, προβλέπονται προσπάθειες για το σεβασμό, τη μελέτη και την αξιοποίηση αυτής της παράδοσης και των στοιχείων της γενικότερης φυσιογνωμίας της πόλης. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι ζητείται η ευαισθητοποίηση των κατοίκων, που με τις εμπειρίες τους από την καθημερινότητα, μπορούν να συνεισφέρουν στη διατήρηση της γενικής εικόνας που προβάλλει το δομημένο και μη περιβάλλον μιας πόλης.

Απαραίτητη είναι η συνεργασία μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων για να εξυπηρετηθούν οι παραπάνω στόχοι. Αναβαθμισμένο ρόλο επίσης μπορούν να διαδραματίσουν οι τοπικές αρχές. Βέβαια, ευαίσθητο αναδεικνύεται το θέμα της τουριστικής εκμετάλλευσης,

αφού σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να θίγεται η ακεραιότητα και η προστασία του μνημείου, ούτε η συνολική εικόνα της πόλης.

Από τα σχετικά κείμενα που σχετίζονται με την ανάπλαση περιοχών των ευρωπαϊκών πόλεων, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι επεμβάσεις στα πλαίσια της αστικής ανάπλασης έχουν ως αυτόνομο στόχο την προστασία της πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς μιας πόλης και επομένως της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας της, εφόσον η τελευταία χαρακτηρίζεται έντονα από αυτήν.

Με δεδομένο ότι η φυσιογνωμία της πόλης καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό και από τους κατοίκους της, τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες, τα ήθη και τα έθιμά τους, η αστική ανάπλαση μπορεί να συμβάλλει στη διατήρησή της, εφόσον στα πρωταρχικά της μελήματα περιλαμβάνει την αναδιοργάνωση του πολεοδομικού ιστού με τρόπο τέτοιο που να υποβοηθάει την απρόσκοπτη και αποτελεσματική χρήση του από τους ανθρώπους και να διευκολύνει τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές τους δραστηριότητες .

Στόχος της ανάπλασης επίσης θα πρέπει να είναι η προετοιμασία των παραδοσιακών χώρων να δεχθούν τα πολυάριθμα κύματα των επισκεπτών, έτσι ώστε να μην υπάρξει κίνδυνος φθοράς τους. Από την πλευρά της, η Τοπική Αυτοδιοίκηση οφείλει να αναλάβει με μεγαλύτερη τόλμη πρωτοβουλίες για την καταγραφή των αλλοιώσεων που έχουν επέλθει, ή υπάρχει κίνδυνος να επέλθουν, σε στοιχεία του πολεοδομικού ιστού που διαδραματίζουν ρόλο για τη γενικότερη εικόνα που παρουσιάζει το συγκεκριμένο αστικό περιβάλλον.

Η συμμετοχή των πολιτών στα προγράμματα ανάπλασης, είναι αναμφισβήτητο ο πιο αποφασιστικός παράγοντας για την επιτυχία τους. Με την κατάλληλη εκπαίδευση, η οποία θα αποσκοπεί στην αύξηση του βαθμού της ευαισθητοποίησής τους, οι πολίτες έχουν όλες τις δυνατότητες να αποτελέσουν τους πραγματικούς προστάτες των χώρων τους από κάθε προσπάθεια υποβάθμισης. Ευέλικτα προγράμματα αρωγής από την πλευρά των δημόσιων φορέων και η δημιουργία κινήτρων παράλληλα με τα επιβαλλόμενα προστατευτικά μέτρα και αντικίνητρα έχουν αποδειχθεί ιδιαίτερα αναποτελεσματικά προ της κατεύθυνση αυτή.

ΟΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΑΛΛΟΙΩΣΗΣ ΤΗΣ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Η ενασχόληση με θέματα παγκοσμιοποίησης δεν είναι κάτι εύκολο, ούτε ακίνδυνο. Διανύοντας μία περίοδο της εξάπλωσής της και ευρισκόμενοι μέσα στο ίδιο ρεύμα της, δεν είναι δυνατό ούτε να την κρίνουμε, ούτε να εκτιμήσουμε εκ των προτέρων όλες τις επιπτώσεις που αυτή μπορεί να έχει επάνω στη μορφή, τη δομή, τη λειτουργία και τη φυσιογνωμία των σημερινών ή των αυριανών πόλεων. Μη έχοντας την ικανή απόσταση του ιστορικού, δεν μπορούμε ακόμα να την κρίνουμε ως ιστορικό ρεύμα και το μόνο που μπορούμε να

κάνουμε εκτός από προβλέψεις, στις οποίες μας οδηγεί η ίδια η φορά των γεγονότων, είναι να παρατηρήσουμε και να εκτιμήσουμε τα δεδομένα της στιγμής, με κριτήρια σημερινά. Είναι φυσικό λοιπόν, να υπάρξει μία μεγάλη επιφύλαξη ακόμα και ένας φόβος για τις ισοπεδωτικές επιπτώσεις που ένα, τέτοιας έκτασης και τέτοιου δυναμισμού, παγκόσμιο ρεύμα επιφέρει τόσο στον τρόπο ζωής, στον τρόπο σκέψης αλλά και στις κάθε είδους μορφές έκφρασης σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η παγκοσμιοποίηση λοιπόν, ως απειλή, εμφανίζεται εποχούμενη στο άρμα της σύγχρονης τεχνολογίας, η οποία προχωρεί με ιλιγγιώδεις ταχύτητες, μέσα σε ένα κλίμα που ήδη έχει διαμορφώσει μία νέα βιομηχανική επανάσταση, αυτή της υψηλής τεχνολογίας (Βεργόπουλος, 1998). Όπως είναι φυσικό και αυτή η τεχνολογική επανάσταση όπως και οι δύο προηγούμενες, οδηγεί σε μία ανεξέλεγκτη σε μέγεθος και δυναμισμό αστικοποίηση, διαμορφώνοντας νέα δεδομένα για τις πόλεις, με κυρίαρχο φαινόμενο αυτό της γιγάντωσης των αστικών κέντρων (Στεφάνου, Μητούλα, 2003)

Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα, η φυσιογνωμία των πόλεων, όπως τουλάχιστο την αναζητούσαμε μέχρι σήμερα, τείνει σε μία ισοπεδωτική παγκοσμιοποιημένη τυποποίηση. Εντούτοις και παρά το γεγονός ότι η φυσιογνωμία μιας πόλης είναι ενδογενής, εμφανίζεται και αναδεικνύεται μέσα από τα δημιουργήματα του πολιτισμού της, δηλαδή μέσα στην ολοκληρωμένη έκφραση της συλλογικής διαχρονικής συνείδησης των πολιτών της, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τα τοπικά και χρονικά δεδομένα, θέση που αναγνωρίζει την πόλη ως αυτοτελή οντότητα, μια σειρά εξωτερικών παραγόντων είναι δυνατό να επηρεάσουν θετικά ή αρνητικά αυτή τη φυσιογνωμία.

Η παγκοσμιοποίηση είναι ένας τέτοιος σημαντικός παράγοντας. Όμως ένας εξίσου σημαντικός παράγοντας, τουλάχιστο για την Ελλάδα, είναι και η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση. Η λεπτομερής εξέταση όλων των δεδομένων αυτής της ιστορικής για την Ευρώπη και για τη χώρα μας συγκυρίας, η ανάλυση και εκτίμηση των πολιτικών και των δράσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως αυτές διεξοδικά ερευνήθηκαν σε σχετική Διδακτορική Διατριβή Εργαστηρίου Πολεοδομικής Σύνθεσης του ΕΜΠ (Μητούλα, 2000), επιτρέπουν να διατυπωθεί η άποψη ότι: Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση ενώ σε ένα βαθμό και σε πρώτο επίπεδο ερμηνείας μοιάζει να στηρίζει την παγκοσμιοποίηση, εν τούτοις η Ευρωπαϊκή ιδεολογία στηριγμένη στην μακραίωνη πολιτιστική κληρονομιά της γηραιάς ηπείρου αναπτύσσει σημαντικές αντιστάσεις στην ισοπεδωτική νοοτροπία της παγκοσμιοποίησης, προβάλλοντας, υποστηρίζοντας και αναπτύσσοντας τις ιδιαιτερότητες του κάθε τόπου ως βασικά στηρίγματα του Ευρωπαϊκού πλουραλισμού. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η ελληνική πόλη με την ένταξη πλέον της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, μπορεί να προστατεύσει και να αναδείξει σε ικανό βαθμό τη φυσιογνωμία της, αφού αξιοποιήσει τις ευκαιρίες που το ίδιο το γεγονός της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης της προσφέρει.

Παράλληλα, το ίδιο αυτό το γεγονός μπορεί να χρησιμεύσει ως ασπίδα ενάντια στην όποια ισοπεδωτική επίδραση μπορεί να επιφέρει και στον ελληνικό χώρο η παγκοσμιοποίηση. Στο σημείο αυτό επισημαίνονται και οι φυσικές αντιστάσεις του ελληνικού χώρου απέναντι σε παγκόσμια ισοπεδωτικά ρεύματα, όπως και η ικανότητά του να αφομοιώνει ανάλογα ρεύματα ομαλά, μετατρέποντάς τα πολλές φορές σε ιδιαίτερα θετικές συνθήκες ανάπτυξης των τοπικών ιδιαιτεροτήτων (Μπίρης, 2003). Πιστεύουμε δηλαδή ότι υπάρχουν δυνάμεις αντίστασης που αναπτύσσονται σε όλα τα ρεύματα, σε όλες τις καταστάσεις υπάρχουν θέσεις και αντιθέσεις που δημιουργούν τελικά μια νέα σύνθεση των πραγμάτων για μια νέα αρχή. Οι ελληνικές συνθήκες είναι ιδιαίτερα ευνοϊκές για δημιουργία τέτοιου είδους αντιθέσεων περισσότερο από άλλες χώρες γιατί έχουμε μια πολύ πλούσια πολιτισμική κληρονομιά. Έχουμε έναν πλούτο πολιτιστικό τέτοιο, που δεν είναι δυνατόν να δεχθεί άκριτα τη παγκοσμιοποίηση ούτε με τη μορφή εκείνη της τεχνολογικής επιβολής, ούτε πάλι είναι δυνατό να δεχθούμε, ακόμη και αν διαθέτουμε έναν Πικιώνη, ένα μιμητισμό του έργου του ή ένα παγκόσμια αποδεκτό γραφικό. Οι έλληνες αρχιτέκτονες είναι συνδεδεμένοι με τον τόπο. Εδώ θα τονισθεί πως όπως και για τα υλικά αγαθά κάποιος τόπος παράγει κάποια προϊόντα καλύτερα από κάποιον άλλο, έτσι και για τα πνευματικά αγαθά κάποιοι τόποι είναι προορισμένοι να παράγουν ορισμένο είδος ιδεών και ίσως οι ελληνικοί τόποι να είναι κατάλληλοι γι' αυτό. Ο Κ. Τσάτσος (1989) στους "Διαλόγους σε μοναστήρι" θεμελιώνει μ' έναν εκπληκτικά πειστικό λόγο αυτήν την άποψη. Θεωρούμε λοιπόν, ότι αφ' ενός αυτές οι τόσο εξαιρετικές ποιότητες των ελληνικών τόπων και οι σχέσεις των ελλήνων αρχιτεκτόνων μαζί τους, αφ' ετέρου οι ιδιαίτερες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της χώρας μας, που ουσιαστικά δεν παρακολούθησε ενεργά ούτε την πρώτη, ούτε τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση, διατηρώντας έτσι κάποιες δυνάμεις αδράνειας, θα συντελέσουν ώστε να αναπτυχθούν αυτές οι δυνάμεις αντίστασης. Έτσι, όλες οι προαναφερθείσες μορφές της παγκοσμιοποίησης θα απορροφηθούν, θα προσαρμοσθούν, και στο τέλος, όπως συνέβη τον περασμένο αιώνα με τον Νεοκλασικισμό, θα εμφανισθεί μια νέα συνθετική έκφραση, προσαρμοσμένη στα ελληνικά δεδομένα, τόσο στην Αρχιτεκτονική όσο και σε κάθε άλλη μορφή της τέχνης ή της διάνοησης. Οι δυνάμεις που διαθέτουν οι ελληνικές πόλεις, ιδίως οι ιστορικές, είναι πολλές και ικανές ώστε να εκφράσουν στο τέλος, τον αληθινό χαρακτήρα τους και να εμφανίσουν την ίδια τη φυσιογνωμία τους.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βεργόπουλος Κ. (1998) "Η παγκοσμιοποίηση σήμερα", *ΑΡΔΗΝ*, αφιέρωμα.
 Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης (2000) "Η Φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης"
 Ερευνητικό Πρόγραμμα, Αθήνα: Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης ΕΜΠ.
 Εργαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών (1972) "Το πράσινο και οι ελεύθεροι χώροι", Έρευνα
 Πολεοδομικών Προτύπων, Αθήνα: Εργαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών ΕΜΠ.
 ΕΣΥΕ (1991) "Απογραφή Πληθυσμού".
 Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1995) "Η ολοκληρωμένη διαχείριση των παράκτιων ζωνών",
 ανακοίνωση, Βρυξέλλες 31.10.1995.
 Καμπέρου Α. (1984) "Αναφορά στον Ιππόδαμο", Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Σχολή
 Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ.
 Κασσιός Κ. (1998) "Σημειώσεις Φυσικής Γεωγραφίας 2ο Εξάμηνο Α.Τ.Μ.", Αθήνα: ΕΜΠ,
 Κοσμόπουλος Π. (1981) "Σ Τόπος", Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων
 ΕΜΠ.
 Μητούλα Ρ. (1999) "Η προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς ως παράγοντας
 διατήρησης της Φυσιογνωμίας των Πόλεων", *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ*, τεύχος 72: 67-71.
 Μητούλα Ρ. (2000) "Οι επιπτώσεις της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης στη φυσιογνωμία της
 ελληνικής πόλης", Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Αρχιτεκτονική Σχολή ΕΜΠ.
 Μπίρης Μ. (2003) *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925*, Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
 Ολάγια Π. (2001), *Μυθολογικός Άτλας της Ελλάδας*, Αθήνα: Εκδόσεις Road.
 Πικιώνης Δ. (1996) ,Αθήνα: Εκδόσεις ΕΜΠ.
 Στεφάνου Ι. (1972) "Η ψυχαγωγία", Έρευνα Πολεοδομικών-Σταθερών, Αθήνα: Εργαστήριο
 Πολεοδομικών Ερευνών ΕΜΠ.
 Στεφάνου Ι. (1985) *Η έννοια του μνημείου και η ιδεολογία προστασίας του*, Αθήνα:
 Εκδόσεις ΕΜΠ.
 Στεφάνου Ι., Μητούλα Ρ. (2003) *Η Παγκοσμιοποίηση, η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και η
 Φυσιογνωμία της Ελληνικής πόλης*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
 Τσάτσος Κ. (1989) *Διάλογοι σε μοναστήρι*, 8^η έκδ. , Αθήνα: Εκδόσεις Φίλων του Λαού.
 Υπ. Εσωτερικών (1972) "Μελέτη εντοπισμού, καταγραφής και αξιολόγησης των ιστορικών
 κέντρων και παραδοσιακών οικισμών της χώρας"

Ξενόγλωσση

- Mrcea Eliade (1965) *Le sacre et le profane*, Paris: Gallimard.
 Muntanola – Thornberg J. (1996) *La topogenèse –fondement d`une architecture vivante*,
 Coll. La Bibliothèque des formes, Paris: Anthropos.
 Rimbart S. (1973) *Les paysages Urbains*, Paris: ed. Armand Colin.

Ιωσήφ Στεφάνου

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ), Πατησίων 42, 10682, Αθήνα,

e-mail: joseph@central.ntua.gr

Ρόιδω Μητούλα

Χαροκοπείο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ελ. Βενιζέλου 70, 17671, Καλλιθέα, Αθήνα,

e-mail: mitoula@hua.gr

Αναζητώντας τη Μορφή¹ της Βιώσιμης Πόλης: Κριτική Προσέγγιση του Συμπαγούς Πολεοδομικού Μοντέλου

Νίκος Μπαρμπόπουλος

Δρ. Συγκοινωνιολόγος, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Δημήτρης Μηλάκης

Τοπογράφος Μηχανικός, Υπ. Διδάκτωρ, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Θάνος Βλαστός

Αναπληρωτής Καθηγητής, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Περίληψη

Την τελευταία δεκαετία, ο όρος "συμπαγής πόλη" συναντάται σε μεγάλο αριθμό κειμένων πολεοδομικής πολιτικής, που αναφέρονται στο μέλλον των ευρωπαϊκών πόλεων. Σε αυτά τα κείμενα υποστηρίζεται ότι η άσκηση πολιτικών με στόχο την αύξηση των πυκνοτήτων και την αναζωογόνηση των αστικών κέντρων θα έχει σημαντικά ενεργειακά, οικονομικά και κοινωνικά οφέλη. Ωστόσο, παράλληλα και κυρίως από την ακαδημαϊκή κοινότητα εκφράζεται έντονος προβληματισμός για το εάν πράγματι αυτό το πολεοδομικό μοντέλο θα έχει τα αποτελέσματα που αναμένονται και για το κατά πόσον θα μπορούσε να εφαρμοστεί στις σύγχρονες πόλεις που εμφανίζουν έντονες τάσεις επέκτασης. Σε αυτήν την εργασία διερευνάται το μοντέλο της συμπαγούς πόλης ως προς τέσσερις παραμέτρους: (α) τα ενεργειακά και περιβαλλοντικά οφέλη του, (β) την κοινωνική του αποδοχή, (γ) στο κατά πόσο είναι υλοποιήσιμο και (δ) τη συμβολή του στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. Περαιτέρω έρευνα απαιτείται σ' όλα αυτά τα θέματα και ιδιαίτερα στο πρώτο, με σκοπό την απόκτηση περισσότερο αξιόπιστων στοιχείων, που θα αποτελέσουν τη βάση για την ανάπτυξη μακροπρόθεσμων πολιτικών οι οποίες θα προωθήσουν πραγματικά την προοπτική της βιώσιμης πόλης.

Λέξεις κλειδιά

Πολεοδομία, μεταφορές, συμπαγής πόλη, οικιστική πυκνότητα.

¹ Στο άρθρο αυτό, η έννοια "μορφή της πόλης" αφορά στο σχήμα της και στη χωρική διάρθρωση και κατανομή των βασικών πολεοδομικών λειτουργιών (π.χ. πυκνότητα κατοικίας, χρήσεις γης κ.λπ.)

Searching for the Sustainable Urban Form: A Critical Approach to the Compact City Model

The last decade, the term "compact city" is cited in a growing number of urban policy papers, concerning the city's future. In those papers, it is assumed that policies towards density increase and urban regeneration will result in energy, economic and social benefits. However, the academic community of urban planners expresses strong doubts about these benefits, and about the applicability of the compact city model, when urban sprawl is the dominant trend. In this paper, the compact city model is evaluated, through four focus points: (a) energy and environmental benefits, (b) social acceptability, (c) possibilities of implementation, (d) social cohesion. For all these subjects, it is concluded that further research is needed, and especially for the first one. In the field of compact city model assessment, reliable research results are needed, as this model is already being implemented in European cities, with questionable impacts.

Keywords

Urban planning, transport, compact city, urban density.

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΠΟΛΗΣ

Η βελτίωση του περιβάλλοντος στην κλίμακα του πλανήτη, πρωτεύον στόχος της πολιτικής για τη βιωσιμότητα, προϋποθέτει ριζική αναθεώρηση της δομής και του τρόπου λειτουργίας των σύγχρονων πόλεων. Στο πλαίσιο της συζήτησης για τη βιώσιμη πόλη, ένα βασικό ζήτημα που τίθεται είναι η αναζήτηση του ή των πολεοδομικών μοντέλων που της αναλογούν και ειδικότερα ως προς: την κατανομή των λειτουργιών, την πυκνότητα και την ιεράρχηση της δομής της (κέντρο – τοπικά κέντρα - προάστια). Η συζήτηση περί της βέλτιστης ("ιδανικής") μορφής είναι παλαιά όσο η επιστήμη της πολεοδομίας. Όλες οι προτάσεις "ουτοπικών πόλεων" με αφετηρία τη γραμμική πόλη του Arturo Soria Y Mata ("La Ciudad Lineal") (Λαγόπουλος, 1977: 38-44· Lynch, 1998: 376), π.χ. η Broadacre City του Frank Lloyd Wright (Fishman, 1946: 123-156· Choay, 1965: 304-311), οι πόλεις των σοσιαλιστών του 18ου αιώνα (π.χ. Robert Owen, βλ. Ibid.: 89-94; Raquiot, 1996: 37-42), η Κηπούπολη του Howard (βλ. Fishman, op.cit.: 23-88), αποτελούν προσπάθειες προσέγγισης της ιδανικής αστικής μορφής. Σε επίπεδο πολεοδομικής πρακτικής, το κείμενο της Χάρτας των Αθηνών του 1933 [βλ. Le Corbusier, 1957 (επανέκδ.)] προσανατόλισε τη μεταπολεμική πολεοδομία προς το διαχωρισμό των χρήσεων γης και προς ένα αποκεντρωμένο μοντέλο πόλης, που χαρακτηρίζεται από ακτινικούς συγκοινωνιακούς άξονες και έντονη προαστιοποίηση. Πρόκειται για αρχές σχεδιασμού που αμφισβητήθηκαν έντονα, έως που ακυρώθηκαν με

τη νέα "Χάρτα των Αθηνών" την οποία δημοσίευσε το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Πολεοδομών (ΕΣΠ) το 1997².

Το καινούριο στοιχείο που εισάγεται σήμερα στη συζήτηση είναι το περιβάλλον. Από κάποιες ακαδημαϊκές πλευρές υποστηρίζεται ότι αλλάζοντας το σχήμα, το μέγεθος, την πυκνότητα της κατοικίας, το σχεδιασμό και τη χωροθέτηση των δραστηριοτήτων στις πόλεις θα προκύψουν διαφοροποιήσεις στην ενεργειακή ζήτηση "ακόμη και της τάξεως του 150%" (Haugton και Hunter, 1994: 13). Αυτά τα ενεργειακά κέρδη θα προέκυπταν από τη μείωση των μηχανοκίνητων μετακινήσεων, την αύξηση της αποδοτικότητας στην παραγωγή, τη διανομή και την κατανάλωση ενέργειας και την πιο ορθολογική αξιοποίηση ανανεώσιμων και μη φυσικών πηγών.

Η μορφή προς την οποία συγκλίνουν αρκετοί ερευνητές είναι αυτή της "συμπαγούς" πόλης (compact city), που η λογική της περιγράφηκε και στο Πράσινο Βιβλίο για το Αστικό Περιβάλλον (ΕΕ, 1990). Το βασικό επιχείρημα υπέρ της είναι η διαπιστωμένη αρνητική σχέση ανάμεσα στη χρήση ιδιωτικού αυτοκινήτου (ΙΧ) (τόσο ως προς τον αριθμό των παραγόμενων ταξιδιών, όσο και ως προς το μήκος τους) και την οικιστική πυκνότητα. Υπάρχουν πράγματι ενδείξεις ότι η χαμηλή πυκνότητα συνεπάγεται υψηλό δείκτη ιδιοκτησίας ΙΧ, αυξημένες μετακινήσεις με αυτοκίνητο και ανάλογη ενεργειακή κατανάλωση, μειωμένες μετακινήσεις με δημόσια συγκοινωνία (ΔΣ), μεγαλύτερες συγκεντρώσεις ρύπων, χαμηλή ποιότητα περιβάλλοντος κ.ο.κ. Επομένως, η επαναπύκνωση της πόλης γίνεται πρόταγμα, πρωτίστως περιβαλλοντικό και πολεοδομικό, αλλά και κοινωνικό, καθώς υποστηρίζεται ότι θα ενισχύσει την κοινωνική συνοχή και την κοινωνικότητα³.

Οι συνεπαγόμενες με βάση τα παραπάνω βασικές κατευθύνσεις πολεοδομικού σχεδιασμού με στόχο τη βιώσιμη συμπαγή πόλη είναι η αύξηση των οικιστικών πυκνοτήτων (π.χ. μέσω επανάχρησης αποβιομηχανοποιημένων ζωνών, αστικών αναπλάσεων κ.ά.), η ανάμιξη των χρήσεων γης, η ενίσχυση του κέντρου με υπερτοπικές λειτουργίες, η συγκέντρωση της αστικής ανάπτυξης γύρω από σταθμούς ή ακτινικούς άξονες ΔΣ με παράλληλη βελτίωση της προσπελασιμότητας και χωρητικότητάς τους και τέλος ο καθορισμός σαφών και στεγανών αστικών ορίων. Εν κατακλείδι, τα χαρακτηριστικά αυτού του ιδεατού πολεοδομικού μοντέλου είναι η κοινωνικά συνεκτική και οικιστικά συμπαγής δομή, η υψηλή πυκνότητα και τα καθορισμένα όρια. Μάλιστα, οι κατευθύνσεις αυτές τίθενται πλέον και σε επίπεδο εφαρμογής για τη χάραξη πολεοδομικών πολιτικών⁴.

² Το ΕΣΠ δημοσίευσε μια νέα χάρτα (ECTP, 2003), η οποία δίνει έμφαση στη λειτουργική δικτύωση μεταξύ των ευρωπαϊκών πόλεων και ταυτόχρονα στη διατήρηση της ιστορικής ταυτότητας και φυσιογνωμίας κάθε μιας απ' αυτές. Η νέα αυτή μορφή της ευρωπαϊκής πόλης ονομάζεται "The Connected City".

³ Π.χ., στο UTP. (1996) παρουσιάζεται το μοντέλο της συμπαγούς αστικής ανάπτυξης (πλησίον γραμμών ΔΣ), ως η "ανταγωνιστική" ευρωπαϊκή πόλη του μέλλοντος, που θα έχει οικονομική και κοινωνική συνοχή.

⁴ Π.χ. στη Μ. Βρετανία, η κυβέρνηση ανέπτυξε στρατηγικό σχέδιο προς τη βιώσιμη ανάπτυξη, καθώς κι επιμέ-

ΘΕΜΑΤΑ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗΣ

Η αμφισβήτηση των ενεργειακών και περιβαλλοντικών ωφελειών της συμπαγούς πόλης

Γενικά

Έχει περάσει ακριβώς μισός αιώνας από τότε που δημοσιεύτηκε η εργασία των Mitchell και Rapkin με τον τίτλο "Urban Traffic – A Function of Land use" (1954), στην οποία αναλύθηκε για πρώτη φορά σε βάθος η επίδραση των χρήσεων γης στις μεταφορές. Μέχρι τότε, η διαδικασία σχεδιασμού των μεταφορών δεν λάμβανε υπόψη τις χρήσεις γης, αλλά περιοριζόταν στην καταγραφή των κυκλοφοριακών φόρτων στο οδικό δίκτυο και στην πρόβλεψη της εξέλιξής τους, χρησιμοποιώντας διάφορους "συντελεστές ανάπτυξης" (Πιτσιάβα - Λατινοπούλου, 1984: 11). Η θεωρία που διατύπωσαν οι Mitchell και Rapkin ήταν ότι υπάρχει μια σταθερή σχέση μεταξύ των δραστηριοτήτων που αναλογούν στις διάφορες χρήσεις γης και της ζήτησης για μετακινήσεις. Επομένως εάν καθορισθεί το πλέγμα των χρήσεων γης σε μια αστική περιοχή για κάποιο έτος στόχο, καθορίζεται και το πλέγμα των μετακινήσεων και είναι δυνατόν να σχεδιαστεί το κατάλληλο σύστημα μεταφορών που θα τις εξυπηρετεί⁵. Η θεωρία αυτή αποτέλεσε τη βάση για την ανάπτυξη της Κλασικής διαδικασίας σχεδιασμού των μεταφορών (γένεση μετακινήσεων, κατανομή των μετακινήσεων, καταμερισμός στα μέσα, καταμερισμός στο δίκτυο) (Cervero και Kockelman, 1997: 200). Η Κλασική διαδικασία εφαρμόστηκε σε πλήθος μελετών σχεδιασμού μεταφορών σ' όλο τον κόσμο κι εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα βασικά εργαλεία κυκλοφοριακού σχεδιασμού.

Η διαδικασία αυτή κατακρίθηκε ότι εξυπηρετεί τη διάδοση του ΙΧ, υποτιμώντας το ρόλο της ΔΣ. Συγκεκριμένα, η επαναληπτική διαδικασία πρόβλεψης της μελλοντικής ζήτησης των μετακινήσεων και στη συνέχεια αύξησης της προσφοράς υποδομών για την εξυπηρέτησή της, οδήγησε στην εκρηκτική ανάπτυξη της χρήσης του αυτοκινήτου και στην εκτεταμένη διάχυση των πόλεων προς την αγροτική τους περιφέρεια, προκαλώντας σοβαρά περιβαλλοντικά, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Τη σχέση μεταξύ αύξησης της

ρους σχέδια δράσης για τις μεταφορές και τη χωροθέτηση της κατοικίας (Breheny, 1996). Έχει, επίσης, θέσει ως στόχο το 50-60% της μελλοντικής οικοδόμησης στις πόλεις να πραγματοποιηθεί στο εσωτερικό υφιστάμενων αστικών περιοχών (Brown κ.ά., 1998). Το φαινόμενο περιγράφεται ως "ανακύκλωση της αστικής γης", που προκαλεί αύξηση της πυκνότητας (Whiteland και Larkham, 1992). Ίδια πολιτική ασκείται στην Ολλανδία (Kees, 1998; Nijkamp κ.ά., 1998: 38) και υιοθετείται σήμερα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ως κύρια συνιστώ του πολεοδομικού σχεδιασμού (Ibid.: 39' ΕΕ, 1997: 32, Houghton και Hunter, *op. cit.*: 89).

⁵ Η βασική υπόθεση αυτής της θεωρίας είναι ότι η μετακίνηση δεν είναι πρωτογενής ανάγκη αλλά αποτέλεσμα της επιθυμίας του ανθρώπου να εκπληρώσει δραστηριότητες σε διαφορετικά σημεία του χώρου ("travel is derived demand"). Η υπόθεση αυτή μεταγενέστερα αμφισβητήθηκε (Mokhtarian και Salomon, 1999).

προσφοράς των οδικών υποδομών και αστικής διάχυσης επιβεβαίωσε ο Zahavi (Wegener και Fűrst, 1999: 17). Διατύπωσε τη θεωρία ότι κάθε άτομο δαπανά συγκεκριμένη και σταθερή ποσότητα χρόνου και χρημάτων για τις μετακινήσεις του, επομένως δεν επιδιώκει τη μείωση του συνολικού χρόνου και κόστους μετακίνησης, αλλά την αύξηση του αριθμού των δραστηριοτήτων που μπορεί να πραγματοποιεί σε σταθερό χρόνο και κόστος. Βάσει αυτού, ο Zahavi εξήγησε γιατί τα κέρδη στην ταχύτητα μετακίνησης τα τελευταία χρόνια δεν χρησιμοποιήθηκαν για την εξοικονόμηση χρόνου ή χρημάτων, αλλά για περισσότερα και μακρύτερα ταξίδια με αυτοκίνητο. Με βάση το ίδιο σκεπτικό, εξήγησε συγχρόνως γιατί, αν και τα τελευταία 40 χρόνια η τιμή του πετρελαίου στις ευρωπαϊκές χώρες έχει μειωθεί πάνω από 50% σε πραγματικές τιμές, αυτό δεν οδήγησε σε μείωση των δαπανών μετακίνησης, αλλά σε κατακόρυφη αύξηση στις μετακινήσεις με αυτοκίνητο.

Υπό την πίεση των προβλημάτων που συνδέονται με τη διόγκωση των πόλεων, αναδύθηκαν νέα ερωτήματα στα τέλη της δεκαετίας του 1980, για το κατά πόσον θα μπορούσε η σχέση χρήσεων γης και μεταφορών να χρησιμοποιηθεί, ώστε να καταστεί δυνατή η διαχείριση της ζήτησης για μετακινήσεις ή καλύτερα ώστε να ελεγχθούν οι συμπεριφορές μετακινήσεων. Ορίζονται, πλέον, δυο στόχοι: (α) ο περιορισμός της ζήτησης με παράλληλη μείωση του μήκους μετακίνησης με ΙΧ και (β) η προώθηση της χρήσης της ΔΣ και των μη μηχανοκίνητων μέσων. Πρέπει όμως εδώ να σημειωθεί ότι αυτοί οι στόχοι, αν και έχουν ενταχθεί σε κείμενα πολεοδομικής πολιτικής (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1990· DoE, 1994) δεν έχει αποδειχθεί ότι μπορεί να επιτευχθούν με παρεμβάσεις σε συγκεκριμένα φυσικά χαρακτηριστικά του αστικού χώρου. Τα τελευταία δέκα χρόνια, έχει παραχθεί σημαντικός όγκος ερευνών σ' αυτό το επιστημονικό πεδίο, οι οποίες είτε παρουσιάζουν αντιφατικά αποτελέσματα, είτε αδυνατούν να ερμηνεύσουν αξιόπιστα τη σχέση μεταξύ των φυσικών χαρακτηριστικών της αστικής δομής και της συμπεριφοράς στις μετακινήσεις (Badoe και Miller, 2000: 235). Σύμφωνα με τον Bert van Wee (2002: 264-265) οι κυριότεροι λόγοι που τα αποτελέσματα των ερευνών δεν οδηγούν σε κοινά συμπεράσματα είναι οι εξής:

1. ο μικρός βαθμός διαφοροποίησης των κρίσιμων πολεοδομικών χαρακτηριστικών στο χώρο,
2. οι διαφορετικές μεθοδολογίες,
3. οι διαφορετικές γεωγραφικές κλίμακες,
4. οι διαφορετικοί χρονικοί ορίζοντες⁶,
5. η διαφορετική αξιολόγηση των ίδιων παραμέτρων στις διάφορες χώρες⁷,
6. οι διαφορές στην κουλτούρα και στη νοοτροπία, ειδικά όσον αφορά τις

⁶ Αφορά κυρίως στα σενάρια που παράγονται από ολοκληρωμένα μοντέλα χρήσεων γης-μεταφορών.

⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η πυκνότητα κατοικίας. Για τις Η.Π.Α., υψηλή πυκνότητα κατοικίας θεωρούνται τα 50 ατ./εκτ., για την Ευρώπη αυτή είναι μια μέση πυκνότητα, ενώ για την Ασία είναι πολύ χαμηλή.

- συμπεριφορές μετακίνησης,
7. η σύνδεση των χρήσεων γης με συγκεκριμένα κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά, που επηρεάζουν και αυτά τις μετακινήσεις.

Η συζήτηση για την οικιστική πυκνότητα

Η σημαντικότερη, ίσως, έρευνα στον τομέα της σχέσης χρήσεων γης και μεταφορών έγινε από τους Newman και Kenworthy (1989a)⁸. Στην εργασία τους, επεξεργάστηκαν δεδομένα από 32 πόλεις⁹ σε 4 ηπείρους και κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η κατανάλωση ενέργειας από τα ιδιωτικά οχήματα στις αστικές περιοχές πράγματι επηρεάζεται από την οικιστική πυκνότητα. Διέγνωσαν ισχυρή αρνητική στατιστική συσχέτιση ($R^2=0,8594$) μεταξύ πυκνότητας κατοικίας και κατανάλωσης ενέργειας (κατά κεφαλήν). Η συσχέτιση ήταν εκθετική για πυκνότητες κάτω από 30 ατ./εκτ. και γραμμική για υψηλότερες (βλ. σχήμα 1). Με βάση αυτή τη διαπίστωση, υποστήριξαν ότι η στροφή σε συνεκτικές αστικές δομές θα οδηγούσε σε λιγότερες και μικρότερου μήκους μετακινήσεις με ΙΧ. Για παράδειγμα, υπολόγισαν ότι εάν πόλεις με πυκνότητα 10 ατ./εκτ. αύξαναν την πυκνότητά τους σε 30 ατ./εκτ., η κατανάλωση της ενέργειας θα μειωνόταν στο μισό ή ακόμη και στο 1/3.

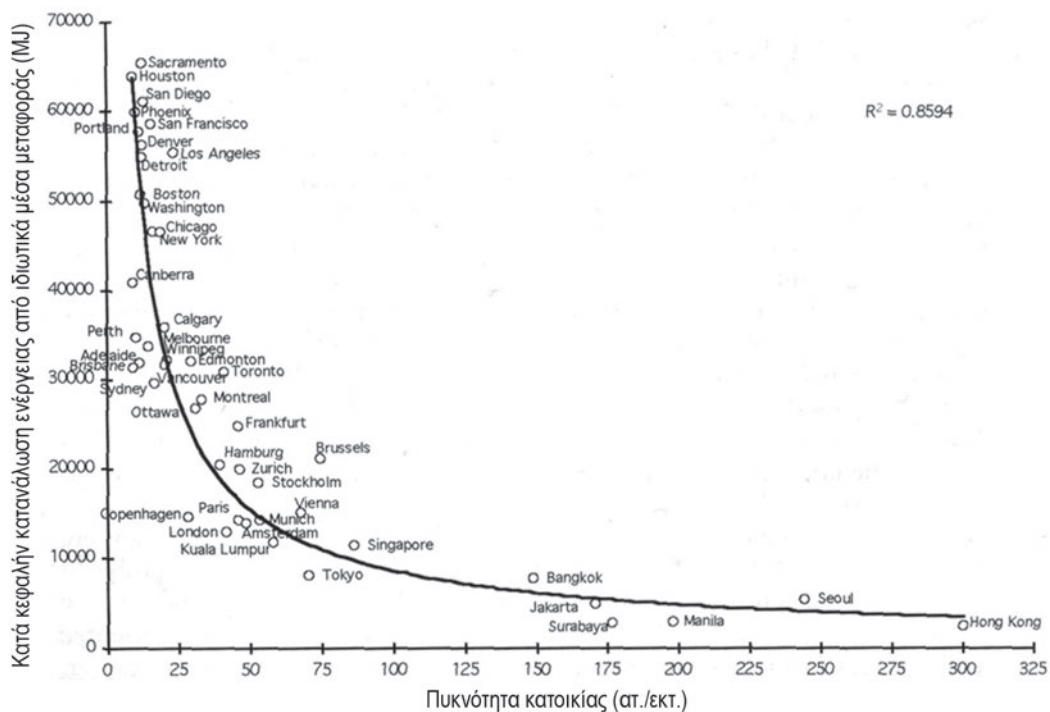
Η εργασία των Newman και Kenworthy προκάλεσε έντονες κριτικές που εκφράστηκαν και συνεχίζουν να εκφράζονται σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά, αλλά παράλληλα αποτέλεσε το έναυσμα για τη διεξαγωγή νέων ερευνών. Η πρώτη σοβαρή κριτική εκφράστηκε από τον Gomez-Ibanez (1991: 376-379), ο οποίος αμφισβήτησε την εγκυρότητα των δεδομένων που χρησιμοποιήθηκαν, αλλά κυρίως την αιτιότητα της σχέσης πυκνότητα κατοικίας και κατανάλωση ενέργειας. Η κριτική του εστιάστηκε κυρίως στην υποκειμενικότητα του καθορισμού, από τους συνεργάτες των Newman και Kenworthy στις διάφορες πόλεις, της διάκρισης του αστικού χώρου σε κέντρο, περικεντρικές περιοχές και προάστια. Αυτή η διάκριση είχε αποτελέσει τη βάση της ανάλυσης της έρευνας. Επίσης, ο Gomez-Ibanez (Ibid.) αμφισβήτησε την αξία της παραμέτρου "κατά κεφαλήν κατανάλωση ενέργειας" (δεδομένης της διαφορετικής ενεργειακής κατανάλωσης, λόγω μεγέθους και τεχνολογίας, του στόλου των αυτοκινήτων στις διάφορες ηπείρους), θεωρώντας ότι θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν παράμετροι που εξέφραζαν αμεσότερα την εξάρτηση από το ΙΧ, όπως είναι το ποσοστό των εργαζομένων που το χρησιμοποιούν καθημερινά ή τα κατά κεφαλήν διανυόμενα χιλιόμετρα με ιδιωτικό αυτοκίνητο. Ακόμη, αμφισβήτησε ότι η

⁸ Το πλήθος των αναφορών τρίτων στην έρευνα αυτή καταδεικνύει και τη σημασία της. Π.χ. αναφέρεται στο E.U., 1995: 21' Haughton και Hunter, op.cit.: 86' Nijkamp, op.cit.' Wegener, 1998' Certero, 1996' Giuliano, 1997; Mindali κ.ά, 2004' Schimek, 1996 κ.ά.

⁹ Τελικά αναλύθηκαν 30 πόλεις, καθώς το (τότε) Δυτικό Βερολίνο και η Μόσχα εξαιρέθηκαν λόγω ανυπέβλητων εμποδίων στη συλλογή των στοιχείων. Στην επικαιροποίηση της έρευνας που επιχειρήθηκε στο Newman P. και Kenworthy J., 1998, προστέθηκαν 16 ακόμη πόλεις και βελτιώθηκαν σε σημαντικό βαθμό τα αποτελέσματα.

σχέση πυκνότητας-κατανάλωσης ενέργειας είναι σχέση αιτίου-αιτιατού, καθώς δεν έγινε έλεγχος για την επίδραση άλλων σημαντικών παραμέτρων όπως είναι το εισόδημα, η τιμή του πετρελαίου, οι πολιτικές επιδότησης της ΔΣ ή κατασκευής αυτοκινητοδρόμων. Τον ισχυρισμό αυτό ενισχύει εμμέσως ο Pucher (1988: 511-516), αποδίδοντας τις διαφορές στις επιλογές των μέσων μετακίνησης (ΙΧ, ΔΣ, μη μηχανοκίνητα μέσα) ανάμεσα στις ΗΠΑ και την Ευρώπη στις ακολουθούμενες πολιτικές σε μια σειρά από τομείς (στάθμευση, επιδότηση κατασκευής αυτοκινητοδρόμων, προώθηση της πεζή μετακίνησης και του ποδηλάτου), με σημαντικότερο αυτόν την φορολογίας της αγοράς και χρήσης ΙΧ. Ισχυρίστηκε, επίσης, ότι η επιδότηση της ΔΣ και οι πολιτικές χρήσεων γης επηρεάζουν την κατανομή των μετακινήσεων, αλλά αυτό γίνεται συνήθως έμμεσα.

Σχήμα 1. Η κατά κεφαλήν κατανάλωση ενέργειας, για μεταφορές με ιδιωτικά οχήματα, σε σχέση με την πυκνότητα κατοικίας.

Πηγή: Newman P. και Kenworthy J., 1989β: 31

Μια δεύτερη κριτική προήλθε από τον Wegener (1998: 1), ο οποίος αντέκρουσε τα αποτελέσματά των Newman και Kenworthy, αντιπαραθέτοντας το επιχείρημα ότι η κατανάλωση ενέργειας συσχετίζεται πιο ισχυρά με το κόστος του πετρελαίου απ' ό,τι με την πυκνότητα. Ισχυρίστηκε ότι η διαθεσιμότητα φθηνής ενέργειας για μεταφορές προκαλεί αυξημένη ενεργειακή κατανάλωση. Με τον τρόπο αυτό, εξήγησε π.χ., γιατί η κατανάλωση ενέργειας στις πόλεις της Αυστραλίας είναι πολύ μικρότερη από αυτήν των αμερικάνικων πόλεων, αν και οι πρώτες δεν εμφανίζουν υψηλότερες πυκνότητες από τις δεύτερες. Πράγματι η τιμή του πετρελαίου στην Αυστραλία είναι διπλάσια απ' ό,τι στην Αμερική. Επίσης, ο Gordon (κ.ά., 1991) σε έρευνά του στις ΗΠΑ, βρήκε ότι ο χρόνος που δαπανάται στις καθημερινές μετακινήσεις με σκοπό την εργασία παρέμεινε σταθερός έως και μειώθηκε μεταξύ των ετών 1980-1985, ενώ παράλληλα η προαστιοποίηση εντεινόταν. Η εξήγηση που έδωσε ήταν ότι η διάχυση της κατοικίας στα προάστια συνοδεύεται από τη διάχυση των θέσεων εργασίας και έτσι αυξάνουν οι μετακινήσεις που εκτελούνται στο εσωτερικό ή μεταξύ προαστίων¹⁰. Θα πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι παράλληλα διαπιστώθηκε ότι οι καθημερινά διανυόμενες αποστάσεις αυξήθηκαν, αλλά επειδή η κυκλοφοριακή συμφόρηση σε περιφερειακούς άξονες είναι συγκριτικά μικρότερη, δεν αυξήθηκαν αναλογικά και οι χρόνοι μετακίνησης.

Μια άλλη κατηγορία κριτικής αφορά στο διανοητικό άλμα που κάνουν οι Newman και Kenworthy όταν ισχυρίζονται ότι η μετάβαση σε υψηλότερες πυκνότητες θα επιφέρει ενεργειακά οφέλη, στηριζόμενοι στην υπόθεση ότι χαμηλή πυκνότητα συνεπάγεται υψηλή ενεργειακή κατανάλωση. Ο Breheny (1995: 90-92) ισχυρίστηκε ότι εάν ο πληθυσμός της Αγγλίας και της Ουαλίας παρέμενε στους υφιστάμενους αστικούς ιστούς το διάστημα 1961-1991, η συνολική εξοικονόμηση ενέργειας από τις μεταφορές δεν θα ήταν πάνω από 3%. Σε παρόμοια αποτελέσματα κατέληξε ο Stretton (1996) σε μελέτη του για την Αυστραλία. Υποστήριξε ότι εάν επανασχεδιαζόταν τα ιδιωτικά οχήματα ώστε να είναι φιλικότερα στο περιβάλλον (μικρότερο μέγεθος κι ιπποδύναμη) και υιοθετούνταν στις αυστραλιανές πόλεις

¹⁰ Σε προηγούμενη εργασία τους (Gordon και Richardson, 1989), υποστηρίζεται δεν πρέπει να υπάρχει παρεμβατισμός στον καθορισμό της αστικής δομής, αλλά πλήρης ελευθερία στην αγορά, η οποία θα προσδιορίσει τις βέλτιστες χωρικές λύσεις. Θεωρείται ότι οι μηχανισμοί της αγοράς θα διαμορφώσουν πολυκεντρικές πόλεις απαλλαγμένες από κυκλοφοριακή συμφόρηση και ενεργειακά συμφέροντες. Παρατίθεται απόσπασμα που καταδεικνύει την αντίδρασή τους στις προτάσεις Newman και Kenworthy: *"Η ιδέα ότι οι πολεοδόμοι κάνουν άνω κάτω τη ζωή μας για να επιδιώξουν ένα μονοδιάστατο στόχο είναι τρομακτική όσο και αλλότρια, ο κόσμος των Newman και Kenworthy είναι ο καφκικός εφιάλης που ο Χάγιεκ (1945) πάντα φοβόταν, ένας κόσμος όπου οι καταναλωτές δεν έχουν φωνή,... και οι πολεοδόμοι είναι τύραννοι... Οι Ν. και Κ έγραψαν μια "πυροσβεστική" εργασία. Οι παραμορφώσεις τους δεν είναι αθώες, γιατί οι απληροφόρητοι μπορούν να τις χρησιμοποιήσουν για να στηρίξουν ακριβώς σχέδια για την ανάπλαση του κέντρου και την προώθηση του σιδηρόδρομου, ή αυστηρούς ελέγχους χρήσεων γης, σε μια ανωφελή προσπάθεια ενίσχυσης των συμπλεγών αστικών δομών... Ίσως οι Ν. και Κ. θα έπρεπε να βρουν ένα άλλο πλανήτη, κατά προτίμηση ακατοίκητο, όπου θα χτίσουν τις συμπαγείς τους πόλεις από το μηδέν, με δημόσια συγκοινωνία που θα λειτουργεί με ηλιακή ενέργεια"* (Ibid.: 342, 344, 345).

πυκνότητες ανάλογες των ευρωπαϊκών, τότε η συνολική εξοικονόμηση ενέργειας θα ήταν μόνο 6-7%. Λιγότερο απ' το μισό θα οφειλόταν στις υψηλότερες πυκνότητες, ενώ μεγάλο ποσοστό του ενεργειακού κέρδους θα είχε δαπανηθεί για να υποστηριχθούν οι ενεργειακές ανάγκες της επανακατασκευής και συντήρησης των πεπαλαιωμένων κτηρίων.

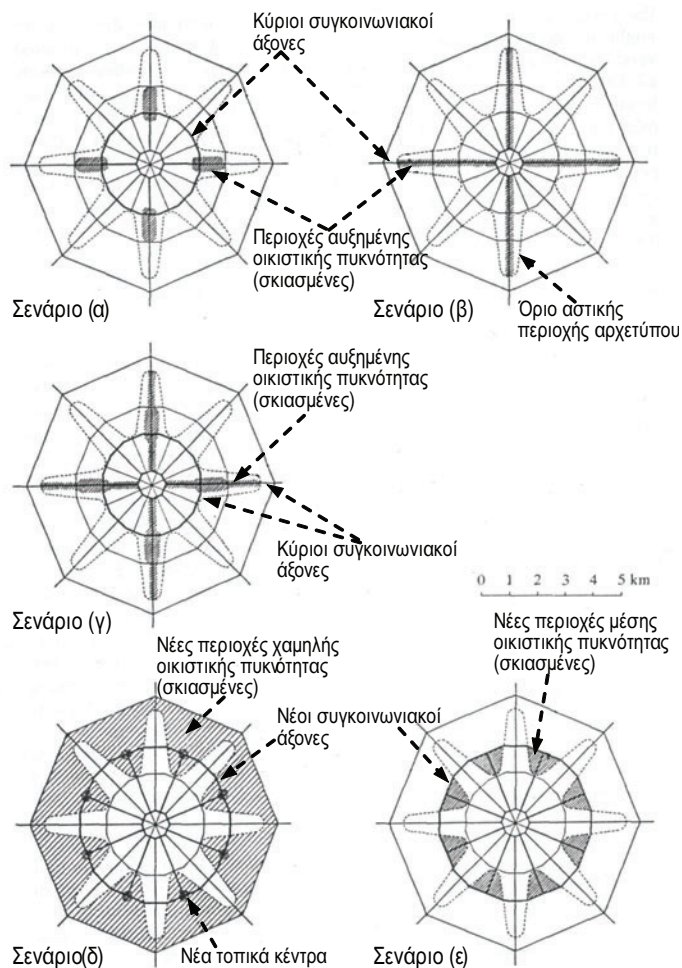
Στο ίδιο κλίμα, ο Wegener (1998) και ο Brown κ.ά. (1998) επιχείρησαν πειραματική συγκριτική διερεύνηση (μέσω υποδείγματος Η/Υ) της ενεργειακής κατανάλωσης υποθετικής συμπαγούς και πολυκεντρικής ανάπτυξης σε υπάρχουσες πόλεις (Dortmund και Swindon αντίστοιχα). Και οι δύο κατέληξαν ότι η πολυκεντρική ανάπτυξη είναι λιγότερο ενεργοβόρα από τη συμπαγή, αναιρώντας τα περιβαλλοντικά πλεονεκτήματα της τελευταίας. Ο Brown υποστήριξε επιπλέον ότι η πλήρης απαγόρευση της αστικής ανάπτυξης στο Swindon με στόχο την αύξηση της πυκνότητάς του θα οδηγούσε μακροπρόθεσμα σε μεγάλης κλίμακας διάχυση της πόλης (μετοίκηση των κατοίκων) στην ευρύτερη περιφέρεια, με αποτέλεσμα αύξηση του μήκους των μετακινήσεων και της ενεργειακής κατανάλωσης. Ανάλογη έρευνα διενήργησε ο Rickaby κ.ά. (1992) χρησιμοποιώντας το πρότυπο χρήσεων γης-μεταφορών TRANUS, για να διαπιστώσει εάν υπάρχει αύξηση των μετακινήσεων με ΔΣ (στη συγκεκριμένη περίπτωση λεωφορείων) και μείωση των μετακινήσεων με ΙΧ μεταξύ 5 σεναρίων χωρικής ανάπτυξης σε πόλεις με μέσο πληθυσμό 100.000 ατόμων. Δημιούργησε ένα αρχέτυπο πόλης με βάση τα φυσικά χαρακτηριστικά 20 αγγλικών πόλεων, πληθυσμού μεταξύ 50.000-150.000 ατόμων, και στη συνέχεια προσδιόρισε τρία εναλλακτικά σενάρια συμπαγούς εσωστρεφούς ανάπτυξης (α,β,γ) και δύο οικιστικής επέκτασης μέσης και χαμηλής πυκνότητας με χρονικό οριζόντιο εικοσαετίας (δ,ε) (βλ. σχήμα 2). Σε κανένα από τα πέντε σενάρια δεν παρατηρήθηκε σημαντική διαφοροποίηση στη χρήση ΔΣ και ΙΧ και κατ' επέκταση στην ενεργειακή απόδοση αυτών των χωρικών σχημάτων (βλ. πίνακα 1).

Πίνακας 1. Η κατανομή των μετακινήσεων (ποσοστό) και η αντίστοιχη κατανάλωση ενέργειας (σε GJ) για τα πέντε σενάρια χωρικής ανάπτυξης.

Σενάριο Χωρικής ανάπτυξης	Ιδιωτικό αυτοκίνητο	Λεωφορείο	Σύνολο
<i>Ποσοστό</i>			
(α)	0,746	0,254	1,000
(β)	0,749	0,251	1,000
(γ)	0,744	0,256	1,000
(δ)	0,757	0,243	1,000
(ε)	0,757	0,243	1,000
<i>κατανάλωση ενέργειας (GJ)</i>			
(α)	4.303	151	4.454
(β)	4.262	153	4.415
(γ)	4.261	153	4.414
(δ)	4.337	148	4.485
(ε)	4.329	147	4.476

Πηγή: Rickaby κ.ά., 1992: 192

Σχήμα 2. Τα πέντε σενάρια χωρικής ανάπτυξης που διαμόρφωσε στην έρευνά του ο Rickaby κ.ά. Τα σενάρια α, β, γ αφορούν σε τρεις διαφορετικές μορφές εσωστρεφούς οικιστικής ανάπτυξης και τα σενάρια δ, ε σε δύο διαφορετικές μορφές εξωστρεφούς οικιστικής ανάπτυξης

Πηγή: Rickaby κ.ά, 1992: 190

Η σημασία και αμεσότητα της σχέσης πυκνότητα-κατανάλωση ενέργειας αμφισβητήθηκε και από τους Holz-Rau και Kutter (1995), Holz-Rau (1997) (Wegener και Fürst, 1999: 32). Εξέτασαν δεδομένα προαστίων της Στουτγάρδης (Γερμανία) με διαφορετικές πυκνότητες και έδειξαν ότι οι μετακινήσεις εξαρτώνται από παράγοντες διαφορετικούς απ' την πυκνότητα. Αποδείχτηκε ότι το μήκος των μετακινήσεων με σκοπό την εργασία

καθορίζεται κατά κύριο λόγο από την απόσταση από το κέντρο της πόλης, όπου είναι συγκεντρωμένες οι θέσεις εργασίας. Το μήκος των μετακινήσεων με σκοπό την κατανάλωση συσχετίζεται αμεσότερα με τον αριθμό και τη χωροθέτηση εμπορικών κέντρων, ενώ το μήκος των μετακινήσεων με σκοπό την αναψυχή συσχετίζεται ισχυρότερα με κοινωνικές παραμέτρους όπως το εισόδημα και η ηλικία.

Η συζήτηση για την ανάμειξη των χρήσεων γης

Ένα δεύτερο εξίσου σημαντικό χαρακτηριστικό της συμπαγούς αστικής δομής θεωρείται η ανάμειξη των χρήσεων γης. Στο Πράσινο Βιβλίο για το Αστικό Περιβάλλον (1990: 59-60) αναφέρεται χαρακτηριστικά: *"Οι πολιτικές των περασμένων δεκαετιών όσον αφορά την αυστηρή διάκριση σε ζώνες που οδήγησαν στο διαχωρισμό των χρήσεων γης και την ελακόλουθη ανάπτυξη εκτεταμένων οικιστικών προαστίων τόνωσαν την κυκλοφορία προς και από τους τόπους εργασίας που βρίσκεται στον πυρήνα πολλών προβλημάτων τα οποία αντιμετωπίζουν σήμερα αστικές περιοχές... Οι στρατηγικές που υποστηρίζουν τις μεικτές χρήσεις και την πυκνότερη ανάπτυξη έχουν περισσότερο αποτέλεσμα το να ζουν οι άνθρωποι κοντά στους τόπους εργασίας τους και στις υπηρεσίες που χρειάζονται για την καθημερινή ζωή τους".* Οι έρευνες που έχουν διεξαχθεί έως σήμερα, δεν επιβεβαιώνουν την παραπάνω εύλογη αρχικά υπόθεση. Στις περισσότερες απ' αυτές, εξετάζεται εάν ο βαθμός ισορροπίας και ανάμειξης των χρήσεων γης επηρεάζει την κατανομή των μετακινήσεων και σε ποιο βαθμό. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά τους, οι παράμετροι αυτές επηρεάζουν την κατανομή των μετακινήσεων, ευνοώντας κυρίως τις μετακινήσεις με μη μηχανοκίνητα μέσα, αλλά όχι σε σημαντικό βαθμό, ιδιαίτερα εάν συνυπολογιστούν και οι επιδράσεις άλλων φυσικών χαρακτηριστικών της αστικής δομής και κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών των μετακινουμένων.

Οι Frank και Pivo (1994) μελέτησαν την επίδραση της ανάμειξης των χρήσεων γης και της πυκνότητας κατοικίας στην κατανομή των μετακινήσεων με σκοπό την εργασία και τις αγορές σε τρία μέσα μεταφοράς, σε οχήματα με μοναδικό επιβάτη τον οδηγό (ΟΜΕ – Όχημα Μοναδικού Επιβάτη) πεζή μετακινήσεις και σε ΔΣ. Η έρευνα έγινε στην περιοχή της Ουάσινγκτον. Από την απλή ανάλυση συσχέτισης προέκυψε ισχυρή στατιστική σχέση μεταξύ των πολεοδομικών παραμέτρων και της κατανομής των μετακινήσεων ανά μέσο. Ωστόσο, η ανάμειξη των χρήσεων γης δεν βρέθηκε να συσχετίζεται με κανένα από τα τρία μέσα, όσον αφορά τις μετακινήσεις με σκοπό τις αγορές (βλ. πίνακα 2). Για μετακινήσεις με σκοπό την εργασία, υψηλότερη συσχέτιση διαπιστώθηκε με την πεζή μετακίνηση. Από την ανάλυση παλινδρόμησης που έγινε μετά τον έλεγχο των κοινωνικο-οικονομικών παραμέτρων, η ανάμειξη των χρήσεων γης βρέθηκε να εξηγεί ένα ποσοστό των πεζή μετακινήσεων, αλλά όχι και τις μετακινήσεις ενός μοναδικού επιβάτη (ΟΜΕ) ή ΔΣ. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παράμετρος αυτή δεν ήταν η σημαντικότερη, καθώς η πυκνό-

τητα θέσεων εργασίας και κατοικίας εξηγούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό το ποσοστό μετακινήσεων με τα πόδια.

Πίνακας 2. Οι τιμές του συντελεστή συσχέτισης (r) μεταξύ των πολεοδομικών παραμέτρων και του ποσοστού χρήσης τριών μέσων μετακίνησης που χρησιμοποίησαν για την έρευνά τους οι L. Frank και G. Pivo

	Πυκνότητα θέσεων εργασίας	Πυκνότητα κατοικίας	Ανάμειξη των χρήσεων γης
<i>Μετακινήσεις με σκοπό την εργασία</i>			
% ΟΜΕ	-0,26	-	-0,13
% ΔΣ	0,59	0,19	0,15
% Πεζή	0,43	0,34	0,21
<i>Μετακινήσεις με σκοπό τις αγορές</i>			
% ΟΜΕ	-0,15	-	-
% ΔΣ	0,44	0,16	-
% Πεζή	0,24	0,31	-

Πηγή: Frank L. και Pivo G., 1994: 49

Σε ανάλογα αποτελέσματα κατέληξε και ο Cervero (1996), εξετάζοντας την επίδραση της ανάμειξης των χρήσεων γης, της πυκνότητας κατοικίας και του δείκτη ιδιοκτησίας IX στην επιλογή μεταφορικού μέσου για την καθημερινή μετακίνηση με σκοπό την εργασία. Η έρευνα διεξήχθη σε 11 μητροπολιτικές περιοχές των ΗΠΑ. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ήταν ότι η πυκνότητα κατοικίας επηρεάζει περισσότερο από ότι ο βαθμός ανάμειξης των χρήσεων γης την επιλογή μέσου για την καθημερινή μετακίνηση εργασίας, εκτός από τις μετακινήσεις με τα πόδια και ποδήλατο. Ειδικά γι' αυτές τις μετακινήσεις, εντόπισε μια ακτίνα μήκους 300 ποδίων (περίπου 100 μ.), στην οποία ο βαθμός ανάμειξης χρήσεων τοπικής εμβέλειας συσχετίζεται άμεσα και θετικά μ' αυτές.

Σε μια δεύτερη έρευνά τους, οι Cervero και Kockelman (1997) αξιοποίησαν κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα και στοιχεία μετακινήσεων της περιοχής του San Francisco (BATS-Bay Area Transit Service, 1990/91), καθώς και δεδομένα χρήσεων γης από έρευνες πεδίου σε 50 γειτονιές. Διερεύνησαν την επίδραση του δομημένου περιβάλλοντος στις μετακινήσεις βάσει τριών παραμέτρων: πυκνότητα κατοικίας, ανάμειξη χρήσεων γης και σχεδιασμός των γειτονιών σε επίπεδο μικροκλίμακας. Όσον αφορά στις μετακινήσεις, εξέτασαν το πλήθος, την επιλογή μέσου και τα οχηματοχιλιόμετρα. Απέδειξαν ότι η πυκνότητα, η ανάμειξη των χρήσεων γης και ο προσανατολισμένος στον πεζό σχεδιασμός των γειτονιών (πεζοδρομήσεις, μέτρα μείωσης ταχυτήτων, cul de sac κ.λπ.) μειώνουν το πλήθος των μετακινήσεων και τη χρήση ΙΧ. Ωστόσο, η επίδραση αυτή χαρακτηρίστηκε ως οριακή. Δεν ήταν στατιστικά ισχυρή για να θεμελιώσει τον ισχυρισμό ότι ένας σχεδιασμός υπέρ της συμπαγούς πόλης και φιλικός προς τον πεζό, το ποδήλατο και τη ΔΣ θα προκαλέσει σημαντική μείωση της χρήσης του ιδιωτικού αυτοκινήτου και της ενεργειακής κατανάλωσης.

Από την επισκόπηση των ερευνών, προκύπτει πως δεν έχει αποδειχθεί επιστημονικά ότι η συμπαγής αστική δομή είναι λιγότερο ενεργοβόρα από οποιαδήποτε άλλη, ούτε ότι εξυπηρετεί τους περιβαλλοντικούς στόχους της βιώσιμης πόλης, πόσο μάλλον ότι είναι ενεργειακά συμφέρουσα η άσκηση πολεοδομικής πολιτικής με στόχο την αύξηση της οικιστικής πυκνότητας. Γενικότερα, η τρέχουσα επιστημονική άποψη είναι ότι η εξέταση της επίδρασης των φυσικών χαρακτηριστικών της αστικής δομής στη συμπεριφορά μετακίνησης δεν θα πρέπει να εστιάζεται σε αφαιρετικές απλουστευμένες υποθέσεις, αλλά να περιλαμβάνει περισσότερες πολεοδομικές και κοινωνικο-οικονομικές παραμέτρους (Stead κ.ά., 2000: 174). Ο στόχος είναι να διερευνηθεί σε βάθος το σύστημα των αλληλεπιδράσεων που αναπτύσσονται στο σύστημα πόλη-μεταφορές και ιδιαίτερα να εντοπιστούν αιτιακές σχέσεις, ώστε να είναι δυνατή η άσκηση πολιτικών σχεδιασμού που θα επιφέρουν συγκεκριμένα αποτελέσματα. Ωστόσο, παρόλο που η συζήτηση είναι ακόμα ανοικτή, σε αρκετές ευρωπαϊκές πόλεις ασκούνται σήμερα πολιτικές υπέρ της ενίσχυσης συμπαγών δομών. Ποια είναι όμως η κοινωνική τους αποδοχή και η αποτελεσματικότητά τους;

Η αμφισβήτηση της κοινωνικής αποδοχής της συμπαγούς πόλης

Πέραν από τα μεθοδολογικά προβλήματα και τα αντιφατικά αποτελέσματα που προκύπτουν από την έρευνα των ενδεχόμενων ενεργειακών ωφελειών της συμπαγούς πόλης, είναι αμφισβητήσιμο αν η υψηλή πυκνότητα θα γίνει κοινωνικά αποδεκτή. Το κρίσιμο ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: ποιας μορφής κατοικία είναι επιθυμητή σήμερα και σε ποιο οικιστικό περιβάλλον επιζητείται η χωροθέτησή της; Σύμφωνα με στοιχεία που περιγράφουν τη μεταβολή της πυκνότητας κατοικίας και εργασίας τα τελευταία 30 χρόνια σε 30 πόλεις ανά τον κόσμο, η τάση αποκέντρωσης τόσο της κατοικίας, όσο και των επιχειρήσεων είναι εμφανής (βλ. πίνακα 3). Ο βαθμός αποκέντρωσης διαφέρει από ήπειρο σε ήπειρο, με την Ευρώπη να παρουσιάζει τον υψηλότερο, παρά τις ασκούμενες πολιτικές υπέρ της συμπαγούς δομής την τελευταία δεκαετία. Το γεγονός αυτό είναι αναμενόμενο, δεδομένου ότι στην Ευρώπη επικρατούσαν οι υψηλότερες πυκνότητες του ανεπτυγμένου κόσμου κι έτσι υπήρχαν ισχυροί λόγοι για εκτόνωση των δημογραφικών και οικιστικών πιέσεων. Στις Η.Π.Α. σήμερα, περισσότερο από το 75% του πληθυσμού των 25 μεγαλύτερων μητροπολιτικών περιοχών κατοικεί σε προάστια, ενώ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 περίπου το 75% των νέων θέσεων εργασίας δημιουργήθηκαν σε περιοχές εκτός των κέντρων των πόλεων. Σήμερα περισσότερο από το 60% των γραφείων βρίσκονται σε προαστιακές περιοχές (Cervero, 1998: 28-29).

Πίνακας 3. Η εξέλιξη του αθροίσματος πληθυσμιακής πυκνότητας και πυκνότητας θέσεων εργασίας σε 30 πόλεις ανά τον κόσμο για το χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1960-1990

	1960	1970	1980	1990
<i>Ατομα και Θέσεις εργασίας / εκτάριο αστικής περιοχής</i>				
Πόλεις της Αμερικής				
Βοστώνη	25	22	18	19
Σικάγο	34	29	26	25
Ντένβερ	28	21	20	21
Ντιτρόιτ	26	24	20	21
Χιούστον	15	18	14	15
Λος Άντζελες	32	35	35	36
Νέα Υόρκη	32	33	30	30
Φοίνιξ	12	12	13	16
Σαν Φραντσίσκο	24	25	23	25
Ουάσιγκτων	30	28	21	23
<i>Μ.Ο.</i>	26	25	22	23
Πόλεις της Αυστραλίας				
Αδελαΐδα	-	20	18	17
Μπρίσμبان	28	-	14	14
Μελβούρνη	28	25	23	21
Περθ	21	17	15	15
Σύδνεϋ	30	27	25	24
<i>Μ.Ο.</i>	27	22	19	18
Πόλη του Καναδά				
Τορόντο	52	60	59	65
Πόλεις της Ευρώπης				
Αμστερνταμ	137	94	74	71
Βρυξέλλες	167	148	133	122
Κοπεγχάγη	58	49	47	45
Φραγκφούρτη	151	135	97	90
Αμβούργο	106	89	66	64
Λονδίνο	101	95	89	66
Μόναχο	92	106	91	91
Παρίσι	101	91	70	68
Στοκχόλμη	100	95	89	92
Ζυρίχη	92	91	86	82
Βιέννη	140	127	111	106
<i>Μ.Ο.</i>	113	102	87	82
Πόλεις της Ασίας				
Χονγκ Κονγκ	-	478	403	440
Σιγκαπούρη	-	122	121	136
Τόκιο	197	184	171	178
<i>Μ.Ο.</i>	-	260	232	251

Πηγή: Newman P. και Kenworthy J., 1999: 110

Παρόμοια τάση αποκέντρωσης των επιχειρήσεων εμφανίστηκε και στη Μεγ. Βρετανία, όπου κατά τη δεκαετία 1981-91 οι θέσεις εργασίας στα κέντρα των πόλεων μειώθηκαν κατά 9,0% (στο Λονδίνο η μείωση έφθασε το 9,7%) και αντίστοιχα οι θέσεις εργασίας σε απομακρυσμένες, κυρίως αγροτικές περιοχές, αυξήθηκαν κατά 13,3% (Breheny, 1997: 212). Σύμφωνα με τον Gordon (κ.ά., 1991: 418), η αποκέντρωση των επιχειρήσεων

μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο στην Αμερική προηγήθηκε και εν μέρει προκάλεσε στη συνέχεια την έξοδο των κατοικιών από το κέντρο. Ο Certero (op.cit.: 29) εξέφρασε την ίδια άποψη σχετικά με τα δύο στάδια αποκέντρωσης της εργασίας και της κατοικίας, προσθέτοντας όμως κι ένα τρίτο στάδιο, κατά το οποίο επιχειρήσεις σχετικές με την ικανοποίηση των καθημερινών καταναλωτικών αναγκών, αποκεντρώθηκαν ακολουθώντας τη χωρική διάχυση της κατοικίας. Οι παραπάνω τάσεις αντιπροσωπεύουν πραγματικά αυτό που επιθυμεί ο κάτοικος;

Την παραπάνω εικόνα για τις αναπτυξιακές τάσεις στις πόλεις του δυτικού κόσμου συμπληρώνουν και μια σειρά από έρευνες που αποσκοπούν να δώσουν απάντηση στο παραπάνω ερώτημα. Οι έρευνες αυτές αφορούν στην καταγραφή του βαθμού ικανοποίησης των κατοίκων από τις συνθήκες διαβίωσης στο κέντρο ή στα προάστια. Τα αποτελέσματα της πρώτης απ' αυτές τις έρευνες, που εκπονήθηκε από τους B. Hedges και R. Clemens το 1992 με τίτλο "Housing attitudes survey" για λογαριασμό του DoE (Department of Environment) της Μεγ. Βρετανίας, έδειξαν ότι οι κάτοικοι των προαστιακών και αγροτικών περιοχών είναι περισσότερο ικανοποιημένοι, τόσο από τον τύπο την κατοικίας τους, όσο και από το οικιστικό περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται (βλ. Πίνακες 4 και 5).

Πίνακας 4. Βαθμός ικανοποίησης για την περιοχή κατοικίας (ποσοστό)

	Πολύ ικανοποιημένος	Αρκετά ικανοποιημένος	Ουδέτερος	Αρκετά δυσαρεστημένος	Πολύ δυσαρεστημένος
Κέντρο πόλης	36	40	6	11	6
Προάστιο	51	35	5	5	3
Χωριό	68	23	4	4	2
Αγρός	73	16	7	1	3

Πηγή: Breheny, 1997: 214

Πίνακας 5. Βαθμός ικανοποίησης για τον τύπο κατοικίας ανά περιοχή κατοικίας

	Πολύ ικανοποιημένος	Αρκετά ικανοποιημένος	Ουδέτερος	Αρκετά δυσαρεστημένος	Πολύ δυσαρεστημένος
Κατοικία κέντρου πόλης	46	38	3	8	5
Κατοικία προαστίου	54	36	3	5	2
Κατοικία χωριού	64	29	2	3	1
Κατοικία αγροτικής περιοχής	69	26	3	2	0

Πηγή: Breheny, 1997: 214

Κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μια αντίστροφη σχέση μεταξύ της πυκνότητας κατοικίας και του βαθμού ικανοποίησης των κατοίκων. Πιο συγκεκριμένα, στην έρευνα

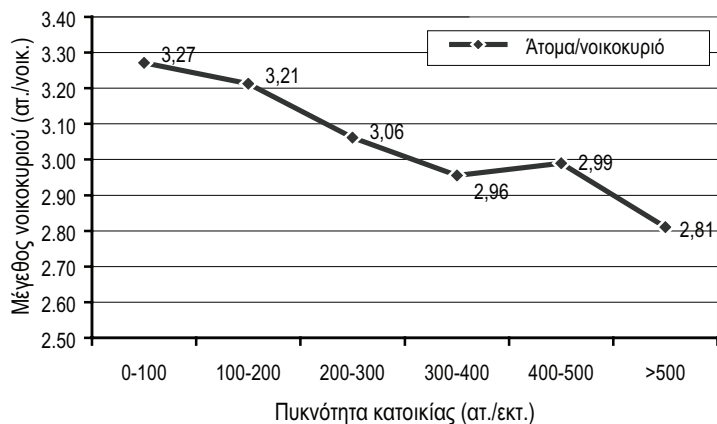
αναφέρεται ότι "σε χαμηλές πυκνότητες κατοικίας, μικρότερες των 5 ατ./εκτ., το ποσοστό των πολύ ικανοποιημένων κατοίκων ανέρχεται σε 68%. Αντίθετα, σε υψηλές πυκνότητες, μεγαλύτερες των 40 ατ./εκτ., το ποσοστό αυτό πέφτει στο 37%" (Breheny, 1997: 214). Σε μια δεύτερη, μεγαλύτερη και πιο πρόσφατη έρευνα, που διενεργήθηκε από τον Green κ.ά. το 1996 με τίτλο "Housing in England 1994/95" (ibid.: 213-214) και πάλι για λογαριασμό του DoE της Μεγ. Βρετανίας, τα αστικά κέντρα εμφανίζονται να είναι οι λιγότερο επιθυμητές περιοχές για κατοίκηση. Ανάλογα είναι και τα αποτελέσματα έρευνας που έγινε το 1985 στη Δυτική Γερμανία, ειδικά όσον αφορά στον επιθυμητό τύπο κατοικίας. Το 59% των ερωτηθέντων απάντησαν ότι προτιμούν να κατοικούν σε μονοκατοικίες, ενώ μόλις το 23% προτιμούν ένα διαμέρισμα σε πολυκατοικία. Τη χρονική στιγμή της έρευνας, μόλις το 40% των ερωτηθέντων κατοικούσαν σε μονοκατοικίες στα προάστια, και οι υπόλοιποι κατοικούσαν σε διαμερίσματα που βρίσκονταν σε πυκνοδομημένες κεντρικές περιοχές πόλεων (Giuliano, 1997: 15). Όπως αποδεικνύεται από τις τρεις αυτές έρευνες, η προτίμηση για μια μονοκατοικία στα προάστια κοντά στο φυσικό περιβάλλον, είναι ισχυρότερη σε σχέση με την προτίμηση για ένα διαμέρισμα στο κέντρο.

Ο Giuliano (1997: 14) προβάλλει ως κρίσιμο παράγοντα για τη μεταβολή των επιλογών ως προς την κατοικία την αύξηση του εισοδήματος. Υποστηρίζει ότι καθώς αυξάνεται το εισόδημα ενός νοικοκυριού, αυξάνεται και η ζήτηση για κάθε είδους καταναλωτικά αγαθά υψηλής ποιότητας, συμπεριλαμβανομένου και ενός σπιτιού στα προάστια. Οι Haugton και Hunter (1994: 87) ισχυρίζονται, όμως, ότι η επιλογή κατοικίας στα προάστια δεν πρέπει να γενικεύεται και να θεωρείται δεδομένη για τα άτομα όλων των ηλικιών και για όλους τους τύπους των νοικοκυριών. Θεωρούν ότι υπάρχει μεταβολή των επιλογών της κατοικίας στον κύκλο ζωής ενός ατόμου. Έτσι, τα άτομα νεαρότερης ηλικίας και τα νοικοκυριά ενός η δύο ατόμων έλκονται από τη ζωτικότητα ενός αστικού κέντρου, αλλά καθώς αυξάνεται η ηλικία και διευρύνεται το μέγεθος του νοικοκυριού αναζητείται περισσότερος ατομικός χώρος και ηρεμία, στοιχεία τα οποία προσφέρονται σε ένα προάστιο. Αυτή η άποψη περιγράφει ίσως σωστότερα την κοινωνική τάση απέναντι στην πυκνότητα κατοικίας, ενώ επαληθεύεται και πειραματικά στην Αθήνα: τα τελευταία χρόνια διαπιστώνεται ότι υπάρχει μια αναλογική, περίπου, σχέση μεταξύ μεγέθους νοικοκυριού, ηλικίας κατοίκων και πυκνότητας κατοικίας (Σχήμα 3).

Η επιστροφή κάποιων κοινωνικών τάξεων στο κέντρο δεν είναι δυνατόν να αποδοθεί στις πολιτικές υπέρ της συμπαγούς δομής, αλλά, κυρίως, στην επιθυμία των νέων ανθρώπων να βιώνουν τη ζωντάνια και την ένταση που υπάρχει στα κέντρα των πόλεων. Επίσης, μπορεί να αποδοθεί και στις πολιτικές ανάπλασης των αστικών κέντρων, που έχουν βελτιώσει τα δεδομένα του περιβάλλοντός τους. Παρατηρείται την τελευταία δεκαετία μια προτίμηση εγκατάστασης στο κέντρο από υψηλές, κυρίως, εισοδηματικές τάξεις. Το ποσοστό όμως

αυτού του πληθυσμού είναι αρκετά μικρό. Επομένως, δεν μπορεί να υποστηριχτεί ότι υπάρχει σήμερα μια πρόδηλη κοινωνική αποδοχή του συμπαγούς μοντέλου. Επίσης, σε περίπτωση που ασκηθούν αποτελεσματικές πολιτικές υπέρ του, η διαδικασία επιστροφής του πληθυσμού στις κεντρικές περιοχές των πόλεων θα διαρκέσει όχι λιγότερο απ' όσο διήρκεσε η διαδικασία αποκέντρωσης. Κατά πόσον, όμως, υπάρχει η πολιτική βούληση για την επιδίωξη τόσο μακροπρόθεσμων και ενδεχομένως αμφίβολων αποτελεσμάτων;

Σχήμα 3. Συσχέτιση της πυκνότητας κατοικίας και του μεγέθους του νοικοκυριού για το Πολεοδομικό Συγκρότημα Αθηνών (ΠΣΑ). Τα στοιχεία αναφέρονται στο έτος 1996 (ΑΜ-ΥΣΓΜ, 2000)

Η αμφισβήτηση της δυνατότητας υλοποίησης της συμπαγούς πόλης

Ακόμη κι αν γίνει αποδεκτό από την κοινωνία το συμπαγές μοντέλο, κατά πόσον μπορούν να εφαρμοστούν αποτελεσματικές πολιτικές προς αυτή την κατεύθυνση; Είναι εφικτές πολιτικές που θα οδηγήσουν στην αύξηση της πυκνότητας και την ανάμειξη των χρήσεων γης; Η οικονομία λειτουργεί υπό καθεστώς παγκοσμιοποιημένης αγοράς, φιλελευθερισμού και ταχύτατων οικονομικών ανακατατάξεων, και χαρακτηρίζεται από την ελεύθερη κίνηση του κεφαλαίου στον αστικό χώρο. Επομένως ο βαθμός επίδρασης των πολεοδομικών πολιτικών στη συγκέντρωση των λειτουργιών —π.χ. των θέσεων εργασίας— θα είναι εκ των πραγμάτων χαμηλός. Ένας από τους βασικούς παράγοντες στη διαμόρφωση του οικιστικού ιστού σε μια απελευθερωμένη οικονομία είναι οι κατασκευαστικές εταιρείες και οι εταιρείες αστικής ανάπτυξης. Στην περιφέρεια βρίσκονται πιο εύκολα ελεύθερες εκτάσεις και γίνεται βιομηχανική παραγωγή κατοικίας σχετικά χαμηλού κόστους. Τελικά, η ζήτηση για κατασκευή κατοικιών σε προαστιακές περιοχές χαμηλών πυκνοτήτων αυξάνεται, και οι εταιρείες επωφελούνται. Είναι εξαιρετικά αμφίβολο, ακόμη και αν δοθούν κίνητρα για την οικιστική ανάπτυξη στα κέντρα των πόλεων, ότι οι κατασκευαστικές εταιρείες θα έχουν τη

δυνατότητα να επενδύσουν εκεί χωρίς να χρειαστεί να αλλάξει όλο το σύστημα οργάνωσης και παραγωγής τους.

Στην ιστορία της αστικής ανάπτυξης, έχουν καταγραφεί προσπάθειες άσκησης πολεοδομικής πολιτικής υπέρ της συμπαγούς δομής που απεδείχθησαν άκαρπες, ακόμη και σε χώρες και περιόδους που το κράτος διέθετε σαφώς μεγαλύτερη ισχύ και πιο έντονο κοινωνικό χαρακτήρα απ' ό,τι σήμερα. Π.χ., στη μεταπολεμική περίοδο, η ευρωπαϊκή πολεοδομία προσανατολίστηκε στην κατασκευή νέων πόλεων και πόλεων δορυφόρων με στόχο την επίλυση προβλημάτων υπερπληθυσμού στα παραδοσιακά κέντρα. Η πολιτική αυτή γεννήθηκε μεν μεταπολεμικά στην Αγγλία (με στόχο τη σταθεροποίηση και τον έλεγχο της αστικοποίησης) (Ροδολάκης, 1996: 70· Tettlow και Goss, 1968: 80), αλλά εφαρμόστηκε και στη Σουηδία (Hall, 1997: 308· Merlin, 1984: 85). Στη συνέχεια, υιοθετήθηκε κι από άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, με στόχο την αποσυμφόρηση των μητροπόλεων, όπως π.χ. στη Γαλλία (Σταθακόπουλος, 1984: 67· Hall, *op.cit.*: 313). Οι νέες πόλεις εξυπηρετούσαν την ανάσχεση της πληθυσμιακής ροής προς τις μητροπόλεις, ενώ οι πόλεις δορυφόροι στόχευαν να δημιουργήσουν αστικές περιοχές σχετικά υψηλής πυκνότητας σε απόσταση μεν αλλά εύκολης σύνδεσης με τα ιστορικά κέντρα.

Επίσης, στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής εντάσσονταν και τα σχέδια της ενίσχυσης των υπαρχόντων προαστίων με εμπορικά κέντρα, υπηρεσίες, βιομηχανικές ζώνες και θέσεις εργασίας, πάντα με στόχο τη μείωση των μετακινήσεων και την αυτονόμηση των περιοχών. Η πολιτική των νέων πόλεων και των πόλεων δορυφόρων ήταν μια διορθωτική κίνηση των πολεοδομικών υπηρεσιών, που αναγνώριζαν τα λάθη που είχαν γίνει στα πρώτα εκτεταμένα προάστια της δεκαετίας του '50, που έπασχαν από ελλείψεις σε υπηρεσίες, εμπόριο καθώς και σε συγκοινωνιακές συνδέσεις. Ωστόσο, τα πολυδάπανα και χρονοβόρα σχέδια υλοποίησής τους δεν ήταν δυνατόν να λύσουν το τεράστιο πρόβλημα της υπεραστικοποίησης και του ελέγχου της αστικής ανάπτυξης, παρά τους φιλόδοξους στόχους που έθεταν.

Η εύθραυστη ισορροπία τους, που στόχευε στην εξισορρόπηση του ενεργού πληθυσμού και της απασχόλησης αλλοιώθηκε από τις οικονομικές ανακατατάξεις: στις πόλεις δορυφόρους που είχαν σχεδιαστεί με την πρόνοια οι κάτοικοί τους να εργάζονται σ' αυτές, ένα μεγάλο ποσοστό βρήκε τελικά δουλειά μετά από λίγα χρόνια σ' άλλες περιοχές με αποτέλεσμα την αύξηση του μήκους μετακίνησης προς και από την εργασία (Ροδολάκης, *op.cit.*: 71· Cervero, 1998: 122) και τη διάχυση των μετακινήσεων στην αστική περιφέρεια. Είναι σαφές, λοιπόν, ότι το εγχείρημα των νέων πόλεων, αν και στέφθηκε με μερική επιτυχία, δεν κατάφερε να αντιστρέψει την τάση της αύξησης της κινητικότητας (αριθμός και μήκος μετακινήσεων με ΙΧ), ενώ επίσης επέτεινε την προαστιοποίηση και μετέφερε τη συμφόρηση στα προάστια (Hall, *op.cit.*: 313).

Στο ίδιο σκεπτικό, ο Merlin (*op.cit.*: 48) αποδεικνύει ότι ακόμη κι αν η χωροθέτηση

της κατοικίας αντιστοιχούσε πλήρως στη χωροθέτηση της εργασίας, οι μετακινήσεις για εργασία δε θα μειώνονταν παρά κατά το 1/3, για λόγους όπως η αυξανόμενη εξειδίκευση, η αδιαφάνεια της προσφοράς εργασίας, η αυξημένη κινητικότητα εργασίας/κατοικίας και η ύπαρξη σε κάθε νοικοκυριό περισσοτέρων του ενός εργαζομένων. Επομένως, είναι αμφισβητήσιμο αν το συμπαγές μοντέλο μπορεί να υλοποιηθεί με επιτυχία στο μέλλον μέσω του σχεδιασμού¹¹, όταν το γενικότερο πολιτικό πλαίσιο είναι υπέρ της μείωσης του κρατικού παρεμβατισμού και της απελευθέρωσης της κίνησης του κεφαλαίου, εξέλιξη που περιγράφεται από τον Lefebvre (1977: 315) ως παραγωγική κατανάλωση του αστικού χώρου.

Η αμφισβήτηση της υψηλής κοινωνικότητας της συμπαγούς πόλης

Από τους υπέρμαχους της συμπαγούς πόλης θεωρείται ότι η αύξηση των πυκνοτήτων και η ανάμιξη χρήσεων γης θα ενισχύσει την κοινωνική συνοχή. Πρόκειται για μία θέση που δεν λαμβάνει επαρκώς υπόψη τις πολύπλοκες πολεοδομικές και πολιτισμικές διαστάσεις του αστικού φαινομένου. Οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της πόλης έχουν προ πολλού καταρρίψει την αντίληψη ότι η μορφή και οι λειτουργίες του αστικού χώρου διαμορφώνουν τον τρόπο ζωής, τις κοινωνικές αντιλήψεις και καθορίζουν την κοινωνική συνοχή. Με τη στροφή της αστικής κοινωνιολογίας από την άποψη που θεωρεί την πόλη ως "ανεξάρτητη μεταβλητή" (σχολή του Σικάγο: "η πόλη καταλύοντας τις παλαιότερες σχέσεις εγκαθιστά άλλες, πρωτοεμφανιζόμενες και αυθεντικές, βασισμένες πάνω σε καινούριες κοινωνικές αξίες") στην άποψη που τη θεωρεί ως "εξαρτημένη" μεταβλητή (οικολογική προσέγγιση: "η πόλη είναι η σύνθεση της φυσικής και της ηθικής διάστασης της ανθρώπινης κοινότητας εκφρασμένης χωρικά") (Χαστάογλου, 1981: 40, 57) έχουν προ πολλού καταρριφθεί αυτού του είδους οι αφαιρετικές απλουστεύσεις του πολυδιάστατου αστικού φαινομένου.

Η κοινωνική συνοχή καθορίζεται από διάφορους παράγοντες, κοινωνικούς, οικονομικούς, ψυχολογικούς, δημογραφικούς, που ενισχύονται ή αποδυναμώνονται από τη μορφή του χώρου (Haughton και Hunter, 1994: 83). Κάθε κοινωνικό σύνολο, κάθε κοινωνική συνάθροιση έχει εν σπέρματι κάποιες τάσεις όσον αφορά την κοινωνικότητα, την κοινωνική συνοχή, την ανάπτυξη κοινωνικών ομάδων και δικτύων. Η μορφή του χώρου, οι αστικές πυκνότητες, η κατανομή των λειτουργιών, η ευκολία της μετακίνησης μπορούν να τις διευκολύνουν, να τις δυναμώσουν ή να τις περιορίσουν. Όπως αναφέρει π.χ. η Μαντουβάλου (2000: 11), "...ο χώρος δεν λειτουργεί ως ένας ανεξάρτητος παράγοντας.

¹¹ Τρεις είναι οι βασικοί λόγοι της δυσκολίας υιοθέτησης συμπαγούς μοντέλου (Στεφάνου κ.ά, 2000: 121' Merlin, 1984: 48): (α) η μεγάλη εξειδίκευση και διαφοροποίηση στην αγορά απασχόλησης, (β) η αλλαγή της δομής της απασχόλησης στο νοικοκυριό, όπου συνήθως πλέον εργάζονται και οι δύο γονείς, ενώ τα παιδιά φεύγουν σε διαφορετικές κατευθύνσεις για διαφορετικό σχολείο, (γ) οι διαμορφωμένες πολλαπλές επιλογές στο εμπόριο και στις υπηρεσίες, με αποτέλεσμα να μην καλύπτεται ο καταναλωτής από τις προσφερόμενες υπηρεσίες λιανικού εμπορίου.

Δεν είναι γενεσιουργός κοινωνικού διχασμού και αποκλεισμού. Ωστόσο η οργάνωση του χώρου, μπορεί να συμβάλει, ηθελημένα ή όχι, στο να εντείνει την κοινωνική διαίρεση και να υλοποιήσει την γκετοποίηση". Όχι όμως και να καθορίσει μονοσήμαντα τα πολυσημάντα κοινωνικά φαινόμενα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και η εκτίμηση του Smyth (1996: 101-113) ότι η ενδεχόμενη εφαρμογή του συμπαγούς πολεοδομικού μοντέλου είναι πιθανόν να δημιουργήσει νέου τύπου χωρο-κοινωνικούς διαχωρισμούς. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι η ανακατασκευή του κέντρου θα οδηγήσει σε αύξηση των αξιών γης και επιστροφή των υψηλότερων εισοδηματικών τάξεων από τα προάστια (γεγονός που σε ένα βαθμό έχει παρατηρηθεί σε ευρωπαϊκές πόλεις). Οι κοινωνικές ομάδες χαμηλών εισοδημάτων θα αναγκαστούν να εγκαταλείψουν το κέντρο, και θα μεταναστεύσουν σε ζώνες που θα διαμορφωθούν στα όρια των κεντρικών περιοχών, καθώς οι αξίες γης στα προάστια θα είναι ήδη υψηλές. Οι ζώνες αυτές, εκτιμά ότι θα αποκτήσουν όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά υποβάθμισης που υπάρχουν σε κέντρα πολλών πόλεων σήμερα. Εν γένει, η φιλολογία υπέρ των υψηλών πυκνοτήτων που θα ενισχύσουν την κοινωνική συνοχή δεν είναι παρά μια μορφοκρατική απλοποίηση των σύνθετων κοινωνικών εκφάνσεων του αστικού φαινομένου, που προβάλλεται ως ενεργειακά συμφέρουσα με έναν περιβαλλοντικό ντετερμινισμό που είναι αμφισβητήσιμος. Αυτό που μπορεί να σημειωθεί εδώ είναι ότι το συμπαγές μοντέλο θα μπορούσε να εξυπηρετεί την συνύπαρξη των διαφόρων κοινωνικών ομάδων που διαφορετικά θα κατανέμονταν διακριτά στο χώρο. Συνυπάρχοντας εκ των πραγμάτων μοιράζονται τον ίδιο δημόσιο χώρο ή και άλλες υπηρεσίες και αυτό, ίσως, είναι μία διαφορετική παράμετρος που θα πρέπει να αξιολογηθεί.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ¹²

Η συμπαγής πόλη είναι ένα δημοφιλές πολεοδομικό μοντέλο, που προβάλλεται σήμερα στην Ευρώπη ως βέλτιστη μορφή αστικής ανάπτυξης. Ωστόσο, οι μέχρι σήμερα έρευνες αναφορικά με την ενεργειακή της απόδοση καταδεικνύουν ότι δεν είναι σίγουρο ότι συνεπάγεται υψηλά ενεργειακά οφέλη σε σχέση με τις υπόλοιπες αστικές μορφές. Ειδικότερα όσον αφορά τις μεταφορές, που είναι υπεύθυνες κατά μ.ο. για το 40% της ενεργειακής

¹² Το άρθρο αυτό συνοψίζει συμπεράσματα που προέκυψαν: (α) από τη διδακτορική διατριβή που εκπονείται από τον κ. Δημήτρη Μηλάκη στο ΕΜΠ με τίτλο "Μεθοδολογία ανάπτυξης βιώσιμων συνεκτικών ενοτήτων μέσω ενός ολοκληρωμένου πολεοδομικού σχεδιασμού", με επιβλέποντα τον Αναπληρωτή Καθηγητή ΕΜΠ κ. Θάνο Βλαστό και χρηματοδοτείται από το ΥΠΕΠΘ και την ΕΕ στο πλαίσιο του προγράμματος "Ηράκλειτος: Υποτροφίες Έρευνας με Προτεραιότητα στη Βασική Έρευνα" και (β) από τη διδακτορική διατριβή του κ. Νίκου Μπαρμπόπουλου με τίτλο "Προς τη βιώσιμη κινητικότητα στην Ευρωπαϊκή πόλη – Αποτίμηση πολιτικών και προσέγγιση μεθοδολογίας σχεδιασμού αστικών μεταφορών" που υποστηρίχθηκε στο ΕΜΠ το 2002, με επιβλέποντα τον ίδιο καθηγητή.

κατανάλωσης μιας πόλης, αμφισβητείται έντονα ότι η συμπαγής αστική μορφή συνεπάγεται μείωση της κυκλοφορίας ΙΧ και γενικότερα των μηχανοκίνητων μετακινήσεων. Οι δυτικές πόλεις αναπτύσσονται σήμερα στην πλειονότητά τους υιοθετώντας μοντέλα αποκέντρωσης των λειτουργιών και μείωσης των πυκνοτήτων, ήτοι σε κατεύθυνση διαφορετική του συμπαγούς μοντέλου. Μεμονωμένα, ασκούνται σε κάποιες ευρωπαϊκές χώρες —π.χ. Μεγάλη Βρετανία, Ολλανδία— πολιτικές υπέρ του συμπαγούς μοντέλου (επανάχρηση αστικής γης, αστική ανάπλαση κ.λπ.). Ωστόσο, τα αποτελέσματά τους είναι πενιχρά σε σχέση με τη διογκούμενη αστικοποίηση. Οι έρευνες ερωτηματολογίου που αποσκοπούν στη διάγνωση των επιθυμιών ως προς την περιοχή και τον τύπο κατοικίας καταδεικνύουν μία σχέση αντιστρόφως ανάλογη μεταξύ πυκνότητας και βαθμού ικανοποίησης των κατοίκων. Η υλοποίηση του συμπαγούς μοντέλου σε μία πόλη που λειτουργεί σε καθεστώς φιλελεύθερης οικονομίας είναι επίσης αμφισβητήσιμη, καθότι η απρόσκοπτη κίνηση του κεφαλαίου στον αστικό χώρο συχνά ακυρώνει οποιονδήποτε σχεδιασμό, όπως έχει δείξει η ιστορία της πολεοδομίας. Η συμπαγής πόλη προβάλλεται από τους υποστηρικτές της ως μια πόλη με κοινωνική συνοχή. Ωστόσο, πρόκειται για μια μάλλον μορφοκρατική προσέγγιση του κοινωνικού φαινομένου της πόλης, που δεν λαμβάνει, όσο πρέπει, υπόψη της το γεγονός ότι ο σχεδιασμός του χώρου δεν καθορίζει μονοσήμαντα τα κοινωνικά φαινόμενα που συμβαίνουν σε αυτόν.

Παρά τις έντονες αμφισβητήσεις του συμπαγούς μοντέλου, η έννοια βιώσιμη πόλη, εϊθισται να ταυτίζεται μ' αυτό, και να αναφέρεται όλο και πιο συχνά σε πολιτικά κείμενα ως αδήριτη κι επιτεύξιμη αναγκαιότητα. Και παλαιότερα, στην ιστορία της πολεοδομίας, έχει συμβεί ορισμένες αρχές σχεδιασμού να υιοθετηθούν και να εφαρμοστούν άκριτα (βλ. π.χ. Χάρτα των Αθηνών, 1933). Η επιστήμη της πολεοδομίας συχνά συγγέεται με την πολιτική, διότι ενέχει ιδεολογική χροιά, υπό την έννοια ότι ο διαχρονικός της στόχος περί βελτίωσης συνθηκών ζωής στο δομημένο περιβάλλον είναι πρωτίστως πρόταγμα κοινωνικό και πολιτικό. Καθώς σήμερα υπάρχουν τα τεχνικά μέσα για μία ορθολογική αξιολόγηση των διαφόρων αστικών μοντέλων με κριτήριο τα αντικειμενικά παραγόμενα αποτελέσματα (π.χ. κατανάλωση ενέργειας, ρύπανση, μετακινήσεις κ.λπ.), θα πρέπει να αξιολογηθεί έγκαιρα το συμπαγές πολεοδομικό μοντέλο, ώστε να προσανατολιστεί εγκαίρως η πολιτική πρακτική και να διορθωθούν εν τη γενέσει τους οι πιθανές παραμορφώσεις του αστικού χώρου, που ενδέχεται να προκύψουν από την άκριτη υιοθέτηση αμφιλεγόμενων αρχών σχεδιασμού. Ειδικά, η πολεοδομία θα συνεχίσει να προχωράει σπασμωδικά, π.χ. με την εφαρμογή "Χαρτών" στις οποίες προσδίδεται υπερβολική βαρύτητα και οι οποίες πιθανότατα αργά η γρήγορα θα απορρίπτονται λόγω των αποτυχημένων τους αποτελεσμάτων.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- ΑΜ-ΥΣΓΜ (2000) "Έκθεση 2: Η Υπάρχουσα Κατάσταση των Μεταφορών στο Νομό Αττικής", Αθήνα: Μελέτη Ανάπτυξης Μετρό.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1990) *Πράσινο Βιβλίο για το Αστικό Περιβάλλον*, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1997) *Ευρωπαϊκές πόλεις σε Αναζήτηση της Αειφορίας, Πανόραμα των Αστικών Καινοτομιών στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβιώσεων και Εργασίας, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.
- Λαγόπουλος Α.Φ. (1977) *Εγχειρίδιο Πολεοδομίας. Μέρος Α: θεωρία πολεοδομίας (πολεολογία) - Τόμος Ι*, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΑΠΘ.
- Μαντουβάλου Μ. (2000), *Εισαγωγή σε θέματα Αστικοποίησης και Ανάπτυξης του Αστικού Χώρου*, Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ.
- Πιτσιάβα-Λατινοπούλου Μ. (1984) "Αλληλεπίδραση μεταφορών και χρήσεων γης σε αστικές περιοχές", Διδακτορική Διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Ροδολάκης Θ. (1996) *Από την πολεοδομία - χωροταξία στην περιφερειακή ανάπτυξη*, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΑΠΘ.
- Σταθακόπουλος Π. (1984) *Νέες πόλεις στη Γαλλία, Κτιστό πλαίσιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Καραγκούνη.
- Στεφάνου Ι., Τσουδερός Ι. και Μητούλα Ρ. (2000) *Ο Περιβαλλοντικός Σχεδιασμός των Πόλεων και η Ευρωπαϊκή του Διάσταση*, Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ.
- Χαστάογλου Β. (1982) *Κοινωνικές Θεωρίες για τον Αστικό Χώρο, Κριτική Ανάλυση*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Παρατηρητής.

Ξενόγλωσση

- Badoe D. και Miller E. (2000) "Transportation-land-use interaction: Empirical findings in North America, and their implications for modeling", *Transportation Research Part D*, 5(4): 235-263.
- Breheny M. (1995) "Transport Planning, Energy and Development. Improving our Understanding of the Basic Relationships", στο Banister D. (επ.), *Transport and Urban Development*, London: E&FN Spon.
- Breheny M. (1996) *Centrists, Decentrists and Compromisers: Views on the Future of Urban Form*", στο Jenks M., Burton E. και Williams K. (επ.), *The Compact City: A Sustainable Urban Form?*, London: E&FN Spon.
- Breheny M. (1997) "Urban compaction: feasible and acceptable?", *Cities*, 14(4): 209-217.

- Brown F.E., De la Barra T., Rickaby P.A., Steadman J.P. και Turner J. (1998) "Sustainability and the city: an evaluation of policy scenarios using an integrated land- use and transport model", στο Borrego C. και Sucharov L. (επ.), *Urban Transport and the environment for the 21st Century IV*, Southampton: WIT.
- Cervero R. (1996) "Mixed Land-Uses and Commuting: Evidence from the American Housing Survey", *Transportation Research Part A*, 30(5): 361-377.
- Cervero R. (1998) *The Transit Metropolis. A global Inquiry*, Washington D.C.: Island Press
- Cervero R. και Kockelman K. (1997) "Travel Demand and the 3D's: Density, Diversity, and Design", *Transportation Research Part D*, 2(3): 199-219.
- Choay F. (1965) *L'urbanisme, utopies et réalités. Une Anthologie*, Paris: Éditions de Seuil.
- European Council of Town Planners (1997) "Towards a new charter for planning cities. A discussion paper", London: ECTP.
- European Council of Town Planners (2003) *The New Charter of Athens 2003. The European Council of Town Planners' Vision for Cities in the 21st century*. London: ECTP.
- E.U. (1995), *The Sustainable City. A European Tetralogy*, part III, *Transport and Public Spaces, The connective Tissue of the Sustainable City*, Luxemburg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Department of the Environment (DoE) (1994) "Planning Policy Guidance 13: Transport", London: HMSO.
- Fishman R. (1946) *Urban Utopias in the Twentieth Century: Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright, Le Corbusier*, Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Frank, L.D. και Pivo G. (1994), "Impacts of Mixed Use and Density on Utilization of Three Modes of Travel: Single-Occupant Vehicle, Transit, and Walking", *Transportation Research Record*, 1466: 44-52.
- Gomez-Ibanez J. (1991) "A Global View of Automobile Dependence", *Journal of the American Planning Association*, 57(3): 376-379.
- Gordon P. και Richardson H.W. (1989) "Gasoline Consumption and Cities: A Reply", *Journal of the American Planning Association*, 55(3): 342-345.
- Gordon P., Richardson H.W και Myung-Jin J. (1991) "The Commuting Paradox. Evidence from the Top Twenty", *Journal of the American Planning Association*, 57(4): 416-420.
- Giuliano G. (1997) "Land Use Policy and Transportation: Why we won't Get There from Here", Paper Presented at the Conference *Policies for Fostering Sustainable Transportation Technologies*, Monterey, CA.

- Habermas J. (1973) *La Science et la Technique comme Idéologie*, Paris: Gallimard.
- Hall P. (1997), *Cities of Tomorrow, An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*, Oxford: Blackwell, (επανεκδ.).
- Haughton G. και Hunter C. (1994) *Sustainable Cities*, London: Regional Studies Association.
- Kees M. (1998) "The Compact City and Mobility", Paper presented at the 8th Conference on Transport Research, Antwerp, Belgium.
- Le Corbusier (1957) *La Charte d' Athènes*, Paris: Les Editions de Minuit, (επανέκδ.).
- Lefebvre H. (1977) *Δικαίωμα στην πόλη, Χώρος και πολιτική*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, (μετάφρ.).
- Lynch K. (1998) *Good City Form*, Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Merlin P. (1984) *La planification des transports urbains*, Paris: Masson.
- Mindali O., Raveh A. και Salomon I. (2004) "Urban Density and Energy Consumption: A New Look at Old Statistics", *Transportation Research Part A*, 38(2): 143-162
- Mitchell R.B. και Rapkin C. (1954) *Urban Traffic – A Function of Land Use*, New York: Columbia University Press.
- Mokhtarian P.L και Salomon I. (1999) "Travel for the Fun of It", *Access* 15(2): 18-20.
- Newman P. και Kenworthy J. (1989α) *Cities and Automobile Dependence*, Aldershot, UK: Gower Technical.
- Newman P. και Kenworthy J. (1989β) "Gasoline Consumption and Cities. A comparison of U.S. Cities with a Global Survey", *Journal of the American Planning Association*, 55(1): 24-37.
- Newman P. και Kenworthy J. (1999) *Sustainability and Cities. Overcoming Automobile Dependence*, Washington D.C.: Island Press.
- Nijkamp P., Rienstra S.A. και Vleugel J.M. (1998) *Transportation Planning and the Future*, New York: John Wiley & Sons.
- Pucher J. (1988) "Urban Travel Behavior as the Outcome of Public Policy. The Example of Modal-Split in Western Europe and North America", *Journal of the American Planning Association*, 54(3): 509-520.
- Raquot T. (1996) *Η ουστολία ή το παγιδενμένο ιδεώδες*, Αθήνα: Εκδόσεις Scripta, (μεταφρ. 1998).
- Rickaby P.A., Steadman, J.P. και Barret M. (1992) "Patterns of Land Use in English Towns: Implications for Energy Use and Carbon Dioxide Emissions" στο Breheny M.J. (επ.), *Sustainable development and Urban Form*, London: Pion Limited.
- Schimec P. (1996) "Household Motor Vehicle Ownership and Use: How much Does Residential Density Matter?", *Transportation Research Record*, 1552: 120-125.

- Smyth H. (1996) *"Running the Gauntlet: A Compact City within a Doughnut of Decay"*, στο Jenks M., Burton E. και Williams K. (επ.), *The Compact City: A Sustainable Urban Form?*, London: E&FN Spon.
- Stead D., Titheridge W. και Titheridge H. (2000) *"Land Use, Transport, and People: Identifying the Connections"* στο Jenks M., Burton E. και Williams K. (επ.), *Achieving Sustainable Urban Form*, London: E&FN Spon.
- Stretton H. (1996) *"Density, Efficiency, and Equality in Australian Cities"* στο Jenks M., Burton E. και Williams K. (επ.), *The Compact City: A Sustainable Urban Form?*, London: E&FN Spon.
- Tetlow J. και Goss A. (1968) *Homes, towns and traffic*, London: Faber.
- Van Wee B. (2002) *"Land-use and Transport: Research and Policy Challenges"*, *Journal of Transport Geography*, 10(4): 259-271.
- Union des Transports Publics (UTP) (1996) *Pour des villes a vivre, L' indispensable coopération entrée transport et urbanisme, Constats, analyses et propositions*, Paris: Union des Transports Publics.
- Wegener M. (1998) *"Sustainable Urban Spatial Structures, Do we Need to Rebuild Our Cities?"*, Technical report of the Deutsche Forschungs Gemeinschaft (DFG) research project *Sustainable Urban Spatial Structures / 1993-1998*, University of Dortmund-Institute of Spatial Planning.
- Wegener M. και Fúrst F. (1999) *"Land-Use Transport Interaction: State of the Art"*, TRANSLAND project (Integration of Transport and Land Use Planning) - Deliverable 2a, 4th RTD Framework Programme of the European Commission.
- Whiteland J.W.R. και Larkham P.J. (επ.) (1992), *Urban Landscapes, International perspectives*, London and N.Y.: Routledge.

Νίκος Μπαρμπόπουλος

Σχολή Αγρονόμων & Τοπογράφων Μηχανικών, Τομέας Γεωγραφίας & Περιφερειακού Σχεδιασμού
 Ηρώων Πολυτεχνείου 9, Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου, 157 80 Αθήνα
 e-mail: nikos@vlandis.gr

Δημήτρης Μηλάκης

Σχολή Αγρονόμων & Τοπογράφων Μηχανικών, Τομέας Γεωγραφίας & Περιφερειακού Σχεδιασμού
 Ηρώων Πολυτεχνείου 9, Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου, 157 80 Αθήνα
 e-mail: milakis@mail.ntua.gr

Θάνος Βλαστός

Σχολή Αγρονόμων & Τοπογράφων Μηχανικών, Τομέας Γεωγραφίας & Περιφερειακού Σχεδιασμού
 Ηρώων Πολυτεχνείου 9, Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου, 157 80 Αθήνα
 e-mail: vlastos@survey.ntua.gr

Η λειτουργία της Αγοράς Ακινήτων μέσα από το Πρίσμα των Αυθεντικών Θεσμικών Οικονομικών: Μια Θεωρητική Προσέγγιση

Πασχάλης Α. Αρβανιτίδης

*Εντεταλμένος διδασκαλίας (Π.Δ. 407/80), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Research Fellow, University of Aberdeen, UK*

Περίληψη

Η εργασία αντλεί στοιχεία από τη σχολή των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών για να αναπτύξει ένα ολοκληρωμένο μεθοδολογικό πλαίσιο για την κατανόηση και ανάλυση των "θεσμικών" συνθηκών, διαδικασιών, σχέσεων και δυναμικών μέσω των οποίων η αγορά ακινήτων λειτουργεί για να (ανα-)παράγει τον "οικοδομημένο χώρο" και να ικανοποιήσει τις ανάγκες για χρήση, επένδυση και οικοδόμηση. Η ανάγκη και η σπουδαιότητα μιας τέτοιας μελέτης έγκειται στο γεγονός ότι οι υπάρχουσες οικονομικές προσεγγίσεις αδυνατούν να παράσχουν μια ολοκληρωμένη ανάλυση της "διαδικασίας της αγοράς", κάτι που τις εμποδίζει να μελετήσουν και να κατανοήσουν πλήρως τον τρόπο διαμόρφωσης των προϊόντων της, αλλά και τη σχέση και επίδρασή της στην οικονομία μιας περιοχής. Η παρούσα προσέγγιση δίνει έμφαση στην ανάλυση όχι τόσο των αποτελεσμάτων της αγοράς (δηλ. το απόθεμα γης και κτιρίων, τις τιμές ενοικίων, τις αξίες ακινήτων, κ.λπ.), αλλά κυρίως των μηχανισμών, των οργανωτικών δομών, των σχέσεων και των δυναμικών μέσω των οποίων η αγορά λειτουργεί. Σε αυτή τη βάση αναπτύσσεται η ιδέα της αγοράς ακινήτων ως θεσμός, δηλ. ως ένα πλέγμα νομοθετημένων αλλά και άτυπων κανόνων, συμβάσεων, κωδικών συμπεριφοράς, δικαιωμάτων, πρακτικών, μηχανισμών, οργανισμών και σχέσεων μεταξύ τους, βάσει των οποίων τα ακίνητα, και ο οικοδομημένος χώρος γενικότερα, ορίζονται, παράγονται, διανέμονται, χρησιμοποιούνται, μεταβιβάζονται και διατηρούνται ή μεταβάλλονται.

Επιπλέον γίνονται σαφείς μεθοδολογικές προτάσεις ως προς την εμπειρική διερεύνηση της αγοράς ως θεσμός. Το μεθοδολογικό πλαίσιο που προτείνεται είναι ολιστικό, εξελικτικό, κριτικό και πλουραλιστικό. Ως καταλληλότερη μεθοδολογία έρευνας προτάσσεται η Διαχρονική Συγκριτική Θεσμική Ανάλυση, ενώ για την ανάλυση των περιπτώσεων και την εξαγωγή συμπερασμάτων προτείνονται οι τεχνικές των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών "απόδοση πλοκής" και "διαμόρφωση προτύπου".

Λέξεις κλειδιά

Αγορά ακινήτων, θεσμοί, θεσμική οικονομική, μεθοδολογία.

Property market operation: The perspective of original institutional economics

The paper draws on original institutional economics to develop a holistic framework for analysis and understanding of the mechanisms, relations and dynamics through which the property market operates to (re)produce the built environment satisfying the requirements for use, investment and development. The impetus for this study lies in the difficulties that conventional economics face in incorporating property market processes (that is the processes through which actual outcomes are formulated and delivered) into their theoretical frameworks, something that leads them to seriously misinterpret the relationship between the market and the economy. The current approach places emphasis not only on the outcomes of market but also on the institutional structures, mechanisms, relations and dynamics, which are responsible for these outcomes. On these grounds the property market is perceived as an institution, comprising a wide network of (formal and informal) rules, rights, norms, practices, conventions, cognitive frameworks, organisations and relationships through which real property, and the built environment in general, is defined, generated, used and traded. In addition to the development of the theoretical framework the study moves on to lay down a generic analytical approach specifying appropriate research methods and techniques for investigating the institutional structure of the market. The methodological perspective put forward is holistic, evolutionary, critical and pluralistic. The Historical Comparative Institutional Analysis is regarded as the most appropriate approach for this kind of social research, employing the original institutional methods of "story telling" and "pattern modelling".

Keywords

Property market, real estate, institutions, institutional economics, methodology.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία αυτή αντλεί στοιχεία από τη σχολή των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών (original institutional economics) για να αναπτύξει ένα ολοκληρωμένο μεθοδολογικό πλαίσιο που μελετά την αγορά ακινήτων ως ένα σύνολο θεσμών βάσει των οποίων τα ακίνητα, και ο "οικοδομημένος χώρος" (built environment)¹ γενικότερα, παράγονται, διανέμονται, χρησιμοποιούνται, ανταλλάσσονται, διατηρούνται ή μεταβάλλονται σε άμεση συνάρτηση με τις ανάγκες και τις ευρύτερες διαρθρωτικές αλλαγές που παρατηρούνται στην οικονομία. Η ανάγκη και σπουδαιότητα ενός τέτοιου πλαισίου έγκειται στην έλλειψη μιας ολοκληρωμένης προσέγγισης για την ανάλυση της "διαδικασίας της αγοράς" (property market process)² από την πλευρά των συμβατικών οικονομικών, κάτι που εμποδίζει τη βαθιά κατανόηση του τρόπου διαμόρφωσης των προϊόντων της αγοράς, αλλά και τη σχέση και επίδραση της αγοράς στην ευρύτερη οικονομία ενός τόπου (D' Arcy και Keogh, 1997· Arvanitidis, 1999).

Οποιαδήποτε ανάλυση της αγοράς ακινήτων και οι απορρέουσες εξηγήσεις της λειτουργίας της εξαρτώνται από το ευρύτερο μεθοδολογικό πλαίσιο που υιοθετείται. Υπάρχουν τρεις βασικές κατευθύνσεις: η συμβατική, η στρουκτουραλιστική και η ολιστική. Οι συμβατικές προσεγγίσεις (κατά βάση νεοκλασικές) βλέπουν την αγορά ως αποτέλεσμα ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης. Υπό αυτήν την έννοια οι προσεγγίσεις αυτές ενδιαφέρονται όχι τόσο για την κατανόηση της διαδικασίας της αγοράς αλλά για τον προσδιορισμό των αποτελεσμάτων της (π.χ. το απόθεμα γης και κτιρίων, τις τιμές ενοικίων, τις αξίες ακινήτων, κ.λπ.). Σε αντίθεση, οι στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις (κατά βάση μαρξιστικές) εξετάζουν τους μηχανισμούς και τις δυναμικές της αγοράς αντιμετωπίζοντας την ως πεδίο δράσης αντικρουόμενων συμφερόντων, αλλά χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψη οι ιδιαίτερες κοινωνικο-πολιτισμικές σχέσεις και συνθήκες που επηρεάζουν τη λειτουργία της. Οι ολιστικές προσεγγίσεις απορρέουν από τη σχολή των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών και δίνουν έμφαση στην κατανόηση του ευρύτερου (οικονομικού, πολιτικού, νομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού) πλαισίου λειτουργίας και οργάνωσης της αγοράς. Ωστόσο η αγορά ακινήτων αποτελεί ένα σχετικά νέο πεδίο έρευνας για τα θεσμικά οικονομικά και ως εκ τούτου υπάρχουν αρκετές ελλείψεις τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εμπειρικό επίπεδο.

¹ "Οικοδομημένος χώρος" είναι η χωρική έκφραση του συνόλου της οικοδομησίμης γης και κτιρίων και αποτελεί το υπόβαθρο πάνω στο οποίο λαμβάνουν χώρα κοινωνικο-οικονομικές δραστηριότητες.

² Ο όρος "διαδικασία της αγοράς" αναφέρεται στο σύνολο των μηχανισμών, των σχέσεων, των συνθηκών και των δυναμικών μέσω των οποίων διαμορφώνεται και κατανέμεται ο οικοδομημένος χώρος (D' Arcy και Keogh, 1997). Η διαδικασία της αγοράς είναι αυτή η οποία, μεταξύ άλλων, καθορίζει τις αξίες και τις τιμές των ακινήτων, παράγει πληροφορία, διαμορφώνει και συναλλάσσει ιδιοκτησιακά δικαιώματα, κατανέμει χρήσεις, και υποκινεί την οικοδόμηση και την οικιστική ανάπτυξη.

Η παρούσα εργασία έρχεται να συμπληρώσει και να ενοποιήσει προηγούμενες μελέτες της αγοράς ακινήτων υπό το πρίσμα των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών παρέχοντας ένα ολοκληρωμένο μεθοδολογικό πλαίσιο για την κατανόηση και ανάλυση των "θεσμικών" συνθηκών, διαδικασιών, σχέσεων και δυναμικών μέσω των οποίων η αγορά λειτουργεί για να (ανα-)παράγει τον οικοδομημένο χώρο και να ικανοποιήσει τις ανάγκες για χρήση, επένδυση και οικοδόμηση. Επιπλέον γίνονται σαφείς μεθοδολογικές προτάσεις ως προς την εμπειρική διερεύνηση των αναπτυσσόμενων θεμάτων.

Η δομή της εργασίας έχει ως εξής. Το τμήμα που ακολουθεί αναλύει κριτικά τα βασικά σημεία των συμβατικών, στρουκτουραλιστικών και ολιστικών προσεγγίσεων στη λειτουργία της αγοράς. Στο τρίτο μέρος αναπτύσσεται ένα νέο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο ανάλυσης της αγοράς ακινήτων, υπό το πρίσμα των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών. Το τελευταίο κομμάτι ολοκληρώνει την εργασία συνοψίζοντας τα κυριότερα σημεία της.

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΑΚΙΝΗΤΩΝ

Συμβατικές προσεγγίσεις

Αν και τα συμβατικά οικονομικά έχουν επιδείξει μια προσαρμοστικότητα και μεθοδολογική ευρύτητα, υιοθετούν κατά βάση ένα θετικιστικό φιλοσοφικό πλαίσιο εμπλουτισμένο με τις μεθοδολογικές θέσεις των Friedman (1953) και Popper (1959, 1965) (Katouzian, 1980). Σκοπός είναι η διαμόρφωση νομοτελειακών (χωρικά και χρονικά καθολικών) θεωριών για την παροχή ορθών προβλέψεων. Σε αυτήν την προσπάθεια η έρευνα ακολουθεί "παραγωγικό συλλογισμό" (deductive reasoning), δηλ. αρχικά διαμορφώνεται μια υπόθεση η οποία ελέγχεται βάση αντικειμενικών παρατηρήσεων με τη χρήση ποσοτικών/μαθηματικών μεθόδων ανάλυσης (φορμαλισμός), ενώ η αποδοχή ή απόρριψη της οδηγεί στην διατύπωση καθολικών νόμων.

Οι συμβατικές προσεγγίσεις υποθέτουν ένα ατομικιστικό και ορθολογιστικό μοντέλο οικονομικής συμπεριφοράς, όπου οι μετέχοντες, δεδομένων εισοδημάτων και προτιμήσεων και σε συνθήκες (σχεδόν) τέλει ανταγωνισμού, ενεργούν με γνώμονα τη μεγιστοποίηση του κέρδους/ωφέλειας. Η αγορά ακινήτων λειτουργεί αποτελεσματικά φέρνοντας τις δυνάμεις προσφοράς και ζήτησης σε κατάσταση ισορροπίας, οι οποίες, μέσω του μηχανισμού τιμών και εν ελλείψει προβλημάτων πληροφόρησης, καθορίζουν τη διαμόρφωση του οικοδομημένου χώρου (DiPasquale and Wheaton, 1996· Harvey, 1996· Ball κ.ά., 1998). Οι συναλλαγές ακινήτων προσδιορίζουν τις τιμές, οι οποίες λαμβάνονται ως πραγματικές εκφράσεις της αξίας που τους αποδίδεται. Υπό αυτές τις συνθήκες τα ακίνητα, και ο οικοδομημένος χώρος γενικότερα, κατανέμονται στις πιο κερδοφόρες (βέλτιστες) χρήσεις,

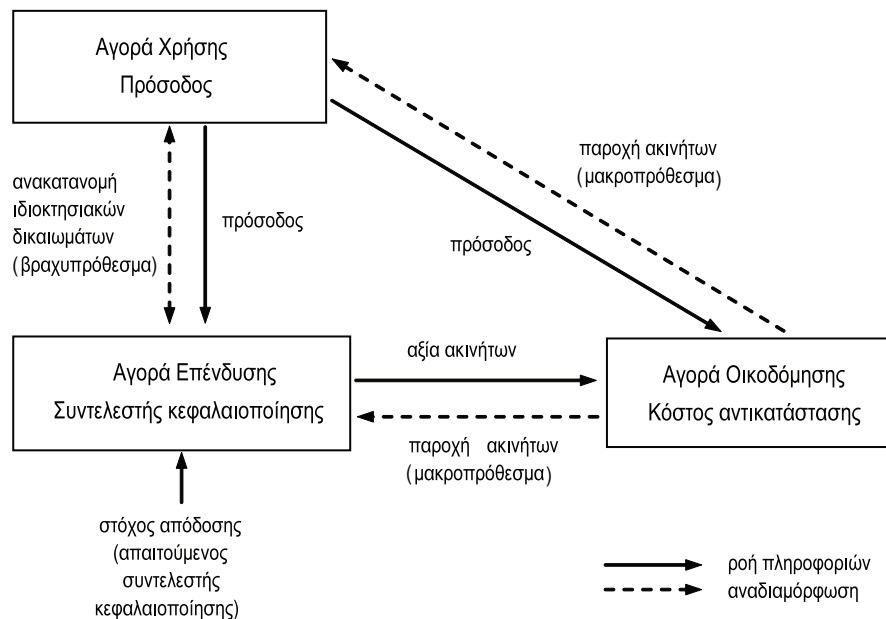
ικανοποιώντας κατά το καλύτερο δυνατόν τις απαιτήσεις των "οικονομικών φορέων" (δηλ. ατόμων, επιχειρήσεων, οργανισμών, κ.λπ.) στο σύνολό τους. Σε αυτό το πλαίσιο οι συνθήκες προσφοράς αντιμετωπίζονται κατά κανόνα ως μη προβληματικές και η ανάλυση δίνει έμφαση στην πλευρά της ζήτησης (Ball κ.ά., 1998). Έτσι, ο οικοδομημένος χώρος θεωρείται εύκολα προσαρμόσιμος στις μεταβολές και στις απαιτήσεις των οικονομικών φορέων, και η αγορά ακινήτων αντιμετωπίζεται ως ένας "παθητικός" μηχανισμός που αποτελεσματικά παρέχει γη και ακίνητα σύμφωνα με τις επιταγές της ζήτησης.

Το θεωρητικό αυτό πλαίσιο διαπνέει τη συντριπτική πλειοψηφία των συμβατικών μελετών της αγοράς ακινήτων. Παράδειγμα αποτελεί η ανάλυση της λειτουργίας της αγοράς σε μικροοικονομικό επίπεδο (βλ. Nabarro, 1990· DiPasquale and Wheaton, 1992· Keogh, 1994· Ball κ.ά., 1998). Σε γενικές γραμμές, οι δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης καθορίζουν τις τιμές ακινήτων σε τρεις αλληλένδετες υποαγορές που απαρτίζουν την αγορά ακινήτων (Σχήμα 1). Πιο αναλυτικά, στην υποαγορά χρήσης διαμορφώνονται οι τιμές ενοικίων ως αποτέλεσμα ισορροπίας της ζήτησης με την (βραχυπρόθεσμα σταθερή) προσφορά οικιστικού προϊόντος. Στην αγορά επένδυσης, οι πρόσοδοι αυτοί μεταφράζονται (μέσω συντελεστών κεφαλαιοποίησης) σε αξίες ακινήτων, οι οποίες υπολείπονται του κόστους αντικατάστασης των ακινήτων που προσδιορίζεται στην αγορά οικοδόμησης. Όμως, εξωγενείς μεταβολές (π.χ. στις προτιμήσεις, στις οικονομικές συνθήκες, στην τεχνολογία, κ.λπ.) επιφέρουν αλλαγές είτε στη ζήτηση ακινήτων (για χρήση ή επένδυση) είτε στο κόστος κατασκευής τους, δίνοντας έναυσμα για τροποποίηση της προσφοράς και αντίστοιχη προσαρμογή των υποαγορών σε νέα κατάσταση ισορροπίας.

Σε παρόμοια θεωρητική βάση στηρίζεται και η ανάλυση της αγοράς σε μακροοικονομικό επίπεδο. Εδώ έμφαση δίνεται στον προσδιορισμό των οικονομικών παραγόντων που επηρεάζουν την διαμόρφωση των δεικτών της αγοράς (βλ. π.χ. Adair κ.ά., 1997· Tsoiacos κ.ά., 1998), αλλά και τις κυκλικές διακυμάνσεις τους (βλ. π.χ. Barras, 1983, 1994· Gordon κ.ά., 1996).

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι οι συμβατικές προσεγγίσεις ενδιαφέρονται όχι τόσο για την κατανόηση της "διαδικασίας της αγοράς" αλλά κυρίως για τον προσδιορισμό των τελικών αποτελεσμάτων της (δηλ. το μέγεθος του οικιστικού αποθέματος, τις τιμές των ακινήτων, τους δείκτες απόδοσης, κ.λπ.). Η προσφορά ακινήτων αντιμετωπίζεται κατά βάση ως παθητικός μηχανισμός, ενώ μελέτη, ανάλυση και κατανόηση των επιμέρους διαδικασιών, κανόνων και σχέσεων μέσω των οποίων διαμορφώνεται ο οικοδομημένος χώρος είναι περιορισμένες. Ως εκ τούτου, οι συμβατικές οικονομικές προσεγγίσεις αδυνατούν να παράσχουν μια ολοκληρωμένη θεωρητική βάση για την ανάλυση της λειτουργίας της αγοράς, αλλά και της επίδρασής της στην οικονομία μιας περιοχής (van der Krabben, 1995· D' Arcy και Keogh, 1997· Arvanitidis, 1999).

Σχήμα 1. Μικροοικονομικό μοντέλο λειτουργίας αγοράς ακινήτων

Πηγή: Ίδια επεξεργασία, βασίζεται στο Keogh (1994: 59)

Στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις

Σε αντίθεση με τη συμβατική οικονομική σχολή, κάποιες εναλλακτικές οικονομικές προσεγγίσεις βλέπουν τη διαμόρφωση του οικοδομημένου χώρου και τη λειτουργία της αγοράς ως απεικόνιση δυναμικών και διαδικασιών όχι μόνο οικονομικών αλλά και πολιτικο-κοινωνικών. Υιοθετώντας ένα στρουκτουραλιστικό φιλοσοφικό πλαίσιο οι προσεγγίσεις αυτές θεωρούν ότι βαθιές δομές ενεργοποιούν αφανείς αιτιώδεις μηχανισμούς οι οποίοι ευθύνονται για τα κοινωνικο-οικονομικά φαινόμενα που παρατηρούμε στην καθημερινή ζωή (Scott, 1991). Σκοπός είναι η κατανόηση της δημιουργίας και μεταβολής των κινητήριων δομών και των μηχανισμών τους. Σε αυτήν την προσπάθεια η έρευνα ακολουθεί "απαγωγικό συλλογισμό" (abductive reasoning), όπου την ανάπτυξη θεωριών λειτουργίας των δομών (abstract analysis) ακολουθεί ποιοτική και ποσοτική ανάλυση των αποτελεσμάτων των μηχανισμών σε πραγματικές καταστάσεις (concrete analysis), με σκοπό τη βελτίωση και αναδιαμόρφωση των θεωριών.

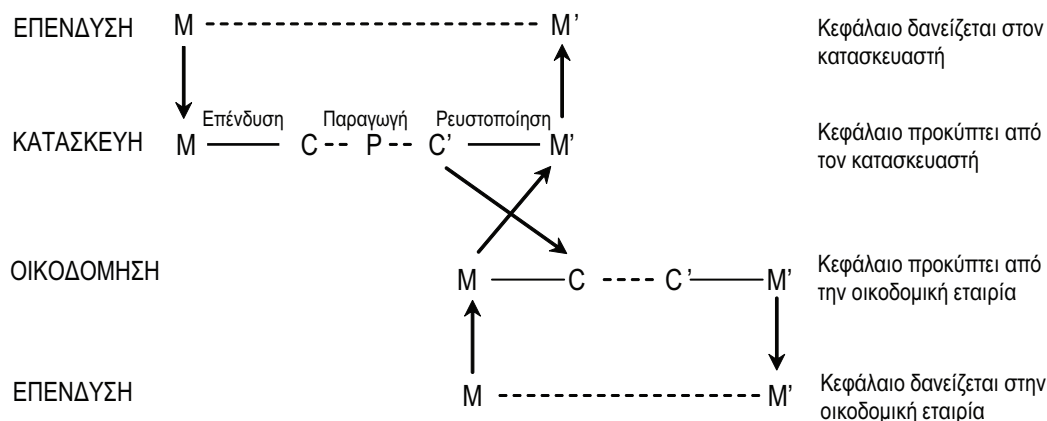
Κλασικές μαρξιστικές και νεο-μαρξιστικές μελέτες υποθέτουν ένα ορθολογιστικό

μοντέλο οικονομικής συμπεριφοράς όπου οι υλικές (οικονομικές) ανάγκες των ανθρώπων αποτελούν τη βάση για τη δημιουργία και ιστορική εξέλιξη των πολιτικών και κοινωνικών δομών (ιστορικός υλισμός) μέσα από αντιφάσεις, συγκρούσεις και κρίσεις (Scott, 1991). Υπό αυτό το πρίσμα, η ανάλυση της λειτουργίας της αγοράς και της σχέσης της με το ευρύτερο οικονομικό σύστημα γίνεται με μια κατά βάση ιστορική/δυναμική προσέγγιση δίνοντας έμφαση στις εγγενείς αντιφάσεις και δυναμικές του καπιταλιστικού συστήματος, όπου οικονομικές και πολιτικο-κοινωνικές δομές αλληλεπιδρούν διαλεκτικά (δια μέσω του ανθρώπινου παράγοντα) για να καθορίσουν και να επαναπροσδιορίσουν την οικονομική οργάνωση και τη χωρική δομή μιας περιοχής.

Εξετάζοντας τη διαδικασία παραγωγής του οικοδομημένου χώρου και τη διαμόρφωση της αγοράς κάποιες νεο-μαρξιστικές μελέτες δίνουν έμφαση στην ανάλυση των σχέσεων δύναμης και τις αντιπαραθέσεις μεταξύ συμμετεχόντων (ιδιοκτητών γης, κατασκευαστών, τοπικής κοινωνίας) για την ιδιοποίηση της απορρέουσας υπεραξίας, ή τις αντιφάσεις που προκύπτουν λόγω των διαφορετικών μορφών ιδιοκτησίας (βλ. π.χ. Massey και Catalano, 1978). Άλλες πάλι βλέπουν την αγορά, και το οικοδομημένο χώρο γενικότερα, ως πεδίο τοποθέτησης κεφαλαίου, προς δημιουργία υπεραξίας, όταν άλλες αγορές βρίσκονται σε ύφεση/κρίση (π.χ. Harvey, 1982, 1985). Σε μια τέτοια βάση ο Luithlen (1992, 1993) αναλύει τη διαδικασία παροχής ακινήτων ως μια αλληλουχία διαδοχικών γεγονότων που λαμβάνει χώρα σε τρεις "διαδρομές" (circuits) διάθεσης του κεφαλαίου (Σχήμα 2). Στη "βιομηχανική" (δηλ. τη διαδικασία κατασκευής) κεφάλαιο διατίθεται για την αγορά συντελεστών παραγωγής προς δημιουργία ακινήτων με σκοπό την πώληση και τη δημιουργία υπεραξίας (MM'), στην "εμπορική" (δηλ. την αγορά οικοδόμησης) υπεραξία καρπώνεται μέσω της αγοροπωλησίας, ενώ στην "τοκοφόρο" (δηλ. την αγορά επένδυσης) υπεραξία δημιουργείται από τον δανεισμό του κεφαλαίου.

Αυτές οι (νεο-)μαρξιστικές προσεγγίσεις έχουν δεχθεί σφοδρές κριτικές για τον σαφή ντετερμινιστικό και τελεολογικό τους χαρακτήρα (Cloke κ.ά., 1991· Needham, 1994), καθώς και για την λειτουργιοκρατική (functionalist) αντιμετώπιση τους αναφορικά με τη διαμόρφωση του οικοδομημένου χώρου (Ball, 1986, 1998· van der Krabben, 1995). Επιπλέον ο Ball (1986) και οι D' Arcy και Keogh (1997) επιδοκιμάζουν τις προσεγγίσεις αυτές γιατί δεν αντιμετωπίζουν την δημιουργία του οικοδομημένου χώρου ως εγγενές αποτέλεσμα ευρύτερων κοινωνικο-πολιτισμικών διεργασιών, κάτι που συνεπάγεται αδυναμία ενσωμάτωσης της κοινωνικο-πολιτισμικής διάστασης της αγοράς.

Σχήμα 2. Η παροχή ακινήτων ως διαδρομές διάθεσης κεφαλαίου

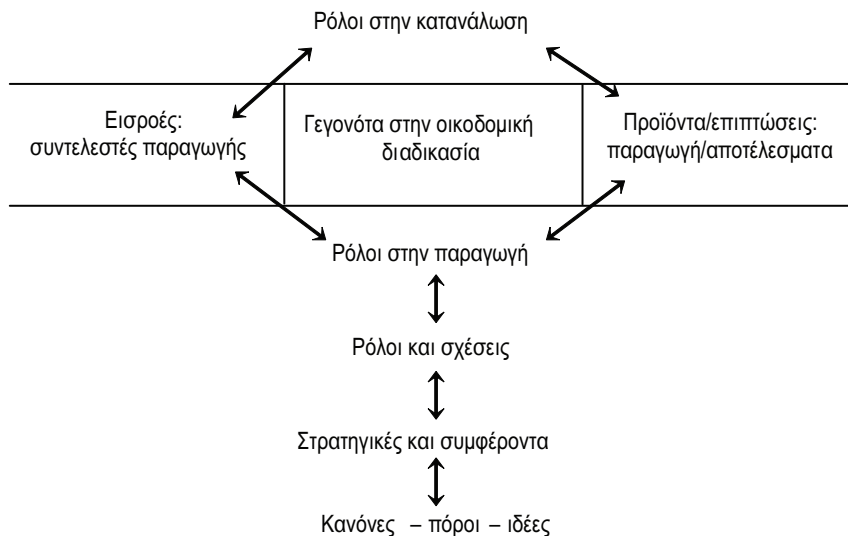

(M : κεφάλαιο, C : αγαθό, P : παραγωγή)

Πηγή: Ίδια επεξεργασία, βασίζεται στο Luithen (1992: 237)

Άλλες στρουκτουραλιστικές αναλύσεις (Healey και Barrett, 1990· Healey, 1992) είναι λιγότερο ντετερμινιστικές και πιο ανοιχτές στην προσέγγιση τους. Αν και αναγνωρίζουν το σημαντικό ρόλο των δομών στην λειτουργία της αγοράς και τη διαμόρφωση του οικοδομημένου χώρου, έχουν εμπλουτίσει τις αναλύσεις τους με την ιδέα του πολυδιάστατου ανθρώπινου παράγοντα (human agency) και της αμφίδρομης σχέσης του με τις δομές. Το μοντέλο "Δομή και Δράση" (Structure and Agency) που προτείνουν διερευνά τη διαδικασία παροχής ακινήτων, μελετώντας τη διαμόρφωση σχέσεων, ρόλων, στρατηγικών, και συμφερόντων των συμμετέχοντων ("Δράση") με βάση τους πόρους, κανόνες και ιδέες τους ("Δομή"). Η ανάλυση γίνεται σε τέσσερα επίπεδα: (1ο) καταγραφή της διαδικασίας παραγωγής (γεγονότα, συμμετέχοντες), (2ο) ανάλυση των ρόλων και των σχέσεων εξουσίας ή επιρροής (συμμετέχοντες), (3ο) ανάλυση των συμφερόντων και των στρατηγικών βάση των πόρων, κανόνων και ιδεών (συμμετέχοντες), και (4ο) ανάλυση των ευρύτερων κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών και της επικρατούσας ιδεολογίας, σε σχέση με τη διαδικασία παραγωγής (Σχήμα 3). Εντούτοις, αναφορικά με το αντικείμενο της παρούσας εργασίας, οι προσεγγίσεις αυτές έχουν μείνει προσηλωμένες στην ανάλυση της οικοδομικής δραστηριότητας (αγορά οικοδόμησης) χωρίς να διαμορφώσουν ένα ολοκληρωμένο θεωρητικό πλαίσιο για την λειτουργία της ευρύτερης αγοράς και της σχέσης της με τον οικοδομημένο χώρο (D' Arcy και Keogh, 1997). Με αυτήν την έννοια, οι μηχανισμοί και δυναμικές της αγοράς ακινήτων στο σύνολό τους, καθώς και η σχέση τους με την οικονομία της περιοχής, παραμένουν σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητες.

Σχήμα 3. Μοντέλο Δομή και Δράση

Κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, επικρατούσα ιδεολογία

Πηγή: Ιδία επεξεργασία από Healey (1992: 37)

Η ολιστική προσέγγιση των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών

Κάποιες άλλες ετερόδοξες οικονομικές μελέτες υιοθετούν μια πιο ολιστική θεώρηση της αγοράς ακινήτων, αντιμετωπίζοντας τον οικοδομημένο χώρο ως δημιουργήμα και τμήμα του ευρύτερου οικονομικού, πολιτικού, νομικού αλλά και κοινωνικού πλαισίου μιας περιοχής. Αυτές αντλούν στοιχεία από τη σχολή των αυθεντικών ή παλαιών θεσμικών οικονομικών³.

Το φιλοσοφικό υπόβαθρο των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών είναι κατά βάση ουμανιστικό και προέρχεται από την προσέγγιση του πραγματισμού (Commons, 1934'

³ Τα αυθεντικά θεσμικά οικονομικά αποτελούν την εξέλιξη και παρούσα έκφραση των παλαιών θεσμικών οικονομικών των Veblen (1899, 1919α, 1919β) και Commons (1931, 1934). Παρά τον εξοβελισμό τους από το προσκήνιο της οικονομικής επιστήμης για πάνω από πενήντα χρόνια, η σχολή δεν σταμάτησε να παράγει σκέψη στο πρόσωπο επιφανών οικονομολόγων τόσο στην Αμερική (βλ. Clark, 1936 ' Ayers, 1962' Kuznets, 1965' Galbraith, 1967' Samuels, 1995) όσο και στην Ευρώπη (βλ. Myrdal, 1957, 1978' Polanyi, 1957' Kapp, 1976' Hodgson, 1988, 1998). Η σχολή αυτή δεν πρέπει να συγχέεται με τη νέα θεσμική οικονομική των Coase (1937, 1960), Demsetz (1967), Alchian και Demsetz (1972) και Williamson (1985), η οποία εισαγάγει την προβληματική των θεσμών στην συμβατική οικονομική σκέψη χωρίς όμως να απαρνείται τις βασικές νεοκλασικές υποθέσεις της ατομικιστικής και ορθολογιστικής συμπεριφοράς.

Ayres, 1962· Mirowski, 1987· Wisman και Rozansky, 1991). Ο πραγματισμός υποστηρίζει ότι η αντίληψη μας για τον κόσμο, και κατ' επέκταση η πραγματικότητα που αντιμετωπίζουμε και οι ερμηνείες που δίνουμε, είναι ουσιαστικά υποκειμενικές και διαμορφώνονται μέσα από κοινωνικο-πολιτισμικές διαδικασίες σε μια προσπάθεια διευθέτησης προβλημάτων και βελτίωσης της ανθρώπινης ζωής, ενώ το κοινωνικό σύνολο (ή υποομάδες αυτού) αποτελεί τη βασική επιστημολογική μονάδα (Peirce, 1905· Dewey, 1929, 1939).

Ωστόσο, πρόσφατες εξελίξεις στη φιλοσοφική σκέψη έχουν ωθήσει κάποιους μελετητές στην αναθεώρηση του φιλοσοφικού πλαισίου των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών. Κάποιοι, όπως ο Hodgson (1998, 2000), αναγνωρίζοντας τη δομική φύση των θεσμών είναι δεκτικοί σε στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις, άλλοι, όπως ο Bush (1993), προσπαθούν να εμπλουτίσουν τον πραγματισμό με στοιχεία από την "κριτική" σκέψη, ενώ άλλοι, όπως ο Arvanitidis (2006α), επιχειρούν το φιλοσοφικό επαναπροσδιορισμό των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών πάνω στις βάσεις του κριτικού ρεαλισμού. Ο κριτικός ρεαλισμός συνδέεται με τη δουλειά των Bhaskar (1975, 1979, 1989), Sayer (1992), Lawson (1997, 2003) και Archer κ.ά. (1998), και αντιπροσωπεύει μια σύζευξη μεταξύ στρουκτουραλιστικών και ουμανιστικών προσεγγίσεων. Ειδικότερα, επανεισάγει από το στρουκτουραλισμό την έννοια της κοινωνικής δομής (ορίζοντας την ως το επίπεδο της κοινωνικής πραγματικότητας το οποίο αν και εξαρτάται από τον ανθρώπινο παράγοντα δεν ταυτίζεται με αυτόν) χωρίς να απορρίπτει τη βασική θέση του ουμανισμού ότι δηλαδή η κοινωνική πραγματικότητα καθορίζεται από τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι την αντιλαμβάνονται, την ερμηνεύουν και τη θεωρητικοποιούν.

Σκοπός των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών είναι η κατανόηση της δομής και εξέλιξης του "θεσμικού" πλαισίου, το οποίο αποτελεί τη βάση των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων και συμπεριφοράς. Σε αυτήν την προσπάθεια η έρευνα ακολουθεί "επαγωγικό" και "απαγωγικό συλλογισμό" (inductive και retroductive reasoning), όπου ένα αρχικά διατυπωμένο πλαίσιο εννοιών και σχέσεων βελτιώνεται και αναδιαμορφώνεται βάσει εμπειρικής διερεύνησης, μέσω ποιοτικής και ποσοτικής ανάλυσης (Hodgson, 1998· Stanfield, 1999).

Τα αυθεντικά θεσμικά οικονομικά αναγνωρίζουν την κοινωνικο-πολιτισμική βάση των οικονομικών φαινομένων και σχέσεων και προτείνουν μια ολιστική και κοινωνική προσέγγιση (Veblen, 1919α· Commons, 1934· Kapp, 1976· Willber και Harrison, 1978· Granovetter, 1985· Hodgson, 1988). Ως εκ τούτου αντιλαμβάνονται την οικονομία ως κομμάτι ενός ενοποιημένου και δυναμικά εξελισσόμενου οικονομικού, πολιτικού, κοινωνικού, πολιτισμικού και φυσικού συστήματος το οποίο συνεχώς αναπαράγεται και μεταβάλλεται από μη-ορθολογικούς οικονομικούς φορείς, ενώ η δυνατότητα για οικονομική ανάπτυξη καθορίζεται από την ποιότητα του υπάρχοντος "θεσμικού" πλαισίου και την

ικανότητα του να προσαρμόζεται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και περιστάσεις⁴.

Αν και δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός της έννοιας "θεσμός", θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι περισσότεροι αναλυτές της σχολής βλέπουν τους θεσμούς ως εδραιωμένους κανόνες και βαθιά ριζωμένες συνήθειες συμπεριφοράς οι οποίοι αντικατοπτρίζουν και διαμορφώνουν την αντίληψη, τις προσδοκίες, τον τρόπο δράσης και τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των οικονομικών φορέων, παρέχοντας σιγουριά και σταθερότητα στο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα (Arvanitidis, 2004). Επιφανείς εκπρόσωποι της θεσμικής οικονομικής σχολής όπως ο Ayres (1962) και ο North (1990) κάνουν μια διάκριση μεταξύ "θεσμών" (δηλ. κανόνων) και "οργανισμών" (δηλ. οικονομικών φορέων). Ωστόσο πρέπει να ειπωθεί ότι αυτή η διαφοροποίηση δεν είναι πάντοτε εύκολη καθώς οι οργανισμοί διαμορφώνουν κανόνες κοινωνικο-οικονομικής συμπεριφοράς και ως εκ τούτου μπορούν να θεωρηθούν ως θεσμοί ειδικού τύπου (Menard, 1995· Hodgson, 1998). Σε κάθε περίπτωση η οργανωτική διάρθρωση της οικονομίας (δηλ. οι οικονομικοί φορείς, τα δίκτυα και οι σχέσεις τους) είναι αντανάκλαση και αποτέλεσμα του "θεσμικού" πλαισίου. Με αυτήν την έννοια η παρούσα εργασία εισάγει τον όρο "θεσμικό περιβάλλον" για να περιγράψει το σύνολο των θεσμών και οργανωτικών δομών.

Αναφορικά με το θεσμικό περιβάλλον τέσσερις διευκρινίσεις θεωρούνται σημαντικές. Πρώτον, το θεσμικό περιβάλλον είναι κοινωνικό δημιούργημα, διαμορφώνεται από σχέσεις δύναμης και εξουσίας, και συνεχώς εξελίσσεται (όπως εξελίσσεται και η κοινωνία) (Samuels, 1995). Δεύτερον, το θεσμικό περιβάλλον δε θέτει μόνο όρια αλλά συμβάλλει στη διεύρυνση της αντίληψης παρέχοντας ένα εννοιολογικό πλαίσιο για τη δημιουργία, ερμηνεία και μετάδοση πληροφοριών (ως "φίλτρο αποκωδικοποίησης") (Hodgson, 1988). Τρίτον, το θεσμικό περιβάλλον έχει λειτουργικό ρόλο στην μείωση της "αβεβαιότητας"⁵ (uncertainty) παρέχοντας σιγουριά στο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα και καθιστώντας ικανή τη λήψη αποφάσεων και δράση (Ayres, 1962). Τέταρτον, μεταξύ θεσμών και οργανισμών υπάρχει σχέση αλληλεξάρτησης: από τη μια μεριά οι θεσμοί περιορίζουν αλλά και καθιστούν ικανή τη δράση των οργανισμών, ενώ από την άλλη οι οργανισμοί με τη συμπεριφορά τους αναπαράγουν μα και μεταβάλλουν το θεσμικό περιβάλλον (Hodgson, 1988· Samuels, 1995).

Αν και τα θεσμικά οικονομικά έχουν μια μακρά πορεία στον χώρο των οικονομικών που αρχίζει από τα τέλη του 19ου αιώνα, η λειτουργία της αγοράς ακινήτων δεν έχει αποτε-

⁴ Μια ολοκληρωμένη παρουσίαση της θεσμικής οικονομικής σχολής γίνεται στο Arvanitidis (2004).

⁵ Η αβεβαιότητα είναι εγγενής στο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα και αναφέρεται στην έλλειψη πληροφορίας σχετικά με τους παραμέτρους του προβλήματος ("παραμετρική αβεβαιότητα") αλλά και στην έλλειψη γνώσης ως προς τη φύση του προβλήματος ("δομική αβεβαιότητα") (Knight, 1921· Keynes, 1936). Ως εκ τούτου η αβεβαιότητα συσχετίζεται με το βαθμό εμπιστοσύνης στην ποιότητα του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, και ουσιαστικά με την ποιότητα του θεσμικού περιβάλλοντος (Arvanitidis, 2006β).

λέσει αντικείμενο μελέτης των παρά μόνο στα τελευταία δέκα περίπου χρόνια. Μια από τις πρώτες ολοκληρωμένες μελέτες της αγοράς υπό το πρίσμα των θεσμικών οικονομικών γίνεται από τον van der Krabben (1995⁶ αλλά και van der Krabben και Lambooy, 1993⁷ van der Krabben και Boekema, 1994), ο οποίος αναλύει το "θεσμικό" πλαίσιο της αγοράς οικοδόμησης ακινήτων (και διαμόρφωσης του οικοδομημένου χώρου) στην Ολλανδία, και ερευνά της σχέσης της με την ευρύτερη οικονομία και οικονομική ανάπτυξη. Αν και ο van der Krabben εύστοχα υπογραμμίζει την οικονομική, νομική, πολιτική και κοινωνική διάταξη της αγοράς, η ανάλυση του αδυνατεί να δει το πλαίσιο αυτό ως τμήμα και παράγωγο του ευρύτερου θεσμικού περιβάλλοντος της περιοχής, κάτι που εμποδίζει την πλήρη κατανόηση της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ των, και κατ'επέκταση την κατανόηση της αληθινής φύσης της αγοράς ως θεσμού (Arvanitidis, 1999).

Το πως το οικοδομημένο περιβάλλον και η αγορά ακινήτων επηρεάζουν την αστική οικονομική ανάπτυξη είναι επίσης το αντικείμενο και των D'Arcy και Keogh (1997, 1998, 1999), οι οποίοι εισάγοντας τον όρο "διαδικασία της αγοράς" επιστούν την προσοχή στη "θεσμική" φύση της αγοράς. Επιπλέον, ενώ στο Keogh και D'Arcy (1999), αναπτύσσουν την ιδέα της "περιορισμένης αποτελεσματικότητας" (bounded efficiency) για να μελετήσουν την αποτελεσματικότητα της αγοράς (market efficiency) από την οπτική γωνία των θεσμικών οικονομικών. Η αδυναμία της προσέγγισης των D'Arcy και Keogh όμως είναι ότι, ενώ θέτουν τις βασικές αρχές για την ανάπτυξη ενός εμπειριστατωμένου και ολικού πλαισίου ανάλυσης της αγοράς ως θεσμού, το ίδιο το πλαίσιο ουσιαστικά απουσιάζει.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσέγγιση του Ball (1998, 2002⁷ αλλά και Ball κ.ά., 1998), η οποία αν και στηρίζεται σε παλαιότερες, κατά βάση στρουκτουραλιστικές, αναλύσεις του (όπως Ball, 1986), έχει σαφείς επιρροές από τη σκέψη των θεσμικών οικονομικών⁶. Κεντρικό στοιχείο της επιχειρηματολογίας του Ball αποτελεί η άποψη ότι η δομή και οργάνωση του οικοδομημένου χώρου καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις κοινωνικές σχέσεις των εμπλεκόμενων οικονομικών φορέων. Σε αυτό το πλαίσιο ο Ball εισάγει την έννοια "δομή παροχής ακινήτων" ("Structure of building Provision" - SoP) για να περιγράψει το σύνολο των σχέσεων, κανόνων και πρακτικών που σχετίζονται με την αγορά συγκεκριμένου είδους ακινήτων σε δεδομένο χώρο και χρόνο. Κάθε SoP είναι αποτέλεσμα των ιδιαίτερων (ιστορικά διαμορφωμένων) κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών μιας περιοχής και γι' αυτό θεωρείται μοναδική.

Ο ίδιος ο Ball αξιολογώντας το μοντέλο του αναγνωρίζει ότι αυτή η μοναδικότητα και συμπωματικότητα⁷ της SoP αποτελεί σημαντικό μεθοδολογικό μειονέκτημα, και ότι

⁶ Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν ελάχιστες σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

⁷ Ο Ball (1998: 1514) υποστηρίζει ότι σε οποιοδήποτε χρονικό σημείο, "... δεν υπάρχει κάποια σαφής λογική για την ύπαρξη της συγκεκριμένης δομής παροχής ακινήτων – απλά τυχαίνει να βρίσκεται εκεί (αν και έχει μια ιστο-

η προσέγγισή του αποτελεί ουσιαστικά μια μέθοδο ταξινόμησης και αποτίμησης εμπειρικών δεδομένων παρά μια ολοκληρωμένη θεωρία λειτουργίας της αγοράς. Παράλληλα, άλλοι ερευνητές (π.χ. Arvanitidis, 1999¹ Guy και Henneberry, 2000), επικρίνουν τον Ball τόσο για αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ της οικονομικής και της κοινωνικο-πολιτισμικής διάστασης της αγοράς, όσο και για παραγνώριση του κοινωνικού χαρακτήρα της οικονομικής συμπεριφοράς (κάτι που υποδηλώνει αποδοχή του ορθολογιστικού μοντέλου).

Αξιολογώντας τις παραπάνω προσεγγίσεις στο σύνολο τους πρέπει να ειπωθεί ότι συνεισφέρουν σημαντικά στην κατανόηση του χαρακτήρα της αγοράς ως θεσμού. Τρία σημεία χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής. Πρώτον, η αγορά ακινήτων είναι τμήμα και δημιούργημα του ευρύτερου θεσμικού περιβάλλοντος, και ως εκ τούτου έχει διάσταση όχι μόνο οικονομική αλλά και πολιτική, νομική και κοινωνικο-πολιτισμική. Δεύτερον, η αγορά ακινήτων μεταβάλλεται δυνάμει των μεταβαλλόμενων συνθηκών του κοινωνικό-οικονομικού συστήματος. Τρίτον, η γνώση μας αναφορικά με το "θεσμικό" χαρακτήρα της αγοράς παραμένει περιορισμένη καθώς σημαντικές πλευρές, χαρακτηριστικά, δυναμικές και σχέσεις δεν έχουν επαρκώς ερευνηθεί και κατανοηθεί. Αυτό καθιστά αναγκαία περαιτέρω θεωρητική και εμπειρική έρευνα.

Η ΑΓΟΡΑ ΑΚΙΝΗΤΩΝ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ

Θεωρητικό πλαίσιο

Η παρούσα εργασία έρχεται να ενοποιηήσει και να συμπληρώσει τις προαναφερθείσες μελέτες παρέχοντας ένα ολοκληρωμένο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο για την κατανόηση και ανάλυση των "θεσμικών" συνθηκών, διαδικασιών, σχέσεων και δυναμικών μέσω των οποίων η αγορά ακινήτων λειτουργεί για να (ανα-)παράγει τον οικοδομημένο χώρο και να ικανοποιήσει τις ανάγκες για χρήση, επένδυση και οικοδόμηση. Υπό αυτό πρίσμα η αγορά ακινήτων ορίζεται ως θεσμός, περιλαμβάνοντας ένα πλέγμα νομοθετημένων αλλά και άτυπων κανόνων, συμβάσεων, κωδικών συμπεριφοράς, δικαιωμάτων, πρακτικών, μηχανισμών, οργανισμών και σχέσεων μεταξύ τους, βάσει των οποίων τα ακίνητα ορίζονται, παράγονται, χρησιμοποιούνται και μεταβιβάζονται.

Ο ορισμός της αγοράς ως θεσμός έχει σημαντικές θεωρητικές προεκτάσεις. Πρώτον, αναδεικνύεται ο βαθιά ριζωμένος, άτυπος και κοινωνικός χαρακτήρας της αγοράς καθώς επίσης και η εξελισσόμενη και δυναμική φύση της. Η αγορά εξελίσσεται συνεχώς επηρεαζόμενη από απρόβλεπτες εξωτερικές μεταβολές (π.χ. πόλεμοι, ενεργειακές κρίσεις, κ.λπ.),

---

ρική πορεία και ένα μέλλον)".

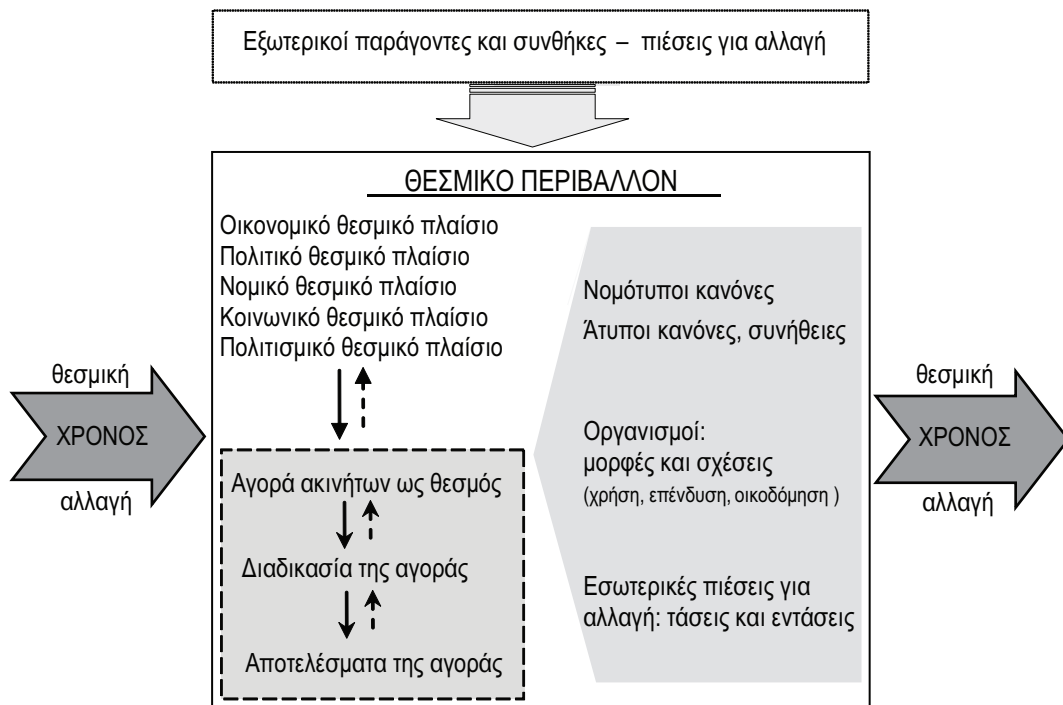
μακροπρόθεσμες αναμενόμενες αλλαγές (στις τιμές, στο κόστος πληροφορίας, στην τεχνολογία, στις προτιμήσεις, κ.λπ.) αλλά και από εσωτερικές τάσεις και εντάσεις (π.χ. ύπαρξη αντικρουόμενων θεσμών στην αγορά, αντιφάσεις μεταξύ "θεσμικών" πλαισίων) και με τρόπο αθροιστικό (σωρευτική αιτιότητα), όπου υπάρχουσες συνθήκες ορίζουν τις προοπτικές και τα περιθώρια για αλλαγή (path dependence). Αυτή η δυναμική και κοινωνικό-πολιτισμική διάσταση της αγοράς εξηγεί τη διαφορετικότητα των "θεσμικών" χαρακτηριστικών της σε σχέση με τον τόπο και το χρόνο. Δεύτερον, η διαμόρφωση του θεσμικού περιβάλλοντος της αγοράς είναι αποτέλεσμα της ευρύτερης ανάγκης για λειτουργικότητα, αποτελεσματικότητα και σταθερότητα από τη μια⁸, αλλά και ύπαρξης αβεβαιότητας, σχέσεων εξουσίας, και κεκτημένων δικαιωμάτων, από την άλλη. Τέλος, είναι σημαντικό να τονιστεί η γνωστική διάσταση της αγοράς. Το θεσμικό περιβάλλον δεν θέτει μόνο όρια και περιορισμούς στις οικονομικές σχέσεις αλλά συμβάλει στη διεύρυνση της αντίληψης και κρίσης των συμμετεχόντων παρέχοντας ένα εννοιολογικό πλαίσιο για τη δημιουργία, ερμηνεία και μετάδοση των πληροφοριών, τον καθορισμό των τιμών, αλλά και τη διαμόρφωση των προτιμήσεων, των προσδοκιών και των κανόνων συμπεριφοράς και δράσης.

Ωστόσο, ορίζοντας την αγορά ως θεσμό δεν συνεπάγεται ότι αντιμετωπίζεται ως ξεχωριστή, απομονωμένη οντότητα. Το θεσμικό περιβάλλον της αγοράς λειτουργεί εντός και σε αλληλεπίδραση με τα άλλα "θεσμικά" πλαίσια, κάτι που σημαίνει ότι ευρύτεροι οικονομικοί, πολιτικοί, νομικοί, κοινωνικοί και πολιτισμικοί θεσμοί διαμορφώνουν την οργάνωση και λειτουργία της.

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, προκειμένου να κατανοήσουμε τη λειτουργία της αγοράς είναι σημαντικό να μελετηθούν όχι μόνο τα αποτελέσματά της αλλά και η διαδικασία που τα προκαλεί. Ωστόσο, υπάρχει μια αμφίδρομη σχέση εδώ καθώς τα παραγόμενα αποτελέσματα (όπως η ποσότητα και ποιότητα του κτιριακού αποθέματος, οι αξίες των ακινήτων, οι μορφές και το πλήθος των οργανισμών, κ.λπ.) είναι σε θέση να ασκούν επίδραση στην διαμόρφωση της διαδικασίας και των θεσμών της αγοράς, μεταβάλλοντας πολλές φορές τη δομή και τη διάρθρωση της, αλλά και τις σχέσεις των συμμετεχόντων, και επιφέροντας αλλαγές στο ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον της περιοχής. Με αυτήν την έννοια, τόσο οι συγκεκριμένοι θεσμοί της αγοράς όσο και το συνολικό "θεσμικό" πλαίσιο της περιοχής είναι πιθανό να μεταλλάσσονται σε μια προσπάθεια προσαρμογής στις εσωτερικές τάσεις και εντάσεις αλλά και στις εξωτερικές πιέσεις που ασκούνται. Το παρακάτω σχήμα (Σχήμα 4) συνοψίζει και παρουσιάζει διαγραμματικά τα επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν.

⁸ Είναι σημαντικό να ειπωθεί ότι το θεσμικό περιβάλλον παρέχει κίνητρα στα άτομα ώστε να λειτουργήσουν αποτελεσματικά, δηλ. προς όφελος του συνόλου.

Σχήμα 4. Η αγορά ακινήτων ως θεσμός

Πηγή: Ιδία κατασκευή

Μεθοδολογικό πλαίσιο ανάλυσης

Το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο και η προσέγγιση των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών υπαγορεύουν συγκεκριμένες μεθοδολογικές προτάσεις για την εμπειρική διερεύνηση των αναπτυσσόμενων θεμάτων. Σκοπός είναι η κατανόηση του θεσμικού περιβάλλοντος και της διαδικασίας της αγοράς ακινήτων (η δομή και εξέλιξη τους). Σε αυτήν την προσπάθεια υιοθετείται επαγωγικός και απαγωγικός συλλογισμός, συνδυάζοντας θεωρητική και εμπειρική έρευνα. Η ανάλυση ξεκινά με τη διαμόρφωση ενός πλαισίου εννοιών και σχέσεων το οποίο βελτιώνεται και αναδιαμορφώνεται βάση εμπειρικής διερεύνησης που ακολουθεί.

Το μεθοδολογικό πλαίσιο που προτείνεται είναι: ολιστικό, εξελικτικό, κριτικό και πλουραλιστικό. Η ολιστική διάσταση είναι η πεμπτουσία των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών και αναφέρεται στη θέση ότι η οικονομία, η πολιτική και η κοινωνία αποτελούν

ένα σύνολο, μια ολότητα, επομένως, δεν είναι δυνατόν να απομονώσουμε τα οικονομικά φαινόμενα (π.χ. της αγοράς ακινήτων) από τα πολιτικο-κοινωνικο-πολιτισμικά χαρακτηριστικά, χωρίς να καταστρέψουμε με κάποιο τρόπο την πραγματικότητα, και άρα να μην μπορούμε πλέον να την ερμηνεύσουμε ή να την περιγράψουμε (Wilber και Harrison, 1978). Με αυτήν την έννοια η κατανόηση των μηχανισμών της αγοράς επιτυγχάνεται όχι με διαχωρισμό και απομόνωση αλλά με μελέτη του θεσμικού της περιβάλλοντος σε σχέση με το ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον της περιοχής. Ο εξελικτικός προσδιορισμός της μεθοδολογίας, από την άλλη, υπογραμμίζει τη δυναμική φύση του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος και των σχέσεων που το ενοποιούν και επιβάλει δυναμική (αντί στατική) προσέγγιση, ενώ ο χαρακτηρισμός κριτικό σημαίνει ότι στόχος δεν είναι η αναζήτηση κανονικότητας γεγονότων και η ανάπτυξη καθολικών νόμων, αλλά η βαθιά κατανόηση των δομών, μηχανισμών, θεσμών και των σχέσεων τους. Η πλουραλιστική διάσταση της μεθοδολογίας αναφέρεται στη χρήση ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων. Ωστόσο, η πλειοψηφία των ερευνητών της σχολής φαίνεται να δείχνει μια προτίμηση προς την ποιοτική έρευνα, την περιγραφική ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων και την παρουσίαση των ιδεών τους με τρόπο ελεύθερο, περιγραφικό ή βερμπαλιστικό (αντί του φορμαλισμού) (Stanfield, 1999).

Η Διαχρονική Συγκριτική Θεσμική Ανάλυση (Historical Comparative Institutional Analysis - HCIA) θεωρείται ως η καταλληλότερη μέθοδος έρευνας, καθώς επιτρέπει τον καθορισμό των παραγόντων που οδηγούν σε συγκεκριμένα αποτελέσματα αλλά και την αντιπαράθεση συστημάτων ή "θεσμικών" πλαισίων για τον προσδιορισμό ομοιοτήτων και διαφορών (Greif, 1998· Stanfield, 1999). Η HCIA ενσωματώνει ιστορική ανάλυση, για τη μελέτη της εξέλιξης των θεσμών στο χρόνο, με συγκριτική ανάλυση, για τη μελέτη των κοινών/διαφορετικών "θεσμικών" χαρακτηριστικών σε σχέση με τον τόπο και το χρόνο, αποκαλύπτοντας τις δυνάμεις που οδηγούν το θεσμικό περιβάλλον να ακολουθήσει συγκεκριμένη πορεία, αλλά και τις δυσκολίες που οι κοινωνίες αντιμετωπίζουν στην υιοθέτηση θεσμών άλλων κοινωνιών. Η HCIA χαρακτηρίζεται από την ικανότητα να ελίσσεται μεταξύ ανάλυσης συγκεκριμένου πλαισίου και γενικότερης σύγκρισης, κάτι που επιτρέπει το συνδυασμό μελέτης συγκεκριμένων ιστορικών και κοινωνικών πλαισίων με τη διαμόρφωση θεωρίας. Ο ερευνητής ακολουθεί μια κυκλική διαδικασία: αρχικά μελετά τα χαρακτηριστικά του θεσμικού περιβάλλοντος σε επιλεγμένες χωρο-χρονικές περιπτώσεις, μετά καταγράφει ομοιότητες και διαφορές και διαμορφώνει θεωρία με τη μορφή υποθέσεων εργασίας και τέλος επιστρέφει στη μελέτη των περιπτώσεων για παραπέρα ανάλυση και αναπροσαρμογή της θεωρίας.

Η συλλογή και η οργάνωση των δεδομένων για τη διενέργεια της HCIA γίνεται με τη μέθοδο της "μελέτης περιπτώσεων" (case study). Για την ανάλυση των περιπτώσεων και την εξαγωγή συμπερασμάτων τα αυθεντικά θεσμικά οικονομικά προτείνουν τις τεχνικές

"απόδοση πλοκής" και "διαμόρφωση προτύπου" ("story telling" και "pattern modelling") (Wilber και Harrison, 1978· Wisman και Rozansky, 1991· Stanfield, 1999), όπου περιπτώσεις στο χωρο-χρόνο περιγράφονται και συγκρίνονται σε μια προσπάθεια να προσδιοριστεί η ευρύτερη εικόνα των δομών και των σχέσεων. Οι Wilber και Harrison (1978) περιγράφουν τη διαδικασία ως εξής: Αρχικά ο ερευνητής εστιάζει σε τμήματα του συστήματος και μέσω αναλυτικών παρατηρήσεων προσπαθεί να προσδιορίσει "θέματα" που επαναλαμβάνονται (αποδεκτές πρακτικές, κανόνες, συνήθειες, κ.λπ.). Μετά παραθέτει πιθανές συνδέσεις και σχέσεις τους και ελέγχει με μελέτη περισσότερων περιπτώσεων κατά πόσο αυτές οι αρχικές υποθέσεις ισχύουν. Συνεχίζοντας με τον ίδιο τρόπο σιγά-σιγά δημιουργείται μια σύνθετη εικόνα η οποία αποτελεί τη βάση για τη "διαμόρφωση προτύπου", το οποίο συνθέτει και συνδέει όλα τα επιβεβαιωμένα θέματα. Αυτό όμως δεν σηματοδοτεί και το τέλος της ερευνητικής διαδικασίας, καθώς το "πρότυπο" συνεχώς υποβάλλεται σε έλεγχο και αναδιαμόρφωση, και λόγω της εισαγωγής νέων δεδομένων/περιπτώσεων και λόγω της μεταβολής και εξελικτικής διαδικασίας του συστήματος. Έτσι το πρότυπο δεν θεωρείται ποτέ ότι έχει ολοκληρωθεί ή ότι είναι αυστηρά επιβεβαιωμένο.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η μελέτη της λειτουργίας της αγοράς ξεκινά με την ανάλυση του ευρύτερου θεσμικού και οργανωτικού περιβάλλοντος της περιοχής, όπου κριτικά εξετάζονται περιπτώσεις και αναλύονται σημαντικά, στο χρόνο και στο χώρο επεισόδια με σκοπό την κατανόηση των δομών και δυναμικών του. Στη συνέχεια η έρευνα επικεντρώνεται στη ανάλυση λειτουργίας της αγοράς ακινήτων, όπου αρχικά εξετάζονται τα αποτελέσματά της (π.χ. αξίες, κόστος, απόθεμα, κ.λπ.) και οι μεταβολές τους στο χρόνο, ενώ σε ένα δεύτερο επίπεδο γίνεται προσπάθεια να σκιαγραφηθούν οι μηχανισμοί, διαδικασίες, δομές και δυναμικές της. Εδώ εξετάζονται λεπτομερώς τα χαρακτηριστικά της αγοράς ως θεσμός και αναλύεται η μορφή και η εξέλιξη τους σε σχέση με τη μορφή και εξέλιξη των θεσμών του ευρύτερου πλαισίου. Στόχος είναι η εξήγηση των βαθύτερων αιτιών των "θεσμικών" αλλαγών και η σκιαγράφηση της διαδικασίας του μετασχηματισμού με αναφορές στις δυναμικές του παρόντος, τάσεις του παρελθόντος και της γενικότερης πορείας των θεσμών στο χρόνο. Μια τέτοια ανάλυση επιτρέπει την βαθιά κατανόηση για το πως εμφανίστηκε, αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε το θεσμικό περιβάλλον της αγοράς ακινήτων, σε σχέση πάντα με το ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον της περιοχής και τις δυναμικές του.

Γενικά είναι δύσκολο να προσδιορίσει κανείς *a priori* ποια χαρακτηριστικά της αγοράς ως θεσμός είναι σημαντικά και πρέπει να συμπεριληφθούν στην ανάλυση. Ορισμένοι μελετητές (D' Arcy και Keogh, 1997· Lee, 1999) υποστηρίζουν ότι τα χαρακτηριστικά της "ωριμότητας της αγοράς" (property market maturity) (βλ. Keogh και D' Arcy, 1994) μπορούν να αποτελέσουν μια καλή αρχή σε αυτήν τη διερεύνηση. Άλλοι πάλι (van

der Krabben, 1995' Arvanitidis, 1999)), προχωρούν λίγο παραπέρα διαμορφώνοντας ένα πλαίσιο "θεσμικών" θεμάτων μέσα από εμπειρική ανάλυση (στην Ολλανδία και Ισπανία, αντίστοιχα). Κάποια από τα θέματα που προτείνουν προς εξέταση είναι: ιδιοκτησιακά δικαιώματα, επενδυτικά δικαιώματα, πλαίσιο μισθώσεων, φορολογικό πλαίσιο ακινήτων, πολεοδομικό/χωροταξικό ρυθμιστικό πλαίσιο, παροχή υπηρεσιών real estate, παροχή πληροφοριών και επιστημονικής έρευνας (σε θέματα της αγοράς), υπόσταση/κύρος ιδιοκτησίας, άτυπες πρακτικές της αγοράς (π.χ. βαθμός συμμετοχής των μεσιτών στις μεταβιβάσεις ακινήτων, αυθαίρετη δόμηση), κ.ά.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια μεθοδολογική προσέγγιση της λειτουργίας της αγοράς ακινήτων μέσα από το πρίσμα των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών. Πιο συγκεκριμένα, διαμορφώνεται ένα ολοκληρωμένο θεωρητικό πλαίσιο για την κατανόηση και την ανάλυση των "θεσμικών" συνθηκών, διαδικασιών, σχέσεων και δυναμικών μέσω των οποίων η αγορά λειτουργεί για να (ανα-)παράγει τον οικοδομημένο χώρο, ενώ παράλληλα γίνονται σαφείς προτάσεις για την εμπειρική διερεύνηση των αναπτυσσόμενων θεμάτων.

Η επισκόπηση των συμβατικών και των στρουκτουραλιστικών οικονομικών προσεγγίσεων κάνει φανερές τις δυσκολίες που παρουσιάζουν ως προς την ανάπτυξη ενός κατάλληλου και ολοκληρωμένου πλαισίου για την ανάλυση της διαδικασίας της αγοράς. Οι μεν συμβατικές προσεγγίσεις γιατί θεωρούν ότι η αγορά προσαρμόζεται εύκολα και γρήγορα στις επιταγές της ζήτησης, οι κλασικές μαρξιστικές γιατί παραμένουν παγιδευμένες σε μια ντετερμινιστική και λειτουργιοκρατική λογική, ενώ οι άλλες στρουκτουραλιστικές γιατί αγνοούν την κοινωνικο-πολιτιστική διάσταση της αγοράς.

Σε αντίθεση, τα αυθεντικά θεσμικά οικονομικά υιοθετώντας μια ολιστική αντιμετώπιση παρέχουν μια πιο υγιή βάση για την ανάλυση της λειτουργίας της αγοράς. Οι κύριες θέσεις τους μπορούν να συνοψιστούν ως εξής. Πρώτον, τα οικονομικά φαινόμενα έχουν κοινωνικο-πολιτισμική βάση, και η οικονομία είναι απλά τμήμα ενός ενοποιημένου και δυναμικά εξελισσόμενου οικονομικού, πολιτικού, κοινωνικού, πολιτισμικού και φυσικού συστήματος. Δεύτερον, το θεσμικό περιβάλλον παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος παρέχοντας σιγουριά και καθιστώντας ικανή τη λήψη αποφάσεων και δράση. Τρίτον, το θεσμικό περιβάλλον είναι κοινωνικό δημιούργημα, διαμορφώνεται από σχέσεις δύναμης και εξουσίας, και συνεχώς εξελίσσεται. Τέλος, το θεσμικό περιβάλλον παρέχει ένα εννοιολογικό πλαίσιο για τον καθορισμό και τη μετάδοση πληροφοριών.

Υιοθετώντας αυτήν την οπτική, η εργασία ορίζει την αγορά ακινήτων ως θεσμό, περιλαμβάνοντας ένα πλέγμα νομοθετημένων αλλά και άτυπων κανόνων, συμβάσεων, κωδικών συμπεριφοράς, δικαιωμάτων, πρακτικών, μηχανισμών, οργανισμών και σχέσεων

μεταξύ τους, βάσει των οποίων τα ακίνητα ορίζονται, παράγονται, χρησιμοποιούνται και μεταβιβάζονται. Αυτός ο ορισμός συνεπάγεται μια σειρά θέσεων αναφορικά με τη φύση και λειτουργία της αγοράς ως θεσμού, που οδηγούν στην ανάπτυξη του θεωρητικού πλαισίου. Πρώτον, η αγορά είναι τμήμα και δημιούργημα του ευρύτερου θεσμικού περιβάλλοντος της περιοχής, και ως εκ τούτου έχει διάσταση οικονομική, πολιτική, νομική και κοινωνικο-πολιτισμική. Δεύτερον, η λειτουργία της αγοράς καθορίζεται τόσο από νομότυπους όσο και άτυπους (κατά βάση κοινωνικο-πολιτισμικούς) κανόνες. Τρίτον, η αγορά ως θεσμός μεταβάλλεται δυνάμει των μεταβαλλόμενων συνθηκών του κοινωνικό-οικονομικού συστήματος. Τέταρτον, το "θεσμικό" πλαίσιο της αγοράς διαπλάθεται από (αλλά και διαπλάθει) το συναφές πλέγμα των οργανισμών (τις αποφάσεις και τη δράση τους), μέσα από ανάγκη για αποτελεσματικότητα και λειτουργικότητα, αλλά και ύπαρξη αβεβαιότητας, σχέσεων εξουσίας και κεκτημένων δικαιωμάτων. Πέμπτον, η αγορά ως θεσμός παρέχει ένα εννοιολογικό πλαίσιο για τη δημιουργία, ερμηνεία και μετάδοση πληροφοριών σχετικών με τα ακίνητα.

Βάσει του θεωρητικού πλαισίου διαμορφώνονται μεθοδολογικές προτάσεις για την εμπειρική διερεύνηση της αγοράς ως θεσμός. Η προσέγγιση που προτείνεται είναι ολιστική, εξελικτική, κριτική και πλουραλιστική, ενώ ως καταλληλότερη μεθοδολογία έρευνας προτάσσεται η Διαχρονική Συγκριτική Θεσμική Ανάλυση. Για την ανάλυση των περιπτώσεων και την εξαγωγή συμπερασμάτων προτείνονται οι τεχνικές των αυθεντικών θεσμικών οικονομικών "απόδοση πλοκής" και "διαμόρφωση προτύπου".

Το σημαντικότερο επίτευγμα της εργασίας αυτής είναι η διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης θεωρητικής και μεθοδολογικής προσέγγισης για τη μελέτη και κατανόηση του θεσμικού περιβάλλοντος της αγοράς ακινήτων, τόσο στατικά όσο και δυναμικά. Η προσέγγιση αυτή αποτελεί ένα πρώτο βήμα στην κατανόηση των μηχανισμών και δομών της αγοράς. Σε ένα δεύτερο στάδιο κρίνεται επιτακτική η ανάγκη για εμπειρική διερεύνηση της λειτουργίας της αγοράς σε πραγματικές καταστάσεις (δηλ. με μελέτη περιπτώσεων), καθώς η γνώση μας για τα χαρακτηριστικά, τις δυναμικές και τις σχέσεις της αγοράς ως θεσμός παραμένει περιορισμένη.

Ευχαριστίες

Ο συγγραφέας αισθάνεται την υποχρέωση να ευχαριστήσει το University of Aberdeen και την εταιρία Slough Estates για τη οικονομική υποστήριξη της διδακτορικής έρευνας από την οποία απορρέει το άρθρο αυτό.

Βιβλιογραφία

- Adair A. S., Berry J. N. και McGreal S. W. (1997) "Comparative analysis of market performance in European cities", *Journal of Property Valuation and Investment*, 15(4): 323-335.
- Alchian A. A. και Demsetz H. (1972) "Production, Information Costs and Economic Organization", *American Economic Review*, 62(5): 777-795.
- Archer M. S., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T. και Norrie, A. (επ.) (1998) *Critical Realism, Essential Readings*, London: Routledge.
- Arvanitidis P. (1999) "Urban transformation and property market analysis: an institutional perspective", άρθρο που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο Cutting Edge του Royal Institution of Chartered Surveyors, Σεπτ. 1999, Cambridge.
- Arvanitidis P. (2004) "The diverse traditions of institutional economics: conceptual and methodological underpinnings", *Discussion Paper Series*, 10(12): 317-350, Department of Planning and Regional Development, University of Thessaly.
- Arvanitidis P. (2006α) "A framework of socioeconomic organisation: redefining original institutional economics along critical realist philosophical lines", άρθρο που παρουσιάστηκε στο 46^ο Συνέδριο της European Regional Science Association (ERSA), Αυγ-Σεπτ. 2006, Βόλος.
- Arvanitidis P. (2006β) "Property market purpose efficiency: an exploratory analysis from an institutional economics perspective", άρθρο που παρουσιάστηκε στο 46^ο Συνέδριο της European Regional Science Association (ERSA), Αυγ-Σεπτ. 2006, Βόλος.
- Ayres C. E. (1962) *The Theory of Economic Progress: a Study of the Fundamental Economic Development and Cultural Change*, 2^η εκ., New York: Schocken.
- Ball M. (1986) "The built environment and the urban question", *Environment and Planning D: Society and Space*, 4(4): 447-464.
- Ball M. (1998) "Institutions in British Property Research: A Review", *Urban Studies*, 35: 1501-1517.
- Ball M. (2002) "Cultural Explanation of Regional Property Markets: A Critique", *Urban Studies*, 39(8): 1453-1469.
- Ball M., Lizieri, C. and MacGregor, B. D. (1998) *The Economics of Commercial Property Markets*, London: Routledge.
- Barras R. (1983) "A simple theoretical model of the office development cycle", *Environment and Planning A*, 15: 1381-1394.
- Barras R. (1994) "Property and the economic cycle: building cycles revisited", *Journal of Property Research*, 11: 183-197.
- Bhaskar R. (1975) *A Realist Theory of Science*, Leeds: Leeds Books.

- Bhaskar R. (1979) *The Possibility of Naturalism: A Philosophic Critique of the Contemporary Human Sciences*, Brighton: Harvester.
- Bhaskar R. (1989) *Reclaiming Reality: A Critical Introduction to Contemporary Philosophy*, London: Verso.
- Bush P. D. (1993) The Methodology of Institutional Economics: A Pragmatic Instrumentalist Perspective, στο Tool M. R. (επ.) *Institutional Economics: Theory, Method, Policy*, Boston: Kluwer Academic, 59-107.
- Clark J. M. (1936) *Preface to Social Economics: Essays on Economic Theory and Social Problems*, New York: Farrar and Rinehart.
- Cloke P., Philo C. και Sadler D. (1991) *Approaching Human Geography, An Introduction to Contemporary Theoretical Debates*, London: Paul Chapman.
- Coase R. H. (1937) "The Nature of the Firm", *Economica*, 4: 386-405.
- Coase R. H. (1960) "The Problem of Social Cost", *Journal of Law and Economics*, 3 (October): 1-44.
- Commons J. R. (1931) "Institutional Economics", *American Economic Review*, 21(December): 648-657.
- Commons J. R. (1934) *Institutional Economics: Its Place in Political Economy*, New York: Macmillan.
- D' Arcy E. και Keogh G. (1997) "Towards a property market paradigm of urban change", *Environment and Planning A*, 29(4): 685-706.
- D' Arcy, E. και Keogh, G. (1998) "Territorial Competition and Property Market Process: An Explanatory Analysis", *Urban Studies*, 35(8): 1215-1230.
- D' Arcy E. και Keogh G. (1999) "The Property Market and Urban Competitiveness: A Review", *Urban Studies*, 36(5-6): 917-928.
- Demsetz H. (1967) "Towards a Theory of Property Rights", *American Economic Review*, 57(2): 347-359.
- Dewey J. (1929) *The Quest for Certainty: A Study of the Relation of Knowledge and Action*, New York: Minton, Balch and Co.
- Dewey J. (1939) *Theory of Valuation*, Chicago: University of Chicago Press.
- DiPasquale D. και Wheaton W. C. (1992) "The Markets for Real Estate Assets and Space: A Conceptual Framework", *Journal of American Real Estate and Urban Economics Association*, 20(1): 181-197.
- DiPasquale D. και Wheaton W. C. (1996) *Urban Economics and Real Estate Markets*, New Jersey: Prentice-Hall.
- Friedman M. (1953) "The Methodology of Positive Economics" στο Friedman M., *Essays in Positive Economics*, Chicago: Chicago University Press, 3-43.

- Galbraith J. K. (1967) *The New Industrial State*, Boston: Houghton Mifflin.
- Gordon J., Mosbaugh, P. και Canter T. (1996) "Integrating Regional Economic Indicators with the Real Estate Cycle", *Journal of Real Estate Research*, 12(3): 469-501.
- Granovetter M. (1985) "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *American Journal of Sociology*, 91(3): 481-510.
- Greif A. (1998) "Historical and Comparative Institutional Analysis", *American Economic Review*, 88(2): 80-84.
- Guy S. και Henneberry J. (2000) "Understanding Urban Development Processes: Integrating the Economic and the Social in Property Research", *Urban Studies*, 37(13): 2399-2416.
- Harvey D. (1982) *The Limits to Capital*, Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey D. (1985) *The Urbanization of Capital*, Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey J. (1996) *Urban Land Economics*, 4^η εκ., London: Macmillan.
- Healey P. (1992) "An institutional model of the development process", *Journal of Property Research*, 9(1): 33-44.
- Healey P. και Barrett S. M. (1990) "Structure and Agency in Land and Property Development Process: Some Ideas for Research", *Urban Studies*, 27(1): 89-104.
- Hodgson G. M. (1988) *Economics and Institutions*, Oxford: Polity.
- Hodgson G. M. (1998) "The Approach of Institutional Economics", *Journal of Economic Literature*, 36: 166-192.
- Hodgson G. M. (2000) "What Is the Essence of Institutional Economics?", *Journal of Economic Issues*, 34: 317-329.
- Kapp W. K. (1976) "The Nature and Significance of Institutional Economics", *Kyklos*, 29(2): 209-232.
- Katouzian, H. (1980) *Ideology and Method in Economics*, London: Macmillan.
- Keogh G. (1994) "Use and Investment Markets in British Real Estate", *Journal of Property Valuation and Investment*, 12(4): 58-72.
- Keogh G. και D'Arcy E. (1994) "Market maturity and property market behaviour: a European comparison of mature and emergent markets", *Journal of Property Research*, 11(3): 215-235.
- Keogh G. και D'Arcy E. (1999) "Property Market Efficiency: An Institutional Economics Perspective", *Urban Studies*, 36(13): 2401-2414.
- Keynes J. M. (1936) [1973] *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London: Macmillan.
- Knight F. H. (1921) *Risk, Uncertainty and Profit*, Boston: Houghton Mifflin.
- Kuznets S. (1965) *Economic Growth and Structure: Selected essays*, London:

Heinemann.

Lawson T. (1997) *Economics and Reality*, London: Routledge.

Lawson T. (2003) *Reorienting Economics*, London: Routledge.

Lee S. (1999) "The European Real Estate Market", άρθρο που παρουσιάστηκε στο International Real Estate Society Conference, Ιαν. 1999, Kuala Lumpur, Μαλαισία.

Luithlen L. (1992) "Marxian concepts, capital accumulation and office property", *Journal of Property Research*, 9(3): 227-246.

Luithlen L. (1993) "Capital accumulation and office development in Leicester, 1967-90", *Journal of Property Research*, 10(1): 27-48.

Massey D. και Catalano A. (1978) *Capital and Land: Landownership by Capital in Great Britain*, London: Edward Arnold.

Menard C. (1995) "Markets as institutions versus organisations as markets? Disentangling some fundamental concepts", *Journal of Economic Behavior and Organization*, 28(2): 161-182.

Mirowski P. (1987) "The Philosophical Bases of Institutional Economics", *Journal of Economic Issues*, 21(3): 1001-1038.

Myrdal G. (1957) *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, London: Duckworth.

Myrdal G. (1978) "Institutional Economics", *Journal of Economic Issues*, 12(4): 771-83.

Nabarro R. (1990) "The investment market in commercial and industrial development: some recent trends" στο Healey P. και Nabarro R. (επ.) *Land and Property Development in a Changing Context*, Aldershot: Gower, 47-59.

Needham B. (1994) "Comment", *Journal of Property Research*, 11(1): 65-67.

North D. C. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.

Peirce C. S. (1905) "What Pragmatism Is", *The Monist*, 15: 161-181.

Polanyi K. (1957) *The Great Transformation*, Boston: Beacon.

Popper K. R. (1959) *The Logic of Scientific Discovery*, London: Hutchinson.

Popper K. R. (1965) *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*, 2^η εκ. London: Hutchinson.

Samuels W. J. (1995) "The present state of institutional economics", *Cambridge Journal of Economics*, 19: 569-590.

Sayer A. (1992) *Method in Social Science: A Realist Approach*, London: Routledge.

Scott A. G. (1991) "Marxian and Radical Economics" στο Mair, D. και Miller, A. G. (επ.), *A Modern Guide to Economic Thought, An Introduction to Comparative Schools of Thought in Economics*, Aldershot: Edward Elgar, 233-262.

Stanfield J. R. (1999) "The Scope, Method, and Significance of Original Institutional

- Economics", *Journal of Economic Issues*, 33(2): 231-255.
- Tsolacos S., Keogh G. και McGough T. (1998) "Modelling use, investment and development in the British office market?", *Environment and Planning A*, 30(8): 1409-1427.
- van der Krabben E. (1995) *Urban Dynamics: A Real Estate Perspective, An institutional analysis of the production of the built environment*, Amsterdam: Tilburg University.
- van der Krabben E. και Boekema F. (1994) "Missing links between urban economic growth theory and real estate development processes: economic growth and building investment in city of s-Hertogenbosch", *Journal of Property Research*, 11(2): 111-129.
- van der Krabben E. και Lambooy J. G. (1993) "A Theoretical Framework for the Functioning of the Dutch Property Market", *Urban Studies*, 30(8): 1381-1397.
- Veblen T. (1899) *The Theory of the Leisure Class: an Economic Study of Institutions*, London: Macmillan.
- Veblen T. (1919α) *The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays*, New York: Huebsch.
- Veblen T. (1919β) *The Vested Interests and the Common Man*, London: Macmillan.
- Wilber C. K. και Harrison R. S. (1978) "The Methodological Basis of Institutional Economics: Pattern Model, Storytelling, and Holism", *Journal of Economic Issues*, 12(1): 61-89.
- Williamson O. E. (1985) *The Economic Institutions of Capitalism*, New York: Free Press.
- Wisman J. D. και Rozansky, J. (1991) "The Methodology of Institutionalism Revisited", *Journal of Economic Issues*, 25(3): 709-737.

Πασχάλης Αρβανιτίδης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής
Ανάπτυξης, Πεδίον Άρεως, 38334 Βόλος,
e-mail: parvanit@uth.gr

Χωρικοί Καταμερισμοί και Διαστάσεις των Άτυπων Μορφών Εργασίας: Η Περίπτωση του Τοπικού Παραγωγικού Συστήματος της Θεσσαλονίκης

Στέλιος Γκιάλης

*Εντεταλμένος διδασκαλίας (ΠΔ 407/80), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας,
Επιστημονικός Συνεργάτης Μακεδονικού Ινστιτούτου Εργασίας (ΜΑΚ.ΙΝ.Ε./Ε.Κ.Θ.)*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται πως η μελέτη των άτυπων/ευέλικτων εργασιών οφείλει να γίνεται σε αδιάσπαστη ενότητα με τις χωρικές τους παραμέτρους, εστιάζοντας στην παρακολούθηση τοπικών αγορών εργασίας μέσα από θεωρητικά πληροφορημένες εμπειρικές έρευνες. Στα πλαίσια αυτά, προτείνεται μια τυποποίηση διαφορετικών περιοχών στο εσωτερικό ανεπτυγμένων κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών Ευρώπης και Βορείου Αμερικής, ανάλογα με την ποιότητα και ποσότητα των άτυπων μορφών εργασίας που οι περιοχές αυτές ενσωματώνουν. Ακολουθώντας, επιχειρείται η αξιολόγηση της Θεσσαλονίκης ως προς τη σχηματική αυτή ταξινόμηση, με βάση τα ευρήματα δύο εκτεταμένων ερευνών-περίπτωσης που υλοποιήθηκαν την περίοδο 2001-2004. Βασικό συμπέρασμα της όλης προσπάθειας είναι, πως την πρόσφατη περίοδο παρατηρείται μια αντιφατικού χαρακτήρα τάση επέκτασης των άτυπων εργασιών και υπο αυτήν την οπτική υπογραμμίζεται η ερμηνευτική πληρότητα της αντίληψης που αναλύει το πώς διαφορετικοί τόποι, περιοχές ή κλάδοι, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες και τις αντιθέσεις του τοπικού τους παραγωγικού συστήματος και την αλληλεπίδραση με το διεθνές πεδίο, διαμορφώνουν τα δικά τους χωρο-κοινωνικά πρότυπα άτυπων εργασιών, που συχνά διαφέρουν σημαντικά από τα κυρίαρχα υποδείγματα και τις επικρατούσες θεωρήσεις.

Λέξεις κλειδιά

Παραγωγή, ευέλικτη/άτυπη εργασία, χωρικοί καταμερισμοί της άτυπης εργασίας, επιθεωρήσεις εργασίας.

***Spatial Divisions and Dimensions of Informal Forms of Work:
A Case Study in the Local Production System Of Thessaloniki - Greece***

This paper underlies that the study of informal/flexible forms of work must take serious account of the spatial dimension, focusing on the analysis of local labour markets through theoretically informed empirical researches. In this frame, the paper proposes a transnational classification of different regions among advanced economies of Europe and North America, depending on the informal forms of work they incorporate. What follows is a critical evaluation of the Greek city of Thessaloniki, country's second major town, according to the presented schematic classification and based on the findings of two extensive empirical researches, conducted at the town during 2001-2004. An important conclusion of the study is that, informal forms of work are expanding in a contradictory way, at the recent period. In antithesis to the studies that claim the continuous extension of informal work at the expense of formal/standard wage labour, we underline the explanatory dynamic of the approaches that analyze how different places, regions or sectors, that counteracts with the specific characteristics of their local productive system as well as with the international framework, shape their own socio-spatial patterns of informal work, that may differ considerably from the "central" patterns.

Keywords

Production, informal/non-standard work, spatial divisions of informal work, labour inspections.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα δεδομένα γύρω από την εργασία αλλάζουν συνεχώς. Στις μέρες μας οι αλλαγές αυτές έχουν επιταχυνθεί δραματικά, οδηγώντας συχνά τα υποκείμενα του συντελεστή παραγωγής "εργασία", τους ίδιους δηλαδή τους εργαζόμενους, σε αμηχανία ή ανασφάλεια. Κοινή διαπίστωση μεγάλης μερίδας ερευνητών, είναι πως οι αλλαγές στα παραγωγικά και ρυθμιστικά πρότυπα, συνοδεύονται από επέκταση των άτυπων μορφών εργασίας και της εργασιακής ευελιξίας (Barthelemy κ.ά., 1990· Λιοδάκης, 1992· Tilly, 1996: 13· Δεδουσόπουλος, 2002· ILO, 2002· Houseman και Osawa, 2003). Εύλογα εγείρονται μια σειρά από ερωτήματα, σχετικά με τα αίτια και τους ρυθμούς εξάπλωσης των ευέλικτων μορφών εργασίας, τη σχέση τους με παραδοσιακές μορφές άτυπης εργασίας, το συμπληρωματικό ή επεκτατικό ρόλο τους σε βάρος των τυπικών μορφών απασχόλησης, τη συσχέτιση τους με τις επιλογές των επιχειρήσεων (Portes κ.ά., 1995: 13). Αναπτύσσεται ακόμη ένας προβληματισμός, για το αν μπορεί μια ευέλικτη μορφή εργατικής σύμβασης να συνάδει με ποιοτική απασχόληση και μάλιστα συνειδητά επιλεγμένη (Λυμπεράκη και Δενδρινός, 2004). Οι απαντήσεις σε

ερωτήματα όπως αυτά, δεν είναι μονοσήμαντες, δεδομένης τόσο της έλλειψης αξιόπιστων καταγραφών σε ολόκληρη την κλίμακα των παραγωγικών και καταναλωτικών δραστηριοτήτων, όσο και των διαφορετικών θεωρήσεων για τις ευκαιρίες και τους κινδύνους, τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα, των πρόσφατων αλλαγών. Για παράδειγμα, για ορισμένους η μετάβαση σε πιο ευέλικτα πρότυπα, είναι δείγμα εξυγίανσης και άνθησης της οικονομίας (EC, 1997), ενώ για άλλους μια νέα στρατηγική διαχείρισης και κατακερματισμού της εργασίας (Kalleberg και Reynolds, 2003: 465).

Στο άρθρο αυτό, υπογραμμίζουμε πως η μελέτη του άτυπου ή ευέλικτου φαινομένου απαιτεί την εξέταση των κοινωνικοοικονομικών διαστάσεων και χαρακτηριστικών αυτού, σε αδιάσπαστη ενότητα με τις γεωγραφικές τους παραμέτρους. Στα πλαίσια αυτά, πολλά έχει να συνεισφέρει η εστίαση στο επίπεδο των τοπικών αγορών εργασίας μέσα από θεωρητικά πληροφορημένες εμπειρικές έρευνες (Peck J., 1996: 17 Χατζημιχάλης και Βαΐου, 1997), όπως τουλάχιστον επιχειρείται στις σελίδες που ακολουθούν για την περιοχή της Θεσσαλονίκης. Η ανάγκη για τοπικά εξειδικευμένες έρευνες, με δεδομένη την έλλειψη στατιστικών στοιχείων με μικρή μονάδα χωρικής αναφοράς και τη συστηματική ενασχόληση με μακροοικονομικές-εθνικής κλίμακας πηγές δεδομένων, θα προσφέρει σημαντικά στην κατανόηση της νέας πραγματικότητας. Με μια τέτοια μεθοδολογική προσέγγιση, οι αλλαγές γύρω από την εργασία και ειδικά γύρω από τις άτυπες μορφές της στις ελληνικές πόλεις και περιοχές, η σαφής απάντηση σε μια σειρά προβληματισμών όπως αυτοί που προαναφέρθηκαν και γενικά οι επιπτώσεις των παραγωγικών αναδιαρθρώσεων στους χώρους κατοικίας και εργασίας, θα αναλυθούν σε βάθος και από μία ξεχωριστή οπτική.

Στην ανά χειράς προσπάθεια και με βάση μια αποδελτίωση σχετικών μελετών, προτείνουμε μια τυποποίηση περιοχών στο εσωτερικό ανεπτυγμένων κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών Ευρώπης και Βορείου Αμερικής, ανάλογα με το χαρακτήρα των άτυπων μορφών εργασίας που αυτές ενσωματώνουν, και επιχειρούμε μια αξιολόγηση του τοπικού συστήματος της Θεσσαλονίκης ως προς την τυπολογία αυτή. Από το συνολικό, πρωτογενές και μη, υλικό που επιστρατεύεται, προκύπτει πως η αναμφισβήτητη τάση εξάπλωσης των άτυπων εργασιών στη "μεταφορντική" περίοδο, δεν αποτελεί μια ομοιογενή, κυρίαρχη πραγματικότητα αλλά διαφοροποιείται σημαντικά ανάμεσα σε επιμέρους πληθυσμιακές ομάδες, επαγγέλματα, κλάδους, στρατηγικές αναδιάρθρωσης, εν τέλει ανάμεσα σε διαφορετικούς τόπους ή περιοχές.

Η δομή των όσων ακολουθούν έχει ως εξής: στην αμέσως επόμενη ενότητα θα αναφερθούμε εν συντομία στις ευέλικτες/άτυπες μορφές εργασίας, εντός και εκτός Ελλάδας, προχωρώντας σε μεθοδολογικές και εννοιολογικές αποσαφηνίσεις και παραθέτοντας βασικά στοιχεία γύρω από την εξάπλωση και τις ρυθμιστικές παρεμβάσεις που τις συνοδεύουν. Συνεχίζοντας, παρουσιάζεται η προλεχθείσα σχηματική ταξινόμηση που

εντοπίζει πέντε (5) τύπους περιοχών, ανάλογα με το είδος, την έκταση και τις ιδιομορφίες των άτυπων εργασιών που καθένας από αυτούς ενσωματώνει. Ακολούθως παρουσιάζονται μερικά από τα ευρήματα δύο (2) διαδοχικών εμπειρικών ερευνών στο τοπικό παραγωγικό σύστημα της Θεσσαλονίκης και τέλος το άρθρο καταλήγει σε ορισμένα συμπεράσματα και ανοιχτά ερωτήματα για το μελλοντικό ερευνητή.

ΚΡΙΣΗ, ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΑΙ ΑΤΥΠΗ ΕΡΓΑΣΙΑ: ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΕ ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Ο διαρκής μετασχηματισμός των ανεπτυγμένων δυτικών οικονομιών τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, συνοδεύτηκε από έντονα κρισιακά και αποσταθεροποιητικά φαινόμενα και σηματοδοτεί για πολλούς τη μετάβαση προς μία νέα φάση καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η φάση αυτή ταυτοποιείται μέσα από μια ποικιλία χαρακτηρισμών, όπως "μετά-φορντιστική εποχή", "μετά-βιομηχανική κοινωνία", "κοινωνία της πληροφορίας", δείγμα των αρκετά διαφορετικών αναλύσεων για το χαρακτήρα της (Murray, 1987· Amin, 1994· Castells, 1996).

Οι σημαντικές αλλαγές σε παραγωγικό και οικονομικό επίπεδο, συνοδεύτηκαν από αποσταθεροποίηση του ρόλου της μισθωτής, πλήρους εργασίας, και από επέκταση άλλων μορφών απασχόλησης. Οι πολιτικές κατευθύνσεις διεθνών οργανισμών, όπως ο ΟΟΣΑ, αλλά και αντίστοιχες πολιτικές επιμέρους εθνικών κρατών, υποστηρίζουν την ανάγκη ενίσχυσης της ευελιξίας των παραγωγικών δομών, στην κατεύθυνση της πλήρους απελευθέρωσης των αγορών εμπορευμάτων, υπηρεσιών, κεφαλαίων και εργατικής δύναμης (OECD, 2004: 142).

Μεγάλο τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας υπογραμμίζει, πως ο αυξανόμενος οικονομικός ανταγωνισμός και η ρευστότητα στις διεθνείς αγορές, φέρνει στο προσκήνιο ποικίλες στρατηγικές μείωσης του αυξημένου εργασιακού κόστους που συνδέεται με την τυπική εργασιακή σχέση. Οι άτυπες εργασιακές μορφές και οι νέες ρυθμίσεις ευέλικτης διαχείρισης του εργάσιμου χρόνου χρησιμοποιούνται από τις επιχειρήσεις, άλλοτε ως "αναγκαίο κακό" και άλλοτε ως επεξεργασμένη στρατηγική, για την επίτευξη μιας σειράς ευελιξιών, στην ίδια την οργάνωση της παραγωγής. Ειδικά για την Ευρώπη, ενισχυτικά προς την κατεύθυνση αυτή λειτουργούν οι αυξημένες πιέσεις απορύθμισης για την αντιμετώπιση του διεθνούς ανταγωνισμού, σε συνδυασμό με την αποδυνάμωση του διαπραγματευτικού ρόλου των εργατικών συνδικάτων και την εμφάνιση υψηλών ποσοστών ανεργίας (Καραμεσίνη, 1999· Fagan και Ward, 2003).

Πράγματι, σε αυτό το ρευστό περιβάλλον των δυναμικών αλλαγών, αξιοποίηση των άτυπων μορφών εργασίας και ανάθεση υπεργολαβιών, αποτελούν δύο εναλλακτικές και ενίοτε συμπληρωματικές στρατηγικές αναδιάρθρωσης. Οι στρατηγικές αυτές, συχνά αξιο-

ποιούν μια σύγχρονη μορφή του πρότυπου των καταμερισμών εργασίας, όπως τουλάχιστον υποδεικνύει το υπόδειγμα της "ευέλικτης επιχείρησης" του Atkinson, όπου πλάι στον κεντρικό πυρήνα "λειτουργικά ευέλικτων" εργαζομένων, διατηρείται μια περιφερειακή ομάδα εργαζομένων, με ασταθείς μορφές απασχόλησης. Για κάποιους αυτός ο πυρήνας των πολυειδικευμένων εργαζομένων συνεχώς διευρύνεται (Atkinson και Meager, 1986), ενώ για άλλους η βαρύτητα του σταδιακά εξασθενεί προς όφελος των αριθμητικά ευέλικτων, ασταθών ή κακοπληρωμένων μορφών εργασίας (Harvey, 1990· Oeij και Wiezer, 2002). Άλλοτε πάλι, η αξιοποίηση της άτυπης εργασίας γίνεται μέσα από εντελώς διαφορετικές τακτικές, καθιστώντας το παράδειγμα της ευέλικτης επιχείρησης ανεπαρκές να ερμηνεύσει τη σύνθετη εμπειρική πραγματικότητα (Pollert κ.ά., 1991).

Αναφορικά με τις υπεργολαβικές σχέσεις παραγωγής, επισημαίνεται η αυξημένη γεωγραφική κινητικότητα που επιδεικνύουν οι επιχειρήσεις καθώς μετακινούν παραγωγικά τμήματα τους σε αγορές φθηνού εργατικού δυναμικού, οδηγώντας παραδοσιακούς ή και σύγχρονους κλάδους της "εθνικής" βιομηχανίας σε μαρασμό και ολόκληρες περιοχές στη δίνη της ανεργίας. Από τα χαρακτηριστικά, αν και όχι μοναδικά παραδείγματα, αποτελεί ο κλάδος του ενδύματος στην Ελλάδα και η συνεχής ροή των μονάδων του σε γειτονικές χώρες των Βαλκανίων. Η υποαπασχόληση σε φθίνουσες δραστηριότητες και η υψηλή ανεργία τροφοδοτούν τις αγορές εργασίας με εργατικό δυναμικό διαθέσιμο να εργαστεί άτυπα, οδηγώντας στην αναπαραγωγή ενός φαύλου κύκλου ανισοτήτων τις τοπικές αγορές εργασίας (Δεδουσόπουλος, 2002· Castree κ.ά., 2004).

Η ποικιλομορφία των άτυπων εργασιών: ορισμοί και αποσαφηνίσεις

Οι μελετητές του ζητήματος ορίζουν την άτυπη εργασία με αρκετά διαφορετικούς όρους ή ονομασίες, χρησιμοποιώντας μια σειρά από εναλλακτικές ονομασίες όπως "ειδική", "μηκανονική", "ευέλικτη", "περιθωριακή" (Λυμπεράκη κ.ά., 1996: 143· Williams και Widebank, 1998: 2). Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει ένας καθολικός ορισμός του φαινομένου, αλλά επιμέρους ορισμοί και χρήσεις αυτών που συνδέονται με την ιδιαίτερη οπτική των διαφορετικών μεθοδολογικών και θεωρητικών προσεγγίσεων αλλά και τις ιδιομορφίες των τοπικών συστημάτων ή των ευρύτερων περιοχών που εξετάζονται.

Σε πολλές από τις μελέτες που αφορούν σε ανεπτυγμένους κεφαλαιοκρατικούς σχηματισμούς, στους οποίους και θα περιορίσουμε αναγκαστικά το πεδίο μελέτης μας, μια σχέση εργασίας ορίζεται ως άτυπη, όταν λείπουν ένα ή και περισσότερα από τα στοιχεία που συγκροτούν την τυπική σχέση, όπως αυτή καθιερώθηκε μεταπολεμικά ως το κυρίαρχο μοντέλο απασχόλησης (Leonard, 2000). Για παράδειγμα (Meulders κ.ά., 1992): "...[άτυπες είναι] όλες εκείνες οι μορφές απασχόλησης που διαφοροποιούνται από τα παραδοσιακά επαγγέλματα από χαρακτηριστικά τόσο διαφορετικά μεταξύ τους όπως ο αριθμός και η

κατανομή των ωρών εργασίας, η οργάνωση και η χωροθέτηση της παραγωγής, ο καθορισμός των αμοιβών και η θεσμική ρύθμιση".

Σύμφωνα με αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ένας περισσότερο αναλυτικός ορισμός της άτυπης σύμβασης ή εργασιακής σχέσης είναι (Φραγκάκης κ.ά., 1994: 114): "... άτυπη σύμβαση ή άτυπη εργασιακή σχέση, νοείται κάθε δραστηριότητα που ασκεί ένας εργαζόμενος στο πλαίσιο σύμβασης ή εργασιακής σχέσης άλλης από την σύμβαση αορίστου χρόνου με πλήρες ωράριο, και η οποία ενέχει στοιχεία αβεβαιότητας, λόγω ιδίως:

- της βραχείας διάρκειας της απασχόλησης
- του μικρού αριθμού εργάσιμων ωρών
- της εναλλαγής μεταξύ περιόδων εργασίας και περιόδων μη εργασίας
- του αποκλεισμού του προσώπου *de jure* ή *de facto*, από τις νομικές, κανονιστικές ή συμβατικές διατάξεις που ισχύουν για τους μισθωτούς με πλήρη απασχόληση
- της ύπαρξης παρεκβατικού νομικού καθεστώτος που μειώνει τα επίπεδα προστασίας
- του πολυδιάστατου χαρακτήρα των εργασιακών σχέσεων με πλήθος εργοδοτών
- της έλλειψης κάθε οργανωτικής ενσωμάτωσης σε μια επιχείρηση που προσφέρει την εργασία
- του γεγονότος ότι η εργασία γίνεται στην οικία του εργαζόμενου"

Μια κατηγοριοποίηση των βασικών άτυπων μορφών απασχόλησης, που καλύπτει τις κυρίαρχες πλευρές του πολύπλευρου και αμφίσημου αυτού φαινομένου στα πλαίσια αγορών εργασίας όπως αυτές χωρών της ΕΕ, παρουσιάζεται στον Πίνακα 1.

Στο παρόν άρθρο και σε συμφωνία με τα παραπάνω, χρησιμοποιείται κυρίως ο όρος "άτυπη εργασία" και δευτερευόντως "ευέλικτη εργασία", με την έννοια της αντιδιαστολής ως προς την τυπική εργασία και ανεξάρτητα από το καθεστώς ρύθμισης στο οποίο υπάγεται η εργασιακή σχέση (νομιμότητα ή απόκρυψη από τις αρμόδιες αρχές). Το εμπειρικό υλικό που παρουσιάζεται στην ενότητα [Το τοπικό παραγωγικό σύστημα της Θεσσαλονίκης και η άτυπη εργασία], εντάσσεται στις παραπάνω επιλογές καθώς, για παράδειγμα, το τμήμα του εκείνο που αφορά τις συμβάσεις που κατατίθενται στις Επιθεωρήσεις Εργασίας αφορά "νόμιμες/τυπικές" μορφές κατά τα άλλα "ευέλικτων/άτυπων" συμβάσεων.

Πίνακας 1. Βασικές άτυπες μορφές στα πλαίσια των αγορών εργασίας της ΕΕ

1	Μερική απασχόληση
2	Προσωρινή απασχόληση (ορισμένου χρόνου, εποχιακή, δανεισμός)
3	Διακυμαινόμενος - διασπασμένος χρόνος εργασίας
4	Αυτοαπασχολούμενοι και υπεργολάβοι
5	Συμβοηθούντα μέλη οικογενειών
6	Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι
7	Απασχόληση στην παραοικονομία
8	Απασχόληση με διακανονισμούς/ μείωση μισθών
9	Σεμινάρια κατάρτισης και μαθητεία
10	Μορφές δημιουργούμενες από τις κρατικές αρχές
11	Εργασία ανηλίκων
12	Πολλαπλή απασχόληση

Πηγή: Meulders and Plasman (1992: 9)

Πρόσφατες εξελίξεις σε επίπεδο ανεπτυγμένων χωρών

Σύμφωνα με μια σειρά επίσημων στατιστικών στοιχείων, στην ΕΕ παρουσιάζεται σημαντική αύξηση των ευέλικτων μορφών εργασίας, ενώ ανάλογες είναι οι τάσεις στο εσωτερικό άλλων ανεπτυγμένων χωρών (De Grip, 1997· OECD, 1999· Goudswaard και Nanteuil, 2000). Για παράδειγμα μακροοικονομικές καταγραφές για το σύνολο των δεκαπέντε (15) χωρών-μελών προ της πρόσφατης διεύρυνσης, επιβεβαιώνουν πως ανάμεσα στον εργαζόμενο πληθυσμό, το ποσοστό αυτών με μερική απασχόληση, προσωρινή απασχόληση ή αυτό-απασχόληση υπερβαίνει το 30%, με το 19,4% και το 13,5% των απασχολούμενων να εργάζονται με μερική ή προσωρινή απασχόληση, αντίστοιχα (Romans και Hardarson, 2005). Ορισμένες τάσεις σχετικά με τις προαναφερθείσες τρεις (3) μορφές άτυπης απασχόλησης, οι οποίες βρίσκονται στο επίκεντρο των περισσότερων αναλύσεων, παρατίθενται στον Πίνακα 2, τόσο για την Ελλάδα, όσο και για επιλεγμένες χώρες της Ευρώπης και τις ΗΠΑ:

Η *μερική απασχόληση* αφορά κυρίως θέσεις χαμηλής ειδίκευσης σε τομείς των υπηρεσιών και του εμπορίου, τυγχάνει δε, ιδιαίτερης εξάπλωσης ανάμεσα στο γυναικείο ενεργό πληθυσμό καθώς τρεις στους τέσσερις μερικά απασχολούμενους στην ΕΕ είναι γυναίκες. Σημαντικά είναι και τα μερίδια των νέων ανάμεσα στους μερικά απασχολούμενους. (Tilly, 1996: 18-33). Οι τάσεις αυτές ενισχύουν το μεταβατικό-ενδιάμεσο χαρακτήρα της μερικής απασχόλησης, που συχνά καλείται να γεφυρώσει τα κενά ανάμεσα σε ανεργία/ υποαπασχόληση και πλήρη απασχόληση είτε να προσφέρει μια λύση στο πρόβλημα της

σύζευξης φροντίδας νοικοκυριού και αγοράς εργασίας. Τα παραπάνω σε καμία περίπτωση δεν υπονοούν έναν αποκλειστικά καταναγκαστικό ή ανεπιθύμητο χαρακτήρα για το σύνολο του φάσματος της μερικής απασχόλησης, καθώς περίπου οι μισοί από τους μερικά εργαζόμενους στην Ευρώπη δηλώνουν εκούσια συμμετοχή σε αυτήν, με σημαντικές διαφοροποιήσεις από χώρα σε χώρα (EFILWC, 1998).

Πίνακας 2. Τάσεις (ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης) στην άτυπη/ελαστική εργασία σε επιλεγμένες χώρες της ΕΕ (15) και ΗΠΑ, 1988-2004

	συν. απασχόληση (σε χιλιάδες)			ανεργία υπερωριακή απασχ/ση ^α			μη-αγροτική αυτο-απασχόληση ^β			μερική απασχόληση ^γ			προσωρινή απασχόληση ^δ		
	1988	1998	2004	2004	2001		1988	1998	2004	1988	1998	2004	1988	1998	2004
					%	ώρες									
Ελλάδα	3.651	3.967	4.300	10,5	4,5	10,2	15,4	15,0	14,8	5,5	5,8	4,6	Μ,Δ	10,5	11,7
Ιταλία	21.085	20.357	22.286	8,3	5,0	6,5	14,0	14,5	-	5,6	7,4	12,8	3,3	4,2	12,0
Ισπανία	11.709	13.161	18.181	10,6	3,0	8,5	12,2	11,4	-	5,4	8,1	8,7	15,3	24,3	32,9
Γερμανία	26.999	35.537	35.811	10,1	11,5	8,3	3,0	4,3	-	13,2	18,3	22,3	5,0	5,6	12,4
Γαλλία	21.503	22.469	24.048	9,5	16,0	6,1	5,1	3,9	-	12,0	17,3	16,9	4,6	10,3	12,6
Ολλανδία	5.903	7.402	8.022	4,6	27,5	7,4	4,9	5,9	-	30,2	38,7	45,8	7,0	11,1	15,1
Βρετανία	25.660	26.883	27.614	4,7	30,0	8,7	8,6	8,4	-	21,9	24,9	25,3	5,0	5,8	6,0
Σουηδία	4.375	3.979	4.195	6,2	13,5	7,3	4,2	5,2	-	27,1	26,3	24,0	10,6	13,9	15,2
ΕΕ (15)	-	152.013	164.171	8,2	14,5	7,6	8,4	8,6	-	-	16	19,4	-	12,0	13,5
ΗΠΑ	117.342	133.488	-	5,6	-	-	5,8	5,3	-	18,7	17,4	15,0	-	3,6	4,1

^α Αναφέρεται στην υπερωριακή απασχόληση των μισθωτών εργαζομένων το 2001. Η αριστερή στήλη εκφράζει το ποσοστό αυτών που εργάζονται υπερωριακά και η δεξιά το μέσο όρο ωρών επιπλέον απασχόλησης ανά βδομάδα, σε όλες τις θέσεις εργασίας που πιθανά κατέχει ο εργαζόμενος, εφόσον εργάζεται έστω και μια (1) ώρα την περίοδο αναφοράς.

^β Ξεαιρούνται οι αυτο-απασχολούμενοι που διαθέτουν εργαζόμενους, τα συμβοηθούντα μέλη καθώς και οι αυτο-απασχολούμενοι σε αγροτικές δραστηριότητες.

^γ Στις ΗΠΑ η μερική απασχόληση νοείται ως εργασία για λιγότερες από 35 ώρες ανά βδομάδα. Στην ΕΕ, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, οι στατιστικές στηρίζονται στην υποκειμενική άποψη των ερωτώμενων για τη μερική φύση της εργασίας τους.

^δ Στην ΕΕ σαν προσωρινά απασχολούμενοι καταχωρούνται οι εργαζόμενοι με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, εποχιακής εργασίας, μαθητείας αλλά και σε καθεστώς δανεισμού, εξαιρουμένων αυτών που διαθέτουν σύμβαση αορίστου χρόνου με το γραφείο δανεισμού. Στις ΗΠΑ ως τέτοιοι θεωρούνται οι εργαζόμενοι σε θέσεις με αναμενόμενη ή πιθανή περιορισμένη διάρκεια.

(-): Μη Διαθέσιμα

Πηγές: Romans και Hardarson, 2005 ` Houseman κ.ά., 2003: 5, Υπολογισμοί από Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της EUROSTAT και Current Population Survey των ΗΠΑ.

Αξιόλογου ειδικού βάρους τυγχάνει και η προσωρινή απασχόληση (*temporary employment*), υπό την οποία συνήθως καταχωρούνται οι εργαζόμενοι με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, μαθητείας αλλά και σε καθεστώς δανεισμού (*fixed-term contracts, apprenticeships, temporary agency work*) αν και συχνά σε αυτήν συμπεριλαμβάνονται

και άλλοι τύποι απασχόλησης όπως η εποχική εργασία. Ο δανεισμός εργαζομένων γνωρίζει σημαντική διάδοση, ιδιαίτερα στο εσωτερικό των βορειοευρωπαϊκών χωρών, καθώς περίπου πέντε (5) εκατομμύρια εργαζόμενοι στις αρχές της δεκαετίας του '90, είχαν εμπλακεί έστω μια φορά σε περιστασιακή εργασία μέσω κάποιου σχετικού ιδιωτικού γραφείου δανεισμού. Το νομοθετικό πλαίσιο σχετικά με το δανεισμό εργαζομένων εξακολουθεί να παρουσιάζει ελλείψεις και ανομοιογένειες ανάμεσα στις διαφορετικές χώρες, με σημαντικές τάσεις ολοκλήρωσης για την τρέχουσα περίοδο, όπως θα δούμε ακολούθως, σχολιάζοντας την ελληνική εμπειρία¹ (Bronstein, 1991). Παράλληλα, εξαπλώνονται μορφές, όπως η *εποχική* και η *έκτακτη απασχόληση*, με ή χωρίς σύμβαση εργασίας, ειδικά στις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Η βιομηχανική αναδιάρθρωση προκαλεί, ελεγχόμενες ή αθρόες απολύσεις και αντικατάσταση των μόνιμων εργαζομένων με *συμβασιούχους ορισμένου χρόνου*, αποδυνάμωση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, εξατομίκευση των αμοιβών μέσω *πρίμ παραγωγικότητας* και *υπερωριών* (Πετράκη, 1996· Bosch, 1999: 23).

Μια τρίτη, βασική μορφή μη τυπικής απασχόλησης που χρήζει σχολιασμού είναι η αυτο-απασχόληση. Πέρα από τη διαχρονική και σε οριακά φθίνουσα κλίμακα παρουσία, νέες εκφάνσεις της αυτο-απασχόλησης επανέρχονται στην επικαιρότητα λόγω αξιοποίησης τους από πλήθος εργοδοτών, στα πλαίσια υπεργολαβικών σχέσεων παραγωγής ή παροχής υπηρεσιών. Στις διαθέσιμες στατιστικές δεν είναι εύκολη η διάκριση ανάμεσα στην "παράδοσιακή" αυτο-απασχόληση, όσων για παράδειγμα διατηρούν κάποια ατομική επιχείρηση χωρίς να απασχολούν προσωπικό, και σε άλλες μορφές που είναι περισσότερες συγγενείς με προσωρινή απασχόληση. Τέτοιες είναι οι συμβάσεις έργου και παροχής ανεξαρτήτων υπηρεσιών, η "εξαρτημένη" αυτο-απασχόληση, οι συμβάσεις φασόν ή οι συμβάσεις παροχής εξειδικευμένων επιστημονικών εργασιών. Οι προαναφερθείσες μορφές παρουσιάζουν μια αυξητική δυναμική την πρόσφατη περίοδο σε δραστηριότητες δευτερογενούς και τριτογενούς χαρακτήρα, σε αντίθεση με την αυτο-απασχόληση των αγροτών που υποχωρεί συνεχώς, λόγω συρρίκνωσης των μικρών αγροτικών μονάδων σε ολόκληρη την ΕΕ (Houseman και Osawa, 2003: 6).

¹ Μέχρι πρόσφατα η δραστηριότητα του δανεισμού απαγορευόταν από τη νομοθεσία της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Ιταλίας, ενώ επιτρεπόταν στις άλλες χώρες με κάποιες μικροδιαφορές και περιορισμούς. Για το θέμα είχε εκδοθεί σχετική νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου (Φραγκάκης κ.ά., 1994) στην οποία με έμμεσο τρόπο αναγνωρίζεται η επικινδυνότητα της ενοικίασης εργαζομένων: "...πρέπει να γίνει δεκτό πως η διάθεση εργατικού δυναμικού αποτελεί έναν ιδιαίτερος ευαίσθητο τομέα από επαγγελματικής και κοινωνικής απόψεως. ... η άσκηση της (της ενοικίασης) επηρεάζει άμεσα τόσο τις σχέσεις στην αγορά εργασίας όσο και τα έννομα συμφέροντα των εργαζομένων για τους οποίους πρόκειται". Αμέσως μετά προτείνεται στα κράτη μέλη "...να υποβάλουν την ενοικίαση εργαζομένων εντός του εδάφους τους σε σύστημα χορήγησης αδειών ώστε να έχουν την δυνατότητα να αρνούνται..., εφόσον υπάρχουν...λόγοι φόβου ότι η δραστηριότης αυτή θα βλάψει τις αγαθές σχέσεις στην αγορά εργασίας και δεν θα διασφαλίσει επαρκώς τα συμφέροντα των εργαζομένων".

Πρόσφατες εξελίξεις σε εθνικό επίπεδο

Παρά το αυξημένο ενδιαφέρον, οι μελέτες που ασχολούνται με την άτυπη εργασία στην Ελλάδα παραμένουν σχετικά λίγες και στηρίζονται κυρίως σε μακροοικονομικά στοιχεία και έρευνες εργατικού δυναμικού-απασχόλησης σε εθνικό επίπεδο (Καραμεσίνη, 1999· Καραντινός και Μουρίκη, 1997· ΕΠΑ, 2000· ΠΑΕΠ, 2004). Συχνά, η ποικιλία των ευέλικτων εργασιακών μορφών σε επίπεδο νομού, περιοχής ή πόλης, αγνοείται ή υποβαθμίζεται, πλην ορισμένων μελετών που στηρίζονται σε επιτόπιες καταγραφές και διαθέτουν μια γεωγραφικά προσανατολισμένη οπτική (Χατζημιχάλης και Βαΐου, 1997· Πελαγίδης, 1997· Κουζής, 2002).

Συνολικά, οι έντονα αναδιαρθρωτικές τάσεις που χαρακτηρίζουν τους κοινωνικούς σχηματισμούς της υπόλοιπης Ευρώπης παρατηρούνται και εδώ, με σημαντικές όμως επιμέρους αποκλίσεις και με δεδομένη τη διαφορετική κοινωνική, οικονομική και θεσμική προϊστορία (Λεοντάρης, 2004). Η διαχρονική παρουσία των άτυπων εργασιών και δραστηριοτήτων είναι εκ των ουκ άνευ όρος για τη μελέτη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η επικράτηση μορφών, όπως η εποχική ή έκτακτη απασχόληση με ή χωρίς σύμβαση εργασίας, σε παραοικονομικές, φοροδιαφεύγουσες ή επίσημες δραστηριότητες, ανάγεται στα χρόνια του μεσοπολέμου και εξακολουθεί να αναπαράγεται με νέους όρους (Leontidou, 1990). Μορφές σύγχρονων ευέλικτων εργασιακών σχέσεων, στηρίχθηκαν με αλληπάλληλα νομοθετήματα από το 1990 και μετά. Την ίδια περίοδο είχαμε σημαντική αύξηση του ποσοστού ανεργίας στη χώρα, ως συνδυασμού της ταχείας αύξησης του εργατικού δυναμικού σε σχέση με την απασχόληση και παράλληλα, οριακή αύξηση της πλήρους απασχόλησης. Οι εξελίξεις αυτές αποδίδονται, μεταξύ άλλων, στην μαζική εισροή μεταναστών, στην εντεινόμενη ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας, στη σταδιακή συρρίκνωση του εκτεταμένου αγροτικού τομέα και πολλών μεταποιητικών δραστηριοτήτων παραδοσιακής εξειδίκευσης και τέλος, στην σχετικά δυναμική αύξηση του ρυθμού παραγωγικότητας. Καταγράφονται σημαντικές δυναμικές προσαρμογής προς πρότυπα ανεπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών, με σημαντική αύξηση του μεριδίου των μισθωτών (από 55,7% σε 63,3%, μόνο για την περίοδο 1998-2004) και των εργοδοτών στη συνολική απασχόληση, με ταυτόχρονη μείωση της ιδιότυπης κατηγορίας των "βοηθών σε οικογενειακή επιχείρηση" (από 11,3% σε 6,3%, για την ίδια περίοδο). Παράλληλα όμως, η υστέρηση μιας σειράς δεικτών όπως το ποσοστό συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό, το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών ή το μερίδιο των νόμιμων επί συνόλου των μεταναστών, από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά μεγέθη, είναι ένας ασφαλής έμμεσος δείκτης της παρουσίας ενός ευρέως φάσματος άτυπων/αδήλων δραστηριοτήτων και εργασιών (ΕΠΑ, 2000).

Θα αναφερθούμε στη συνέχεια και εν συντομία σε ζητήματα διάδοσης, ποιότητας και θεσμικού πλαισίου των ευέλικτων/άτυπων εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα, δίνο-

ντας αναγκαστικά έμφαση στις μορφές εκείνες που αφορούν το εμπειρικό τμήμα του παρόντος άρθρου.

Μερική απασχόληση

Η μερική απασχόληση νοείται και στην Ελλάδα ως εργασία, αόριστης ή ορισμένης διάρκειας, με καθορισμένη ημερήσια ή εβδομαδιαία διάρκεια μικρότερη της κανονικής εργασίας και αντίστοιχα μειωμένες αποδοχές. Αποτέλεσε το σημείο αιχμής τριών (3) βασικών νομοθετημάτων. (ν.1892/90, 2639/98, 2874/00). Από το 1998 δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στη ρύθμισή της μέσα από την υποχρεωτική κοινοποίηση των σχετικών συμβάσεων στην οικεία Επιθεώρηση Εργασίας, καθώς διαφορετικά τεκμαίρεται η ύπαρξη πλήρους ωραρίου απασχόλησης από πλευράς εργαζομένου. Παράλληλα θεσπίστηκε η δυνατότητα πρόσληψης μερικά απασχολουμένων σε δημόσιες επιχειρήσεις, οργανισμούς και φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα, ενώ δόθηκε η δυνατότητα στους εργοδότες να επιβάλλουν, χωρίς διευθυντικό δικαίωμα, σύστημα εκ περιτροπής απασχόλησης, με την έννοια της πλήρους ωραρίου εργασίας για λιγότερες από πέντε μέρες την εβδομάδα και εφόσον οι επιχειρήσεις τους παρουσιάζουν παραγωγική ύφεση².

Οι Έλληνες μερικώς εργαζόμενοι κινούνται διαχρονικά περί του 5% των απασχολουμένων, με βάση τις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού, προσεγγίζοντας στις μέρες μας τα 200 χιλιάδες άτομα και το 46% αυτών θα επιθυμούσε κάποια πλήρη μορφή απασχόλησης (ΕΣΥΕ, 2004). Το γεγονός αυτό κατατάσσει τη χώρα σε μία από τις τελευταίες θέσεις συνολικού ποσοστού και μία από τις πρώτες θέσεις ακούσιας συμμετοχής στην ΕΕ. Αντίστοιχα χαμηλά συνολικά ποσοστά διαθέτουν μόνο οι πρόσφατα ενταχθείσες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και η Ισπανία. Άλλες έρευνες που στηρίζονται σε δείγματα ερωτηματολογίων προς επιχειρήσεις του ιδιωτικού και ευρύτερου δημόσιου τομέα υποστηρίζουν πως το σχετικό ποσοστό υπερβαίνει το 7% (Γαβρόγλου, 2004). Οι διαφορές αυτές, που καταγράφονται και στην ενότητα [*Έρευνα στις Επιθεωρήσεις Εργασίας*] για την περιοχή Θεσσαλονίκης, οφείλονται μεταξύ άλλων στη μεθοδολογία προσδιορισμού της μερικής απασχόλησης των Εθνικών Στατιστικών Οργανισμών στην ΕΕ, αλλά και στη μέχρι πρότινος μηδαμινή διεύρυσή της σε υπηρεσίες του δημόσιου τομέα.

Η διάδοση της μερικής απασχόλησης παρουσιάζει, έπειτα από μια μικρή αύξηση το 1999, τάσεις μείωσης ανάμεσα στον αντρικό πληθυσμό και σταθεροποίησης ανάμεσα στις γυναίκες –οι οποίες αποτελούν το 70 % των μερικώς απασχολουμένων. Σημαντική συμμε-

² Ο πρώτος νόμος (1892/90) μείωσε τα ασφαλιστικά αντικίνητρα για τους εργοδότες και βελτίωσε τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα των μερικώς απασχολουμένων. Οι άμεσες πολιτικές για τη μερική απασχόληση συμπληρώθηκαν από τον ν. 2874/00, όπου παρείχε ένα βαθμό προστασίας απέναντι στους εργαζόμενους με μικρής διάρκειας μερική απασχόληση, κάτω από τέσσερις (4) ώρες ημερησίως. Επίσης καθιερώθηκε μηνιαία ενίσχυση σε μακροχρόνια άνεργους που προσλαμβάνονται με αυτήν τη μορφή απασχόλησης (ΠΑΕΠ, 2004).

τοχή σε αυτήν παρουσιάζουν τα χαμηλής ειδίκευσης επαγγέλματα τριτογενούς χαρακτήρα και δευτερευόντως οι απασχολούμενοι σε γεωργικές εργασίες και επιστημονικά-καλλιτεχνικά επαγγέλματα. Η μεγαλύτερη εξάπλωση επικεντρώνεται αφενός στον πρωτογενή τομέα αλλά με σαφείς τάσεις μείωσης, αφετέρου στο εμπόριο-υπηρεσίες, στις κατασκευές και στην εκπαίδευση με συνεχείς ανοδικές επιδόσεις. Στις παραπάνω δραστηριότητες συγκεντρώνονται περισσότεροι από τους μισούς μερικά εργαζόμενους. Η κλαδική μεταβολή των θέσεων μερικής απασχόλησης φαίνεται να ακολουθεί την γενικότερη πορεία της συνολικής και της πλήρους απασχόλησης για την πλειοψηφία των παραγωγικών δραστηριοτήτων, καθώς δεν παρουσιάζεται έντονα το φαινόμενο υποκατάστασης θέσεων πλήρους από μερική απασχόληση (Καραντινός κ.ά., 1997· Καραμεσίνη, 1999· ΠΑΕΠ, 2004α).

Προσωρινή απασχόληση

Τόσο στο σύνολο της ΕΕ (15) όσο και στην Ελλάδα το ποσοστό των εργαζομένων που απασχολούνται με κάποια μορφή προσωρινής εργασιακής σχέσης (βλ. Πίνακα 2), κινείται περί του 11 - 14% (Γεωργακοπούλου, 1996· ΕΙΕ, 1997).

Μία από τις βασικές διαστάσεις της προσωρινής απασχόλησης, η σύμβαση ορισμένου χρόνου μπορεί να χαρακτηριστεί ως "παραδοσιακή" άτυπη μορφή απασχόλησης για τα δεδομένα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Βασική διαφορά της από την αορίστου χρόνου σύμβαση είναι πως λήγει αυτοδίκαια με την πάροδο του "ορισμένου χρόνου", χωρίς ο εργαζόμενος να θεμελιώνει δικαίωμα αποζημίωσης ή επαναπρόσληψης, παρά μόνο και υπο προϋποθέσεις, επίδομα ανεργίας ή μονιμοποίηση σε αντίστοιχη οργανική θέση. Γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση τη δεκαετία του '80, όταν χρησιμοποιήθηκε κατεξοχήν από φορείς του δημόσιου και ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΟΤΕ, ΔΕΗ, Δευτεροβάθμια εκπαίδευση κ.λπ.). Ο περιορισμός του θεσμού των "εκτάκτων" στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '90 και σε μικρότερο βαθμό η υποκατάσταση του εγχώριου εργατικού δυναμικού από αλλοδαπούς που δουλεύουν ανασφάλιστοι, οδήγησε σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές τάσεις, σε σχετική μείωση της προσωρινής απασχόλησης (Καραμεσίνη, 1999)³. Έτσι την περίοδο 1983-1995 οι προσωρινά εργαζόμενοι μειώθηκαν από 16.2% σε 11% ενώ την περίοδο 1995-2004 η συμμετοχή αυτής της κατηγορίας απασχολούμενων στην αύξηση των μισθωτών υπερβαίνει το 25%⁴. Από τα σχετικά στοιχεία επισημαίνεται πως η προσωρινή εργασία

³ Οι "έκτακτοι" σχεδόν πάντα κατέληγαν σε διορισμό, τουλάχιστον μέχρι την ψήφιση του ν.2190/94, που επιχείρησε να καθιερώσει ένα αντικειμενικό πλέγμα κριτηρίων για τους υποψήφιους δημοσίους υπαλλήλους. Παρόλα αυτά το φαινόμενο των διορισμών έπειτα από διαδοχικές προσωρινές προσλήψεις σε δημόσιους φορείς φαίνεται να αναπαράγεται, τουλάχιστον μέχρι την πρόσφατη υιοθέτηση σχετικής κοινοτικής οδηγίας που απαγορεύει τη συνεχή ανανέωση συμβάσεων ορισμένου χρόνου και πέραν της διετίας, εφόσον δε μεσολαβεί διάστημα λίγων μηνών μεταξύ δύο διαδοχικών προσλήψεων του ίδιου προσώπου.

⁴ Ακριβώς το ίδιο ποσοστό (10%) δίνει και έρευνα της εταιρίας δημοσκοπήσεων V-PRC για λογαριασμό της ΓΣΕΕ

παρουσιάζει σημαντική διείσδυση στις υπηρεσίες, τη βιομηχανία και το εμπόριο (25%, 15% και 6% των απασχολούμενων, αντίστοιχα), αφορά κυρίως θέσεις ανειδίκευτων εργατών και πωλητών, ενώ επηρεάζεται συνολικά από τη γενικότερη οικονομική συγκυρία (ΠΑΕΠ, 2003).

Η θεσμοθέτηση του δανεισμού εργαζομένων έγινε στην Ελλάδα με το νόμο 2956/2001, και ορίζεται ως "προσωρινή εργασία με διαμεσολάβηση τρίτου" μετά από σύναψη σχέσης εργασίας ανάμεσα σε μια επιχείρηση (*εργοδότη*), στον προσωρινά εργαζόμενο και σε μια επιχείρηση (*πελάτη*) που ζητάει εργαζόμενους για προσωρινή μίσθωση. Αποτελεί πεδίο επιχειρηματικής δράσης των Εταιριών Προσωρινής Απασχόλησης (ΕΠΑ) με τις οποίες ο εργαζόμενος και εφόσον επιθυμεί, υπογράφει σύμβαση εργασίας ανεξαρτήτως του συγκεκριμένου *πελάτη* στον οποίο παρέχει εργασία. Ο τελευταίος ασκεί πάνω στον εργαζόμενο διευθυντικό δικαίωμα, στα πλαίσια της σύμβασης, ενώ ο δανεισμός του μισθωτού γίνεται μόνο για προσωρινή απασχόληση, έως οκτώ (8) μηνών, με δυνατότητα ισόχρονης ανανέωσης⁵. Για αυτά τα λίγα χρόνια λειτουργίας των ΕΠΑ λείπουν αναλυτικές εκτιμήσεις της εξάπλωσης του φαινομένου.

Αυτό-απασχόληση

Η αυξημένη βαρύτητα των σύγχρονων μορφών αυτο-απασχόλησης στο σύνολο του παραγωγικού συστήματος, η τάση σύγκλισης με τις εξαρτημένες μορφές απασχόλησης σε πληθώρα ιδιοτήτων τους, και τα ποικίλα οικονομικά, θεσμικά και ασφαλιστικά ζητήματα που εγείρονται από την εξάπλωση τους αντανακλώνται σε σειρά νομοθετημάτων με κυρίαρχο το νόμο 2639/98 που επιχειρεί να ρυθμίσει τις σχέσεις σύναψης συμφωνίας μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου, για τις συναφείς δραστηριότητες. Ειδικότερα αναφέρεται στις συμβάσεις έργου, τα ιδιωτικά συμφωνητικά ανεξαρτήτων υπηρεσιών, στην εργασία

(1997), αναφέροντας πως 7% των μισθωτών δημόσιου και ιδιωτικού τομέα απασχολείται για ορισμένο διάστημα και 3% "ευκαιριακά".

⁵ Κοινοτική οδηγία υπ αρ. 96/ 71/ 16-12-96. Το Ευρωπαϊκό δίκαιο διακρίνει τις εξής δύο περιπτώσεις δανεισμού:

α) Το *γνήσιο ή εσωτερικό δανεισμό*, που αφορά έναν εργαζόμενο σε μια επιχείρηση, ο οποίος παραχωρείται με ειδική συμφωνία και για μικρό χρονικό διάστημα σε τρίτη επιχείρηση. Ο δανεισμός αυτός εφαρμόζεται συνήθως σε επιχειρήσεις που ανήκουν στον ίδιο όμιλο, όπως οι μεγάλες πολυεθνικές.

β) Το *μη γνήσιο ή κατά επάγγελμα δανεισμό* εργαζομένων σε επιχειρήσεις, που ασκούν για επιχειρηματικούς λόγους οι ΕΠΑ. Οι ΕΠΑ μπορούν να προσλαμβάνουν προσωπικό, ορισμένου ή αορίστου χρόνου, ενώ αναγγέλλουν τις προσλήψεις στον ΟΑΕΔ και ακολούθως συνάπτουν συμβάσεις παραχώρησης των εργαζομένων στον "έμμεσο εργοδότη". Σημειώνεται πως η δραστηριότητα των ΕΠΑ διαφέρει από αυτή των Ιδιωτικών Γραφείων Συμβούλων Εργασίας (Ι.Γ.Σ.Ε.), αν και μία επιχείρηση μπορεί να δραστηριοποιείται και στα δύο πεδία. Αντικείμενο των ΙΓΣΕ είναι η μεσολάβηση για την εξέρευση εργαζομένων για έναν εργοδότη, με αμοιβή στο ύψος του 10% των ετήσιων αποδοχών τους και για ένα μόνο χρόνο. Η "μεσιτεία" αυτή βαρύνει τον εργοδότη.

με το κομμάτι, στο φασόν, στην τηλεεργασία και στην εργασία κατοίκων. Προβλέπεται η υποχρεωτική δήλωση στις επιθεωρήσεις εργασίας κάθε συμφωνίας για παροχή υπηρεσιών ή έργου, διαφορετικά ο εργαζόμενος μπορεί να υποστηρίξει την απόκρυψη, από πλευράς εργοδότη, σύμβασης εξαρτημένης εργασίας⁶. Τέτοιες σημαντικές προσπάθειες κάλυψης των εργαζομένων με υπεργολαβία/ φασόν, δεν φαίνεται να αξιοποιήθηκαν ιδιαίτερα, όπως επιβεβαιώθηκε από σχετική καταγραφή στις Επιθεωρήσεις Εργασίας της Θεσσαλονίκης (βλ. ενότητα [*Έρευνα στις Επιθεωρήσεις Εργασίας*]).

Η παρουσία της μη αγροτικής αυτο-απασχόλησης στην Ελλάδα είναι οριακά πτωτική (από 15,4% το 1988 σε 14,8% το 2004), παρά τους σημαντικούς ρυθμούς συσσώρευσης και συγκεντροποίησης στο σύνολο της οικονομίας, και οι επιμέρους αυξητικές τάσεις της παρουσιάζουν θετική συσχέτιση με τους ανερχόμενους τομείς της οικονομίας, τα υψηλής εξειδίκευσης επαγγέλματα και το γυναικείο πληθυσμό. Με το συνυπολογισμό του πρωτογενούς τομέα, οι αυτό-απασχολούμενοι χωρίς προσωπικό αγγίζουν το 25% των απασχολούμενων στην Ελλάδα, ενώ σχεδόν το 90% των επιχειρήσεων διαθέτει λιγότερους από πέντε (5) εργαζόμενους (ΠΑΕΠ, 2004β). Βασικές αιτίες πίσω από αυτή την, εκ πρώτης όψεως "ανορθόδοξη", δυναμική είναι η σταθερά παρούσα κοινωνική αποδοχή της ιδιωτέυσης, η δυνατότητα φοροδιαφυγής και απόκρυψης εισοδημάτων, η επέκταση των υπεργολαβιών, οι κρατικές πολιτικές ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας σε συνδυασμό με τον περιορισμό άλλων διεξόδων προς τη μισθωτή απασχόληση, η επέκταση του μεριδίου των συμβάσεων έργου, σε επιστημονικά και μη επαγγέλματα, κατά τη συνεργασία με φορείς της αυτοδιοίκησης και της ιδιωτικής ή δημόσιας εκπαίδευσης-κατάρτισης.

Άλλες μορφές ενέλικτων εργασιακών συμβάσεων και ευελιξίας του χρόνου εργασίας

Βασικός πυλώνας των σύγχρονων παρεμβάσεων στη λειτουργία των αγορών εργασίας είναι οι πολιτικές ευελιξίας του χρόνου εργασίας και οι γενικότερες ρυθμίσεις σε ζητήματα ωραρίων, υπερωριών, εφημεριών, βαρδιών και γενικότερης κατανομής και αμοιβής του εργάσιμου χρόνου. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η διευθέτηση του χρόνου εργασίας όπου τροποποιήθηκε τόσο 2000 όσο και το καλοκαίρι του 2005, στη λογική της δωδεκάμηνης διευθέτησης με βάση 256 ώρες του συνολικού ετήσιου χρόνου εργασίας ή εναλλακτικά της τετράμηνης διευθέτησης με επέκταση του εργάσιμου χρόνου έως δέκα ώρες ημερησίως και με υποχρέωση επιστροφής των επιπλέον ωρών υπό μορφή ρεπό-αδειών. Με αντίστοιχες θεσμικές πρωτοβουλίες η υπερωριακή απασχόληση χωρίστηκε σε δύο κατηγορίες, με τις

⁶ Σημειώνεται πώς ήδη από το 1990 (άρ. 22, ν. 1902/90) είχε καθιερωθεί το δικαίωμα κοινωνικής ασφάλισης σε όσους "...ραπτεργάτες και γενικά τα πρόσωπα (με) ...κύρια απασχόληση στις διαδικασίες παραγωγής και συσκευασίας προϊόντων ή παροχής υπηρεσιών, αμείβονται με το κομμάτι (φασόν) και εργάζονται στο σπίτι τους ή σε εργαστήρια που βρίσκονται εκτός του χώρου λειτουργίας των επιχειρήσεων του εργοδότη, έστω και αν χρησιμοποιούν δικά τους εργαλεία".

πρώτες οκτώ ώρες ανά εβδομάδα να ονομάζονται "υπερεργασία", και συνολική μείωση των ποσοστών προσαύξησης των αποδοχών⁷.

Από τα σχετικά στοιχεία προκύπτει πως η προσφυγή σε υπερωριακή εργασία είναι η πλέον διαδεδομένη διάσταση ευέλικτης αξιοποίησης του εργασιακού χρόνου και αποτελεί συχνά μια κοινά αποδεκτή στρατηγική και από πλευράς εργαζομένων, καθώς συμβάλει στην αύξηση εισοδημάτων. Οι υπερωριακά εργαζόμενοι έλληνες το 2001, δεν υπερβαίνουν το 5% των μισθωτών αλλά εργάζονται κατά μέσο όρο 10,2 επιπλέον ώρες την εβδομάδα (βλ. Πίνακα 2). Ο βαθμός διάδοσης της υπερωριακής απασχόλησης είναι πιθανά υποεκτιμημένος, δεδομένου του μεγάλου αριθμού αδήλωτων ή απλήρωτων υπερωριών, κυρίως στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις. Περαιτέρω αξιοποιούμενες μορφές είναι η εργασία σε βάρδιες/ τη νύχτα/ τα σαββατοκύριακα, ειδικά στη μεγάλη βιομηχανία και η εργασία κατόπιν ειδοποίησης (*on call*) σε πολυκαταστήματα εμπορίου. Στον αντίποδα, η διευθέτηση του εργάσιμου χρόνου δε φαίνεται να έχει αποτελέσει αντικείμενο ενδιαφέροντος των επιχειρήσεων, με βάση τα στοιχεία του Υπουργείου Απασχόλησης.

ΧΩΡΙΚΟΙ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΤΥΠΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

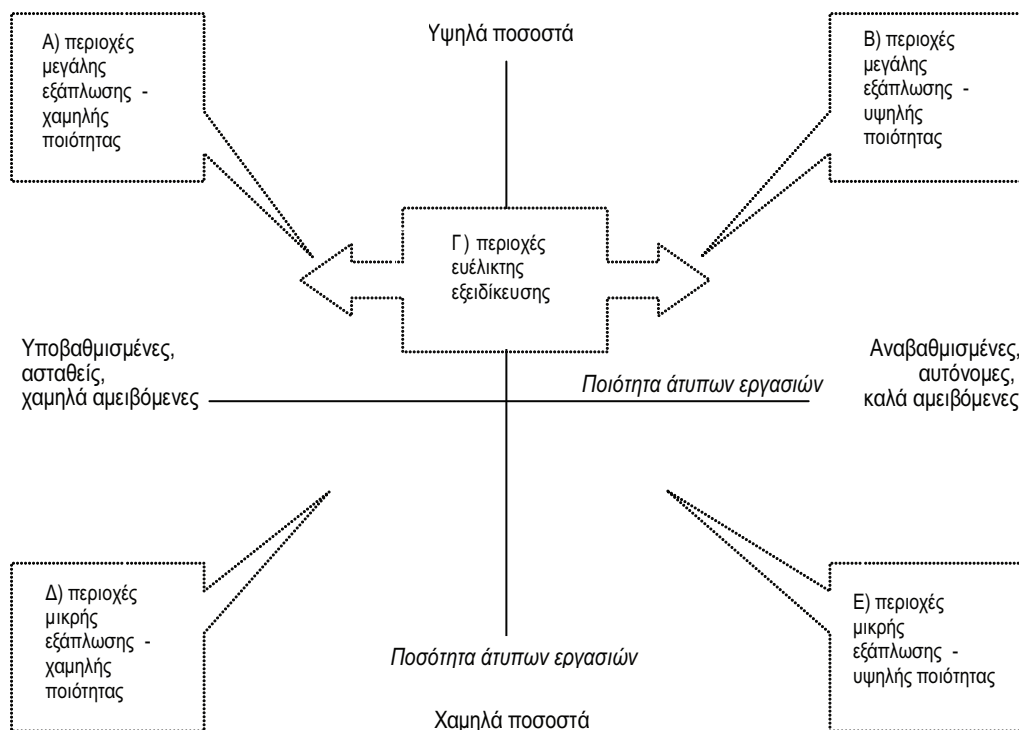
Αν κάπως έτσι έχουν τα πράγματα με την ευέλικτη/άτυπη εργασία στην Ελλάδα και ευρύτερα, εγείρονται ορισμένα ερωτήματα για τις χωρικές διαστάσεις του φαινομένου, καθώς όσα ειπώθηκαν στην προηγούμενη ενότητα μοιάζουν να συμβαίνουν "στο κεφάλι μιας καρφίτσας"⁸ ή στην καλύτερη περίπτωση, σε έναν ομοιογενή, μονοδιάστατο χώρο. Εύλογος είναι ο προβληματισμός σχετικά με το ποιες περιοχές εμπλέκονται σε άτυπες μορφές εργασίας; αν υπάρχει κάποια τυπολογία στην γεωγραφία της άτυπης απασχόλησης; και αν ναι, πώς αλληλεπιδρά η σύνθετη αυτή γεωγραφία με το πρότυπο ανάπτυξης περιοχών και την ενσωμάτωση της παραγωγικής βάσης τους στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον; Παρά το ότι μια τεκμηριωμένη ανάλυση αυτών των ερωτημάτων υπερβαίνει τις δυνατότητες και τους περιορισμούς αυτού του άρθρου, στην παρούσα ενότητα θα επιχειρήσουμε μια καταρχήν απάντηση, στηριζόμενοι στα ευρήματα ορισμένων θεωρητικά πληροφορημένων εμπειρικών ερευνών για τοπικές αγορές εργασίας και περιοχές σε ανεπτυγμένες χώρες, κεντρικού ή περιφερειακού χαρακτήρα, της Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής. Υποστηρίζουμε πως μια τέτοια διερεύνηση μπορεί να οδηγήσει στον εντοπισμό πέντε (5)

⁷ Ανάμεσα σε άλλες παρεμβάσεις επισημαίνεται αυτή του νόμου 1892/90 όπου καθιέρωσε για τις βιομηχανίες την δυνατότητα συνεχούς λειτουργίας -παλιότερα ίσχυε μόνο για ειδικούς και τεχνικούς λόγους- και την εφαρμογή του καθεστώτος της τέταρτης (4) βάρδιας.

⁸ Γνωστή έκφραση της Massey (1996).

τύπων περιοχών, ανάλογα με το είδος, την έκταση και τις ιδιομορφίες των άτυπων εργασιών που καθένας ενσωματώνει (Σχήμα 1).

Σχήμα 1. Χωρικοί καταμερισμοί της άτυπης εργασίας

Ορισμένες αποσαφηνίσεις είναι στο σημείο αυτό απαραίτητες. Η προτεινόμενη ταξινόμηση είναι δοκιμαστικού χαρακτήρα και χρειάζεται εμπλουτισμό με περισσότερο εμπειρικό υλικό. Εντούτοις πιστεύουμε πως αποτελεί μια ικανοποιητική αρχική προσέγγιση των σύνθετων φαινομένων που προσπαθεί να ομαδοποιήσει. Για τη σύνθεσή της έχουν χρησιμοποιηθεί δύο (2) βασικά κριτήρια: η *ποιότητα* και η *ποσότητα* των άτυπων/ευέλικτων εργασιών. Η έννοια της ποιότητας αναφέρεται στον αναβαθμισμένο/αυτόνομο/καλά αμειβόμενο ή αντίθετα στον καταναγκαστικό/εκμεταλλευτικό/υποαμειβόμενο χαρακτήρα των άτυπων εργασιών σε μια περιοχή. Παράλληλα η έννοια της ποσότητας εκτιμά τα μικρά ή μεγάλα ποσοστά εξάπλωσης των άτυπων δραστηριοτήτων στο σύνολο του πληθυσμού, κυρίως αυτού που βρίσκεται σε εργάσιμη ηλικία. Κάθε κριτήριο αντιστοιχεί σε έναν από τους δύο άξονες του παραπάνω σχήματος, και συγκεκριμένα η ποιότητα στον

οριζόντιο και η ποσότητα στον κατακόρυφο, και κυμαίνεται μεταξύ των αναφερόμενων ακραίων τιμών. Η απλουστευτική αυτή σχεδίαση επιτρέπει, έπειτα από κατάλληλη αξιολόγηση, τον προσδιορισμό του "στίγματος" κάθε περιοχής σε ένα φάσμα χωρο-κοινωνικών προτύπων.

Στη συνέχεια, για κάθε τύπο περιοχής θα παρουσιαστεί εν συντομία ο ιδιαίτερος εκείνος συνδυασμός οικονομικών, κοινωνικών, θεσμικών, πολιτιστικών και γεωγραφικών συνθηκών, των οποίων η κυριαρχία οδηγεί στο συγκεκριμένο πρότυπο διάδοσης των άτυπων εργασιών και θα αναφερθούν ενδεικτικά περιοχές-υποδείγματα για τους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς στους οποίους εστιάζουμε (Williams και Windebank, 1998· Leonard, 1998· Kesteloot, 1999· Herod, 2001). Τονίζουμε πως η προτεινόμενη ταξινόμηση είναι σε μεγάλο βαθμό σχηματική και δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν ένα αμετάβλητο σύνολο χαρακτηριστικών, που οδηγεί στην "αυτόματη" κατάταξη στη μία ή την άλλη κατηγορία. Τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν το κάθε πρότυπο, μεταβάλλονται τόσο διαχρονικά όσο και υπό την επίδραση της συγκυρίας, οδηγώντας σε σημαντικές ανακατατάξεις. Επίσης η κλίμακα περιγραφής των φαινομένων ποικίλει σημαντικά και καθορίζεται από την αντίστοιχη κλίμακα μελέτης. Άλλοτε οι εξεταζόμενες περιοχές μπορεί να αποτελούν ολόκληρες περιφέρειες χωρών και άλλοτε να είναι τόποι στο εσωτερικό μιας περιφέρειας, που απέχουν λίγα χιλιόμετρα μεταξύ τους. Σε κάθε περίπτωση δεν πρέπει να παραγνωρίζονται οι διαφορετικές σημασιοδοτήσεις της έννοιας "άτυπη/ευέλικτη" εργασία ανάμεσα στα διαφορετικά γεωγραφικά πλαίσια.

A. Περιοχές μεγάλης εξάπλωσης - χαμηλής ποιότητας άτυπων εργασιών

Οι τόποι της κατηγορίας αυτής χαρακτηρίζονται από ευρύτατη διάδοση άτυπων εργασιών και δραστηριοτήτων στο παραγωγικό τους σύστημα, ανάμεσα στις οποίες κυριαρχούν υποβαθμισμένες και χαμηλά αμειβόμενες μορφές. Οι κάτοικοι τους είναι σε μεγάλο ποσοστό στρώματα του πληθυσμού με χαμηλά εισοδήματα και η βιομηχανική τους δομή αποτελείται, κατεξοχήν, από μικρού και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις, που τείνουν να αντιμετωπίζουν το διεθνή και εσωτερικό ανταγωνισμό με στρατηγικές έντασης εργασίας και μείωσης του εργατικού κόστους. Ο συνδυασμός αυτός επιτρέπει την ύπαρξη υψηλών ποσοστών άτυπης εργασίας, τόσο από την πλευρά της προσφοράς όσο και από την πλευρά της ζήτησης. Επιπλέον κίνητρα εμπλοκής αποτελούν το μεγάλος κόστος των φορολογικών ρυθμίσεων ή των ασφαλιστικών εισφορών, σε συνδυασμό με τους ελλείψεις ελεγκτικούς μηχανισμούς και ένα πατερναλιστικού χαρακτήρα πρότυπο πολιτικής διαχείρισης.

Οι κοινωνικές συνθήκες, η τοπική προϊστορία και η κουλτούρα του πληθυσμού στις περιοχές *μεγάλης εξάπλωσης - χαμηλής ποιότητας άτυπων εργασιών*, αποδέχεται σε μεγάλο βαθμό την ύπαρξη άτυπων εργασιακών σχέσεων, ενίοτε μάλιστα την ενθαρρύνει, μέσα

από ένα πυκνό δίκτυο κοινωνικών και ιεραρχικών αλληλεξαρτήσεων. Πρωταγωνιστικός εδώ είναι ο ρόλος της οικογένειας/νοικοκυριού. Η ανοχή των τοπικών και κρατικών αρχών απέναντι στις άτυπες μορφές εργασίας, συνδέεται με την έλλειψη ισχυρών προνοιακών πολιτικών και τη βασική παραδοχή πως μια ενδεχόμενη ρυθμιστική παρέμβαση και ενίσχυση των ελεγκτικών μηχανισμών, είναι δυνατόν να μειώσει το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της περιοχής στη διεθνή αγορά και να οδηγήσει σε μείωση εισοδημάτων και κλείσιμο επιχειρήσεων.

Περιπτώσεις τέτοιων περιοχών, συναντώνται στις μελέτες περιφερειών του Ευρωπαϊκού Νότου, όπως οι αγροτικές περιοχές της Νότιας και Κεντρικής Ιταλίας, η Ανδαλουσία και Βαλένθια στην Ισπανία (Lobo, 1990· Barthelemy κ.ά., 1990· Warren, 1994), αλλά και στους τόπους εργασίας και κατοικίας των μειονοτήτων στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις (Μαϊάμι, Νέα Υόρκη). Για την Ελλάδα, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Κεντρική Μακεδονία και άλλες περιοχές που συνδυάζουν τουρισμό και αγροτική πολυδραστηριότητα⁹.

B. Περιοχές μεγάλης εξάπλωσης - υψηλής ποιότητας άτυπων εργασιών

Οι περιοχές αυτές μοιάζουν εξαιρετικά με αυτές της προηγούμενης παραγράφου, όσον αφορά στην κοινωνική συγκρότηση και ειδικά στην αξιοποίηση των άτυπων εργασιών ως στρατηγικών οικογενειακής και ατομικής επιβίωσης. Στο επίπεδο της βιομηχανίας και των οικονομικών συνθηκών, παρουσιάζουν έναν ισχυρό τομέα, κυρίως μικρομεσαίων επιχειρήσεων, που υλοποιεί τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και καινοτομίες, παράγοντας προϊόντα υψηλής προστιθέμενης αξίας. Εδώ κυριαρχούν οι στρατηγικές αναβάθμισης του εργασιακού παράγοντα. Παράλληλα τα ποσοστά ανεργίας είναι μικρά, σημαντικό τμήμα των εργαζομένων είναι ειδικευμένο και ελέγχει μεγάλο κομμάτι του εργασιακού του χρόνου, απολαμβάνοντας σχετικά καλών αποδοχών και εργασιακών συνθηκών. Οι κρατικές και τοπικές αρχές, όμοια με τον προηγούμενο τύπο περιοχών, παρουσιάζουν ανοχή στην παραβατικότητα, αλλά και ενεργοποιούνται στην κατεύθυνση ενίσχυσης των τοπικών επιχειρηματικών δικτύων, του "τοπικού κοινωνικού συμβολαίου".

---

⁹ Στα πλαίσια της ελληνικής πραγματικότητας, έχει εντοπιστεί το παραπάνω χωρο-κοινωνικό πρότυπο, από σειρά αναλύσεων που παρουσιάζουν το πώς, σε διαφορετικούς τόπους ή περιοχές και μέσα από ποικίλες μορφές παραγωγής, ένα μεγάλο μέρος εργαζομένων ενσωματώνεται στην παραγωγική διαδικασία, με ένα πλήθος εργασιακών συνθηκών και σχέσεων (Βαΐου κ.ά., 1991· Λεοντίδου, 1986). Η αυξημένη δυναμική αποκέντρωσης της παραγωγής στηρίζεται στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις που παρουσιάζουν ορισμένα "πλεονεκτήματα" στην εμπλοκή τους με τις άτυπες δραστηριότητες, όπως: ευχέρεια αποφυγής εργατικής και ασφαλιστικής νομοθεσίας' φοροδιαφυγή' δυνατότητα εύκολου κλεισίματος και έπειτα επαναλειτουργίας' δοκιμή σαν άτυπη δραστηριότητα και έπειτα νομιμοποίηση' Η τάση των μικρών βιοτεχνιών να ενσωματώνουν άτυπη εργασία, επιβεβαιώνεται και σε μελέτες για την Ισπανία (Lobo, 1990), ανάμεσα σε διαφορετικούς κλάδους όπως το υπόδημα και η βιομηχανία ηλεκτρονικών.

Τέτοιες περιοχές συναντώνται στη βιομηχανία ηλεκτρονικών της Μαδρίτης, στις παλιές εξορυκτικές περιοχές της Ολλανδίας (Λαντγραάφ-Landgraaf), στην παλιά βιομηχανική-μεταλλευτική περιοχή του Γκραντ Φειίγι (Grand Failly) στην Γαλλία, αλλά και σε σχετικά ακμάζουσες περιοχές στο εσωτερικό ορισμένων Βορειοευρωπαϊκών κρατών και της Αμερικής, όπου μικρομεσαία στρώματα του πληθυσμού και εισοδηματίες εμπλέκονται σε άτυπες εργασίες, κυρίως για κοινωνικούς και δευτερευόντως για οικονομικούς λόγους (Benton, 1990· Repooy, 1990).

Γ. Περιοχές "ευέλικτης εξειδίκευσης"

Οι περιοχές αυτές αποτελούν ένα "ενδιάμεσο" χωρο-κοινωνικό πρότυπο που ισορροπεί περίτεχνα ανάμεσα στις περιοχές *μεγάλης εξάπλωσης - υψηλής ποιότητας* και *μεγάλης εξάπλωσης - χαμηλής ποιότητας άτυπων εργασιών* και είχε λάβει διεθνή αναγνώριση, τουλάχιστον ως τα μέσα της περασμένης δεκαετίας, ως μια επιτυχημένη στρατηγική βιομηχανικής και περιφερειακής ανάπτυξης.

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της "ευέλικτης εξειδίκευσης" στις περιοχές της "Τρίτης" Ιταλίας, στη Βάδη-Βυτεμβέργη της Γερμανίας, στη Σίλικον Βάλεϊ (Silicon Valley) των ΗΠΑ και αλλού κυριαρχούν συνεργαζόμενα δίκτυα μικρομεσαίων παραγωγικών μονάδων όπου (Piore και Sabel, 1984):

- α. είναι χωρικά συγκεντρωμένες και εξειδικευμένες σε έναν κλάδο ή σε συγγενείς κλάδους, κατά το πρότυπο των μαρσαλιανών "περιοχών- σύστημα",
- β. συνεργάζονται στενά στα πλαίσια δικτύων προμήθειας, εκπαίδευσης, αλληλοενημέρωσης και χρησιμοποιούν ευέλικτα, ως προς τις δυνατότητες παραγωγής, και αυτοματοποιημένα μηχανήματα,
- γ. απασχολούν πολυειδικευμένους εργαζόμενους, με σημαντικό βαθμό συμμετοχής στο σχεδιασμό της παραγωγής, και αναβαθμισμένες εργασιακές σχέσεις.

Παράλληλα το θεσμικό πλαίσιο και η κουλτούρα που επικρατεί, κυρίως στις περιοχές της Ιταλίας, ενσωματώνει ένα ελάχιστο κοινό παρανομαστή ρυθμίσεων και αμοιβαίας συνεργασίας μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας στο εσωτερικό της κάθε επιχείρησης, και μεταξύ επιχειρήσεων και υπερβολάβων, πρωτοδοτώντας την επέκταση άτυπων μορφωμάτων¹⁰. Νεότερες κριτικές προσεγγίσεις υποστήριξαν τις αρνητικές διαστάσεις των

¹⁰ Πράγματι, σε αντιδιαστολή με τον Ιταλικό νότο όπου η εκτεταμένη χρήση άτυπης εργασίας συνδέεται με βιομηχανικές μονάδες έντασης εργασίας, πελατειακές σχέσεις, και τον ενεργό ρόλο της μαφίας, στην Τρίτη Ιταλία τα υπερβολικά δίκτυα συνδέονται με την επικράτηση στα τοπικά πολιτικά πράγματα ενός αντιφατικού πλέγματος, πρώην κομμουνιστών και χριστιανοδημοκρατών, που υποστηρίζουν ποικιλοτρόπως τις παραγωγικές αυτές οντότητες. Για μια εκτενή παρουσίαση αλλά και κριτική του προτύπου της "ευέλικτης εξειδίκευσης" βλ. Murray, 1987· Amin, 1994.

μορφωμάτων αυτών και πώς η αποσυγκέντρωση της παραγωγής αξιοποιεί μια σειρά από αντιθέσεις μεταξύ των φύλων ή της εθνικής προέλευσης των απασχολούμενων, για την αύξηση του βαθμού αξιοποίησης και την επέκταση των δευτερευουσών αγορών εργασίας (Portes και Castells, 1995).

Δ. Περιοχές μικρής εξάπλωσης - χαμηλής ποιότητας άτυπων εργασιών

Οι περιοχές αυτές παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά ανεργίας, που συχνά οφείλονται στη συρρίκνωση και το κλείσιμο πάλαι ποτέ ισχυρών βιομηχανικών συγκροτημάτων. Στο κοινωνικό επίπεδο απουσιάζουν τα δίκτυα κοινωνικής αλληλοϋποστήριξης, ο ενεργός ρόλος της οικογένειας, η διασπορά της μικροϊδιοκτησίας. Αντιθέτως η παραβατικότητα είναι κοινωνικά απορριπτέα από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα του πληθυσμού, ενώ οι κρατικές πολιτικές ελέγχουν και αποτρέπουν τις άτυπες δραστηριότητες.

Λόγω υψηλής ανεργίας ο πληθυσμός διαθέτει το χρόνο, αλλά στερείται τα μέσα και τις διεξόδους προς την άτυπη αγορά εργασίας. Η έλλειψη προσόντων, υλικών και εργαλείων συνδυάζεται με το φόβο του εντοπισμού από τις κρατικές αρχές, που συνεπάγεται πρόστιμα ή στέρηση άλλων ευεργετημάτων. Σε πολλούς από αυτούς τους τύπους αναπαράγεται ένας φαύλος κύκλος αποκλεισμού από κάθε ενεργή δραστηριότητα και οι όποιες άτυπες δραστηριότητες προσφέρονται, είναι περιθωριακού και εντατικού χαρακτήρα κακοπληρωμένες εργασίες όπως ο καθαρισμός σπιτιών και γραφείων, οι κατ' οίκον εργασίες, οι ανασφάλιστες περιστασιακές απασχολήσεις. Σε άλλες πάλι περιοχές, με την ανάπτυξη δραστηριοτήτων του τριτογενούς τομέα και την προώθηση ξένων επενδύσεων, παρουσιάζεται η τάση επέκτασης των εργαζομένων με πλήρη, μερική ή προσωρινή απασχόληση, σε συναφείς δραστηριότητες. Όπως έχει υπογραμμιστεί το πρότυπο των περιοχών αυτών είναι αρκετά διαδεδομένο και τείνει να αναπαράγει τις χωρικές ανισότητες της επίσημης αγοράς εργασίας, αφού συχνά οι άτυπες μορφές δεν αποτελούν μέσο διεξόδου από τον αποκλεισμό (Williams και Windebank, 1998: 108).

Περιπτώσεις τέτοιων περιοχών συναντώνται αρκετά συχνά κυρίως σε φτωχές γειτονιές στο εσωτερικό πόλεων ή σε περιοχές κατοικίας εργατικών στρωμάτων, συχνά κρατικής ιδιοκτησίας, σε Δυτική Ευρώπη και Βόρεια Αμερική. Ως τυπικά παραδείγματα αναφέρονται, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, το προτεσταντικό ανατολικό Μπέλφαστ (Belfast) στην Ιρλανδία, οι περιοχές των Ορλί-Σουαζί (Orly-Choisy) και Λίλ (Lille) στην Γαλλία, οι περιοχές του Χάρτλπουλ (Hartlepool), Ρεντκάρ (Redcar), Σάντερλαντ (Sunderland) στη Βορειοανατολική Αγγλία, και εν γένει των παλιών ανθρακωρυχείων στην ευρύτερη Μ. Βρετανία, (Jordan κ.ά., 1992' Morris, 1995' Castree κ.ά., 2004).

Ε. Περιοχές μικρής εξάπλωσης - υψηλής ποιότητας άτυπων εργασιών

Οι περιοχές αυτές είναι συνήθως σχετικά ακμάζουσες γειτονιές, με μικρά ποσοστά ανεργίας και κυριαρχία μικροαστικών στρωμάτων στον ενεργό πληθυσμό. Τα ενεργά κοινωνικά δίκτυα υποστήριξης και συνοχής απουσιάζουν και η βασική μορφή πρόσβασης στην αγορά εργασίας είναι η τυπική μορφή απασχόλησης. Παράλληλα με την ύπαρξη αυστηρών ελέγχων και ενεργών κρατικών προνοιακών πολιτικών, η γεωγραφική θέση των περιοχών αυτών αποτρέπει την επαφή με τύπους διαβίωσης περιθωριακών ή φτωχών στρωμάτων του πληθυσμού, περιορίζοντας σημαντικά την προσφορά άτυπης εργασιακής δύναμης.

Οι όποιες μορφές άτυπης εργασίας συναντώνται στις περιοχές αυτές είναι κυρίως αυτώνομου χαρακτήρα, ικανοποιητικά ή καλά αμειβόμενες. Τέτοιες είναι η φύλαξη και φροντίδα προσώπων ή παιδιών, η φροντίδα κήπων και σπιτιών, οι γενικότερες υπηρεσίες προς τα νοικοκυριά της περιοχής. Παράλληλα οι ίδιοι οι κάτοικοι μπορεί συστηματικά να απασχολούνται σε άτυπες δραστηριότητες σχετικές με το κύριο επάγγελμα τους, ή με εργασίες συντήρησης, καλλωπισμού, αναψυχής. Οι σχετικές μελέτες, αν και πραγματικά λίγες, επισημαίνουν την ύπαρξη τέτοιων περιοχών, στο εσωτερικό ή στα προάστια μεγάλων Βορειοευρωπαϊκών και Αμερικανικών πόλεων ή σε περιφέρειες με χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα και συγκέντρωση υψηλών εισοδηματικά στρωμάτων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Καλιφόρνια και η Βαλτιμόρη στις ΗΠΑ, τα προάστια του Σίδνεϋ στην Αυστραλία, του Laren στη Βόρεια Ολλανδία και της Στοκχόλμης στη Σουηδία, (Renooy P., 1990· Williams, 2004· Castree κ.ά., 2004).

ΤΟ ΤΟΠΙΚΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΑΤΥΠΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Με όσα ειπώθηκαν στην προηγούμενη ενότητα προσπαθήσαμε να αναδείξουμε πως η χωρική διάσταση συμβάλλει σημαντικά στη μελέτη του άτυπου φαινομένου, αναδεικνύοντας ότι διαφορετικοί τόποι, πολλές φορές στο εσωτερικό του ίδιου κοινωνικού σχηματισμού, διαμορφώνουν τα δικά τους παραγωγικό-οικονομικά πρότυπα αξιοποίησης των ευέλικτων/άτυπων εργασιών, σε αλληλεπίδραση βέβαια με τις διεθνούς και εθνικής κλίμακας αναδιαρθρώσεις. Μπορούμε συνεπώς να προχωρήσουμε στην αξιολόγηση του τοπικού παραγωγικού συστήματος της Θεσσαλονίκης, που εμβαθύνει στα πορίσματα αυτά και φέρνει στην επιφάνεια επιπλέον σημαντικές διαστάσεις.

Η επιλογή της Θεσσαλονίκης ως πεδίου μελέτης δεν είναι τυχαία, καθώς αποτελεί το δεύτερο σημαντικό αστικο-βιομηχανικό σύμπλεγμα της Ελλάδας, με έναν πληθυσμό που υπερβαίνει το ένα (1) εκατομμύριο και τους 750.000 κατοίκους, σε επίπεδο νομού και πολεοδομικού συγκροτήματος αντίστοιχα. Οι πρόσφατες ανατροπές στο πολιτικό καθε-

στώς των χωρών της Βαλκανικής και οι γενικότεροι μετασχηματισμοί και γεωπολιτικές επιδιώξεις στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο, έχουν φέρει την πάλαι ποτέ πολυεθνική πόλη στη θέση ενός "Μητροπολιτικού" κόμβου. Οι δυνατότητες και οι κατευθύνσεις αξιοποίησης αυτού του κομβικού ρόλου αποτελούν πεδίο προβληματισμού και αντιπαραθέσεων¹¹.

Στις παραγωγικές και εργασιακές δομές της Θεσσαλονίκης, όπως και σε ολόκληρο τον Ελληνικό Κοινωνικό Σχηματισμό, είναι μεγάλο το ιστορικό ειδικό βάρος των άτυπων μορφωμάτων. Αυτές οι δομές σε συνδυασμό με τη γεωγραφική εγγύτητα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην προσέλκυση και αφομοίωση πλήθους μεταναστών τα προηγούμενα χρόνια. Εισροή μεταναστών και φυγή των μεταποιητικών επιχειρήσεων από και προς τις Βαλκανικές χώρες, αντίστοιχα, είναι οι δύο κεντρικές όψεις της μετασχηματιστικής δυναμικής στο τοπικό σύστημα. Η κρίση του βιομηχανικού τομέα και η αύξηση της ανεργίας, εμφανίζονται περισσότερο οξυμένες από ότι στην υπόλοιπη χώρα, ειδικά στις παραδοσιακά εκτενείς δραστηριότητες εντάσεως εργασίας οι οποίες ενσωμάτωναν ποικίλες μορφές "διάχυτων" δραστηριοτήτων στον αστικό και περιαστικό χώρο (Λεοντίδου, 1986· Βαΐου κ.ά., 1991· Λαμπριανίδης, 1996· Hatziprokoryiou, 2004). Στο σημερινό ΑΕΠ και την τομεακή κατανομή απασχόλησης της πόλης η βιομηχανία εξακολουθεί να διατηρεί ισχυρό αλλά συρρικνούμενο μερίδιο, απασχολώντας έναν στους τέσσερις εργαζόμενους σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, με τις τριτογενείς δραστηριότητες να κυριαρχούν αλλά και τις επενδύσεις "μεγάλων" βιομηχανικών μονάδων να βρίσκονται στο 60% του πανελλαδικού μέσου όρου¹².

Για τη μελέτη των χωρικών και κλαδικών χαρακτηριστικών της άτυπης εργασίας στο τοπικό σύστημα αποφασίστηκε η πραγματοποίηση δύο (2) παράλληλων ερευνών-περίπτωσης: η πρώτη εστιάζει στις ευέλικτες/άτυπες συμβάσεις, που κατατίθενται στις Επιθεωρήσεις Εργασίας της περιοχής, και η δεύτερη προχωρά σε μια σε βάθος ανάλυση των αναδιαρθρώσεων στην τοπική βιομηχανία. Ο συνδυασμός αυτός επιτρέπει την αξιοποίηση μιας έως τώρα υποτιμημένης διοικητικής πηγής όπως οι Επιθεωρήσεις Εργασίας, η οποία φωτίζει πολλές πλευρές των αλλαγών στην τοπική αγορά εργασίας ως σύνολο, με ένα κλασικό εργαλείο εξέτασης ενός παραγωγικού συστήματος, όπως η μελέτη κατάλληλα σχεδιασμένου δείγματος επιχειρήσεων.

¹¹ Για μια αναφορά στη σχετική προβληματική βλ. Γκιάλης, 2004δ.

¹² Το ΑΕΠ του Ν. Θεσσαλονίκης το 2004 κατανέμεται κατά 25% (21,5%) σε δευτερογενείς και κατά 72, 5% (71,6%) σε τριτογενείς δραστηριότητες. Η απασχόληση κατά 25, 8%(22,3%) σε δευτερογενείς και κατά 66%(61,2%) σε τριτογενείς, ενώ η ιδιωτική απασχόληση κατά 32,5% (23%) σε δευτερογενείς και κατά 66, 5% σε τριτογενείς δραστηριότητες. Οι ιδιωτικές επιχειρήσεις κατά 21, 6% σε δευτερογενείς και κατά 76,5% σε τριτογενείς δραστηριότητες. Οι ιδιωτικές επενδύσεις βιομηχανιών με περισσότερους από 10 εργαζόμενους αγγίζουν τα 340 Ευρώ/κάτοικο. Στις παρενθέσεις οι αντίστοιχες τιμές σε πανελλαδικό επίπεδο, οι δραστηριότητες μεταφορών-επικοινωνιών καταγράφονται ως τριτογενείς (ΠΑΕΠ, 2004β).

Έρευνα στις Επιθεωρήσεις Εργασίας

Οι Επιθεωρήσεις Εργασίας, υπηρεσία του Υπουργείου Απασχόλησης γνωστή και ως Σώμα Επιθεωρητών Εργασίας (ΣΕΠΕ), υποδιαιρούνται στη Θεσσαλονίκη σε τέσσερις (4) τομείς: τον Κεντρικό, το Δυτικό, τον Ανατολικό και τον τομέα της βιομηχανικής περιοχής Σίνδου. Η καταγραφή των συμβάσεων που κατατίθενται σε αυτές έγινε με χρήση τεχνικών στρωματοποιημένης συστηματικής δειγματοληψίας ενώ λήφθηκε μέριμνα, μέσα από την ανάλυση στοιχείων επιχειρήσεων-εργαζομένων, για ελεγχόμενο υποσύνολο των συμβάσεων, ώστε να αποφευχθούν φαινόμενα διπλοκαταχωρήσεων (π.χ. περισσότερες από μία συμβάσεις το ίδιο έτος για τον ίδιο εργαζόμενο) και συναφή προβλήματα¹³.

Από τα πρώτα αποτελέσματα είναι εμφανές πως την περίοδο 2001-2004 αυξάνονται οι άτυπες εργασιακές σχέσεις που καταγράφονται στις Επιθεωρήσεις Εργασίας, σε ποσοστό που ξεπερνά το 30% (Πίνακας 3). Καμία από τις επιμέρους Επιθεωρήσεις Εργασίας δεν παρουσιάζει στασιμότητα ή μείωση, αφού η μικρότερη αύξηση είναι 10,3% (Κεντρικός Τομέας) ενώ η εντυπωσιακά μεγαλύτερη υπερβαίνει το 120% (Δυτικός Τομέας).

Πίνακας 3. Άτυπες μορφές εργασίας στις Επιθεωρήσεις Εργασίας, Ν. Θεσσαλονίκης, 2001-2004

Έτος	Τομέας Σίνδου		Δυτικός τομέας		Κεντρικός τομέας		Ανατ/κός τομέας		Ν. Θεσ/νίκης	
	συμ/σεις	% μετ.*	συμ/σεις	% μετ.*	συμ/σεις	% μετ.*	συμ/σεις	% μετ.*	συμ/σεις	% μετ.*
2001	2.699		3.578		11.276		14.300		31.853	
2004	3.469	28,5	7.930	121,6	12.433	10,3	18.890	32,1	42.722	34,1

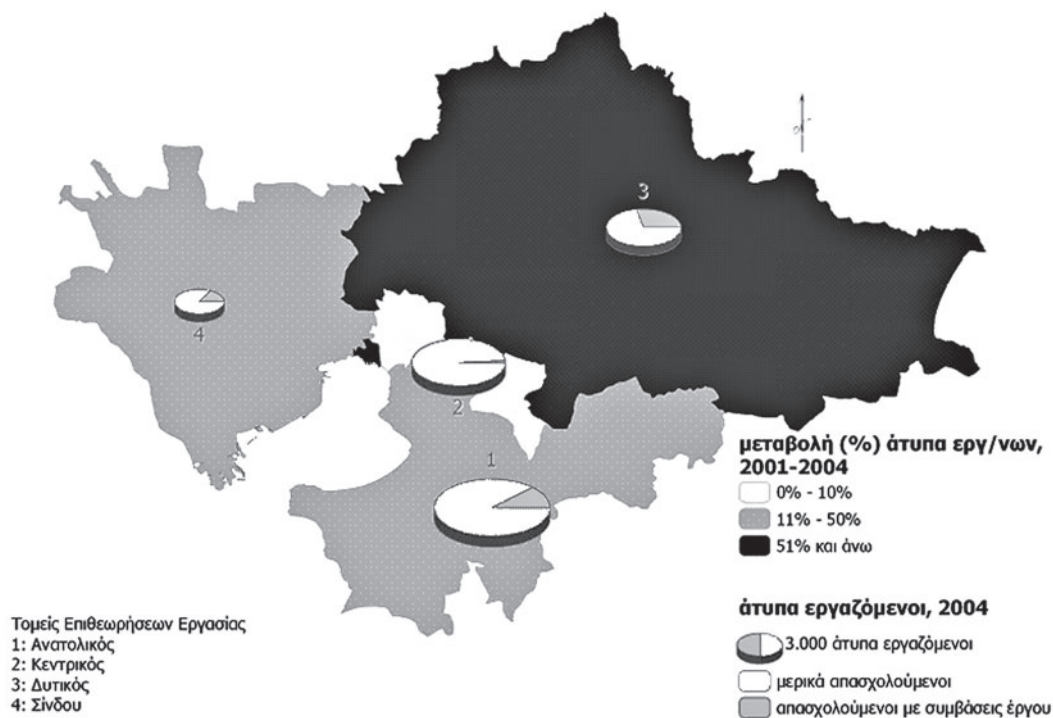
* Μεταβολή (%) ανάμεσα στα αναφερόμενα έτη

Από το σύνολο των συμβάσεων για το 2004, το 57% (72%) αφορά γυναίκες και το 9% (14%) αλλοδαπούς εργαζόμενους (εντός παρενθέσεων τα αντίστοιχα ποσοστά επί του συνόλου των μερικώς απασχολούμενων). Η ενδοτομεακή κατανομή στους δύο κύριους τύπους συμβάσεων που καταγράφουν οι Επιθεωρήσεις, στις συμβάσεις εργαζομένων μερικής απασχόλησης και έργου, υπογραμμίζει την αύξηση του μεριδίου των τελευταίων, παρά το ότι το μερίδιο των συμβάσεων μερικής απασχόλησης παραμένει πλειοψηφικό (88,

¹³ Η υποχρεωτική κατάθεση των σχετικών συμβάσεων στις αρμόδιες επιθεωρήσεις θεσπίστηκε, όπως ήδη ειπώθηκε, με το ν. 2639/98. Καταγράφονται: α) συμβάσεις μερικής απασχόλησης και β) συμβάσεις έργου-φασόν ή ιδιωτικά σύμφωνητικά ανεξαρτήτων υπηρεσιών. Το τελικό δείγμα που μελετήθηκε περιλαμβάνει τα βασικά στοιχεία των συμβάσεων, όπως τη δραστηριότητα της επιχείρησης, την ειδικότητα, το φύλο, την αμοιβή, το ωράριο, το είδος της εργασιακής σχέσης αλλά και την περιοχή κατοικίας του εργαζομένου. Σημειώνεται η έλλειψη κωδικοποίησης κατά τη φάση συλλογής των συμβάσεων από τους Επιθεωρητές, ο πλημμελής έλεγχος για την εφαρμογή τους και η έλλειψη μηχανογράφησης, γεγονότα που αποδυναμώνουν χωρίς να αναιρούν την αξία της συνολικής προσπάθειας. Για τα γεωγραφικά όρια ευθύνης των επιμέρους τομέων και περαιτέρω λεπτομέρειες βλ. Καρνάβου και Γκιάλης, 2002· Γκιάλης, 2005.

6% έναντι 11, 4% συμβάσεων έργου). Συνολικά οι συμβάσεις που παρουσιάζουν εξαιρετικά αυξητικές ποσοστιαίες μεταβολές, υπερκαλύπτοντας τη μέση μεταβολή μεταξύ 2001-2004, είναι οι μερικής απασχόλησης στο Δυτικό Τομέα (105,2%) καθώς και οι έργου στους Ανατολικό και Δυτικό (406,8% και 173,6% αντίστοιχα). Η διάδοση των ελαστικών/άτυπων μορφών απασχόλησης στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης καθορίζεται από τα χωρικά πρότυπα εξάπλωσης σύγχρονων δραστηριοτήτων εμπορίου και υπηρεσιών που μετακινούνται προς τις Νοτιοανατολικές, κυρίως περιαστικές, περιοχές, παραμένει ισχυρή στις αμιγώς κεντρικές περιοχές όπου και η ισχυρότερη συγκέντρωση δραστηριοτήτων, αλλά επεκτείνεται και προς τις βορειοδυτικές περιοχές (Σχήμα 2).

Σχήμα 2. Άτυπα ελαστικά εργαζόμενοι στη Θεσσαλονίκη, Επιθεωρήσεις Εργασίας, 2001-2004

Ποιο είναι όμως το μέρος της αυξητικής αυτής μεταβολής των συμβάσεων ελαστικής/άτυπης απασχόλησης που αντιστοιχεί στους επιμέρους τομείς δραστηριοτήτων; Σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα, οι συμβάσεις μερικής απασχόλησης και έργου στις βιομηχανικές δραστηριότητες του Ν. Θεσσαλονίκης αυξήθηκαν κατά 14,1% την περίοδο 2001-2004, έναντι τριπλάσιου ρυθμού επέκτασης στον τριτογενή τομέα (Πίνακας 4).

Πίνακας 4. Μεταβολή εργαζομένων με συμβάσεις Μερικής Απασχόλησης και Έργου ανά τομέα δραστηριότητας, Ν. Θεσσαλονίκης, 2001-2004

Τομείς οικονομικής δραστηριότητας	Ν. Θεσ/νίκης			
	2001	2004	% μεταβολή	
Πρωτογενής	25	13	-49,0%	
Δευτερογενής	Βιομηχανία - μεταποίηση	3.736	4.265	14,1%
	Κατασκευές	1.073	1.421	32,5%
Τριτογενής	27.019	37.779	39,8%	
Σύνολο τομέων	31.853	43.478	36,5%	

Προκύπτει πως το πρόσφατο ρυθμιστικό πλαίσιο αξιοποιείται από τις επιχειρήσεις εμπορίου και υπηρεσιών (86,9% των συνολικών συμβάσεων), ιδιαίτερα δε από πολυκαταστήματα, εμπορικές επιχειρήσεις και φροντιστήρια-εκπαιδευτήρια. Οι συμβάσεις στη βιομηχανία, είναι συγκριτικά λιγότερες και επικεντρώνονται σε κλάδους παραδοσιακής εξειδίκευσης του παραγωγικού συστήματος της Θεσσαλονίκης. Η σχετικά χαμηλή συμμετοχή της μεταποίησης στη μερική απασχόληση οφείλεται, μεταξύ άλλων παραγόντων που ήδη επισημαίναμε στην ενότητα [*Κρίση, αναδιάρθρωση και άτυπη εργασία: πρόσφατες εξελίξεις σε διεθνές και εθνικό επίπεδο*], και στο ότι: α) από πλευράς εργατικού δυναμικού, αποφεύγεται η μίσθωση σε ολιγόωρη βάση, με δεδομένο το χαμηλό επίπεδο των αποδοχών (περί τα 350 Ευρώ/μήνα), β) ειδικά για τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, η μερική απασχόληση φαίνεται να μη συνάδει με τα παραγωγικά τους πρότυπα (βλ. μετακινήσεις, βάρδιες κ.λπ.). Παράλληλα, οι συμβάσεις έργου στη μεταποίηση, αφορούν κυρίως ειδικές μορφές συνεργασιών ανάμεσα στην επιχείρηση και τον εργαζόμενο (π.χ. τεχνικοί ασφαλείας), ενώ είναι εμφανής η αδυναμία ρύθμισης του εκτεταμένου πλέγματος υπεργολαβικών σχέσεων παραγωγής, καθώς οι σχετικές συμβάσεις φασόν που νομιμοποιούνται μέσω των αρμοδίων αρχών είναι ελάχιστες. Τέλος πρέπει να επισημανθεί πως για πρώτη φορά καταγράφεται ένα μικρό ποσοστό εργαζομένων σε καθεστώς δανεισμού μέσω ΕΠΑ, που αφορά περίπου 750 άτομα.

Ζήτημα προβληματισμού αποτελεί το γεγονός ότι η μερική απασχόληση, με βάση τις υπαρκτές συμβάσεις στις Επιθεωρήσεις Εργασίας, εμφανίζεται περίπου τριπλάσια (10,2%) από τις εκτιμήσεις του Εθνικού Στατιστικού Φορέα για τη Θεσσαλονίκη (Πίνακας 5). Όπως έχει ήδη επισημανθεί, οι όποιες συγκρίσεις και αναγωγές εμπεριέχουν ποσοστά σφάλματος, τόσο λόγω της φύσης της παρούσας μελέτης (π.χ. καταγραφή συμβάσεων που νομιμοποιούνται σε Επιθεωρήσεις Εργασίας και όχι του συνόλου του φαινομένου, αδυναμία προσδιορισμού του βαθμού εφαρμογής των συμβάσεων στην πράξη) όσο και λόγω των περιορισμών των Ερευνών Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ (π.χ. στοιχεία για μερικά

απασχολούμενους στη Θεσσαλονίκη με βάση μικρό δείγμα ερωτηματολογίων και στηριζόμενα στην προσωπική άποψη του ερωτώμενου για τη φύση της εργασίας του). Μπορεί για παράδειγμα κάποιος να εμφανίζεται ως εργαζόμενος με σύμβαση μερικής απασχόλησης στην Επιθεώρηση Εργασίας αλλά στην πράξη να δουλεύει με πλήρες ωράριο και αποδοχές, ώστε ο εργοδότης να αποφεύγει τμήμα του έμμεσου εργατικού μισθού ή σε άλλες περιπτώσεις κάποιος να απαντά ότι είναι πλήρως απασχολούμενος στην Έρευνα Εργατικού Δυναμικού ενώ εργάζεται με σύμβαση αορίστου χρόνου, πενθήμερο και πεντάωρο ανά ημέρα. Με δεδομένες τις αδυναμίες και των δύο μεθοδολογιών, αλλά και την προσπάθεια αξιοποίησης εναλλακτικών διοικητικών πηγών ή την επισήμανση αποκλίσεων από την ΕΣΥΕ και από άλλους ερευνητές, παραθέτουμε τα σχετικά στοιχεία (ΠΑΕΠ, 2004β: 120· Γαβρόγλου, 2004: 7· Κουζής, 2002: 12).

Πίνακας 5. Μερική απασχόληση, Ν. Θεσσαλονίκης, 2001 και 2004

	2001		2004	
	αρ.	%	αρ.	%
Απασχολούμενοι	334.592	100,0	370.369	100,0
Πλήρης απασχόληση	321.251	96,0	356.729	96,3
Μερική απασχόληση	13.341	4,0	13.640	3,7
Μερική απασχόληση (ΣΕΠΕ)	29.758	8,9	37.867	10,2

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, ΕΣΥΕ

Έρευνα σε βιομηχανικές επιχειρήσεις του Ν. Θεσσαλονίκης

Τις τάσεις αυτές μελετήσαμε σε βάθος στα πλαίσια της έρευνας πεδίου σε δείγμα βιομηχανικών επιχειρήσεων. Οι κλάδοι που μελετήθηκαν και οι αντίστοιχοι διηρήφιοι κατά *nace* κωδικό αυτών είναι: *ποτά: 15, υποδήματα: 19, κλωστοϋφαντουργία: 17, μη μεταλλικά ορυκτά: 26, μηχανήματα: 29 και Η/Υ- πληροφορική: 30*¹⁴. Προέκυψε πως το μεγαλύτερο ποσοστό των εργαζομένων στους υπό εξέταση κλάδους έχει σύμβαση αορίστου χρόνου (71,6%). Οι αμέσως επόμενες μεγάλες ομάδες είναι οι εργαζόμενοι με σύμβαση ορισμένου χρόνου (16,1%) και οι εποχιακά εργαζόμενοι (4,1%). Μικρότερη συχνότητα εμφάνισης έχουν οι εργαζόμενοι με δελτίο παροχής υπηρεσιών (3,3%), με μερική απασχόληση (2,8%) και με σύμβαση έργου (1,1%).

Η εικόνα αυτή διαφοροποιείται σημαντικά ανάμεσα στους διάφορους κλάδους, αναδεικνύοντας παραγωγικούς τομείς με ισχυρά τμήματα ευέλικτης απασχόλησης και άλλους με κυριαρχία τυπικών εργασιακών προτύπων. Ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένα

¹⁴ Η έρευνα διενεργήθηκε την περίοδο 2001-2002 και αφορούσε τη συμπλήρωση ερωτηματολογίου, σχετικά με τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, τις εργασιακές σχέσεις και τις γεωγραφικές διαστάσεις αυτών, σε δείγμα 200 επιχειρήσεων, μικρών και μεγάλων, έξι παραγωγικών κλάδων (Γκιάλης, 2004β).

κλαδικά παραδείγματα:

- α. Στα ποτά κυριαρχεί ένα πρότυπο μεγάλης επιχείρησης, με τρεις στους τέσσερις εργαζόμενους να έχουν πλήρη απασχόληση και μια μερίδα εργαζομένων ορισμένου χρόνου (16,3%). Σημαντική παρουσία έχουν οι εργαζόμενοι σε εσωτερικές υπεργολαβίες στο χώρο παραγωγής, και δευτερευόντως οι εργαζόμενοι με παροχή υπηρεσιών. Ανάμεσα όμως στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις του κλάδου, η εργασιακή πραγματικότητα είναι διαφορετική. Εδώ η εποχιακή-έκτακτη απασχόληση παίζει βαρύνοντα ρόλο και συνολικά μαζί με τις "άλλες μορφές" απασχόλησης υπερτερούν της σταθερής αορίστου χρόνου εργασίας¹⁵.
- β. Οι βιοτεχνίες υποδημάτων λειτουργούν κατά βάση εποχικά, με παρωχημένο μηχανολογικό εξοπλισμό και έλλειψη οικονομικών κλίμακας, ενώ συνολικά ο κλάδος διέρχεται μακροχρόνια κρίση ανταγωνιστικότητας. Τα παραπάνω αντανακλώνται στην ποιότητα και ποσότητα των εργασιακών ρυθμίσεων καθώς μεγάλα ποσοστά εποχιακής απασχόλησης (61,3%) συνοδεύονται από μικρότερα ποσοστά σταθερής απασχόλησης (17,3%), και μονοψήφια ποσοστά εργαζομένων ορισμένου χρόνου ή με δελτίο παροχής υπηρεσιών (3,9%).
- γ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο σύγχρονος κλάδος των ηλεκτρονικών υπολογιστών-πληροφορικής. Συγκεντρώνει χαμηλά ποσοστά εργαζομένων με σχέση αορίστου χρόνου (51,3%), ενώ έχει την υψηλότερη συγκέντρωση συμβάσεων ορισμένου χρόνου (26,9%), δελτίου παροχής υπηρεσιών (12,1%), και μερικής απασχόλησης (3,5%), ανάμεσα σε όλες τις παραγωγικές δραστηριότητες. Επίσης είναι ο μόνος κλάδος στον οποίο δηλώθηκαν αξιόλογα τμήματα εργαζομένων σε καθεστώς πρακτικής άσκησης-μέσο ΟΑΕΔ (3,6%).

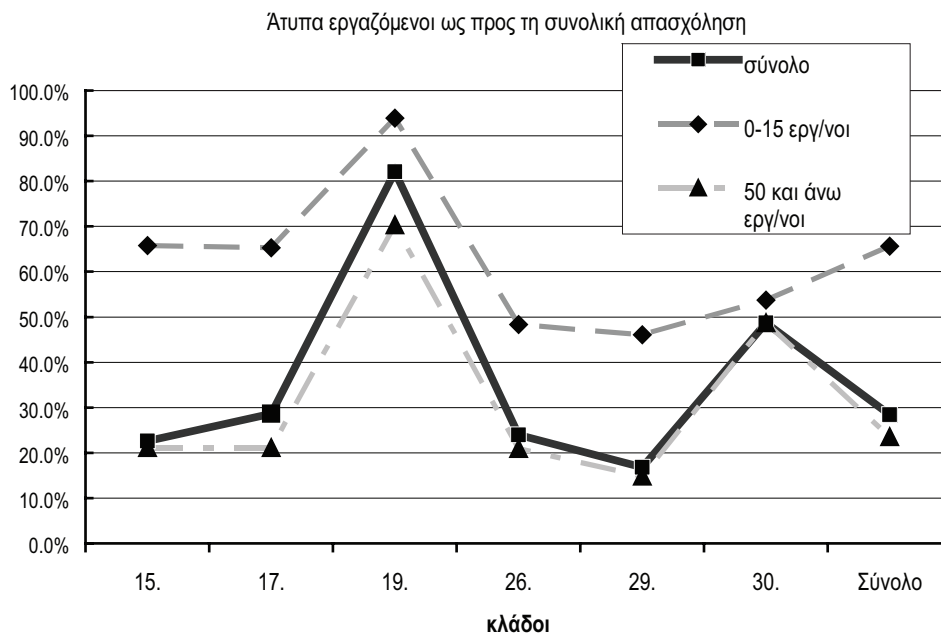
Στο σύνολο του δείγματος και σε κάθε 100 θέσεις εργασίας, περίπου 28 θέσεις αφορούν άτυπες μορφές συμβάσεων. Η χειρότερη επίδοση είναι αυτή του κλάδου υποδημάτων ο οποίος έχει 82 άτυπες θέσεις εργασίας ανά 100 εργαζόμενους, και η καλύτερη των κλάδων μηχανημάτων και ποτών με 17 και 22 θέσεις αντίστοιχα. Στο σχήμα που ακολουθεί, φαίνεται η διαφοροποίηση της ποσοστιαίας συμμετοχής των άτυπα εργαζομένων στο σύνολο της απασχόλησης, ανάλογα με τον κλάδο και τα διαφορετικά μεγέθη επιχειρήσεων (Σχήμα 3).

Εξετάζοντας τη γεωγραφική κατανομή των ευρημάτων της έρευνας προκύπτει πως στο Δ. Θεσσαλονίκης σχεδόν οι μισοί εργαζόμενοι (51,3%), στους παραγωγικούς κλάδους της έρευνας, έχουν ελαστικές μορφές συμβάσεων. Η πραγματικότητα αυτή αποδίδεται, μεταξύ άλλων, στη συγκέντρωση πολλών μικρών επιχειρήσεων στις κεντρικές περιοχές της

¹⁵ Στις "άλλες μορφές" συγκαταλέγονται οι περιπτώσεις έκτακτης, συχνά ανασφάλιστης, απασχόλησης Ελλήνων ή αλλοδαπών σε ευκαιριακές εργασίες (π.χ. αγροτικές εργασίες).

Θεσσαλονίκης, οι οποίες διανύουν περίοδο παραγωγικής συρρίκνωσης και προσφεύγουν συστηματικά σε άτυπη εργασία για την αντιμετώπιση των αναγκών τους. Επίσης εντοπίστηκαν: α) σημαντικά ποσοστά εποχικής απασχόλησης στους δυτικούς Δήμους του ΠΣΘ, β) μερικής απασχόλησης και δελτίου παροχής υπηρεσιών στη βορειοανατολική αστική και ευρύτερη περιοχή (Πίνακας 6).

Σχήμα 3. Ποσοστιαία συμμετοχή των άτυπα εργαζομένων στο σύνολο της απασχόλησης, ανά κλάδο, Έρευνα Πεδίου, 2001-2002

Πίνακας 6. Γεωγραφική κατανομή εργαζομένων στους κλάδους του δείγματος ανά εργασιακή σχέση, Ν. Θεσσαλονίκης, 2002

	A_ΕΠΘ ^α	Δ. Θεσ/νικης	Δ_ΕΠΘ ^β	ΥΠ_ΘΕΣΥ	Ν. Θεσ/νικης
Εργαζόμενοι αορίστου χρόνου	65,8	51,3	82,7	65,3	71,7
Εργαζόμενοι ορισμένου χρόνου	20,0	20,8	8,7	27,9	15,4
Άλλες μορφές	14,2	27,9	8,6	6,7	12,9
Γενικό Άθροισμα	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Αφορά αντίστοιχα τους δήμους:

^α του ανατολικού Π.Σ.Θ. και της ευρύτερης περιοχής,

^β του δυτικού Π.Σ.Θ. και της ευρύτερης περιοχής και

Υ των υπολοίπων του νομού

Πέρα από τις εργασιακές σχέσεις στο εσωτερικό των επιχειρήσεων, η έρευνα ανέδειξε πως η ανάθεση υπεργολαβίας είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη τακτική μείωσης του εργατικού κόστους και κατακερματισμού της παραγωγικής διαδικασίας (περισσότερο από το 30% των επιχειρήσεων κάθε κλάδου και το 46% του συνολικού δείγματος "αναθέτει"), παρουσιάζοντας ιδιαίτερα μεγάλη εξάπλωση τόσο σε παραδοσιακούς κλάδους, όπως η υποδηματοποιία (76,7%), όσο και σε σύγχρονες δραστηριότητες όπως η συναρμολόγηση ηλεκτρονικών υπολογιστών.

Το τοπικό πρότυπο διάχυτης βιομηχανίας δε φαίνεται να ταυτίζεται με τα πρότυπα των περιοχών *ευέλικτης εξειδίκευσης*. Ενδεικτικά αναφέρεται πως στην ερώτηση για συμμετοχή σε δίκτυο επιχειρήσεων που παράγουν αντίστοιχα προϊόντα, το 87,5% των επιχειρήσεων απάντησε αρνητικά. Αντίστοιχα, τα ποσοστά αρνητικών απαντήσεων σχετικά: α) με τη δυνατότητα παραγωγής διαφοροποιημένων προϊόντων και β) την ύπαρξη ενός κεντρικού πυρήνα πολυειδικευμένων εργαζόμενων, ήταν εξαιρετικά υψηλά (95% και 97%, συνόλου αντίστοιχα), ενώ οι καινοτομίες στην παραγωγική διαδικασία είναι ελάχιστες (11% θετικών απαντήσεων).

Με βάση τα παραπάνω, οι βιομηχανικές επιχειρήσεις των υπό εξέταση δραστηριοτήτων, δε φαίνεται να παράγουν ποικίλα προϊόντα μέσα από ευέλικτες γραμμές παραγωγής και χρήση προηγμένων τεχνολογικών συστημάτων, και τα όποια ευρήματα αφορούν κυρίως μεγάλες μονάδες, που μέσα από οικονομίες κλίμακας εκσυγχρονίζουν τη γραμμή παραγωγής τους με σύγχρονες τεχνολογίες. Παράλληλα απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά η δικτύωση των επιχειρήσεων για τη δημιουργία κοινών υποδομών για προμήθειες, τεχνογνωσία και προώθηση προϊόντων, ειδικά από τους παραδοσιακούς κλάδους και τις μικρές επιχειρήσεις (Γκιάλης, 2004β και 2004γ).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως προκύπτει από τις συνδυασμένες έρευνες-περίπτωσης, το τοπικό παραγωγικό σύστημα της Θεσσαλονίκης παρουσιάζει σημαντικούς βαθμούς ελευθερίας προς την κατεύθυνση της ευελιξίας. Μιας ευελιξίας που στηρίζεται κυρίως: α) στην εκτεταμένη χρήση άτυπων μορφών εργασίας, και β) στη μείωση του κόστους εργασίας μέσα από τη διάχυση σταδίων της παραγωγικής διαδικασίας στο χώρο της πόλης, της ευρύτερης περιοχής ή ακόμη και σε γειτονικές Βαλκανικές χώρες. Μοιάζει σαν η "πρωτεύουσα του φασόν" με τους πολλούς αφανείς εργαζόμενους σε ημιυπόγεια και γειτονιές να μετεξελισσεται σε σύγχρονη μεγαλούπολη με διάχυση ποικίλων μορφών απασχόλησης στον αστικό και περι-αστικό ιστό, πολλοί από τους οποίους εργάζονται με άτυπες μορφές.

Αυτή η σημαντική εξάπλωση εργασιακής και παραγωγικής ευελιξίας, δε φαίνεται να αντιστοιχεί σε μια καθολική δυναμική προς το μη-τυπικό και το ευέλικτο αλλά μάλλον

σε μια αντιφατικού χαρακτήρα τάση επέκτασης των άτυπων εργασιών, όπως έδειξαν χαρακτηριστικά τα ευρήματα της μελέτης περίπτωσης ανάμεσα στους διαφορετικούς τομείς, κλάδους ή τις υπο-περιοχές. Οι τριτογενείς δραστηριότητες αξιοποιούν σε μεγαλύτερο βαθμό σύγχρονες μορφές ευέλικτης εργασίας, όπως η μερική απασχόληση στο εμπόριο-υπηρεσίες, και οι συμβάσεις έργου στις υπηρεσίες εκπαίδευσης-κατάρτισης. Η βιομηχανία και συνολικά οι δευτερογενείς δραστηριότητες, είναι πιο διστακτικές στις νέες μορφές εργασίας, ενώ παραμένουν προσκολλημένες σε παραδοσιακές μορφές όπως η εργασία ορισμένου χρόνου και οι ποικίλες μορφές ευελιξίας του χρόνου εργασίας και υπερωριακής απασχόλησης. Η εικόνα αυτή διαφοροποιείται σημαντικά ανάμεσα στις επιμέρους εξειδικεύσεις και τα διαφορετικά μεγέθη των επιχειρήσεων, καθώς υπάρχουν μεγάλες βιομηχανικές μονάδες που συνδυάζουν την πλήρη και τυπική απασχόληση για το σύνολο του προσωπικού με κυμαινόμενα ποσοστά ανάθεσης υπεργολαβιών, και άλλες μικρές επιχειρήσεις οι οποίες στηρίζονται αποκλειστικά στην υπερεργασία του ιδιοκτήτη, την αδήλωτη απασχόληση αλλοδαπών και την ευκαιριακή επιστράτευση μελών της οικογενείας. Συνολικά τα ευρήματα για την περιοχή μελέτης, προσιδιάζουν προς ένα πρότυπο χωρικών καταμερισμών της άτυπης εργασίας, που μοιάζει με αυτό των περιοχών *μεγάλης εξάπλωσης – χαμηλής ποιότητας άτυπων εργασιών*.

Με άλλα λόγια: διαφορετικοί τόποι, περιοχές ή κλάδοι, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες και τις αντιθέσεις του τοπικού παραγωγικού συστήματος και την αλληλεπίδραση με το διεθνές πεδίο, διαμορφώνουν τα δικά τους πρότυπα άτυπων εργασιών, που συχνά διαφέρουν σημαντικά από τα κυρίαρχα πρότυπα. Ακολουθώντας τους Massey (1996) και Williams (1998), υποστηρίζουμε πως οι *χωρικοί καταμερισμοί της άτυπης εργασίας*, όμοια με τους χωρικούς καταμερισμούς της τυπικής εργασίας, αποτελούν το σύνθετο αποτέλεσμα του συνδυασμού μιας σειράς επιπέδων επιτυχούς διάχυσης νέων κύκλων επενδύσεων και κρίσεων, που αλληλεπιδρούν με προϋπάρχουσες χωρικές δομές και οδηγούν σε διαφορετικά τοπικά αποτελέσματα.

Με αυτήν τη μεθοδολογία, η κατανόηση της γεωγραφικής διαφοροποίησης των άτυπων μορφών εργασίας, γίνεται με όρους δυναμικής του συστήματος παραγωγικών σχέσεων στο οποίο εντάσσονται, και όχι στατικά. Οι τοπικές χωρικές δομές, δεν αποτελούν απλούς παθητικούς δέκτες, αλλά συμμετέχουν και καθορίζουν τις εξωτερικές συνθήκες, με διαφορετικό τρόπο. Συνεπώς, τα χαρακτηριστικά και η εξάπλωση των άτυπων μορφών εργασίας σε έναν τόπο, αποτελούν προϊόν αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε οικονομικές, κοινωνικές, θεσμικές, περιβαλλοντικές, πολιτιστικές και χωρικές συνθήκες, που με τη σειρά τους προέκυψαν από προηγούμενους κύκλους συσσώρευσης και αναδιάρθρωσης.

Υπογραμμίζεται πως, τα εμπειρικά ευρήματα που παρουσιάστηκαν προηγούμενα, δεν είναι καταληκτικά των εξελίξεων γύρω από την άτυπη εργασία, και μάλλον θέτουν

περισσότερα ερωτήματα από αυτά που απαντούν. Ο ακριβής προσδιορισμός των τάσεων που επισημάνθηκαν, προϋποθέτει μια ενδελεχή σύγκριση με βασικά μεγέθη της αγοράς εργασίας στο Ν. Θεσσαλονίκης (απασχολούμενοι στη βιομηχανία, μισθωτοί κ.ά.), και συσχέτιση με αντίστοιχες επίσημες καταγραφές, έτσι ώστε να διερευνηθεί περαιτέρω το πραγματικό μέγεθος των άτυπων εργασιακών σχέσεων σε σχέση με την τυπική απασχόληση. Μένει λοιπόν η προσπάθεια αυτή να συνεχιστεί, οι καταμερισμοί αυτοί να μελετηθούν στα πλαίσια της ελληνικής πραγματικότητας, στην κατεύθυνση της ανάπτυξης μιας γεωγραφίας της εργασίας και των άτυπων μορφών της.

Κλείνοντας, οφείλουμε να επισημάνουμε πως οι αναδιαρθρώσεις στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, αποτελούν βασικές συνιστώσες του κατακερματισμού των εργαζόμενων σε επιμέρους ομάδες ανταγωνιστικών συμφερόντων. Απέναντι στην πραγματικότητα αυτή, οι εργατικοί φορείς και τα συνδικάτα μοιάζουν να στέκουν αμήχανα ή αδύναμα, ενώ η εκπροσώπηση εργαζομένων με άτυπες μορφές απασχόλησης είναι ελάχιστη. Οι Επιθεωρήσεις Εργασίας διεκπεραιώνουν ένα τυπικό γραφειοκρατικό έργο, μακριά από τα καθημερινά προβλήματα των εργαζομένων στους χώρους παραγωγής. Την ίδια ώρα, η επίσημη κρατική πολιτική και οι πρόσφατοι νόμοι, εδραιώνουν και προωθούν, όλο και περισσότερες "ελαστικές" μορφές απασχόλησης (βλ. δανεισμός εργαζομένων, διευθέτηση χρόνου εργασίας, μερική απασχόληση στο δημόσιο, προγράμματα "επιδοτούμενης" απασχόλησης τύπου stage, κ.λπ.), ενώ η ευελιξία είναι ήδη παρούσα σε πολλούς τόπους, κλάδους ή εργασιακούς χώρους.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Α., Χατζημιχάλης Κ. και Χρονάκη Ζ. (1991) "Διάχυτη εκβιομηχάνιση στη Θεσ/νίκη", *Σύγχρονα Θέματα*, 45: 70-82.
- Γαβρόγλου Σ. (2004) "Ευελιξία και οργάνωση της εργασίας: μερική απασχόληση και δυναμισμός των επιχειρήσεων", *ΠΑΕΠ – ΟΑΕΔ, Κείμενα Εργασίας 17*.
- Γκιάλης Σ. (2003) "Άτυπη εργασία και σύγχρονη ελληνική πόλη" Πρακτικά Συνεδρίου: *Μετασχηματισμοί της ελληνικής πόλης*, Αθήνα ΕΜΠ Μάιος 2003.
- Γκιάλης Σ. (2004α) "Προς μια Γεωγραφία των άτυπων μορφών εργασίας στο σύγχρονο ελληνικό κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό". Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρίας, Μυτιλήνη Παν. Αιγαίου, Οκτώβριος 2004.
- Γκιάλης Σ. (2004β) "Περιληψη Διατριβής: Χωρικά και κλαδικά χαρακτηριστικά της άτυπης εργασίας: εργασιακή και παραγωγική ευελιξία στη βιομηχανία της Θεσσαλονίκης", *Τόπος: Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών*, 22-23, 219-225.
- Γκιάλης Σ. (2004γ) "Διάχυτη εκβιομηχάνιση και άτυπες/παράνομες δραστηριότητες στον

- αστικό ιστό: ιστορικές καταβολές και σύγχρονες τάσεις", Ημερίδα ΤΕΕ: *Παράνομες μεταποιητικές δραστηριότητες στον αστικό ιστό*, Νοέμβριος 2004, Αθήνα.
- Γκιάλης Σ. (2004δ) "Γεωγραφία της εργασίας και της αναδιάρθρωσης σε μια εκκολαπτόμενη βαλκανική μητρόπολη: η περίπτωση της Θεσσαλονίκης και της βιομηχανίας της", Συνέδριο Ελληνικής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης, Μάιος 2005, ΠΑΣΠΕ, Αθήνα.
- Γκιάλης Σ. (2005) "Μελέτη των ελαστικών/άτυπων μορφών απασχόλησης στην περιοχή Θεσσαλονίκης: πρώτα βήματα προς τη συγκρότηση ενός Γεωγραφικού Παρατηρητηρίου Εργασιακών Σχέσεων", Μακεδονικό Ινστιτούτο Εργασίας/Ε.Κ.Θ., Θεσσαλονίκη.
- Δεδουσόπουλος Α. (2002) *Η κρίση στην αγορά εργασίας: οι αναδιρθρώσεις της παραγωγής*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- ΕΠΑ (2000) *Διαρθρωτική εικόνα και εξελίξεις στην αγορά εργασίας*, Αθήνα: ΕΠΑ.
- ΕΣΥΕ (2004) "Τριμηνιαίες Έρευνες Εργατικού Δυναμικού", Αθήνα: ΕΣΥΕ.
- Καραμεσίνη Μ. (1999) "Άτυπη απασχόληση και ο ρόλος του κράτους στην ελληνική αγορά εργασίας", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Γ: 3-20.
- Καραντίνος Δ., Κετσετζοπούλου Μ. και Μουρίκη (1997) *Ενέλικτη απασχόληση και ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας: τάσεις, εξελίξεις, προοπτικές*, Αθήνα: ΕΙΕ.
- Καρνάβου Ε. και Γκιάλης Σ. (2002) "Πρόσφατες εξελίξεις στην άτυπη εργασία, μια έρευνα στις Επιθεωρήσεις Εργασίας της Θεσσαλονίκης", *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, 26: 97-109.
- Κουζής Γ. (2002) "Απασχόληση και εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: Πραγματικότητα-Τάσεις- Προοπτικές, αποτελέσματα πανελλαδικής έρευνας", *Τετράδια του ΙΝΕ*, Ειδικό τεύχος 10/02.
- Λαμπριανίδης Λ. (1996) "Υπεργολαβικές σχέσεις και διάρθρωση του αστικού και περιφερειακού χώρου: η περίπτωση της Θεσσαλονίκης", Πρακτικά Συνεδρίου: *Οι μικρομεσαίες μεταποιητικές επιχειρήσεις στον ιστό της πόλης*, Αθήνα ΕΜΠ Οκτώβριος 1996.
- Λεοντάρης Μ. (2004) *Εργατικό Δίκαιο*, Αθήνα: Παμισός.
- Λεοντίδου Λ. (1986) "Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60: 72-93.
- Λιοδάκης Γ., επιμ. (1992) *Κοινωνία, τεχνολογία και αναδιάρθρωση της παραγωγής*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Λυμπεράκη Α. (1991) *Η πρόκληση της ανάπτυξης σε μικρή κλίμακα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Λυμπεράκη Α. και Δενδρινός Γ. (2004) *Ενέλικτη εργασία: νέες μορφές και ποιότητα*

απασχόλησης, Αθήνα: Εκδόσεις Κέρκυρα.

Μηλιός Γ. και Ιωακείμογλου Η. (1990) *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Αθήνα: Εξάντας.

Π.Α.Ε.Π. (2003) "Ευελιξία και οργάνωση της εργασίας: εμπειρικά στοιχεία από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση", *Κείμενα Εργασίας 9*

Π.Α.Ε.Π. (2004α) "Η μερική απασχόληση στην Ελλάδα την περίοδο 1996-2002", *Κείμενα Εργασίας 15*

Π.Α.Ε.Π. (2004β) *Επετηρίδα αγοράς εργασίας: περιφέρειες και νομοί*, Αθήνα: Π.Α.Ε.Π.

Πελαγίδης Θ. (1997) *Η διεθνοποίηση της Ελληνικής Βιομηχανίας: ευελιξία και αναδιάρθρωση*, Αθήνα: Εξάντας.

Πετράκη Γ. (1996) *Κοινωνικοί συσχετισμοί και εργοδοτικές πολιτικές διαχείρισης και ελέγχου της εργασίας (1950-93)*, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.

Φραγκάκης Ν. επιμ. (1994) *Εργαζόμενοι στην Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης.

Χατζημιχάλης Κ. και Βαΐου Ντ. (1997) *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα: Εξάντας.

Ξενόγλωσση

Amin A. (επ.) (1994) *Post Fordism: a reader*, London: Blackwell.

Atkinson J. and Meager N. (1986) *Changing working patterns: How companies achieve flexibility to meet new needs*, London: Nedo.

Barthelemy P., Mingione E., Pahl R. (1990) "Underground economy and Irregular forms of employment (travail au noir)", Brussels: Commission of the EC, DG V.

Benton L. (1990) *Invisible Factories: the informal economy and industrial development in Spain*, New York: State University of N.Y. Press.

Bosch G. (1999) "Working time: tendencies and emerging issues", *International Labour Review*, 138(2): 131-149.

Bronstein A. (1991) "Temporary work in Western Europe: threat or complement to permanent employment?", *International Labour Review*, 130(3): 91-302.

Castells M. (1996) *The rise of the network Society*, London: Blackwell.

Castree N., Coe M.N., Ward K. and Samers M. (2004) *Spaces of work: Global capitalism and the geographies of labour*, London: Sage.

De Grip A. (1997) "Atypical employment in the E.U.", *International Labour Review*, 136(1): 49-71.

EC (1997) "Partnership for a new organization of work", *Green paper*, Brussels: Commission of the EC, COM(97), 128 final.

EFILWC (1998) *Full or part-time work: realities and possibilities*, Ireland: European

- Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (EFILWC).
- Fagan C. and Ward K. (2003) "Regulatory Convergence? Nonstandard work in the UK and the Netherlands", στο Houseman S. and Osawa M. (επ.), 53-87.
- Goudswaard A. and Nanteuil M. (2000) *Flexibility and Working Conditions: a European Bibliographical Review*, Ireland: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (EFILWC).
- Hatziprokopiou P. (2004) "Balkan immigrants in the Greek city of Thessaloniki: local processes of incorporation in an international perspective", *European Urban and Regional Studies*, 11(4): 321-338.
- Harvey D. (1990) *The condition of post- modernity*, UK: Blackwell.
- Herod A. (2001) *Labor Geographies: workers and the landscapes of capitalism*, New York: Guilford Press.
- Houseman S. and Osawa M., (επ.) (2003) *Nonstandard work in developed economies: causes and consequences*, Kalamazoo, Mich.: W.E. Upjohn Institute for Employment Research.
- ILO (2002) *Women and men in the informal economy: a statistical picture*, Geneva: International Labour Organization.
- Jordan B., James S., Kay H., Redley M. (1992) *Trapped in Poverty*, London: Routledge.
- Kalleberg A. and Reynolds J. (2003) "Work attitudes and non-standard work in the USA, Japan και Europe", στο Houseman S. and Osawa M., (επ.), 423-76.
- Kesteloot C. (1999) "Informal spaces: the geography of informal economic activities in Brussels", *International Journal of Urban and Regional Research* 23(2): 56-70
- Leonard M. (1998) *Invisible work, invisible workers: the informal economy in Europe and the US*, USA: Macmillan.
- Leontidou L. (1990) *The Mediterranean City in transition: social change and urban development*, Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press.
- Lobo F.M. (1990) *Irregular work in Spain, Underground Economy and Irregular forms of employment*, Brussels: Commission of the EC.
- Massey D. (1996) *Spatial divisions of labour: social structures and the geography of production*, London: Macmillan.
- Meulders D. and Plasman R. (1989/92) *Women in atypical employment*, Brussels: Commission of the EC, DG V/1426/89-fr.
- Morris L. (1995) *Social Divisions*, London: UCL Press.
- Murray F. (1987) "Flexible specialization in the third Italy", *Capital και Class*, 33: 84-102.
- OECD (1999) *International comparisons of part-time work*, Paris: OECD, 140-154.
- OECD (2004) *Economic Outlook, Part IV: "Labour market performance and the OECD*

- Jobs Strategy*", Paris: OECD.
- Oeij R.A.P. and Wiezer M.N. (2002) *New work organizations, working conditions and quality of work: towards the flexible firm?*, Ireland: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (EFILWC).
- Peck J. (1996) *Work-Place: the social regulation of labor markets*, London: Guilford Press.
- Piore M. and Sabel C. (1984) *The second Industrial divide: possibilities for prosperity*, New York: Basic books.
- Pollert A., (επ.) (1991) *Farewell to flexibility?*, Blackwell, USA
- Portes A., Castells M., and Benton A.L., (επ.) (1995) *The informal economy: studies in advanced and less developed countries*, USA: J. Hopkins Univ. Press.
- Renooy P. (1990) "The Informal Economy", *Netherlands Geographical Studies*, 115.
- Romans F. and Hardarson S.O. (2005) "Labour Market Latest Trends", *Statistics in focus: population and social conditions*, 6/2005, EUROSTAT.
- Tilly C. (1996) *Half a job: Bad and good part-time jobs in a changing labour market*, Temple University Press, USA.
- Warren M.R. (1994) "Exploitation or co-operation? The political basis of regional variation in the Italian informal economy", *Politics and society* 22(1): 89-115.
- Williams C.C. and Windebank J. (1998) *Informal employment in advanced economies, implications for work and welfare*, UK: Routledge
- Williams C.C. (2004) *Cash-in-Hand Work: the underground sector and the hidden economy of favours*, UK: Macmillan.

Στέλιος Γκιάλης

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Πεδίον Άρεως, 38334 Βόλος,
e-mail: stgialis@uth.gr

Προσπελασιμότητα και Ελκυστικότητα των Νησιών του Αιγαίου

Γιάννης Σπιλάνης

Επίκουρος καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Θανάσης Κίζος

Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Ιουλία Κονδύλη

Οικονομολόγος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Νίκος Μισαηλίδης

Περιβαλλοντικός Χαρτογράφος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Οι κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις που παρατηρούνται στο νησιωτικό χώρο, ελληνικό και ευρύτερα ευρωπαϊκό, τις τελευταίες δεκαετίες καταδεικνύουν ότι τα νησιά παρουσιάζουν μια σειρά από χαρακτηριστικά που έχουν επηρεάσει αρνητικά την ελκυστικότητά τους. Η τελευταία διαπιστώνεται από τη δυνατότητα που έχει η κάθε περιοχή να προσελκύει οικονομικές δραστηριότητες και ανθρώπους να εγκατασταθούν σ' αυτή. Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιείται η έννοια της ελκυστικότητας για να οριστούν και να υπολογιστούν μια σειρά δείκτες για τα νησιά του Αιγαίου, οι οποίοι θεωρείται ότι εκτιμούν καλύτερα τους παράγοντες που συγκροτούν τα νησιά ελκυστικά για μόνιμη εγκατάσταση. Δύο θεματικές περιοχές διερευνώνται αναλυτικότερα, η απομόνωση και η ύπαρξη και ποιότητα υποδομών και υπηρεσιών. Τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν τη μειονεκτική θέση των νησιών και τις δυσκολίες που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι μόνιμοι κάτοικοι τους, κυρίως των μικρών ή/και απομονωμένων νησιών, ιδιαίτερα την περίοδο του χειμώνα, γεγονός που τα καθιστά μη ελκυστικά.

Λέξεις κλειδιά

Ελκυστικότητα, περιφερειακότητα, νησιωτικότητα, νησιά Αιγαίου.

Accessibility and Attractiveness of Aegean Islands

Socioeconomic developments of Greek and European insular areas in the last decades reveal that islands present a series of characteristics that have affected their attractiveness negatively. Attractiveness is in general linked to the potential of an area to attract economic activities or people. In this paper, we use the attractiveness concept to define and calculate a number of indicators for Aegean Islands in Greece, indicators that estimate the factors that make islands unattractive for permanent inhabitation. Two different thematic areas are analyzed, remoteness and the existence and quality of infrastructure and services. Results confirm the less favored position of islands and the handicaps their permanent inhabitants have to face, especially on small and/or most remote ones and in the winter, fact that makes them vary unattractive.

Keywords

Attractiveness, peripherality, remoteness, insularity, Aegean Islands.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Προσπελασιμότητα, Νησιωτικότητα και Ελκυστικότητα

Τα νησιά του Αιγαίου ανήκουν σε μια κατηγορία περιοχών του Ελληνικού χώρου για τις οποίες αν και πολλά χαρακτηριστικά τους είναι γενικά γνωστά, εντούτοις η επιστημονική βιβλιογραφία που αναφέρεται στην περιγραφή και μελέτη αυτών είναι περιορισμένη. Ουσιαστικά, αυτό οφείλεται στην ποικιλία που χαρακτηρίζει τα νησιά η οποία είναι πολύ μεγαλύτερη από την ποικιλία που χαρακτηρίζει την ηπειρωτική χώρα και στα σημαντικά προβλήματα που δημιουργεί η μελέτη των νησιωτικών περιοχών όπως αυτής του Αιγαίου με τόσα πολλά και τόσο διαφορετικά μεταξύ τους νησιά, όσον αφορά στη συλλογή και στη διαχείριση δεδομένων. Ιδιαίτερα για χαρακτηριστικά όπως η χαμηλή προσβασιμότητα και η ελκυστικότητα των νησιών για κατοικία ή οικονομική δραστηριότητα, γεγονότα που οδηγούν στην απομόνωση, την εγκατάλειψη και τη γήρανση, γεγονός παραμένει ότι η σχετική βιβλιογραφία είναι γενικής φύσης, χωρίς αναλυτική μελέτη των σχετικών μεγεθών και των διαφορών μεταξύ των νησιών¹. Στην εργασία αυτή επιχειρείται μια πρώτη προσπάθεια να περιγραφούν οι έννοιες της προσβασιμότητας μιας περιοχής (της ευκολίας μετα-

¹ Ακόμη και έργα που ασχολούνται με την ανάλυση Περιφερειακών διαφορών (όπως το Πετράκος και Ψυχάρης, 2004), δεν μπορούν να εξετάσουν ενδο-περιφερειακές και ενδο-νομαρχιακές διαφορές εξαιτίας της ίδιας της φύσης των νησιών, ενώ οι περισσότερες δουλειές που έχουν δημοσιευτεί για τα νησιά του Αιγαίου δεν ασχολούνται με θέματα πρόσβασης και απομόνωσης (ενδεικτικά Τσάλτας, 2005· Αργυρίου, 2004· Maroudas and Kyriakaki, 2001· Paratheodorou, 2001· Terkenli, 2001· Μέργος και Παπαδασκαλόπουλος 2004) όπως εκφράζονται από δείκτες της διεθνούς βιβλιογραφίας (π.χ. EURISLES, 1997· Cross and Nutley, 1999).

κίνησης από και προς αυτή), της νησιωτικότητας (των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των νησιών) και της ελκυστικότητας (το κατά πόσο μια περιοχή "ελκύει" ή "απωθεί" πληθυσμό) για τα νησιά των Περιφερειών Βορείου και Νοτίου Αιγαίου. Έτσι, γίνεται μια προσπάθεια να απαντηθούν ερωτήματα σχετικά με τις διαφορές που μια σειρά από υπηρεσίες και η δυνατότητα πρόσβασης σε αυτές επιφέρουν στον πληθυσμό μιας περιοχής. Για το σκοπό αυτό τα νησιά του Αιγαίου που εξετάζονται είναι παραδειγματικές περιπτώσεις, καθώς είναι απομονωμένες και διακριτές χωρικά ενότητες με σημαντικές διαφορές. Είναι προφανές ότι τα αποτελέσματα είναι σημαντικά τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε πρακτικό επίπεδο, καθώς προσφέρουν μια αναλυτική εικόνα των διαφορών μεταξύ των νησιών και των πραγματικών περιορισμών της ζωής σε αυτά, αποτελώντας έτσι τη βάση για τη διαμόρφωση πολιτικών που μπορούν να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που αναδύονται.

Αρχικά, παρουσιάζονται πολύ σύντομα οι σχετικές έννοιες (προσβασιμότητα, νησιωτικότητα και ελκυστικότητα). Τόσο η νησιωτικότητα και πολύ περισσότερο η προσβασιμότητα αποτελούν απαραίτητες έννοιες για τον ορισμό της ελκυστικότητας. Στη συνέχεια αναπτύσσονται και υπολογίζονται οι δείκτες εκτίμησης της ελκυστικότητας, ενώ στο τέλος σχολιάζονται τα αποτελέσματα και συσχετίζονται με διάφορα χαρακτηριστικά των νησιών (έκταση, πληθυσμός).

Περιφερειακότητα και προσβασιμότητα

Η έννοια της περιφερειακότητας, αναγνωρίζει ότι η χωρική κατανομή των περιοχών και η θέση τους στο χάρτη επηρεάζει τις δυνατότητές τους να υποστηρίξουν τη διαβίωση και την ανάπτυξη κοινωνιών, σε συγκεκριμένο κάθε φορά χωροχρονικό πλαίσιο (Λαμπριανίδης, 2000). Έτσι, ο βαθμός περιφερειακότητας εκφράζει τις εξαρτήσεις ή/και τις δυνατότητες και ευκαιρίες που παρουσιάζονται σε μια περιοχή, εξαιτίας της απόστασης ή/και της θέσης της σε σχέση με ένα ή περισσότερα "κέντρα".

Η προσπάθεια ποσοτικοποίησης της "περιφερειακότητας" ενδιαφέρει εθνικούς και υπερεθνικούς μηχανισμούς, καθώς η μέτρηση ενός δείκτη ή συντελεστή περιφερειακότητας αποτελεί χρήσιμο εργαλείο κατανόησης της αναπτυξιακής δυναμικής περιοχών σε σχέση με τη θέση τους στον αναπτυξιακό χάρτη και απαραίτητο πρακτικό εργαλείο διαμόρφωσης περιφερειακών ή/και τομεακών πολιτικών (CEIES, 1996· ΕΕ, 1995 και 1997). Η προσπάθεια αυτή διαμόρφωσης ενός ενιαίου και συνεκτικού πλαισίου αξιολόγησης για τόσο διαφορετικές περιοχές όπως αυτές που περιλαμβάνονται στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) είναι εμφανής στα διάφορα κοινοτικά έγγραφα που ασχολούνται με τις περιφέρειες και την περιφερειακή πολιτική της ΕΕ. Η προσπάθεια αυτή έχει καταλήξει από σχετικά νωρίς (ΕΕ, 1987) σε ένα δείκτη (υπερ)-περιφερειακότητας, ο οποίος μετράει την **απόσταση** και την **απομόνωση** των Περιφερειών (NUTS 3), με βάση δημογραφικά, οικονομικά και γεωγραφικά κριτήρια που καταλήγουν σε μια τυπολογία των περιοχών της

ΕΕ και τελικά στην εισαγωγή διαφοροποιήσεων στις εφαρμοζόμενες πολιτικές (ΕΕ, 1987 και 1994). Οι περιοχές αυτές περιλαμβάνουν τις παραμεθόριες και παράκτιες περιοχές της ΕΕ και τα νησιά, με το σκεπτικό της αναγνώρισης των μειονεκτημάτων, εξαρτήσεων και δυσκολιών που προκαλούνται από την απόσταση, την απομόνωση, τη χωρική ασυνέχεια, και τις ακραίες συνθήκες (ΕΕ 1987, 1994, 1991 και 2001' EC, 2002).

Μια διαφορετική προσέγγιση που εστιάζει στην **προσβασιμότητα** και άρα στην απομόνωση με συγκεκριμένα και περισσότερο ποσοτικοποιημένα αποτελέσματα ακολουθήθηκε από το Δίκτυο EURISLES (European Islands Links and Exchanges System, 1997). Η προσέγγιση αυτή παρουσιάζεται αναλυτικά στη συνέχεια της εργασίας, καθώς χρησιμοποιείται για τα νησιά του Αιγαίου στα πλαίσια μιας προσπάθειας εξέτασης της σχέσης μεταξύ της απομόνωσης – περιφερειακότητας και της ελκυστικότητάς τους.

Νησιά και νησιωτικότητα

Ο Ευρωπαϊκός ορισμός της EUROSTAT ορίζει ως νησί, ένα χώρο εκτάσεως τουλάχιστον ενός τετραγωνικού χιλιομέτρου, που κατοικείται μόνιμα από πληθυσμό άνω των πενήντα κατοίκων, χωρίζεται από την ήπειρο με υδάτινο διάδρομο πλάτους τουλάχιστον 1 χλμ., δε συνδέεται με σταθερό μέσο με την ηπειρωτική Ευρώπη (τούνελ, γέφυρα) και δεν περιλαμβάνει πρωτεύουσα κράτους (EUROSTAT, 1994).

Ο ορισμός αυτός ορίζει το νησί ως φυσικό "αντικείμενο", αλλά δεν προσδιορίζει την έννοια "νησί", τι σημαίνει δηλαδή το νησί ως γεωγραφικός, κοινωνικός και συμβολικός χώρος, ποια είναι η ταυτότητα των νησιών, η **νησιωτικότητα**. Τα νησιά, παρά τις διαφορές που παρουσιάζουν μεταξύ τους, όσον αφορά παραμέτρους όπως το μέγεθος, ο πληθυσμός, η γεωγραφική θέση, οι κυρίαρχες οικονομικές δραστηριότητες, ο πολιτισμός, τα ανθρώπινα συστήματα χρήσης των πόρων κτλ, έχουν ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την ταυτότητα τους (Σπιλάνης, 1996). *"Νησιωτικότητα είναι εκείνη η συγκεκριμένη ποιότητα της αντίληψης και της συμπεριφοράς που έχει επηρεαστεί από την ιδιαίτερη μορφή του νησιωτικού χώρου"* (Codaccioni αναφέρεται στους Σοφούλης και Νταλάκου, 1992: 184).

Ορισμένη με αυτόν τον τρόπο, η νησιωτικότητα, αναφέρεται αφενός σε "αντικειμενικά" χαρακτηριστικά των νησιών, αλλά ταυτόχρονα εκφράζει και μια "αίσθηση" (Clarke, 2002 Σοφούλης και Νταλάκου, 1992). Μια προσπάθεια κατηγοριοποίησης των χαρακτηριστικών αυτών καταλήγει σε 4 άξονες (EURISLES, 1997' Σοφούλης, 1990' Σπιλάνης, 1996' Σοφούλης και Νταλάκου, 1992' Braudel, 1993' Σαβοριανάκης, 2000' Morey, 1993' Brigand, 1991' Patton, 1996' Καραμπάτσου-Παχάκη, 1996' Cross και Nutley, 1999).

1. Το **μικρό μέγεθος**, τόσο ως προς την έκταση, όσο και ως προς τον πληθυσμό: Το μικρό μέγεθος συνεπάγεται *περιορισμένη ποικιλία και ποσότητα φυσικών πόρων*, μειώνοντας έτσι τις δυνατότητες για παραγωγικές δραστηριότητες ιδιαίτερα μεγάλης

κλίμακας, *μικρή αγορά*, διάσπαρτη σε πολλές μικρές κοινότητες και απομονωμένη από γειτονικές αγορές και *περιορισμένη* φυσική, οικονομική και κοινωνική *φέρουσα ικανότητα*.

2. Η **απομόνωση**: Τα νησιά εξ ορισμού είναι απομονωμένα λόγω της ασυνέχειας του χώρου. Το αποτέλεσμα είναι αυξημένο κόστος σε όλες τις οικονομικές λειτουργίες που λαμβάνουν χώρα σε αυτά (*κεφάλαια λειτουργίας επιχειρήσεων και διαβίωσης των κατοίκων, απόκτηση υποδομών, λειτουργία δημόσιων υπηρεσιών*), αυξημένο κόστος σε χρόνο και αυξημένο κόστος *ενημέρωσης*. Στην περίπτωση των νησιωτικών συμπλεγμάτων παρατηρείται και το φαινόμενο της "διπλής" νησιωτικότητας, των μικρότερων νησιών, ορισμένα από τα οποία εμφανίζουν συνήθως σχέσεις εξάρτησης με κάποιο μεγάλο νησί που λειτουργεί ως τοπικό κέντρο.
3. Το **ιδιόμορφο και εύθραυστο φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον**: Η απομόνωση και οι περιορισμένοι φυσικοί πόροι, δημιουργούν "νησίδες" από σπάνια και εύθραυστα οικοσυστήματα με αυξημένη παρουσία σπάνιων και ενδημικών ειδών. Ταυτόχρονα, δημιουργούν και απομονωμένες κοινότητες με ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τρόπους ζωής και συστήματα διαχείρισης των περιορισμένων αυτών πόρων.
4. Η **ιδιαιτέρη βιωματική ταυτότητα** των νησιών: Η βιωματική αυτή ταυτότητα, αναφέρεται στις συμβολικές και ψυχολογικές διαστάσεις των νησιών, στους τρόπους με τους οποίους οι κάτοικοι και οι επισκέπτες τους αντιλαμβάνονται τα συμβολικά χαρακτηριστικά τους. Ο τρόπος με τον οποίο γίνονται αντιληπτά τα νησιά, φαίνεται ότι προβάλλει έντονα ορισμένες "εικόνες" που κινούνται πάνω σε ένα δίπολο (Clarke, 2002 Baum, 1997 Σοφούλης και Νταλάκου, 1992 Raptis και Terkenli, 1998): την απομόνωση – περιορισμό στα στενά φυσικά όρια του νησιού και την απεραντοσύνη που εκφράζεται από την κυρίαρχη παρουσία της θάλασσας ως ορίου και ως συνδετικού κρίκου. Έτσι, π.χ. η εικόνα των νησιών του Αιγαίου, όπως προβάλλεται στα κείμενα των σχολικών εγχειριδίων, παρουσιάζεται με δύο "πρόσωπα": ως ελκυστικοί τόποι διακοπών το καλοκαίρι και ως απωθητικά μέρη απομόνωσης το χειμώνα (Raptis και Terkenli, 1998).

Η παραπάνω διαπραγμάτευση της έννοιας της νησιωτικότητας καλείται να απαντήσει στο αν η νησιωτικότητα είναι μειονεξία ή αξιοποιήσιμη ιδιαιτερότητα. Η τρέχουσα Κοινωνική πρακτική περιλαμβάνει όλα τα νησιά της ΕΕ σε διάφορες κατηγορίες και λίστες "μειονεκτικών περιοχών". Έτσι, κατατάσσονται στις προβληματικές περιοχές (ΕΕ, 1987 και 1991), στις μειονεκτικές (ΟΚΕ, 1998) και πιο πρόσφατα στις περιοχές με μόνιμα φυσικά εμπόδια (μαζί με τις ορεινές και τις αραιοκατοικημένες περιοχές, ΕΕ, 2002). Επίσης υπάρχει ρητή αναφορά στη συνθήκη του Άμστερνταμ (Ιούνιος 1997, άρθρο 130 Α, 2^η παράγραφος) για

την ιδιαιτερότητα των νησιών και στο αναθεωρημένο Σύνταγμα της Ελλάδας (άρθρο 101 – ερμηνευτική δήλωση). Εκτός όμως από τις κατατάξεις και τις αναφορές, η εξέταση των δεικτών που αφορούν στο κατά κεφαλή ακαθάριστο προϊόν και στη διάρθρωση του ανά τομέα, στη δημογραφία, στην απασχόληση, στο επίπεδο εκπαίδευσης των κατοίκων, στην παραγωγικότητα, στην πραγματοποιούμενη έρευνα, στο επενδεδυμένο κεφάλαιο, στον αριθμό νέων προϊόντων κλπ δείχνει ότι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, τα νησιά της ΕΕ παρουσιάζουν εδώ και αρκετές δεκαετίες σημαντικές διαφορές με τις ευρωπαϊκές ηπειρωτικές περιφέρειες, ενώ έντονα είναι τα χαρακτηριστικά της υπανάπτυξης σ' αυτά (ΕΕ, 1987, 1991, 1994 και 1999 Σπιλάνης, 1996).

Ελκυστικότητα

Ως **ελκυστικότητα** μιας περιοχής μπορεί να θεωρηθεί η εικόνα που έχουν για αυτή διάφορες ομάδες πληθυσμού (Maillet, 1998) και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη διερεύνηση των αντιλήψεων και νοοτροπιών διαφόρων κοινωνικών ομάδων για το χώρο γενικότερα, όπως εκφράζεται από την επιθυμία για μόνιμη κατοικία ή/και οικονομική δραστηριότητα σε αυτή. Προηγούμενη προσέγγιση της ελκυστικότητας (Κίζος κ.ά., 2005), είχε καταλήξει στο ότι αυτή συνδέεται με απόψεις και αντιλήψεις κοινωνικών ομάδων που κατοικούν στην περιοχή ή σχετίζονται με αυτή με κάποιον τρόπο.

Η ελκυστικότητα θα μπορούσε, επομένως, να οριστεί ως η εικόνα μιας συγκεκριμένης περιοχής για μια ομάδα ανθρώπων, που συνδέονται με κάποιον τρόπο με την περιοχή αυτή, σε ορισμένο χρονικό πλαίσιο (Κίζος κ.ά., 2005). Η χρήση αυτού του ορισμού προσδιορίζει τρεις ερωτήσεις οι οποίες πρέπει να απαντηθούν προκειμένου να γίνει η έννοια λειτουργική.

Η πρώτη ερώτηση "*ελκυστικότητα που;*" αφορά σε θέματα κλίμακας και προσδιορίζει το συγκεκριμένο χώρο για τον οποίο θα γίνει η εκτίμηση της ελκυστικότητας. Η δεύτερη ερώτηση "*ελκυστικότητα για ποιον;*" αναφέρεται στην ανάγκη ρητού ορισμού της κοινωνικής ομάδας για την οποία γίνεται η εκτίμηση της ελκυστικότητας, καθώς διαφορετικές κοινωνικές ομάδες αντιλαμβάνονται με διαφορετικούς τρόπους τις παραμέτρους που συγκροτούν την ελκυστικότητα μιας περιοχής (Halfacree, 1995· Κίζος και Σπιλάνης, 2002). Άρα, προκύπτουν διαφορετικές "ελκυστικότητες", καθώς διαφορετικές ομάδες συγκροτούν διαφορετικές εικόνες για την ίδια περιοχή. Η τρίτη ερώτηση "*ελκυστικότητα πότε;*" αποτελεί κρίσιμο στοιχείο καθώς υποδηλώνει ότι η ελκυστικότητα μεταβάλλεται χρονικά, καθώς τόσο οι γενικότερες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες μεταβάλλονται, συμπαρασύροντας και τις απόψεις-κατασκευές για την ελκυστικότητα των περιοχών.

Τέλος, προκειμένου η έννοια της ελκυστικότητας να ποσοτικοποιηθεί, θα πρέπει να διευκρινιστεί η μέθοδος εκτίμησης και μέτρησής της. Η μέτρηση της ελκυστικότητας

μπορεί να γίνει με δύο μεθόδους. Στην πρώτη περίπτωση, η εκτίμηση της ελκυστικότητας βασίζεται είτε στις μεθόδους των ανθρωπιστικών επιστημών, οι οποίες λαμβάνουν υπόψη τις αντιλήψεις και τις πεποιθήσεις των διάφορων κοινωνικών ομάδων που σχετίζονται με μία συγκεκριμένη περιοχή για να αξιολογήσουν την "υποκειμενική" εικόνα της, είτε στη χρησιμοποίηση ήδη υπαρχόντων δεδομένων που να παρέχουν ενδείξεις για αυτές τις αντιλήψεις. Στη δεύτερη περίπτωση, η εκτίμηση της ελκυστικότητας βασίζεται στα "αντικειμενικά" χαρακτηριστικά μίας περιοχής και η μέτρηση τους γίνεται με τη χρησιμοποίηση δεικτών, οι οποίοι δείχνουν την πραγματική κατάσταση μίας περιοχής (π.χ. απόσταση, απασχόληση, αριθμός νοσοκομείων)². Μία ολοκληρωμένη προσέγγιση για την εκτίμηση της ελκυστικότητας θα πρέπει να μπορεί να συνδυάζει και τις δύο μεθόδους προκειμένου να είναι σε θέση να φτάσει σε έγκυρα και βάσιμα συμπεράσματα.

Η ΕΛΚΥΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ: Μέθοδος και Δεδομένα

Τα νησιά του Αιγαίου

Τα νησιά του Αιγαίου είναι ένα σύμπλεγμα 3.053 νησιών³ που ορίζεται από τις βόρειες ακτές της Κρήτης έως τις νότιες ακτές της Μακεδονίας και Θράκης και από τις ακτές της Θεσσαλίας, Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας και Πελοποννήσου έως τις Μικρασιατικές ακτές, με έκταση 210.240 τ. χλμ. Το συνολικό ανάπτυγμα της ακτογραμμής των νησιών φθάνει τα 9.800 χλμ., ισοδύναμο περίπου με το ανάπτυγμα των ακτών της Ευρωπαϊκής ηπείρου. Το συνολικό εμβαδόν των Ελληνικών νησιών και βραχονησίδων αποτελεί το 17,1% του εδάφους της χώρας και το 10,8% της συνολικής έκτασης του Αιγαίου. Ο αριθμός των νησιωτικών περιφερειών στην Ενωμένη Ευρώπη ανέρχεται στις 16 (NUTS II). Παράλληλα υπάρχουν άλλες 7 περιοχές (NUTS III) αμιγώς νησιωτικές. Η Ελλάδα έχει τέσσερις νησιωτικές περιφέρειες (NUTS II) και αρκετές δεκάδες νησιών που ανήκουν διοικητικά σε ηπειρωτικές περιφέρειες (Βόρειες Σποράδες, Σαμοθράκη, Θάσος κτλ). Στο Αιγαίο βρίσκονται οι Περιφέρειες Βορείου και Νοτίου Αιγαίου (που αποτελούν το αντικείμενο μελέτης αυτής της εργασίας) και η Περιφέρεια Κρήτης, ενώ η άλλη νησιωτική Περιφέρεια, των Ιονίων Νήσων, βρίσκεται στο Ιόνιο Πέλαγος. Στις Περιφέρειες Βορείου και Νοτίου Αιγαίου, υπάρχουν 53 νησιά σύμφωνα με τον ορισμό της EUROSTAT (πληθυσμός > 50 κατοίκων, Πίνακας 1).

² Περισσότερα για δείκτες εκτίμησης ελκυστικότητας σε EURISLES, 1997 και 2002, Maillet, 1998, CEIES, 1996, EC, 2002, Cross and Nutley, 1999 και για μεθόδους ανθρωπιστικών επιστημών σε Halfacree 1995, Hoggart κ.ά., 1995, Copus και Crabtree, 1996, Harrington και O'Donogue, 1998, van Dam κ.ά., 2002, Κίζος και Σπιλάνης 2002, Haartsen κ.ά. 2003.

³ 2.800 νησιά και βραχονησίδες με έκταση 22.600 τ. χλμ. ανήκουν στην Ελλάδα και τα υπόλοιπα 253 με έκταση 400 τ. χλμ. ανήκουν στην Τουρκία.

Πίνακας 1. Τα κατοικημένα νησιά (με πληθυσμό > 50 κατοίκων) των Περιφερειών Βορείου και Νοτίου Αιγαίου

Όνομα	Έκταση τ. χλμ.	Πληθυσμός 2001	Μεταβολή Πληθυσμού		Πυκνότητα Πληθυσμού 2001 (κατ./ τ. χλμ.)
			1991-2001 (%)	1951-1991 (%)	
Λέσβος	1630,38	89.935	3,2	-31,3	55,16
Ρόδος	1398,08	117.007	19,2	66,6	83,69
Χίος	841,58	51.936	1,7	-21,0	61,71
Σάμος	476,20	33.809	2,4	-31,0	71,00
Λήμνος	475,61	18.009	2,1	-26,5	37,87
Νάξος	428,13	18.188	22,6	-20,2	42,48
Ανδρος	379,67	10.009	14,0	-40,3	26,36
Κάρπαθος	301,18	6.511	22,3	-24,5	21,62
Κως	290,28	30.947	17,3	38,3	106,61
Ικαρία	255,28	8.312	10,2	-28,9	32,56
Πάρος	194,52	12.853	34,0	6,3	66,08
Τήνος	194,21	8.574	10,7	-24,0	44,15
Μήλος	150,60	4.771	8,7	-21,4	31,68
Αμοργός	120,67	1.858	14,0	-34,9	15,40
Κάλυμνος	110,88	16.255	3,5	17,3	146,60
Ίος	107,80	1.838	11,1	-5,6	17,05
Κέα	103,58	2.412	35,0	-42,5	23,29
Κύθνος	99,26	1.608	-1,5	-35,6	16,20
Αστυπάλαια	96,85	1.238	15,4	-40,3	12,78
Μύκονος	85,48	9.306	50,8	82,0	108,87
Σύρος	83,63	19.782	-0,4	-14,1	236,54
Θήρα	75,79	13.402	43,2	0,3	176,83
Σέριφος	73,23	1.414	29,1	-40,8	19,31
Σίφνος	73,18	2.442	24,6	-29,3	33,37
Κάσος	65,98	990	-9,0	-21,6	15,00
Τήλος	62,83	533	91,0	-73,5	8,48
Σύμη	58,10	2.606	11,7	-41,4	44,85
Λέρος	52,95	8.131	0,9	14,3	153,56
Αγ. Ευστράτιος	43,23	371	29,7	-92,6	8,58
Νίσυρος	41,40	948	3,8	-60,8	22,90
Σίκινος	41,03	238	-10,9	-54,7	5,80
Ψαρά	39,77	422	-3,7	-37,4	10,61
Ανάφη	38,35	273	4,6	-50,9	7,12
Κίμωλος	35,71	769	5,6	-52,6	21,53
Αντίπαρος	34,83	1.037	26,6	20,4	29,77
Πάπμος	34,05	2.884	8,3	1,9	84,70
Φολέγανδρος	32,07	667	19,5	-35,3	20,80
Φούρνοι	30,27	1.329	7,8	11,6	43,90
Χάλκη	28,13	313	11,4	-51,6	11,13
Ηράκλεια	17,60	151	31,3	-39,2	8,58
Λειψοί	15,98	698	15,2	-31,5	43,68
Ψέριμος	14,78	130	64,6	-66,1	8,80
Οινούσες	14,20	1.050	54,2	-52,5	73,94
Αγαθονήσι	13,50	158	41,1	-42,9	11,70
Δονούσα	13,48	163	46,8	-59,2	12,09
Θύμαινα	9,99	140	-4,8	24,6	14,01
Θηρασία	9,30	268	15,0	-53,5	28,82
Μεγίστη	9,13	406	47,6	-52,1	44,47
Σχοινούσσα	7,78	206	68,9	-46,0	26,48
Αρκοί	6,70	54	8,0	-45,7	8,06
Κουφονήσι	5,70	366	33,1	-2,5	64,21
Τέλενδος	4,65	54	-5,3	-38,0	11,61
Φαρμακονήσι	3,88	74	0	*	19,07

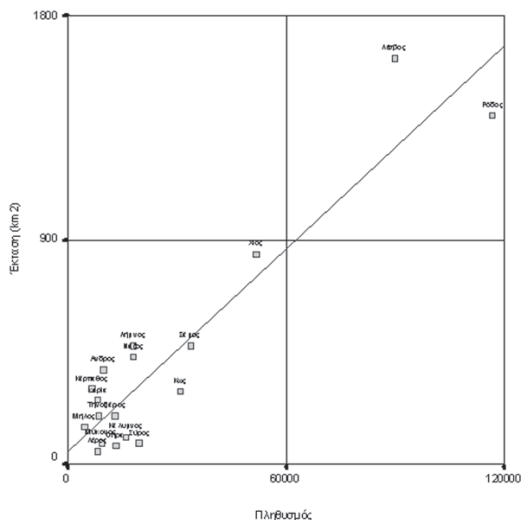
(* δεν υπάρχουν δεδομένα)

Πηγή: ΕΣΥΕ

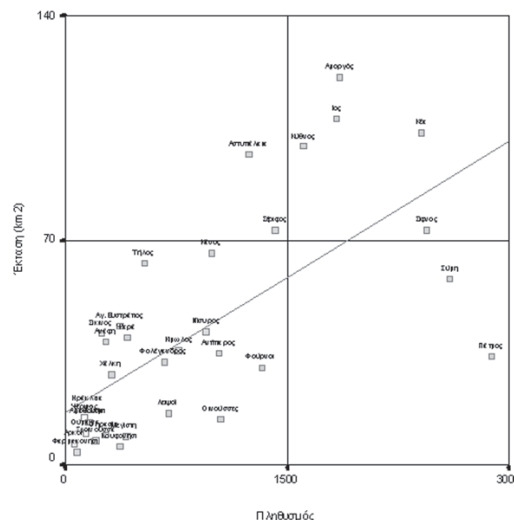
Τα νησιά αυτά παρουσιάζουν όλες τις ιδιαιτερότητες που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα. Συγκεκριμένα, η πλειοψηφία τους βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από τα οικονομικά και πολιτικά κέντρα αποφάσεων της ηπειρωτικής χώρας, χαρακτηρίζονται από ασυνέχεια και κατακερματισμό του χώρου, διπλή νησιωτικότητα για πολλά μικρά νησιά και έλλειψη ενδοπεριφερειακών συνδέσεων καθώς η πλειοψηφία των θαλάσσιων και αεροπορικών μεταφορών από και προς τα νησιά γίνονται ακτινικά με κέντρο την Αθήνα (λιμάνι Πειραιά).

Αναφορικά με τους κυριότερους δημογραφικούς δείκτες, η μεγάλη μείωση του πληθυσμού την περίοδο 1951-1991 φαίνεται να σταματά και ο πληθυσμός να σταθεροποιείται στα περισσότερα νησιά στα επίπεδα του 1991, ενώ σε ορισμένα οι ρυθμοί αύξησης τη δεκαετία 1991-2001 είναι σημαντικοί. Γενικά ο πληθυσμός που κατοικεί σε ένα νησί συσχετίζεται ισχυρά με το μέγεθος του (Pearson $r=0,949^{**}$, $s=0,00$), συσχέτιση που διατηρείται και όταν διαχωριστούν τα νησιά σε μικρά και μεγάλα με βάση το κριτήριο της ΕΕ των 3.100 κατοίκων. Συγκεκριμένα, από τα 52 νησιά που πληρούν τον αρχικό ορισμό της EUROSTAT, τα 18 είναι μεγάλα και ο πληθυσμός που κατοικεί σε αυτά συσχετίζεται με το μέγεθος τους (Σχήμα 1, Pearson $r=0,618^{**}$, $s=0,006$). Τα υπόλοιπα 34 νησιά χαρακτηρίζονται μικρά και η συσχέτιση του πληθυσμού και της έκτασης τους είναι ελαφρώς ισχυρότερη (Σχήμα 2, Pearson $r=0,681^{**}$, $s=0,00$).

Σχήμα 1. Πληθυσμός και Έκταση (τ. χλμ.) μεγάλων νησιών του Αιγαίου (πληθυσμός > 3.100)

Σχήμα 2. Πληθυσμός και Έκταση (τ. χλμ.) μικρών νησιών του Αιγαίου (πληθυσμός < 3.100)

Οι άξονες ελκυστικότητας και οι δείκτες που χρησιμοποιούνται

Στη συγκεκριμένη εργασία θα εξεταστούν τα νησιά του Αιγαίου (πρώτη ερώτηση). Η ομάδα της οποίας οι αντιλήψεις αποτελούν το ζητούμενο είναι οι μόνιμοι κάτοικοι των νησιών (δεύτερη ερώτηση). Τέλος, η ελκυστικότητα θα διερευνηθεί ξεχωριστά για την περίοδο του χειμώνα και του καλοκαιριού (τρίτη ερώτηση). Η διάκριση αυτή είναι σημαντική καθώς ο χειμώνας, είναι αφενός η περίοδος που αφορά στους μόνιμους κατοίκους και όχι στους επισκέπτες, αφετέρου είναι η περίοδος όπου όλοι οι δείκτες απομόνωσης αναμένεται να έχουν τις "χειρότερες" τιμές. Για να ελεγχθεί, ωστόσο, η υπόθεση αυτή υπολογίζονται οι διαφορές μεταξύ χειμώνα–καλοκαιριού.

Τέλος, όσον αφορά στη διαδικασία εκτίμησης της ελκυστικότητας, αρχικά παρουσιάζονται σύντομα προσεγγίσεις στο θέμα από τη βιβλιογραφία και η παρούσα προσέγγιση καταλήγει σε ορισμένα θέματα που θεωρούνται ως τα σημαντικότερα, ενώ στη συνέχεια διαμορφώνονται οι κατάλληλοι δείκτες για την εκτίμηση της μεταβολής και των διαφορών των τιμών των δεικτών αυτών μεταξύ των νησιών.

Εδώ θα πρέπει να τονιστεί μια σημαντική ιδιότητα της παρούσας προσέγγισης που τη διαφοροποιεί από κάποιες άλλες προσεγγίσεις ελκυστικότητας περιοχών: η ελκυστικότητα αναφέρεται σε νησιά, τα οποία αρχικά προσεγγίζονται ως *σημεία* και όχι ως περιοχές. Προβάλλονται δηλαδή διαφοροποιήσεις *μεταξύ νησιών* και όχι στο εσωτερικό των νησιών. Η εργασία αυτή ακολουθεί την προσέγγιση του EURISLES για το δείκτη περιφερειακότητας, ο οποίος είναι σχεδιασμένος για συγκρίσεις μεταξύ σημείων, παρά προσεγγίσεις όπως αυτή της CEIES, (1996), της EUROSTAT (ΕΕ, 1987, 1991, 1994 και 1999) ή του OECD (1994), οι οποίες είναι περισσότερο κατάλληλες για συγκρίσεις στο εσωτερικό περιοχών. Πρόκειται στην ουσία για δύο διαφορετικές μεθόδους εκτίμησης της ελκυστικότητας. Η πρώτη αναφέρεται σε συγκρίσεις μεταξύ των περιοχών (για την ίδια ομάδα και κοινό χωροχρονικό πλαίσιο), ενώ η δεύτερη αναφέρεται σε συγκρίσεις *στο εσωτερικό* της περιοχής. Στην παρούσα εργασία υιοθετείται η πρώτη προσέγγιση για τη μελέτη των νησιών του Αιγαίου.

Εκτός από τις προσεγγίσεις αυτές, η διεθνής βιβλιογραφία που ασχολείται με τη διερεύνηση της ελκυστικότητας για διάφορες κοινωνικές ομάδες αναφέρεται κυρίως στους προσδιοριστικούς παράγοντες προσέλκυσης ανθρώπων για μόνιμη κατοικία ή/ και εργασία σε μια περιοχή (Τσαούση, 1997' Ταπεινός, 1993' UNHCR, 1995' Stockdale, 2002' Portnov κ.ά., 2000' Fischer κ.ά., 2000' Wikhall, 2002' Loibl κ.ά., 2002' Portnov, 1998' Engelen κ.ά., 2002). Οι έρευνες αυτές αναδεικνύουν μία ποικιλία παραγόντων που επιδρούν στην επιλογή του τόπου κατοικίας, όπως οι υποδομές, η ποιότητα των υπηρεσιών, η ασφάλεια, η αγορά κατοικίας, η προσβασιμότητα, η πληθυσμιακή πυκνότητα, η αισθητική ποιότητα της περιοχής, το επίπεδο ρύπανσης, αλλά και θέματα που αφορούν γενικότερα στο περι-

βάλλον και στην ποιότητά του.

Ειδικά σε νησιά και σε μόνιμους κατοίκους η βιβλιογραφία είναι αρκετά περιορισμένη. Μια έρευνα σε αρχηγούς αγροτικών εκμεταλλεύσεων, οι οποίοι αναφέρθηκαν με φθίνουσα σειρά συχνότητας απαντήσεων στην ύπαρξη ευκαιριών απασχόλησης, στις υποδομές και υπηρεσίες (δημόσιες υπηρεσίες, υπηρεσίες υγείας) στην περιοχή, στην απομόνωση και ύπαρξη πολιτιστικών ευκαιριών (Κίζος κ.ά., 2005). Αντίστοιχη προσπάθεια σε μικρά νησιά στη Σκοτία, είχε καταλήξει σε δείκτες που αναφέρονταν στην προσβασιμότητα στα νησιά και στις υποδομές – υπηρεσίες που ήταν διαθέσιμες σε αυτά ως δείκτες ελκυστικότητας (Cross και Nutley, 1999).

Η προκαταρκτική αυτή διερεύνηση, φαίνεται να καταλήγει σε ορισμένες θεματικές ενότητες που προσδιορίζουν τα βασικά χαρακτηριστικά της ελκυστικότητας. Η πρώτη ενότητα είναι αυτή της **απομόνωσης** και της **δυσκολίας πρόσβασης** στα νησιά. Το θέμα αυτό είναι κεντρικό για τα νησιά, αλλά και γενικότερα για περιοχές όπου λόγω φυσικών εμποδίων και ασυνεχειών του χώρου υπάρχει πρόβλημα εύκολης ή ταχείας μετακίνησης. Παράδειγμα αποτελούν οι ορεινές περιοχές που αντιμετωπίζουν παρόμοια προβλήματα (δυσκολία μετακίνησης, αποκλεισμός περιοδικά λόγω καιρικών συνθηκών) με μια σημαντική όμως διαφοροποίηση: σε μη νησιωτικές περιοχές υπάρχει η δυνατότητα μετακίνησης με ιδιωτικό μέσο μεταφοράς, ενώ στα νησιά η δυνατότητα αυτή δεν υφίσταται παρά μόνο σε οριακές περιπτώσεις και οι κάτοικοι είναι υποχρεωμένοι να προσαρμόζουν τις μετακινήσεις τους στα δρομολόγια των δημόσιων μέσων μεταφοράς (επιβατηγών πλοίων).

Η δεύτερη ενότητα αφορά στις **υποδομές–υπηρεσίες**. Τα δύο αυτά θέματα συνδέονται μεταξύ τους καθώς η απλή παρουσία κάποιων υποδομών σε μια περιοχή είναι από μόνη της σημαντική, αλλά δεν αρκεί για να κατανοηθεί ο βαθμός και η **δυσκολία πρόσβασης στις υποδομές** αυτές καθώς και η **ποιότητα των υπηρεσιών** που προσφέρονται. Η τραγική ορισμένες φορές επαναφορά στο προσκήνιο των δυσκολιών πρόσβασης σε υποδομές υγείας και της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα του θέματος. Όσον αφορά στη δυσκολία πρόσβασης στις υπηρεσίες, για τα νησιά ισχύουν τα όσα έχουν αναφερθεί ήδη για τη γενική δυσκολία πρόσβασης. Το θέμα της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών, είναι κεντρικό για την κατανόηση μεγάλου μέρους της κατασκευής της ελκυστικότητας από τους μόνιμους κατοίκους των νησιών, ιδιαίτερα σε τομείς όπως της υγείας και της παιδείας.

Η τρίτη ενότητα αναφέρεται στην **ύπαρξη ευκαιριών απασχόλησης**. Το θέμα αυτό αποτελεί κεντρικό θέμα σε όλες τις έρευνες για την αύξηση της ελκυστικότητας περιοχών. Η δυνατότητα απασχόλησης, άλλωστε., προκάλεσε ιστορικά και συνεχίζει να προκαλεί εκτεταμένες μετακινήσεις ανθρώπων.

Η τέταρτη ενότητα αφορά στο **κοινωνικό κεφάλαιο**. Ως κοινωνικό κεφάλαιο

ορίζεται η συλλογική ικανότητα των βασικών κοινωνικοοικονομικών ομάδων της περιοχής να διαμορφώνουν και να χρησιμοποιούν αποτελεσματικά δίκτυα ή άλλες μορφές συνεργασίας στη βάση αμοιβαίων αξιακών συστημάτων, νορμών και θεσμών (π.χ. εμπιστοσύνη και αμοιβαιότητα) προκειμένου να ενδυναμώσουν και να επιταχύνουν τη διαδικασία της χωρικής γνώσης.

Η πέμπτη ενότητα σχετίζεται με το θέμα της **ασφάλειας**, η οποία θεωρείται όλο και περισσότερο ως σημαντική παράμετρος μίας καλής ποιότητας ζωής. Οι άνθρωποι θέλουν να νοιώθουν ασφαλείς στις περιοχές κατοικίας τους, τόσο για τους ίδιους, όσο και για τα παιδιά τους.

Η έκτη ενότητα αφορά στην **ποιότητα** του **περιβάλλοντος** (φυσικού και δομημένου). Η καλή ποιότητα του περιβάλλοντος έχει άμεσες επιπτώσεις στην υγεία και την πνευματική κατάσταση των ατόμων.

Δείκτες ελκυστικότητας

Η επιλογή δεικτών ελκυστικότητας προϋποθέτει την πολύ καλή γνώση της περιοχής και της αναπτυξιακής της πορείας. Από την άλλη μεριά, η διαδικασία πολλές φορές περιορίζεται από την έλλειψη στοιχείων ή τη δυσκολία συγκέντρωσής τους στο κατάλληλο χωρικό επίπεδο. Στόχος της εργασίας αυτής είναι μία προκαταρκτική ανάλυση της ελκυστικότητας των νησιών του Αιγαίου, εστιάζοντας στην ανάλυση των δύο πρώτων αξόνων της, της προσβασιμότητας και των υποδομών - υπηρεσιών (Πίνακας 2).

Πίνακας 2. Δείκτες που χρησιμοποιούνται για τον υπολογισμό της ελκυστικότητας των νησιών του Αιγαίου και μέθοδος υπολογισμού

Θεματική Ενότητα	Υποενότητες	Δείκτες και μονάδες μέτρησης
Απομόνωση και πρόσβαση	Θαλάσιες μεταφορές	<u>Δείκτης προσβασιμότητας</u> • Εικονική προς πραγματική απόσταση (χμ)
Υποδομές	Υγεία Παιδεία Τράπεζες Δημόσιες οικονομικές υπηρεσίες	• Ύπαρξη νοσοκομείου, κέντρου υγείας, περιφερειακού ιατρείου • Ύπαρξη λυκείου, γυμνασίου, δημοτικού • Ύπαρξη (υπο)καταστημάτων τραπεζών • Ύπαρξη Δ.Ο.Υ.
Πρόσβαση σε υπηρεσίες	Υγεία, Παιδεία, Τράπεζες και ΔΟΥ	<u>Δείκτης προσβασιμότητας:</u> • Απόσταση (χμ) από κοντινότερη διαθέσιμη υπηρεσία (προϋπόθεση να υπάρχει σύνδεση) • Εικονική προς πραγματική απόσταση (χλμ.). <u>Παραδοχές:</u> • Υπολογίζεται πρόσβαση μόνο σε νοσοκομεία για δείκτες υγείας (δεν μεταφέρονται ασθενείς σε κέντρα υγείας ή περιφερειακά ιατρεία) • Αν η υπηρεσία υπάρχει στο νησί, η απόσταση και η χρονοαπόσταση είναι 0 (τα νησιά θεωρούνται ως σημεία στο χώρο)

Η προσπάθεια αυτή είναι η αρχή σε μια διαδικασία ολοκληρωμένης εκτίμησης της ελκυστικότητας περιοχών γενικότερα και των νησιών του Αιγαίου ειδικότερα. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι δείκτες που προκύπτουν από τους δύο πρώτους άξονες και η διαδικασία υπολογισμού τους.

Η προσβασιμότητα

Ο δείκτης προσβασιμότητας των νησιών επιχειρεί να αποτυπώσει με ποσοτικά δεδομένα ένα ιδιαίτερα σημαντικό θέμα της ελκυστικότητας των νησιών: την απομόνωση και τη δυσκολία πρόσβασης σε αυτά. Ο δείκτης μετράει την εικονική προς την πραγματική απόσταση των νησιών από το λιμάνι του Πειραιά, υπολογίζοντας το χρόνο που χρειάζεται για να διανυθεί η απόσταση αυτή, ανάλογα με τη συχνότητα των δρομολογίων και την ταχύτητα πλεύσης (Πίνακας 3).

Έτσι, π.χ. για τη μετακίνηση από τον Πειραιά προς τη Δονούσα υπάρχουν δύο εναλλακτικές επιλογές το χειμώνα: απευθείας προς Δονούσα με συχνότητα 1 φορά την εβδομάδα ή μέσω Νάξου. Στην πρώτη περίπτωση και για τα 213 χλμ. που απέχει η Δονούσα από τον Πειραιά (ή 7,2 ώρες ταξιδιού με "συμβατικό" σκάφος) η συχνότητα είναι ίση με 84, ο χρόνος αναμονής δύο ώρες, άρα συνολικά 93 περίπου ισοδύναμες ώρες ταξιδιού ή 2.767,2 χλμ. εικονική απόσταση. Μέσω Νάξου, η εικονική απόσταση από Πειραιά για Νάξο το χειμώνα είναι ίση με 344,4 χλμ. ή 12,4 ισοδύναμες ώρες ταξιδιού. Αν σε αυτές προστεθούν 39 ισοδύναμες ώρες για το ταξίδι από Νάξο προς Δονούσα (μετρώνται και οι ώρες αναμονής μεταξύ των πλοίων), συνολικά η εικονική απόσταση είναι 1.163,4 χλμ., πολύ μικρότερη από την πρώτη περίπτωση, αν και μεσολαβεί δεύτερος σταθμός (Πίνακας 4).

Δύο παρατηρήσεις πρέπει να γίνουν για το δείκτη. Πρώτον, η εισαγωγή ταχύπλοων σκαφών μπορεί να έχει μεταβάλλει ελαφρά την εικόνα που παρουσιάζεται στους Πίνακες 4 και 5, αν και στην πραγματικότητα τα δεδομένα δε διαφοροποιούνται ουσιαστικά, καθώς τα ταχύπλοα αφορούν κατά κύριο λόγο στα μεγαλύτερα νησιά ή στα νησιά με τις συχνότερες συνδέσεις και όχι στα νησιά που παρουσιάζονται προβληματικά, ενώ το κόστος χρησιμοποίησης αυτών είναι σημαντικά υψηλότερο από εκείνο των συμβατικών, γεγονός που αντισταθμίζει σε ένα βαθμό το όφελος από το μικρότερο χρόνο ταξιδιού. Έτσι, η εισαγωγή ταχύπλοων μάλλον επιβάρυνε περισσότερο τη θέση των λιγότερο ελκυστικών νησιών από άποψη προσβασιμότητας, παρά έλυσε τα προβλήματα τους. Δεύτερον, η παρουσία αεροδρομίου και η δυνατότητα μετακίνησης με αεροσκάφος επίσης μπορεί να μεταβάλει τις τιμές του Πίνακα 4, αλλά και σε αυτήν την περίπτωση ευνοούνται μόνο τα νησιά με αεροδρόμιο, δηλαδή τα μεγάλα ή αυτά με υψηλή συχνότητα δρομολογίων, οπότε ισχύουν και εδώ τα όσα αναφέρθηκαν για τα ταχύπλοα. Οι ελάχιστες εξαιρέσεις μικρών νησιών με αεροδρόμιο (π.χ. Αστυπάλαια, Καστελόριζο) πρέπει να θεωρηθούν ως εξαιρέσεις και δεν είναι πιθανό ή δυνατό να αναπτυχθούν και άλλα αεροδρόμια σε άλλα μικρά νησιά.

Πίνακας 3. Δείκτες που χρησιμοποιούνται για τον υπολογισμό της προσβασιμότητας και διαδικασία υπολογισμού τους

Δείκτης	Ορισμός, μονάδες μέτρησης	Διαδικασία υπολογισμού
Πραγματική απόσταση	Η ευκλείδεια απόσταση μεταξύ δύο σημείων σε χιλιόμετρα	Μέτρηση αποστάσεων μεταξύ κεντρικού λιμανιού κάθε νησιού με λιμάνι του Πειραιά, σε ψηφιοποιημένο και γεωμετρικά διορθωμένο χάρτη
Εικονική απόσταση	Η απόσταση που καλύπτεται κατά τη διάρκεια πραγματικού χρόνου ταξιδιού με μέση ωριαία ταχύτητα θάλασσας	Η μέση ωριαία ταχύτητα που χρησιμοποιήθηκε είναι των συμβατικών πλοίων (29,7χμ/ώρα ή περίπου 18 ν.μ).
Χρονοαπόσταση	Ο πραγματικός χρόνος που απαιτείται να διανυθεί από φορηγό αυτοκίνητο από την πρωτεύουσα προς το κεντρικό λιμάνι του νησιού	Ο υπολογισμός της χρονοαπόστασης έγινε με τέσσερα κριτήρια: I) Τον συντομότερο χρονικά συνδυασμό για την άφιξη στο λιμάνι του Πειραιά II) Τον μέσο όρο των χρόνων των πραγματοποιούμενων δρομολογίων III) Τη συχνότητα των δρομολογίων και IV) Το χρόνο αναμονής στο λιμάνι
Χρόνος αναμονής	Ο ελάχιστος πραγματικός χρόνος σε ώρες που απαιτείται για τη φόρτωση πριν την αναχώρηση με βάση τις απαιτήσεις των ναυτιλιακών εταιρειών και των λιμενικών αρχών	Ο χρόνος μεταβάλλεται ανάλογα με το λιμάνι στο οποίο γίνεται η επιβίβαση. Για το λιμάνι του Πειραιά γίνεται δεκτός ελάχιστος χρόνος αναμονής 2 ώρες πριν την επιβίβαση, για τα λιμάνια των νησιών 1 ώρα. Στις περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει άμεση σύνδεση του νησιού με τον Πειραιά προστέθηκαν οι ώρες αναμονής που απαιτούνται για τη μετεπιβίβαση με βάση τα δημοσιευμένα δρομολόγια.
Συχνότητα	Η εβδομαδιαία συχνότητα σύνδεσης με την ηπειρωτική χώρα (λιμάνι Πειραιά ή πλησιέστερο λιμάνι). Με βάση τα παραπάνω, όσο μικρότερη τιμή παίρνει η συχνότητα τόσο πιο πυκνή και συχνή είναι η σύνδεση των νησιών με το λιμάνι του Πειραιά.	Μετρήσεις σε εβδομαδιαία βάση για μέγιστο αριθμό τακτικών συνδέσεων και χρήση του τύπου: $(7 \cdot 24) / N \cdot 1/2 = 84/N$, όπου $7 \cdot 24 = 168$ είναι οι ώρες που περιέχει η εβδομάδα και N είναι ο ελάχιστος αριθμός εβδομαδιαίων συνδέσεων και $1/2$ ή 50% η πιθανότητα για έναν επιβάτη να βρεθεί τυχαία πριν ή μετά την αναχώρηση του πλοίου. Στις περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει άμεση σύνδεση του νησιού με Πειραιά, ή η σύνδεση είναι 1 φορά την εβδομάδα, εξετάστηκε η δυνατότητα μετεπιβίβασης μέσω γειτονικού νησιού με περισσότερες ανταποκρίσεις, ως συχνότητα δρομολογίων ελήφθη αυτή της σύνδεσης των δύο νησιών μεταξύ τους. Οι μήνες αναφοράς είναι ο Ιανουάριος για τον χειμώνα και ο Αύγουστος για το καλοκαίρι.
Δείκτης προσβασιμότητας	Εικονική προς την πραγματική απόσταση σε χιλιόμετρα. Εκφράζει βαθμό προσπελασιμότητας και βαθμό απομόνωσης	Εικονική προς την πραγματική απόσταση σε χιλιόμετρα. Υπολογίζεται ως άθροισμα του χρόνου του συντομότερου δρομολογίου με συμβατικό πλοίο, της συχνότητας των δρομολογίων και του χρόνου αναμονής στο λιμάνι. Στη περίπτωση που το πλοίο δεν προσεγγίζει στον Πειραιά, αλλά σε άλλο λιμάνι της Απτικής προστέθηκε και ο χρόνος μετάβασης από το λιμάνι αυτό (Λαύριο ή Ραφήνα) στην Αθήνα

Ο χρόνος διάρκειας και η συχνότητα δρομολογίων είχαν ως πηγή τον οδηγό Greek Travel Pages (www.gtp.gr). Στη περίπτωση τοπικών δρομολογίων χρησιμοποιήθηκαν τα στοιχεία των άγονων και ταχυδρομικών γραμμών του Υπουργείου Αιγαίου.

Πηγή: Διασκευή από EURISLES, 1997.

Πίνακας 4. Υπολογισμός Δείκτη Περιφερειακότητας Νησιών Αιγαίου (Χειμώνας – Καλοκαίρι)

	Πραγματική απόσταση	Χρόνος Ταξιδιού	Δρομολόγια ανά εβδομάδα χειμώνας	Δρομολόγια ανά εβδομάδα καλοκαίρι	Λιμάνι άφιξης/ μετεπιβίβασης χειμώνα*	Λιμάνι άφιξης/ μετεπιβίβασης καλοκαίρι*	Εικονική απόσταση χειμώνας	Εικονική απόσταση καλοκαίρι	Δείκτης προσβασι- μότητας χειμώνας	Δείκτης προσβασι- μότητας καλοκαίρι
Κέα	68	2,3	16	24	Λαύριο	Λαύριο	357,6	305,6	5,26	4,5
Κύθνος	92	3,1	6	22			567,2	264,8	6,17	2,9
Ανδρος	118	4,0	15	41	Ραφήνα	Ραφήνα	403,1	297,6	3,42	2,5
Σέριφος	119	4,0	6	19			594,2	309,7	4,99	2,6
Σύρος	129	4,3	18	58			327,1	231,4	2,54	1,8
Τήνος	140	4,7	12	99			407,3	224,6	2,91	1,6
Σίφνος	140	4,7	6	25			615,2	299,2	4,39	2,1
Κίμωλος	153	5,2	5	10			711,4	461,9	4,65	3,0
Μήλος	157	5,3	7	23			572,8	324,9	3,65	2,1
Μύκονος	160	5,4	12	113			427,3	241,5	2,67	1,5
Αντίπαρος	163	5,5	24	259	Πάρος	Πάρος	385,8	291,4	2,37	1,8
Πάρος	165	5,6	24	87			328,4	253,1	1,99	1,5
Νάξος	181	6,1	24	64			344,4	279,4	1,90	1,5
Ψαρά	181	6,1	4	9	Χίος	Χίος	1012,6	666,1	5,59	3,7
Φολέγανδρος	186	6,3	5	4			744,4	869,1	4,00	4,7
Σίκινης	197	6,6	4	4			880,1	880,1	4,47	4,5
Ίος	202	6,8	14	25			439,6	361,2	2,18	1,8
Ηράκλεια	203	6,8	3	15	Νάξος	Νάξος	1153,4	488,1	5,68	2,4
Ηράκλεια	203	6,8	2	3			1509,8	1094,0	7,44	5,4
Σχοινούσσα	206	6,9	2	3			1512,8	1097,0	7,34	5,3
Κουφονήσι	208	7,0	2	5			1514,8	766,4	7,28	3,7
Α.Ευστράτιος	213	7,2	4	4	Ραφήνα	Ραφήνα	955,5	970,4	4,49	4,6
Δονούσα	213	7,2	3	12	Νάξος	Νάξος	1163,4	539,7	5,46	2,5
Δονούσα	213	7,2	1	3			2767,2	1104,0	12,99	5,2
Χίος	223	7,5	12	15			490,3	448,7	2,20	2,0
Θηρασία	233	7,8	3	3	Θήρα	Θήρα	1183,4	1183,4	5,08	5,1
Αμοργός	234	7,9	4	14			917,1	471,6	3,92	2,0
Οinousses	235	7,9	7	8	Χίος	Χίος	829,0	725,1	3,53	3,1
Θήρα	237	8,0	18	45			435,1	351,8	1,84	1,5
Ικαρία	238	8,0	7	15			653,8	463,7	2,75	1,9
Λήμνος	248	8,4	4	6	Ραφήνα	Ραφήνα	990,5	782,6	3,99	3,2
Θύμαινα	252	8,5	2	6	Φούρνοι	Φούρνοι	1618,2	786,6	6,42	3,1
Φούρνοι	255	8,6	2	3			1561,8	1146,0	6,12	4,5
Ανάφη	260	8,8	3	3			1151,0	1151,0	4,43	4,4
Πάτμος	267	9,0	6	12			742,2	534,3	2,78	2,0
Αρκοί	282	9,5	2	3	Πάτμος	Πάτμος	1796,7	1380,9	6,37	4,9
Λειψοί	283	9,5	6	23	Πάτμος	Πάτμος	877,0	569,7	3,10	2,0
Λειψοί	283	9,5	1	2			2837,2	1589,8	10,03	5,6
Λέσβος	285	9,6	10	14			593,9	522,6	2,08	1,8
Αστυπάλαια	287	9,7	2	4			1593,8	970,1	5,55	3,4
Σάμος	294	9,9	7	30			709,8	436,6	2,41	1,5
Λέρος	298	10,0	6	10			773,2	606,9	2,59	2,0
Αγαθονήσι	298	10,0	3	5	Πάτμος	Πάτμος	1396,9	1064,3	4,69	3,6
Φαρμακονήσι	300	10,1	1	1	Λέρος		2973,0	2973,0	9,91	9,9
Κάλυμνος	315	10,6	9	16			651,5	530,3	2,07	1,7
Ψέριμος	329	11,1	3	7	Κάλυμνος		1279,4	804,2	3,89	2,4
Κως	346	11,6	10	23			654,9	513,9	1,89	1,5
Νίσυρος	346	11,6	2	2			1652,8	1652,8	4,78	4,8
Τήλος	367	12,4	2	2			1673,8	1673,8	4,56	4,6
Σύμη	398	13,4	2	2			1704,8	1704,8	4,28	4,3
Χάλκη	399	13,4	5	9	Ρόδος		1224,7	1002,9	3,07	2,5
Χάλκη	399	13,4	1	3			3012,6	1349,4	7,55	3,4
Κάσος	407	13,7	2	3			1713,8	1298,0	4,21	3,2
Κάρπαθος	421	14,2	3	6			1312,0	896,2	3,12	2,1
Ρόδος	439	14,8	10	27			747,9	590,8	1,70	1,3
Μεγίστη	565	19,0	2	3	Ρόδος		2050,0	1634,2	3,63	2,9

* με πλάγια αναφέρεται το λιμάνι άφιξης και με υπογράμμιση το λιμάνι μετεπιβίβασης.

Πηγή: Greek travel pages, Υπουργείο Αιγαίου, επεξεργασία των συγγραφέων.

Οι πτήσεις τσάρτερ (charter) αφορούν μόνο την περίοδο του καλοκαιριού και όχι τους μόνιμους κατοίκους των νησιών, με αποτέλεσμα να μην επιδρούν στην ελκυστικότητα των νησιών για αυτούς. Τέλος, η πιθανή μελλοντική εισαγωγή υδροπλάνων, αν και θεωρητικά θετική, πρακτικά δεν αναμένεται να διαφοροποιήσει την κατάσταση, καθώς όπως έχουν δείξει οι ενδεικτικοί ναύλοι στα Ιόνια, θα αφορά μόνο τις υψηλότερες εισοδηματικές κατηγορίες, θα είναι δύσκολο να είναι αξιόπιστη το χειμώνα (αν θα υπάρχουν δρομολόγια) με τον υψηλό κυματισμό του Αιγαίου και δεν αφορά και στη μεταφορά φορτίου. Έτσι, η εισαγωγή των ταχύπλων (διαφορετική ταχύτητα μετακίνησης) και των αεροπλάνων δε θεωρήθηκε σκόπιμη σε αυτή την προσέγγιση που εστιάζει στους μόνιμους κατοίκους και στην περίοδο του χειμώνα, καθώς δεν αφορά όλα τα νησιά και ιδιαίτερα τα μικρότερα, ενώ δεν αφορά και τον κύριο μεταφορικό φόρτο εμπορευμάτων και επιβατών.

Όσον αφορά στην χρήση μόνο του λιμανιού του Πειραιά για όλα τα νησιά οφείλεται στο γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των επιβατών και του εμπορικού φορτίου μετακινείται μέσω Αθηνών/Πειραιά⁴. Η επιλογή αυτή λοιπόν αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα των μόνιμων κατοίκων των νησιών τον χειμώνα και αποτελεί έκφραση της "Αθηνοκεντρικότητας" του συστήματος μεταφορών και όχι ερευνητική επιλογή.

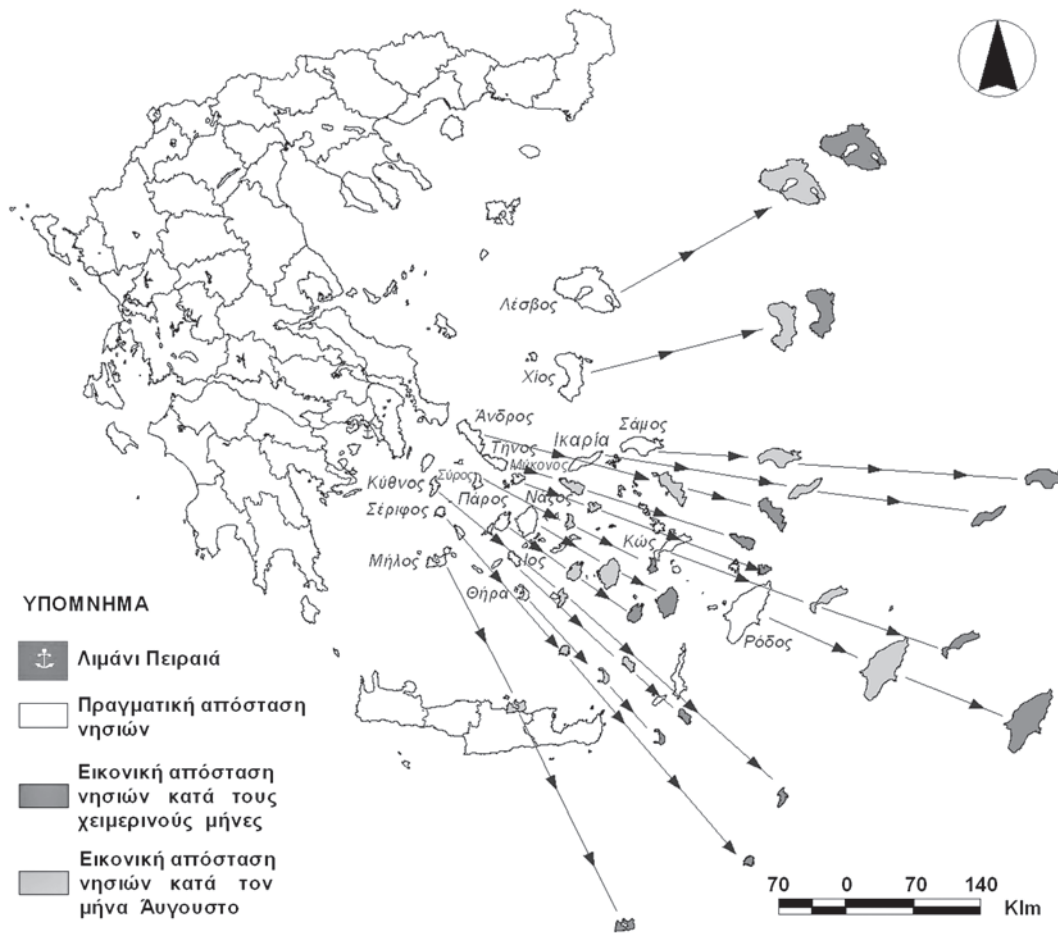
Με βάση τις παραδοχές του Πίνακα 3, πραγματοποιούνται οι υπολογισμοί που παρουσιάζονται στον Πίνακα 4 για το χειμώνα (Ιανουάριος) και για το καλοκαίρι (Αύγουστος) για τα νησιά, σύμφωνα με τον ορισμό της EUROSTAT, των Περιφερειών Βορείου και Νοτίου Αιγαίου. Η διαφορά μεταξύ εικονικής και πραγματικής απόστασης κάθε νησιού από την κύρια ακτοπλοϊκή σύνδεση (λιμάνι Πειραιά) αποτυπώνεται με μετακίνηση κάθε νησιού στον ίδιο άξονα στην εικονική του απόσταση (Σχήμα 3 και Σχήμα 4).

Οι υποδομές, η πρόσβαση και η ποιότητα υπηρεσιών

Η ύπαρξη υποδομών στα νησιά, η ευκολία πρόσβασης σε αυτά και η ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, αποτελούν σημαντικούς παράγοντες της ποιότητας ζωής που απολαμβάνουν οι κάτοικοι. Αν και η απλή ύπαρξη μίας υποδομής δε δηλώνει και την ποιότητα της υπηρεσίας που προσφέρεται, εν τούτοις είναι ενδεικτική για την **απουσία** κάποιων υποδομών. Οι υποδομές/ υπηρεσίες που θα μπορούσαν να μετρηθούν είναι πολλές. Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκαν τέσσερις βασικές κατηγορίες (Πίνακας 2): υγεία, παιδεία, τράπεζες και οι Δημόσιες Οικονομικές Υπηρεσίες (ΔΟΥ). Οι υποδομές αυτές επιλέχθηκαν καθώς αφενός είναι δημοσίου χαρακτήρα (με εξαίρεση τις τράπεζες), αφετέρου γιατί αποτελούν σημαντικές υποδομές για την κοινωνική ζωή του συνόλου των πολιτών ανεξάρτητα των ιδιαίτερων προτιμήσεών τους.

⁴ Ακόμη και νησιά όπως η Λήμνος και η Λέσβος που είναι σχετικά κοντά στη Βόρεια Ελλάδα συνδέονται μόνο μια φορά την εβδομάδα το χειμώνα με Θεσσαλονίκη, Καβάλα και Αλεξανδρούπολη το χειμώνα (και καθημερινά με Αθήνα η Λέσβος). Η εμπειρία μας από τη ζωή στη Λέσβο δείχνει ότι τον χειμώνα ακόμη και μετακινήσεις προς πόλεις της Κεντρικής και Βόρειας Ελλάδας γίνονται μέσω Αθηνών.

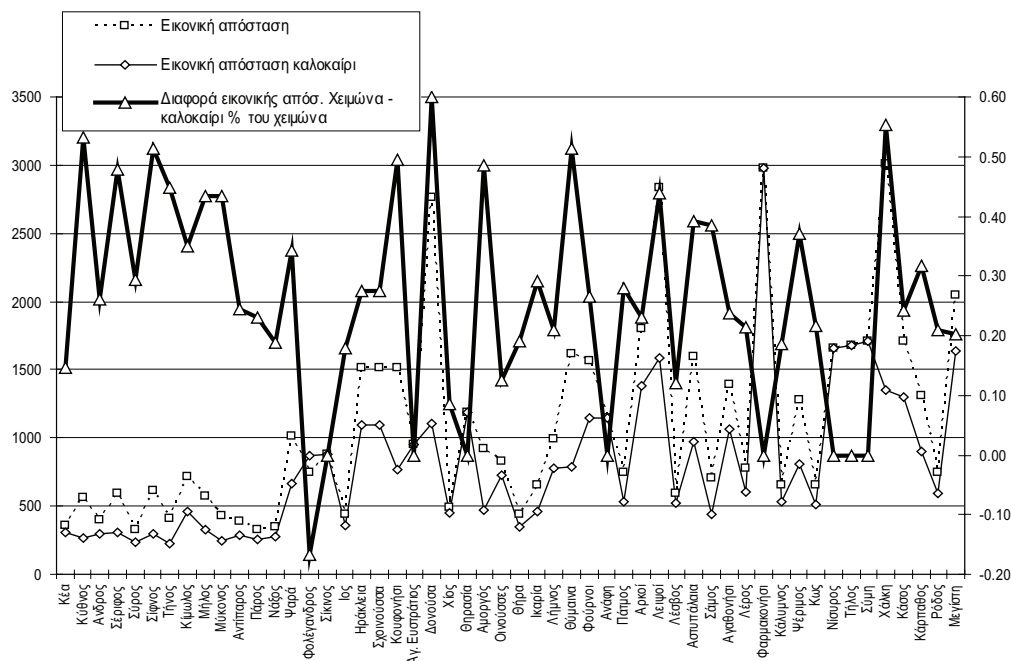
Σχήμα 3. Εικονική Απόσταση Νησιών Αιγαίου

Επιμέλεια Χάρτη: Μισαηλίδης Νικόλαος, Μυτιλήνη 29/06/2003

Πηγή: Greek Travel Pages (www.gtp.gr), επεξεργασία στοιχείων, Εργαστήριο Τοπικής και Νησιωτικής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου (www.aegean/lid).

Σχήμα 4. Διαφορά μεταξύ εικονικής και πραγματικής απόστασης κάθε νησιού από την κύρια ακτοπλοϊκή σύνδεση (λιμάνι Πειραιά).

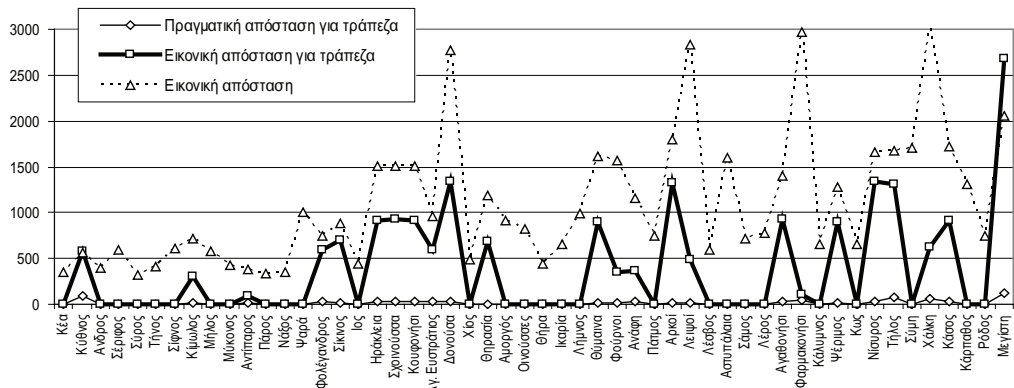

Οι δείκτες που αναφέρονται στην ευκολία πρόσβασης σε υπηρεσίες υπολογίζονται με τον ίδιο τρόπο που υπολογίστηκε η χρονοαπόσταση στο δείκτη προσβασιμότητας. Ο υπολογισμός των δεικτών προσπελασιμότητας έγινε με βάση τις ακόλουθες παραδοχές:

- Για τα νησιά που δε διαθέτουν νοσοκομείο λαμβάνεται υπόψη η μικρότερη απόσταση από νοσοκομείο με το οποίο υπάρχει απευθείας σύνδεση. Έτσι, οι κάτοικοι 20 νησιών μετακινούνται σε ένα από τα νησιά που διαθέτουν νοσοκομείο, ενώ οι κάτοικοι 22 νησιών μετακινούνται στην Αθήνα.
- Τα παραρτήματα των τραπεζών κλείνουν για 24 νησιά κατά την περίοδο του χειμώνα. Για τον υπολογισμό της προσπελασιμότητας σε αυτή την περίπτωση γίνεται δεκτό ότι μόνο οι κάτοικοι της Κύθνου μετακινούνται στον Πειραιά, ενώ οι υπόλοιποι μετακινούνται στο πλησιέστερο νησί που διαθέτει την υπηρεσία και όπου υπάρχει απευθείας θαλάσσια σύνδεση (Σχήμα 5).
- Ο υπολογισμός του δείκτη της προσπελασιμότητας σε υπηρεσίες ΔΟΥ παρουσιάζει τα λιγότερα προβλήματα και δεν απαιτεί υποθέσεις, καθώς σε αυτή την περίπτωση οι κάτοικοι των 33 νησιών που δε διαθέτουν την υπηρεσία

είναι υποχρεωμένοι να μετακινηθούν στο νησί όπου βρίσκεται η έδρα της υπηρεσίας⁵.

Σχήμα 5. Πραγματική και εικονική απόσταση για πρόσβαση σε τράπεζα

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Κοινά Ζητήματα στις Θεματικές Ενότητες της Ελκυστικότητας

Τα αποτελέσματα για την απομόνωση και την προσβασιμότητα, δείχνουν ότι γενικά η εικονική και η πραγματική απόσταση κάθε νησιού από την πρωτεύουσα συσχετίζονται (Pearson $r=0,545^{**}$, $s=0,00$), αν και η συσχέτιση είναι σχετικά ασθενής. Αν ληφθούν υπόψη και άλλοι παράγοντες όπως η ύπαρξη δεύτερου λιμανιού, η συσχέτιση είναι πιο ισχυρή (Pearson $r=0,669^{*}$, $s=0,012$), γεγονός που υποδηλώνει ότι η συχνότητα των δρομολογίων είναι ο σημαντικότερος παράγοντας στην "αύξηση" της εικονικής απόστασης ενός νησιού από τον Πειραιά, καθώς η χαμηλή συχνότητα δρομολογίων "αναγκάζει" τους κατοίκους των νησιών να πραγματοποιήσουν ταξίδια με αλλαγή πλοίου, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την ισχυρή συσχέτιση των τιμών της συχνότητας με αυτών της εικονικής απόστασης (Pearson $r=0,977^{**}$, $s=0,01$). Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι για μικρές διακυμάνσεις των πραγματικών αποστάσεων μεταξύ κοντινών ή γειτονικών νησιών παρατηρούνται σημαντικές διακυμάνσεις της εικονικής απόστασης, άρα και της προσβασιμότητας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το σύμπλεγμα των νησιών Ανατολικά της Νάξου (Ηράκλεια, Σχοινούσσα, Κουφονήσι και Δονούσα). Τα μεγέθη των νησιών είναι όμοια

⁵ Η λειτουργία των ΚΕΠ που επιτρέπει την, χωρίς μετακίνηση του πολίτη, εκτέλεση σημαντικού αριθμού πράξεων δείχνει τον τρόπο με τον οποίο οι πολιτικές μπορούν να βελτιώσουν την ελκυστικότητα στα νησιά. Οι διοικητικές πράξεις που εξετάζονται εδώ δεν μπορούν στην πλειοψηφία τους ακόμη να εκτελεστούν μέσω ΚΕΠ.

(Πίνακας 1), οι πραγματικές αποστάσεις από τον Πειραιά είναι όμοιες (η Ηράκλεια που είναι πιο κοντά απέχει 203 χλμ. και η Δονούσα που είναι πιο μακριά απέχει 213 χλμ., Πίνακας 4). Παρόλα αυτά οι εικονικές αποστάσεις παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις (Ηράκλεια 1.514,7 χλμ., Σχοινούσα 1529,55 χλμ., Κουφονήσι 1.559,55 χλμ. και Δονούσα 2.791,9 χλμ., Πίνακας 4). Οι διαφορές αυτές οφείλονται στο γεγονός ότι το χειμώνα το ένα από τα δύο δρομολόγια που συνδέουν τα τρία πρώτα νησιά απευθείας με τον Πειραιά δεν προσεγγίζει τη Δονούσα, με αποτέλεσμα να επιβαρύνεται σημαντικά η εικονική της απόσταση από την πολύ μικρή συχνότητα δρομολογίων. Αν όμως το ταξίδι πραγματοποιηθεί μέσω Νάξου, η εικονική απόσταση μειώνεται στα 1.232,55 χλμ., που τη φέρνει "πιο κοντά" από τα υπόλοιπα νησιά, εξαιτίας της πολύ συχνής σύνδεσης της Νάξου με τον Πειραιά. Το γεγονός αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι το ίδιο το ταξίδι γίνεται ευκολότερο, αλλά κάτι τέτοιο δε μπορεί να μετρηθεί εύκολα.

Ένα άλλο παράδειγμα είναι η Ρόδος και η Σάμος. Η Ρόδος είναι πιο απομακρυσμένη από τη Σάμο σε σχέση με τον Πειραιά, αλλά η πολύ συχνή σύνδεση της Ρόδου ακόμη και το χειμώνα, σε αντίθεση με την αραιότερη σύνδεση της Σάμου δίνουν το εξής αποτέλεσμα: η Σάμος βρίσκεται 145 χλμ. πιο κοντά στον Πειραιά (294 χλμ. η Σάμος και 439 χλμ. η Ρόδος), αλλά η εικονική απόσταση την τοποθετεί 78 χλμ. μακρύτερα από το Ρόδο (801,9 χλμ. η εικονική απόσταση της Σάμου και 724,68 χλμ. της Ρόδου, Πίνακας 4), γεγονός που σημαίνει ότι η Ρόδος στην "πραγματικότητα" βρίσκεται "πιο κοντά" στην Αθήνα απ' ό τι η Σάμος⁶.

Πρέπει επίσης να σχολιαστεί και το γενικό αποτέλεσμα, της "μετακίνησης" των νησιών εκτός του γεωγραφικού χώρου του Αιγαίου αν απεικονιστούν με βάση την εικονική τους απόσταση (Χάρτης 1). Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει το αντίστοιχο αποτέλεσμα του δικτύου EURISLES για την εικονική απόσταση των ευρωπαϊκών νησιωτικών περιφερειών από το κέντρο της Ευρώπης. Η απομάκρυνση αυτή δείχνει την "πραγματική" θέση που θα είχαν τα νησιά αν δεν υπήρχε θάλασσα και διαρκούσε το ταξίδι το χρόνο που διαρκεί με βάση τους υπολογισμούς που έγιναν εδώ. Το αποτέλεσμα αυτό, εκτός από το ότι επιβεβαιώνει πλήρως τα όσα αναπτύχθηκαν στην ενότητα της νησιωτικότητας, φαίνεται να κρατά και ένα από τα "κλειδιά" για μια γενική ερμηνεία της ελκυστικότητας των νησιών, για τη συζήτηση όμως της οποίας απαιτείται η παρουσίαση των αποτελεσμάτων και των υπόλοιπων δεικτών.

Τα αποτελέσματα για τη διαφορά στην απομόνωση την περίοδο χειμώνα–καλοκαιριού φαίνεται να επιβεβαιώνουν την εικόνα που παρουσιάστηκε στη θεωρητική διαπραγμάτευση για δύο διαφορετικά "Αιγαία": το "καλοκαιρινό Αιγαίο" με καλύτερες και συχνό-

⁶ Να σημειωθεί ότι στα αποτελέσματα δεν συμπεριλαμβάνονται οι εξελίξεις μετά την κατάρρευση της ΔΑΝΕ το 2004, οι οποίες έχουν "επιβαρύνει" την κατάσταση όλων των μικρών νησιών των Δωδεκανήσων και της Σάμου.

τερες συγκοινωνίες και μικρότερη "απομάκρυνση" πάνω στο χάρτη με βάση την εικονική απόσταση για τα περισσότερα νησιά, και το "χειμερινό Αιγαίο" με τη γνωστή προβληματική εικόνα πλην των λίγων νησιών-κέντρων (Σχήμα 3). Αυτό δεν ισχύει όμως για όλα τα νησιά. Τα μικρότερα και περισσότερο απομακρυσμένα νησιά δεν παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις με αποτέλεσμα να είναι το καλοκαίρι ακόμη περισσότερο απομονωμένα από ότι το χειμώνα. Αν και η συσχέτιση των τιμών της διαφοράς της εικονικής απόστασης του χειμώνα-καλοκαιριού με το μέγεθος και τον πληθυσμό των νησιών δε δείχνει στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις (ακόμη και για τα περισσότερα απομακρυσμένα νησιά), αντίθετα, οι διαφορές στην εικονική απόσταση μεταξύ καλοκαιριού και χειμώνα είναι στατιστικά σημαντικές ($t=6,31$, $a=0,00$).

Τα αποτελέσματα για την *ύπαρξη υποδομών και την πρόσβαση σε υπηρεσίες*, δείχνουν ότι, στην περίπτωση της παιδείας, η ύπαρξη υποδομών και στα τρία επίπεδα (δημοτικό, γυμνάσιο, λύκειο) δε συσχετίζεται με το μέγεθος των νησιών ή με την πραγματική και εικονική τους απόσταση (προσβασιμότητα). Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι η ύπαρξη κάποιων βασικών υποδομών προγραμματίζεται από την κεντρική διοίκηση ανεξάρτητα από κριτήρια μεγέθους. Έτσι, μόνο 3 νησιά δε διαθέτουν δημοτικό σχολείο, 6 νησιά δε διαθέτουν γυμνάσιο και 9 νησιά δε διαθέτουν λύκειο (Πίνακας 5). Όλες οι περιπτώσεις αφορούν σε νησιά με μικρό πληθυσμό, στα οποία πιθανότατα δεν υπάρχουν μαθητές για να λειτουργήσουν τα σχολεία, αλλιώς αυτά θα λειτουργούσαν όπως δείχνει το παράδειγμα νησιών με παρόμοιο ή και μικρότερο πληθυσμό στα οποία λειτουργούν (Κουφονήσι, Δονούσα, Ανάφη, Χάλκη).

Ομοίως, η ύπαρξη υποδομών υγείας έχει μερικώς σχεδιαστεί από τη διοίκηση να εξαρτάται από το μέγεθος του πληθυσμού, ιδιαίτερα για υποδομές μεγάλου μεγέθους όπως είναι τα νοσοκομεία (από τα 10 νοσοκομεία που υπάρχουν, τα 5 βρίσκονται σε νησιά πληθυσμού μικρότερου των 20.000 κατοίκων και τα υπόλοιπα 5 σε νησιά πληθυσμού μεγαλύτερου των 30.000 κατοίκων), ενώ υπάρχουν και νησιά στα οποία υπάρχει μόνο αγροτικό ιατρείο (Φαρμακονήσι, Ψέριμος, Αρκοί).

Όσον αφορά στις υπόλοιπες υποδομές, 28 νησιά διαθέτουν τουλάχιστον ένα κατάστημα τράπεζας που λειτουργεί και το χειμώνα και 19 νησιά διαθέτουν ΔΟΥ. Το όριο του πληθυσμού για τις οικονομικές υπηρεσίες είναι περίπου 4.500 κάτοικοι (εξαιρέση η Κέα), ενώ για τις τράπεζες ο πληθυσμός φαίνεται ότι δεν αποτελεί το μοναδικό κριτήριο, καθώς νησιά με πληθυσμό άνω των 1.500 κατοίκων δεν έχουν κατάστημα που να λειτουργεί το χειμώνα (Κύθνος), ενώ νησιά με 422 κατοίκους διαθέτουν (Ψαρά).

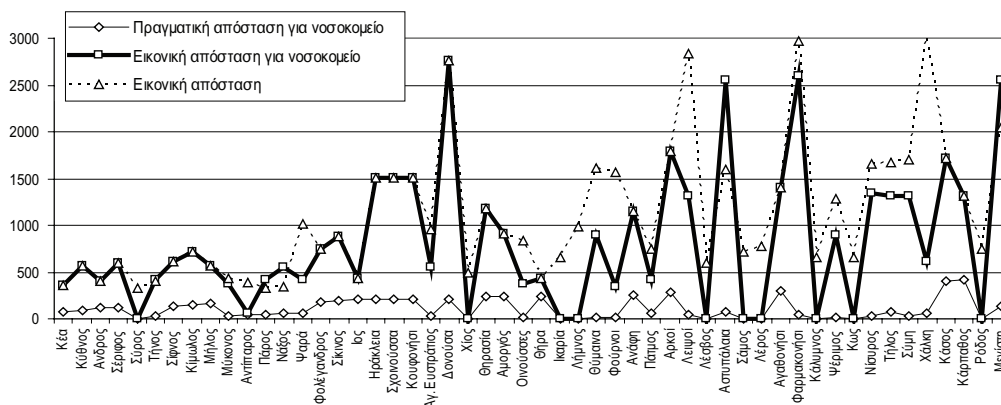

Πίνακας 5. Ύπαρξη υποδομών για τα Νησιά του Αιγαίου

Όνομα	Ύπαρξη Λυκείου	Ύπαρξη Γυμνασίου	Ύπαρξη Δημοτικού	Ύπαρξη Δ.Ο.Υ.	Ύπαρξη Νοσοκομείου	Ύπαρξη Κέντρου Υγείας	Ύπαρξη Περ. Ιατρείου	Ύπαρξη Φαρμακείου	Ύπαρξη Τράπεζας
Κέα	✓	✓	✓	✓			✓	✓	✓
Κύθνος	✓	✓	✓				✓	✓	
Άνδρος	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Σέριφος	✓	✓	✓				✓	✓	✓
Σύρος	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓
Τήνος	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Σίφνος	✓	✓	✓				✓	✓	✓
Κίμωλος	✓	✓	✓				✓	✓	
Μήλος	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Μύκονος	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Αντίπαρος		✓	✓				✓	✓	
Πάρος	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Νάξος	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Ψαρά	✓	✓	✓				✓		✓
Φολέγανδρος	✓	✓	✓				✓	✓	
Σίκινος	✓	✓	✓				✓	✓	
Ίος	✓	✓	✓				✓	✓	✓
Ηράκλεια	✓	✓					✓		
Σχοινούσσα		✓	✓				✓		
Κουφονήσι	✓	✓	✓				✓		
Αγ. Ευστράτιος		✓	✓				✓		
Δονούσα	✓	✓	✓				✓	✓	
Χίος	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Θηρασία							✓	✓	
Αμοργός	✓	✓	✓				✓	✓	✓
Οινούσες	✓	✓	✓				✓		✓
Θήρα	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Ικαρία	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓
Λήμνος	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Θύμαινα			✓				✓	✓	
Φούρνοι	✓	✓	✓				✓	✓	
Ανάφη	✓	✓	✓				✓	✓	
Πάτμος	✓	✓	✓			✓		✓	✓
Αρκοί			✓						
Λειψοί	✓	✓	✓				✓		
Λέσβος	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Αστιπάλαια	✓	✓	✓				✓	✓	✓
Σάμος	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Λέρος	✓	✓	✓	✓	✓			✓	✓
Αγαθονήσι			✓				✓	✓	
Φαρμακονήσι									
Κάλυμνος	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓
Ψέριμος			✓						
Κως	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓
Νίσυρος	✓	✓	✓				✓	✓	
Τήλος	✓	✓	✓				✓	✓	
Σύμη	✓	✓	✓					✓	✓
Χάλκη	✓	✓	✓				✓		
Κάσος	✓	✓	✓				✓		
Κάρπαθος	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Ρόδος	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Μεγίστη	✓	✓	✓				✓		

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα της σύγκρισης των τιμών του δείκτη προσβασιμότητας των νησιών το χειμώνα με τους δείκτες πρόσβασης των υπηρεσιών. Οι διαφορές μεταξύ της εικονικής απόστασης από τον Πειραιά και της εικονικής απόστασης από το νησί όπου βρίσκεται το νοσοκομείο για τα 20 νησιά που η μετακίνηση λαμβάνει χώρα σε άλλο νησί (υπενθυμίζεται ότι είναι απαραίτητο να υπάρχει απευθείας σύνδεση με το νησί όπου βρίσκεται το νοσοκομείο), δείχνουν ότι μόνο σε 5 περιπτώσεις (Αστυπάλαια, Μεγίστη, Νάξος, Τήνος, Πάρος, Σχήμα 6) η εικονική απόσταση που οι κάτοικοι πρέπει να διανύσουν είναι μεγαλύτερη από αυτή του Πειραιά.

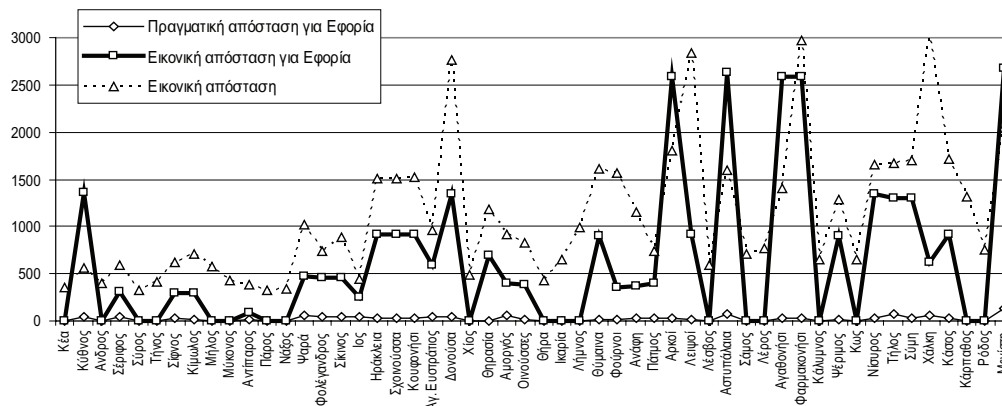
Σχήμα 6. Πραγματική και εικονική απόσταση για πρόσβαση σε νοσοκομείο

Η μεγαλύτερη διαφορά αφορά στην Αστυπάλαια (960 χλμ. εικονική απόσταση) και η μικρότερη στην Πάρο (87 χλμ. εικονική απόσταση). Η διαφορά αυτή για την Αστυπάλαια φανερώνει ανάγλυφα το πρόβλημα πρόσβασης σε υποδομές-υπηρεσίες για τα μικρότερα νησιά και ιδιαίτερα αυτών που είναι μακριά από την ηπειρωτική χώρα. Για τα υπόλοιπα 15 νησιά, η εικονική απόσταση του νησιού όπου βρίσκεται το νοσοκομείο που βρίσκεται πλησιέστερα και υπάρχει απευθείας σύνδεση είναι μικρότερη από αυτή του Πειραιά και άρα υπάρχει βελτίωση στον χρόνο πρόσβασης. Το ακραίο παράδειγμα είναι αυτό της Χάλκης, όπου το νοσοκομείο της Ρόδου βρίσκεται κατά 2.400 χλμ. περίπου "πιο κοντά" από αυτό του Πειραιά (σε όρους εικονικής απόστασης). Γενικά και με εξαίρεση τη Μύκονο, όπου η βελτίωση είναι πολύ μικρή (56 χλμ.), για τα υπόλοιπα 14 νησιά η μείωση της εικονικής απόστασης είναι σημαντική (περίπου κατά 500 χλμ. μέσο όρο, με εξαίρεση τη Χάλκη).

Στην περίπτωση των ΔΟΥ οι διαφορές στις εικονικές αποστάσεις με τις αντίστοιχες της πρόσβασης στον Πειραιά το χειμώνα ως μέτρο σύγκρισης, δείχνουν ότι μόνο σε 5 περιπτώσεις πρέπει οι κάτοικοι να διανύσουν μεγαλύτερη εικονική απόσταση, ενώ στις υπόλοιπες 28 η εικονική απόσταση είναι μικρότερη από αυτή ως τον Πειραιά (Σχήμα 7).

Σχήμα 7. Πραγματική και εικονική απόσταση για πρόσβαση σε εφορία

Στην περίπτωση τέλος της πρόσβασης σε τραπεζικές υπηρεσίες, από τα 24 νησιά που δε διαθέτουν το χειμώνα τις υπηρεσίες αυτές, μόνο στη Μεγίστη η εικονική απόσταση ως τον Πειραιά είναι μικρότερη από αυτή για πρόσβαση στην υπηρεσία. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Μεγίστη και στις τρεις περιπτώσεις βρίσκεται, σε όρους εικονικής απόστασης, "πιο κοντά" στον Πειραιά από ότι στη Ρόδο. Το φαινομενικά αυτό παράδοξο αποτέλεσμα οφείλεται στη χαμηλότερη συχνότητα δρομολογίων το χειμώνα από τη Ρόδο, αποδεικνύοντας ξανά ότι η συχνότητα είναι ο καθοριστικός παράγοντας στη σύνδεση και απομόνωση των νησιών, αλλά και την ιδιαίτερα μειονεκτική θέση της Μεγίστης, οι κάτοικοι της οποίας είναι υποχρεωμένοι να φτάσουν στη Ρόδο για τις βασικές υπηρεσίες.

Όσον αφορά στις συσχετίσεις των τιμών των δεικτών της εικονικής απόστασης που χρειάζεται να διανύσουν οι κάτοικοι των νησιών για να έχουν πρόσβαση σε μια υπηρεσία με τα γενικά χαρακτηριστικά των νησιών, όπως το μέγεθος και ο πληθυσμός τους, μόνο οι τιμές του δείκτη της εικονικής απόστασης για νησιά όπου δεν υπάρχει νοσοκομείο συσχετίζονται αρνητικά και ασθενώς με τον πληθυσμό τους (Pearson $r=-0,371^*$, $a=0,016$), ενώ αντιθέτως δε συσχετίζεται με το μέγεθος του νησιού (Pearson $r=-0,214^*$, $a=0,174$). Επίσης, δε συσχετίζονται οι τιμές των δεικτών της εικονικής απόστασης για νησιά όπου δεν υπάρχει τράπεζα ή εφορία με το μέγεθος ή τον πληθυσμό των νησιών αυτών. Για την εκπαίδευση ο αριθμός των νησιών όπου δεν υπάρχει κάποια από τις βασικές υποδομές είναι πολύ μικρός για να πραγματοποιηθούν στατιστικοί έλεγχοι.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΣΥΝΟΨΗ: Από την Προσπελασιμότητα στην Ελκυστικότητα των Νησιών του Αιγαίου

Με την εργασία αυτή γίνεται μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης με ποσοτικά δεδομένα του προβλήματος της προσπελασιμότητας και της απομόνωσης των νησιών του Αιγαίου από την ηπειρωτική χώρα, που αποτελούν βασικούς παράγοντες για τη διαβίωση των κατοίκων σε αυτά, άρα της ελκυστικότητας τους. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε, προσφέρει μια προσέγγιση των θεμάτων που ανέκυψαν από τη θεωρητική διαπραγμάτευση της έννοιας της ελκυστικότητας. Για την περίπτωση των μόνιμων κατοίκων των νησιών του Αιγαίου που εξετάστηκε εδώ, επιχειρήθηκε με τη χρήση δεικτών μια πρώτη προσέγγιση να εκτιμηθούν δύο άξονες της ελκυστικότητας: η απομόνωση–προσβασιμότητα και η ύπαρξη–πρόσβαση σε βασικές υποδομές–υπηρεσίες.

Τα αποτελέσματα για την απομόνωση και πρόσβαση των νησιών, επιβεβαιώνουν ένα σημαντικό μειονέκτημα τους: τη δυσκολία πρόσβασης και την απόλυτη εξάρτηση από τη σύνδεση με το λιμάνι του Πειραιά με ταυτόχρονη ανεπαρκή δυνατότητα πρόσβασης μεταξύ των νησιών. Επίσης αναδεικνύεται πως τα νησιά μπορούν να διαχωριστούν σε πολλές κατηγορίες με βάση την πρόσβαση, η οποία εξαρτάται περισσότερο από τη συχνότητα των δρομολογίων από το λιμάνι του Πειραιά. Η χαμηλή συχνότητα είναι αυτή που "εξορίζει" τα νησιά σε μεγάλες εικονικές αποστάσεις, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τη σύγκριση με τις αντίστοιχες αποστάσεις της περιόδου του καλοκαιριού. Τα νησιά που είναι περισσότερο ευνοημένα είναι αυτά με μεγάλο πληθυσμό ή τα τουριστικά κέντρα ή ακόμη και αυτά που βρίσκονται "στη μέση" των διαδρομών με μεγαλύτερα νησιά και ωφελούνται από αυτή την υψηλή συχνότητα των δρομολογίων. Αντίθετα, τα λιγότερο ευνοημένα νησιά είναι τα μικρά και εκτός των κύριων διαδρομών. Η περίπτωση νησιών όπως το Φαρμακονήσι, οι Αρκοί, ο Άγιος Ευστράτιος, τα Ψαρά κ.ά. είναι χαρακτηριστική και δείχνει το μέγεθος των δυσκολιών πρόσβασης. Τα ταχύπλοα σκάφη και οι αεροπορικές συνδέσεις (είτε συμβατικές, είτε με υδροπλάνα) αν και αλλάζουν την εικόνα των νησιών με τα οποία υπάρχουν συνδέσεις και τον χειμώνα⁷, εντούτοις δεν μπορούν να προσφέρουν ουσιαστική μεταβολή της κατάστασης των μικρότερων νησιών που στερούνται αυτής της δυνατότητας, δίνοντας έτσι μια επιπλέον διάσταση απομόνωσης σε αυτά. Επίσης, είναι σημαντικό να σχολιαστεί ότι οι δυνατότητες παρέμβασης των τοπικών αρχών είναι εξαιρετικά περιορισμένες, καθώς δεν μπορούν εύκολα να αναλάβουν το κόστος νηολόγησης ή να ανταγωνιστούν τις ήδη υπάρχουσες εταιρείες. Επιπλέον, το νομοθετικό πλαίσιο της ΕΕ περιορίζει τις δυνατότητες παρέμβασης σε υψηλότερο διοικητικό επίπεδο.

⁷ Θυμίζουμε ότι τα ταχύπλοα περιορίζουν σημαντικά τον αριθμό συνδέσεων τους με μικρότερα νησιά το χειμώνα, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις που δεν κάνουν καθόλου δρομολόγια.

Η ευκολία ή μη πρόσβασης είναι, εκτός από πρακτικό πρόβλημα, και ιδιαίτερα σημαντικό συμβολικό ζήτημα, καθώς αποτελεί ένα από τους παράγοντες που καθορίζουν την έννοια της απομόνωσης στις αντιλήψεις των κατοίκων των νησιών. Η δυσκολία πρόσβασης ιδιαίτερα το χειμώνα καθιστά μια περιοχή μη ελκυστική και υποβαθμίζει την ποιότητα ζωής που μπορούν να απολαύσουν οι κάτοικοί της. Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζεται από τους δείκτες πρόσβασης υποδομών και υπηρεσιών.

Είναι γεγονός ότι τα νησιά χαρακτηρίζονται από επάρκεια υποδομών σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό τους. Ο χωρικός κατακερματισμός όμως δυσκολεύει την πρόσβαση στις υποδομές αυτές, και αναγκάζει τους κατοίκους να μετακινηθούν αρκετές φορές σε μεγάλες αποστάσεις ή στο λιμάνι του Πειραιά. Τα αποτελέσματα των δεικτών δείχνουν ότι οι κάτοικοι των μικρότερων νησιών καλούνται να διασχίσουν πολύ μεγάλες εικονικές αποστάσεις για να έχουν πρόσβαση, ιδιαίτερα σε νοσοκομειακές υπηρεσίες, αν και μερικά μεγαλύτερα νησιά αντιμετωπίζουν παρόμοια προβλήματα. Ταυτόχρονα, ο υποχρεωτικός δημόσιος χαρακτήρας των μεταφορών μεταξύ των νησιών, δυσκολεύει ακόμη περισσότερο τις μετακινήσεις σε σύγκριση με αντίστοιχες μειονεκτικές περιοχές της ηπειρωτικής χώρας. Έτσι, οι κάτοικοι των νησιών "κανονίζουν" τη ζωή τους ανάλογα με τα δρομολόγια των πλοίων, προσθέτοντας δυνητικά περισσότερα "βάρη" και μειονεκτήματα στην καθημερινότητα τους όταν τα δρομολόγια αυτά πραγματοποιούνται σε ακατάλληλες ώρες. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί το νησί της Χίου που εξυπηρετείται από τα δρομολόγια της Λέσβου, τα οποία όμως είναι σχεδιασμένα για να εξυπηρετούν πρωτίστως τους κατοίκους της Λέσβου (αναχωρούν βράδυ από Πειραιά προς Μυτιλήνη για να φτάσουν το επόμενο πρωί στον προορισμό τους) με αποτέλεσμα να φτάνουν στη Χίο αργά το βράδυ (3-4 π.μ.), με επιπλέον κόστος και ταλαιπωρία για τους κατοίκους της Χίου. Το γεγονός του καθορισμού της καθημερινότητας από δρομολόγια και προγράμματα, στον ορισμό των οποίων οι χρήστες δεν έχουν λόγο, επιβαρύνει επιπλέον το αρνητικό συμβολικό φορτίο της νησιωτικότητας και συμβάλλει στη μείωση της ελκυστικότητας. Από την άλλη, είναι βέβαιο ότι εξαιτίας των δρομολογίων που εξυπηρετούν πολλά νησιά, δεν είναι δυνατόν ένα δρομολόγιο να είναι βολικό για όλα τα νησιά.

Το ζήτημα της ποιότητας των υπηρεσιών, το οποίο αποτελεί κεντρικό θέμα στα πλαίσια της ελκυστικότητας των περιοχών, δεν αντιμετωπίστηκε άμεσα σε αυτή την εργασία. Η χρήση δεικτών όπως η εικονική απόσταση για σύνδεση με διάφορες υπηρεσίες, χρησιμοποιήθηκε για να προσδιοριστεί έμμεσα ένα μέρος από την ποιότητα των υπηρεσιών που προσφέρονται σε ένα νησί, καθώς η προσβασιμότητα σε μια υπηρεσία είναι και αυτή μέρος της ποιότητας της συγκεκριμένης υπηρεσίας. Τα αποτελέσματα δε μπορούν άμεσα να χρησιμοποιηθούν για συγκρίσεις με άλλες περιοχές της Ελλάδας, αλλά μπορούν να προσφέρουν μια καλύτερη εικόνα για τις διαφορές μεταξύ των νησιών και να

επιβεβαιώσουν τη γενική εικόνα που υπάρχει για αυτά. Μπορεί επομένως η προσέγγιση αυτή να χρησιμεύσει ως αφετηρία για μια ευρύτερη καταγραφή των χαρακτηριστικών της ποιότητας ζωής των κατοίκων των νησιών και της ελκυστικότητας τους. Στο πλαίσιο της διερεύνησης της έννοιας της ελκυστικότητας ένα επόμενο βήμα θα είναι η έρευνα στους ίδιους τους κατοίκους των περιοχών, προκειμένου να διαμορφωθεί μία πιο ολοκληρωμένη προσπάθεια κατανόησης των παραμέτρων που επιδρούν στην ελκυστικότητα των περιοχών.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αργυρίου Α. (2004) (επ.) *Η Ελλάδα των Νησιών από την Φραγκοκρατία ως σήμερα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1987) "3^η περιοδική έκθεση για την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των περιφερειών", Βρυξέλλες: ΕΕ.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1991) "Οι περιφέρειες κατά τη δεκαετία του '90", 4^η περιοδική έκθεση για την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των περιφερειών, Βρυξέλλες: ΕΕ.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1994) "Ανταγωνιστικότητα και Συνοχή: οι τάσεις στις Περιφέρειες. 5^η περιοδική έκθεση για την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση και την ανάπτυξη των περιφερειών της Κοινότητας", Βρυξέλλες: ΕΕ.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1995) *Ευρώπη 2000+: Συνεργασία για τη χωροταξία στην Ευρώπη*, Λουξεμβούργο: ΕΕ.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1997) "Σχέδιο Ανάπτυξης Κοινοτικού Χώρου", 1^ο επίσημο σχέδιο, Holland: Noordwick.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1999) "Η 6^η περιοδική έκθεση για την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση και την ανάπτυξη των περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης", Βρυξέλλες: ΕΕ.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2001) "Ενότητα της Ευρώπης, αλληλεγγύη των λαών, πολυμορφία των περιοχών: 2^η έκθεση σχετικά με την οικονομική και κοινωνική συνοχή", Βρυξέλλες: ΕΕ.
- Καραμπάτσου-Παχάκη Κ. (1996) "Προγραμματισμός για νησιώτικες οικονομίες", στο Καραμπάτσου-Παχάκη (επ.), *Θέματα Γεωργίας, αγροτικής και τοπικής ανάπτυξης*, Εκθέσεις 23, Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Κίζος Θ., Σπιλάνης Γ. και Πραλακίδης Σ. (2005) "Ελκυστικότητα Και Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές: Τι Πιστεύουν Οι Αρχηγοί Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων Στη Λέσβο", *Γεωγραφίες*, υπό έκδοση.
- Κίζος Θ. και Σπιλάνης Γ. (2002) "Ελκυστικότητα της υπαίθρου σε Λιγότερο Ευνοημένες

- Περιοχές (Less Favoured Areas, LFAs): Η περίπτωση της Λέσβου", Πρακτικά 6^{ου} Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 3-6 Οκτωβρίου 2000.
- Λαμπριανίδης Λ. (2000) *Οικονομική Γεωγραφία: Στοιχεία Θεωρίας και Εμπειρικά Παραδείγματα*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Μέργος Γ. και Παπαδασκαλόπουλος Α. (2004) *Οικονομικά χαρακτηριστικά και στρατηγικά ανάπτυξης της νησιωτικής Ελλάδας*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Πετράκος Γ. και Ψυχάρης Γ. (2004) *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Σαβοριανάκης Π. (2000) *Νησιωτικές Κοινωνίες στο Αιγαίο Πριν και Μετά τις Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις: Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Εκδόσεις Τροχαλία-Δήμος Ρόδου.
- Σοφούλης Κ. Μ. (1990) "Για ένα Κοινοτικό Πρόγραμμα Ανάπτυξης των Νησιών", Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Περιβάλλοντος.
- Σοφούλης Κ. Μ. και Νταλάκου Β. (1992) "Η 'Νησιωτικότητα' στην ποίηση του Ελύτη: Το ποιητικό βίωμα στην υπηρεσία της περιφερειακής ανάλυσης", *Αιολικά Φύλλα*, 27(Οκτ): 181-194.
- Σπιλάνης Γ. (1996) "Για μια Ευρωπαϊκή Πολιτική των Νησιών", *Κείμενα Έρευνας και Τεκμηρίωσης*, αρ. 41, ΕΚΕΜ.
- Stockdale A. (2002) "Towards a Typology of Out-migration from Peripheral Areas: A Scottish Case Study", *International Journal of Population Geography*, 8: 345-364.
- Ταπεινός Γ. Φ. (1993) *Στοιχεία Δημογραφίας: Ανάλυση, κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες και ιστορία του πληθυσμού*, Ελληνική έκδοση, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τσάλτας Γ. Ι. (2005) (επ.) *Αειφορία και Περιβάλλον: Ο Νησιωτικός χώρος στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.
- Τσαούση Δ. Γ. (1997) *Κοινωνική Δημογραφία*, Αθήνα: Gutenberg.

Ξενογλώσση

- Baum T. (1997) "The fascination of islands: a tourist perspective", στο Lockhart D. G. Drakakis – Smith D. (επ.), *Island Tourism: Trends and Prospects*, London: Pinter, 21-35.
- Braudel F. (1993) *Μεσόγειος. Α' τόμος: Ο ρόλος του περιγύρου*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., Ελληνική Έκδοση.
- Brigand L. (1991) *Les îles en Mediterranee*, Paris: Plan Blue.
- CEIES (1996) "Statistics in the service of Regional Policy", Report of the sub-Committee on Economic and Monetary Statistics.
- Clarke T. (2002) *Islomania*, London: Abacus.

- Copus A. K. και Crabtree J. R. (1996) "Indicators of Socio-Economic Sustainability: An Application to Remote Rural Scotland", *Journal of Rural Studies*, 12(1): 41-54.
- Cross M. και Nutley S. (1999) "Insularity and Accessibility: the Small island Communities of Western Island" *Journal of Rural Studies*, 15(3): 317-330.
- Engelen G., White R. και de Nijs A.C.M. (2002) "Environment Explorer: Spatial support system for the integrated assessment of socio-economic and environmental policies in the Netherlands", Paper presented at the iEMSs, Lugano, Switzerland, 24-27 June.
- EURISLES (1997), "Στατιστικοί δείκτες των περιφερειακών ανισοτήτων που σχετίζονται με τη νησιωτικότητα και την περιφερειακότητα", Ελληνική Έκδοση, Μυτιλήνη: Εργαστήριο Τοπικής και Νησιωτικής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Περιβάλλοντος.
- EURISLES (2000), *Of the coast of Europe*, EURISLES, Corsica.
- European Commission (2002) "First Progress Report on Economic and Social Cohesion", COM (22) 46 final, Brussels.
- EUROSTAT (1994) *Portraits of the islands*, ECSC-EC-EAEC: Luxemburg.
- Greek travel pages (2001)"Greece's monthly travel-tourism guide", March 2001, www.gtp.gr.
- Haartsen T., Groote P. και Huigen P.P.P. (2003) "Measuring age differentials in representations of rurality in The Netherlands", *Journal of Rural Studies*, 19(2): 245-252.
- Halfacree K. H. (1995) "Talking about Rurality: Social Representations of the Rural as Expressed by residents of Six English Parishes", *Journal of Rural Studies*, 11(1): 1-20.
- Harrington V. και O'Donogue D. (1998) "Rurality in England and Wales 1991: A Replication and Extension of the 1981 Rurality Index", *Sociologia Ruralis*, 38 (2): 178-203.
- Hoggart K., Buller H. και Black R. (1995) "Rural Europe: Identity and Change", London: Arnold.
- Loibl W., Giffinger R. και Toetxer T. (2002) "Growth and densification processes in suburban landscapes -a spatial agent- simulation" Paper presented at the 5th AGILE Conference on Geographic Information Science, Palma, April 25th-27th.
- Maroudas L. and Kyriakaki A. (2001) "The perspectives of ecotourism development in small islands of the south Dodekanese", *Anatolia*, 12(1): 59-71.
- Maillet P. (1998) "La statistique au service de la politique régionale", Paper presented at the 4th CEIES Seminar: Regional information serving regional policy in Europe, Rennes 30-31 January 1998.
- Morey M. (1993) "Island Ecosystems: An Environmental Research Challenge" στο Tsivacou

- I., *The Aegean Seminar: A Challenge for Systems Thinking*, University of the Aegean Press.
- OECD (1994) *Creating rural indicators for shaping territorial policy*, Paris: OECD.
- Papatheodorou A. (2001) "Tourism, transport geography and industrial economics: a synthesis in the context of Mediterranean islands", *Anatolia*, 12(1): 23-34.
- Patton M. (1996) "Islands in time: Island Sociogeography and Mediterranean prehistory", London: Routledge.
- Portnov A.B. (1998) "Social attractiveness of the urban physical environment: Cities of Siberia", *The Annals of Regional Science*, 32: 525-548.
- Portnov A.B., Erell E., Bivand R. και Nilsen A. (2000) "Investigating the Effect of Clustering of the Urban Field on Sustainable Population Growth on Centrally Located and Peripheral Towns", *International Journal of Population Geography*, 6: 133-154.
- Raptis N. και Terkenli T. S. (1998, ανάπτυπο) "The role of elementary education in the construction of cultural geographies: The case of the oblivion of the Aegean", Congress paper in *Sustainable Development in the Islands and the roles of research and higher education*, Rhodes.
- Terkenli T. (2001) "Towards a theory of the landscape: the Aegean landscape as a cultural image", *Landscape and Urban Planning*, 57: 197-208.
- van Dam F., Heins S. και Elbersen B. S. (2002) "Lay discourses of the rural and stated and revealed preferences for rural living. Some evidence of the existence of a rural idyll in the Netherlands", *Journal of Rural Studies*, 18(4): 461-476.
- UNHCR (1995) *The state of the world's refugees: in search of solutions*, Oxford: Oxford University Press.

Γιάννης Σπιλάνης

Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Περιβάλλοντος, Λόφος Πανεπιστημίου, 81100 Μυτιλήνη,
e-mail: gspi@aegean.gr

Θανάσης Κίζος

Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Γεωγραφίας, Λόφος Πανεπιστημίου, 81100 Μυτιλήνη,
e-mail: akizos@aegean.gr

Ιουλία Κονδύλη

Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Εργαστήριο Τοπικής και Νησιωτικής Ανάπτυξης, Κτίριο Πρώην Ξενία,
81100 Μυτιλήνη,
e-mail: ikond@env.aegean.gr

Νίκος Μισαηλίδης

Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Λόφος Πανεπιστημίου, 81100 Μυτιλήνη

Χωρικές Πολιτικές για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη των Μικρών Ελληνικών Πόλεων

Άσπα Γοσποδίνη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το κείμενο αυτό έχει συνταχθεί στα πλαίσια των εργασιών της Ομάδας "Ανάπτυξη της Υπαιθρου" του ΙΣΤΑΜΕ και στηρίζεται σε προγενέστερη έρευνα και δημοσιεύσεις της συγγραφέως καθώς και σε συζητήσεις και αναλύσεις που έγιναν στα πλαίσια των εργασιών της Ομάδας. Το κείμενο επιχειρεί να προσδιορίσει *χωρικές πολιτικές για την ανάπτυξη των μικρών πόλεων στον ελληνικό χώρο* και μάλιστα, να εξειδικεύσει τις χωρικές πολιτικές για διαφορετικές ομάδες μικρών ελληνικών πόλεων βάσει των ιδιαίτερων χωροταξικών, οικονομικών και πολεοδομικών χαρακτηριστικών τους. Εκτιμάται ότι τέτοιες "*κατακόρυφες*" *χωρικές πολιτικές* για τη βιώσιμη ανάπτυξη των μικρών ελληνικών πόλεων –δηλ. εξειδικευμένες χωρικές πολιτικές κατά ομάδα μικρών πόλεων– μπορούν να καλύψουν κενά ανάμεσα σε άλλες οριζόντιες πολιτικές για τον ελληνικό υπαίθρο χώρο, όπως για παράδειγμα πολιτικές για την αγροτική ανάπτυξη ή/και πολιτικές για την περιφερειακή ανάπτυξη.

Το κείμενο αρχικά περιγράφει με συντομία το διεθνές πλαίσιο της αναπτυξιακής προοπτικής όλων των κατηγοριών και ομάδων πόλεων (μητροπόλεις, μεγάλες πόλεις, μικρές πόλεις, πόλεις στον οικονομικό και γεωγραφικό πυρήνα της Ευρώπης, πόλεις στην περιφέρεια της Ευρώπης, κ.ά.) στις νέες συνθήκες της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και του ανταγωνισμού των πόλεων και των περιφερειών, της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και του νέου ενιαίου αστικού δικτύου της ΕΕ. Αναπτύσσεται το επιχείρημα ότι στο νέο διεθνοποιημένο και ανταγωνιστικό περιβάλλον, η πολεοδομία, ο αστικός σχεδιασμός και γενικότερα οι χωρικές αστικές πολιτικές αποκτούν σήμερα ένα νέο αναβαθμισμένο ρόλο

–εκείνον του καταλύτη και του μοχλού της οικονομικής ανάπτυξης των πόλεων. Ο νέος ρόλος της πολεοδομίας και του αστικού σχεδιασμού εξειδικεύεται για κάθε κατηγορία και ομάδα πόλεων στο ενιαίο αστικό δίκτυο της ΕΕ.

Μέσα σε αυτό το γενικότερο πλαίσιο, επιχειρείται στη συνέχεια, ο προσδιορισμός των κατάλληλων χωρικών πολιτικών για τη βιώσιμη ανάπτυξη των μικρών ελληνικών πόλεων. Ειδικότερα, στο δεύτερο κεφάλαιο του κειμένου, (α) παρουσιάζονται οι ιδιαιτερότητες των ελληνικών πόλεων και ειδικότερα των μικρών ελληνικών πόλεων (μέχρι 20.000 κατοίκους), (β) προσδιορίζονται οι αναπτυξιακές προοπτικές όλων των διαφορετικών ομάδων μικρών πόλεων στον ελληνικό χώρο σύμφωνα με τα ιδιαίτερα χωροταξικά, οικονομικά και πολεοδομικά χαρακτηριστικών τους καθώς και (γ) εξειδικεύεται ανά ομάδα μικρών πόλεων στον ελληνικό ύπαιθρο χώρο, ο τρόπος με τον οποίο η πολεοδομία και ο αστικός σχεδιασμός μπορούν να συμβάλλουν καθοριστικά στη βιώσιμη ανάπτυξή τους. Το κείμενο καταλήγει σε *δέσμες εξειδικευμένων χωρικών πολιτικών* για τη βιώσιμη ανάπτυξη των διαφόρων ομάδων μικρών ελληνικών πόλεων.

Η ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΕΝΙΑΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ: Ο νέος ρόλος της πολεοδομίας και του αστικού σχεδιασμού

Είναι ευρέως αποδεκτό ότι στα πλαίσια της οικονομικής διεθνοποίησης, αλλά και του αυξανόμενου βαθμού ολοκλήρωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της κατάργησης των εθνικών συνόρων, οι Ευρωπαϊκές πόλεις εμφανίζονται κατά την τελευταία δεκαετία να λειτουργούν όλο και περισσότερο ως *ενιαίο αστικό δίκτυο*. Υπερθεματίζοντας στο ζήτημα του αναδυόμενου ενιαίου Ευρωπαϊκού αστικού δικτύου, έχουν διατυπωθεί ακόμη και ακραίες απόψεις όπως ότι "η Ευρωπαϊκή κοινότητα μετατρέπεται πρωτίστως σε μια κοινότητα πόλεων παρά σε κοινότητα εθνών" (Σημαιοφορίδης, 1998: 144).

Μέσα στο νέο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό δίκτυο, δεν διαμορφώνεται μια σταθερή και άκαμπτη ιεραρχία πόλεων αλλά *πολλές και ενέλικτες ιεραρχίες πόλεων* σε συνάρτηση με τη συγκεκριμένη απόδοση των πόλεων σε διαφορετικούς τομείς και δραστηριότητες (π.χ. υπηρεσίες, υψηλή τεχνολογία, τουρισμός, κ.α) καθώς και τη σφαίρα επιρροής τους (π.χ. περιφερειακή, εθνική, διεθνής) (CEC, 1992: 14). Στο πλαίσιο αυτό, δημιουργείται *ένας εντεινόμενος ανταγωνισμός μεταξύ των πόλεων* για τη βελτίωση της θέσης τους στην ιεραρχία και *την αναζήτηση μιας "νέας κεντρικότητας"* μέσα στο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό δίκτυο (βλ. Jensen-Butler, 1997· Jensen-Butler, Shachar & van Weesep, 1997· Brotchie κ.ά., 1995· Duffy, 1995· Sassen, 2001· Γοσποδίνη, 2000· Gospodini, 2002). Απόδειξη αυτού του φαινομένου μπορεί να θεωρηθεί και ο αυξανόμενος αριθμός δικτύων πόλεων που οργανώνονται στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη συνεργασία και την ανταλλαγή

ιδεών πάνω σε ζητήματα χάραξης πολιτικής και εφαρμογής ειδικών προγραμμάτων που αφορούν σε διάφορους τομείς, όπως για παράδειγμα νέες τεχνολογίες, τουρισμός, διαχείριση πολιτισμικής κληρονομιάς κ.ά. αλλά και σε κοινά προβλήματα όπως ανεργία, κοινωνικός αποκλεισμός, κ.ά.

Η αναπτυξιακή προοπτική μιας πόλης ή μιας ομάδας πόλεων μέσα στο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό σύστημα θεωρείται (CEC 1992: 16-17) ότι διαφοροποιείται σε συνάρτηση με πέντε βασικούς παράγοντες:

- α. Ο βαθμός διαφοροποίησης της οικονομικής βάσης και η ύπαρξη εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού.
- β. Η ύπαρξη υπηρεσιών με υψηλή τεχνολογία και τοπική διασύνδεση με ερευνητικά ιδρύματα.
- γ. Ο βαθμός ανάπτυξης ή/και εκσυγχρονισμού των υποδομών στους τομείς των μεταφορών και των τηλεπικοινωνιών.
- δ. Η ποιότητα του αστικού περιβάλλοντος (κτισμένου χώρου, δημόσιου υπαίθριου χώρου, περι-αστικού φυσικού χώρου) και η ποιότητα της αστικής ζωής.
- ε. Η θεσμική ικανότητα για την χάραξη και την εφαρμογή αναπτυξιακών στρατηγικών.

Στο πλαίσιο των παραπάνω πέντε κρίσιμων παραγόντων, και ειδικότερα σε συνάρτηση με τον παράγοντα (δ) που αφορά στην ποιότητα του αστικού περιβάλλοντος, η αναπτυξιακή προοπτική των πόλεων συνδέεται με την πολεοδομία και τον αστικό σχεδιασμό, που εμφανίζονται έτσι να αναλαμβάνουν ένα νέο διευρυμένο ρόλο, συνδεδεμένο με την οικονομική ανάπτυξη των πόλεων. Ωστόσο, ο νέος ρόλος του αστικού σχεδιασμού ως παράγοντα ανάπτυξης δεν είναι ο ίδιος για όλες τις κατηγορίες και τις ομάδες πόλεων μέσα στο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό σύστημα: *μητροπόλεις, μεγάλες πόλεις, μικρές πόλεις, πόλεις στον πυρήνα της Ευρώπης* (τον παλαιό πυρήνα¹ και το νέο πυρήνα²), *πόλεις στην περιφέρεια*³ (οικονομική ή/και γεωγραφική) της Ευρώπης. Διότι οι διάφορες κατηγορίες και ομάδες πόλεων χαρακτηρίζονται από διαφορετικές οικονομικές, κοινωνικές και χωρικές

¹ Σύμφωνα με επίσημες μελέτες της Επιτροπής της Ευρωπαϊκής Ένωσης που έγιναν σε προγενέστερα στάδια της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (βλ. για παράδειγμα CEC, 1992: 14-15), ο όρος "παλαιός πυρήνας" αναφέρεται στις περιοχές της Ευρώπης όπου υπήρξε πρώιμη βιομηχανική ανάπτυξη: Αγγλία, βόρεια Γερμανία, βόρεια και ανατολική Γαλλία, Κάτω Χώρες, Λουξεμβούργο και Δανία.

² Σύμφωνα με τις ίδιες πηγές (CEC, 1992: 15), ο όρος "νέος πυρήνας" αναφέρεται στη νότια Γερμανία, τη βόρεια Ιταλία, τη νοτιο-ανατολική Γαλλία και την κεντρική και ανατολική Ισπανία.

³ Σύμφωνα με τις ίδιες πηγές (CEC, 1992: 15), στην "περιφέρεια" της Ευρωπαϊκής Ένωσης θεωρείται ότι ανήκουν η νότια Ιταλία, η δυτική Γαλλία, η Ιρλανδία, η νότια Ισπανία, η Ελλάδα και η Πορτογαλία.

ιδιότητες (βλ. CEC4, 1992) και κατά συνέπεια, εισέρχονται στο νέο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό δίκτυο και στο ανταγωνιστικό περιβάλλον από διαφορετικές αφετηρίες. Επομένως, σε σχέση με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε κατηγορίας και ομάδας πόλεων, διαφοροποιείται και ο ρόλος και ο βαθμός βαρύτητας της πολεοδομίας και του αστικού σχεδιασμού ως παραγόντων ανάπτυξης.

Μητροπόλεις: Ο αστικός σχεδιασμός ως μέσον διατήρησης του μητροπολιτικού χαρακτήρα και της υπεροχής μέσα στο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό δίκτυο

Την ύφεση της ανάπτυξης των μητροπόλεων, η οποία παρατηρήθηκε στη δεκαετία του '70 και στην αρχή της δεκαετίας του '80 λόγω του φαινομένου της αποκέντρωσης οικονομικών δραστηριοτήτων, ακολούθησε μια οικονομική και δημογραφική αναγέννηση των μητροπολιτικών κέντρων από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και μέχρι σήμερα. Η επανα-αστικοποίηση (re-urbanisation) υποστηρίχθηκε από δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις και ήταν αποτέλεσμα των τάσεων συγκέντρωσης στις μητροπόλεις συγκεκριμένων οικονομικών τομέων και δραστηριοτήτων, όπως οι υψηλού επιπέδου εξειδικευμένες χρηματο-οικονομικές υπηρεσίες, τα προϊόντα και οι υπηρεσίες υψηλής τεχνολογίας και τεχνογνωσίας και η βιομηχανία πολιτισμού και μέσων επικοινωνίας (Hall, 1998' CEC, 1992' Sassen, 2000' Hutton, 2006' Gospodini, 2006).

Οι μητροπόλεις διατήρησαν την υπεροχή τους με τη συνεχή προσέλκυση διεθνών χρηματοπιστωτικών οργανισμών και κεντρικών εγκαταστάσεων πολυεθνικών εταιρειών (Gospodini, 2002 και 2006), ερευνητικών κέντρων και εταιρειών υψηλής τεχνολογίας και τεχνογνωσίας (Hall, 2000' Pratt, 2000' Hutton, 2004' Gospodini, 2006), διεθνών πολιτικών οργανισμών και κέντρων δημόσιας διοίκησης, επιχειρήσεων τέχνης, θεάματος και μέσων μαζικής επικοινωνίας (Sassen and Roost, 2000' Mommas, 2004' Scott, 1997 and 2000' Hutton, 2004' Gospodini, 2006).

Στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των μητροπόλεων μέσα στο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό σύστημα, ο αστικός σχεδιασμός έχει αναλάβει την τελευταία δεκαεπταετία έναν ιδιαίτερα κρίσιμο ρόλο στη συνεχή προσπάθεια διατήρησης του μητροπολιτικού χαρακτήρα και της υπεροχής της πόλης: Η εφαρμογή των νέων ρευμάτων και τάσεων στον αστικό σχεδιασμό

⁴ Η μελέτη εκπονήθηκε το 1990 υπό την επίβλεψη της 16^{ης} Γενικής Διεύθυνσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Στόχος της μελέτης ήταν να αποτιμήσει την συμβολή των πόλεων στο μετασχηματισμό και την ενοποίηση της Ευρώπης κατά την τελευταία δεκαετία και ταυτόχρονα να εκτιμήσει τις επιπτώσεις της ενοποίησης πάνω στις πόλεις για τις επόμενες δεκαετίες. Η μελέτη βασίσθηκε σε πρωτογενή έρευνα που εκπονήθηκε κατά το διάστημα 1990-91 σε δείγμα 24 πόλεων κατανεμημένων σε όλες τις περιοχές της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από την Κοπεγχάγη στο βορρά μέχρι τη Σεβίλλη στο νότο και από το Δουβλίνο στα δυτικά μέχρι τη Θεσσαλονίκη στα ανατολικά. Η έρευνα συμπληρώθηκε και από ειδικές θεματικές μελέτες όπως "Ο ρόλος 4 πρωτευουσών μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση", "Ο ρόλος των μικρότερων πόλεων μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση".

- και τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό – χρησιμοποιούνται ως "εργαλείο" δημιουργίας ενός ιδιαίτερου, πρωτοποριακού ή μοναδικού αστικού τοπίου αιγλης, εξουσίας και συμβολισμού του μητροπολιτικού χαρακτήρα (Γοσποδίνη, 2000 και Gospodini, 2002). Οι *avant-garde* μορφές του χώρου (κτίρια, δημόσιος υπαίθριος χώρος) λειτουργούν ταυτοχρόνως ως "τοπόσημα" που ενισχύουν την ταυτότητα της πόλης και ως "μαγνήτες" που έλκουν την κορυφή των δραστηριοτήτων στον τομέα των υπηρεσιών (π.χ. κεντρικές εγκαταστάσεις πολυεθνικών εταιρειών, διεθνείς χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί, πολυεθνικές εταιρείες υψηλής τεχνολογίας και τεχνογνωσίας κ.λπ).

Υπό αυτό το πρίσμα, μπορεί κανείς να κατανοήσει τις τεράστιες δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις σε μεγάλα έργα αστικού σχεδιασμού και αρχιτεκτονικής που έγιναν στις μητροπόλεις της Ευρώπης από τα τέλη της δεκαετίας του '80 μέχρι σήμερα: Στο Παρίσι, κατά την προεδρία του Mitterand, στο ζήτημα της προβολής του μητροπολιτικού χαρακτήρα της πόλης υιοθετήθηκε μια προσέγγιση καθαρά προσανατολισμένη στον πρωτοποριακό αστικό και αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Τα μεγάλα έργα⁵ ("grands travaux") αυτής της περιόδου, τα οποία υλοποιήθηκαν με γενναία δημόσια χρηματοδότηση και κάλυπταν όλο σχεδόν το Παρίσι, διασπαρμένα στο κέντρο και την περιφέρεια, ήταν όλα προϊόν διεθνών διαγωνισμών αρχιτεκτονικής και αστικού σχεδιασμού. Στο Λονδίνο, η ανάπλαση των Docklands, που χαρακτηρίστηκε από μεγάλες επενδύσεις κρατικών και ιδιωτικών κεφαλαίων, μπορεί επίσης να θεωρηθεί έργο συνυφασμένο με την προσπάθεια πρωτοποριακού επανασχεδιασμού του αστικού χώρου με στόχο την υλοποίηση του οράματος επέκτασης του επιχειρηματικού κέντρου του City ανατολικά αλλά και της αναβάθμισης του μητροπολιτικού χαρακτήρα του Λονδίνου συνολικά. Σε κριτικές θεωρήσεις της ανάπλασης των Docklands (βλ. Hinsley and Malone, 1996) διατυπώθηκε η άποψη ότι η διαδικασία που ακολουθήθηκε πρώτον, αντιπροσωπεύει ένα πρότυπο αστικής ανάπλασης προσαρμοσμένο στους κανόνες της αγοράς ("market-led-process") όπου περιορίζεται η συμμετοχή των τοπικών φορέων ενώ αυξάνονται οι επιλογές των ιδιωτικών συμφερόντων, και δεύτερον, εντάσσεται σε ένα πλαίσιο σαφώς προσανατολισμένο στη μορφή του αστικού χώρου ("form-based-framework"), όπου περιθωριοποιείται ο πολεοδομικός προγραμματισμός (urban planning) ενώ ανατίθεται κυρίαρχος ρόλος στον αστικό σχεδιασμό και την αρχιτεκτονική. Αυτά φαίνονται πολύ καθαρά ειδικότερα στην περίπτωση της περιοχής Canary Wharf των Docklands (Hinsley and Malone, 1996: 56-57). Στο Βερολίνο, τόσο ο αστικός σχεδιασμός

⁵ Αυτά είναι τα εξής: 1. Το Μουσείο Orsay 2. Το θεματικό Πάρκο La Villette που περιλαμβάνει σημαντικά κτιριακά συγκροτήματα όπως το Cite de Science et Industrie, το Cite de la Musique καθώς και πρωτοποριακούς υπαίθριους χώρους για ειδικές δραστηριότητες 3. το κτήριο του Αραβικού Κόσμου 4. το κτήριο του Υπουργείου Οικονομικών 5. Το κτήριο – Αψίδα του Υπουργείου Περιβάλλοντος στην περιοχή Defence 6. Το κτήριο της νέας Όπερας στην περιοχή της Βασίλης 7. Οι γυάλινες πυραμίδες στο Μουσείο του Λούβρου 8. Το κτήριο της Εθνικής Βιβλιοθήκης 9. Το κτιριακό συγκρότημα του Διεθνούς Συνεδριακού Κέντρου 10. Το κτήριο του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας.

όσο και η αρχιτεκτονική, χρησιμοποιήθηκαν συστηματικά στην προσπάθεια αναβάθμισης της πόλης σε μητροπολιτικό κέντρο της Ευρώπης. Μετά την κατεδάφιση του τείχους το 1989 και την ανακήρυξη του Βερολίνου ως πρωτεύουσας της Γερμανίας, ακολούθησε ένα μεγάλο κύμα παρεμβάσεων αστικού σχεδιασμού που αφορούσαν στην ανάπλαση υποβαθμισμένων περιοχών κοντά στο τείχος –Potsdamerplatz, Leipzigerplatz, Friedrichstrasse, Alexanderplatz (Karitzki, 1996). Ο επανασχεδιασμός του αστικού χώρου ήταν πάλι προϊόν διεθνών διαγωνισμών με συμμετοχή πολυεθνικών κατασκευαστικών εταιρειών σε συνεργασία με μεγάλα ονόματα αρχιτεκτόνων- πολεοδόμων. Ομοίως, οι πρόσφατες προσπάθειες για τον επαναπροσδιορισμό του Μιλάνου ως μητρόπολης της κεντρικής Ευρώπης συνδέονται επίσης με σημαντικά έργα αστικής αναδόμησης και ανάπλασης στο κέντρο της πόλης, όπως η αναδόμηση της περιοχής του Milan Fair. Σύμφωνα με το 1^ο βραβείο του διεθνούς διαγωνισμού αστικού σχεδιασμού που κέρδισαν οι Zaha Hadid, Arata Isozaki, Daniel Libeskind και Pier Paolo Maggiora, η επανοικοδόμηση της περιοχής του παλιού Milan Fair θα στηρίζεται στον καινοτόμο σχεδιασμό και μορφολογία επιχειρώντας την προσέλευση οικονομικών υπηρεσιών υψηλού επιπέδου, εταιρειών υψηλής τεχνολογίας και τεχνογνωσίας, και μέσων μαζικής ενημέρωσης.

Τα παραπάνω παραδείγματα καταδεικνύουν καθαρά το νέο ρόλο του αστικού σχεδιασμού ως εργαλείο οικονομικής ανάπτυξης. Η δημιουργία μέσω καινοτόμου σχεδιασμού "σημαινόντων επιχειρηματικών epicέντρων" και αστικού τοπίου αίγλης και συμβολισμού υποστηρίζουν την χωρική συγκέντρωση (*clustering*) των *ακμαζόντων νέων αστικών οικονομικών δραστηριοτήτων*, όπως εταιρείες οικονομικών υπηρεσιών υψηλού επιπέδου, υψηλής τεχνολογίας και τεχνογνωσίας, και συμβάλλουν στη διατήρηση του status των μητροπόλεων στις ιεραρχίες του Ευρωπαϊκού και του παγκόσμιου αστικού δικτύου (βλ. Γοσποδίνη, 2006· Gospodini, 2006 forthcoming).

Μεγάλες Πόλεις: Ο αστικός σχεδιασμός ως μέσον αναβάθμισης της θέσης των πόλεων στην ιεραρχία του ενιαίου Ευρωπαϊκού αστικού δικτύου

Ως συνέπεια της μαζικής αστικοποίησης των πληθυσμών, της συγκέντρωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων και της σημαντικής οικιστικής επέκτασης των μεγάλων Ευρωπαϊκών πόλεων κατά τις δεκαετίες '50 και '60, αυτή η ομάδα Ευρωπαϊκών πόλεων χαρακτηρίστηκε κατά τις επόμενες δεκαετίες από υποβάθμιση της ποιότητας του αστικού χώρου και κατά συνέπεια, της αστικής ζωής: υψηλές πολεοδομικές πυκνότητες, χαμηλή ποιότητα σχεδιασμού και κατασκευής του χώρου, αίσθηση έλλειψης ταυτότητας του χρήστη στο χώρο, αντιθέσεις κοινωνικών ομάδων μέσα στον αστικό ιστό, μόλυνση του περιβάλλοντος, κ.ά. Αυτά τα χωρικά και κοινωνικά μειονεκτήματα των μεγάλων πόλεων σε συνδυασμό με συνυπάρχουσες οικονομικές δυσκαμψίες (π.χ. υψηλές τιμές γης, σχετικά μεγάλο κόστος υπηρεσιών) κατέστησαν αυτήν την ομάδα πόλεων λιγότερο ελκυστική ως τόπο εγκατά-

στασης – διαμονής ή εργασίας. Ειδικότερα στην περιφέρεια της Ευρώπης, η υποβάθμιση της ποιότητας του αστικού χώρου και της αστικής ζωής στις μεγάλες πόλεις ήταν εντονότερη αφού η εσωτερική μετανάστευση πληθυσμών προς αυτές ήταν ταχύτερη και μαζικότερη και είχε ως συνέπεια την άναρχη οικονομική και οικιστική ανάπτυξη τους (CEC, 1992: 14-17, 100).

Στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των μεγάλων πόλεων μέσα στο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό σύστημα, ο αστικός σχεδιασμός μετατρέπεται σε βασικό μέσον *αναίρεσης μέρους των συσσωρευμένων χωρικών μειονεκτημάτων* με κυρίαρχη δράση *την ανάπλαση*: ανάπλαση υποβαθμισμένων περιοχών, ανάπλαση και αναβίωση εγκαταλειμμένων περιοχών (συνήθως βιομηχανικών), ανάπλαση ιστορικών τμημάτων του ιστού, κ.ά. Η βελτίωση της εικόνας της πόλης χρησιμοποιείται ως πόλος έλξης νέων επενδύσεων σε αναπτυσσόμενους και ακμάζοντες οικονομικούς τομείς (π.χ. υπηρεσίες, πολιτισμός, αστικός τουρισμός) και κατά συνέπεια, ως μέσον αναβάθμισης της θέσης της πόλης στην ιεραρχία του ενιαίου Ευρωπαϊκού αστικού συστήματος.

Ειδικότερα στην περίπτωση μεγάλων πόλεων σε σημαντική οικονομική ύφεση, όπως για παράδειγμα βιομηχανικές πόλεις με παραδοσιακή βαριά βιομηχανία, ή, πόλεις-λιμάνια σε παρακμή, ο ρόλος του αστικού σχεδιασμού γίνεται ακόμη σημαντικότερος: Η βελτίωση της εικόνας της πόλης εμφανίζεται ως *απαραίτητο ενδιάμεσο βήμα* στη μεταστροφή της τοπικής οικονομίας προς ανθούσες νέες αστικές οικονομίες. Αυτό αντανακλάται καθαρά στο γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια, τέτοιες πόλεις τείνουν να προτάσσουν υψηλά στην ιεραρχία του συνόλου των δράσεων για την αναδιάρθρωση της τοπικής οικονομίας, τις αναπλάσεις μεγάλης κλίμακας αστικών περιοχών. Εδώ, θα μπορούσαν να αναφερθούν τα παραδείγματα ανάπλασης στα Liverpool Docks και στην περιοχή Kop van Zuid του Rotterdam στη δεκαετία του '90: Ο επανασχεδιασμός του αστικού ιστού επικέντρωσε σε ζητήματα αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και φυσιογνωμίας της πόλης ενώ ταυτόχρονα παρήγαγε χώρο για νέες ανθούσες δραστηριότητες και χρήσεις – ψυχαγωγία, πολιτισμός, εμπόριο, υπηρεσίες, κατοικία. Αυτές οι αναπλάσεις μεγάλης κλίμακας τόσο στο Liverpool, όσο και στο Rotterdam, θεωρούνται ότι συνέβαλαν σημαντικά στην επιδιωκόμενη αναδιάρθρωση της τοπικής οικονομίας (Craig-Smith, 1995: 25-28· van der Knaap και Pinder, 1992: 167-169). Επίσης στην περίπτωση του Μπιλμπάο της Ισπανίας, ο αναπτυξιακός ρόλος του αστικού σχεδιασμού ως μέσον άρσης της περιθωριοποίησης καταδεικνύεται με τον καλύτερο τρόπο. Μέχρι τη δεκαετία του '90, το Bilbao, αποτελούσε αποβιομηχανοποιημένη πόλη με οξυμένα προβλήματα οικονομικής ύφεσης και ανεργίας, με εγκαταλειμμένες ή υπολειπόμενες εγκαταστάσεις παραδοσιακής βαριάς βιομηχανίας στο κέντρο της πόλης δίπλα στο ποτάμι. Η μεγάλης κλίμακας ανάπλαση της παλαιάς βιομηχανικής περιοχής και ο πρωτοποριακός φυσικός ανασχεδιασμός του αστικού χώρου έχουν μετατρέψει

το Bilbao σε κέντρο αστικού τουρισμού. Τα πρώτα αποτελέσματα ερευνών σχετικά με την τουριστική ανάπτυξη δείχνουν ότι οι επισκέπτες από το εξωτερικό έχουν αυξηθεί θεαματικά –43% ανά μήνα του ημερολογιακού έτους. Αντιστοίχως, οι Ισπανοί επισκέπτες (πλην των Βάσκων) έχουν αυξηθεί κατά 20,4% (Plaza B., 1999, 2000b, 2000b). Ειδικότερα, το κτήριο του Μουσείου Guggenheim και ο πρωτοποριακός σχεδιασμός του από τον Frank O. Gehry, τεκμηριώνουν με τον καλύτερο τρόπο μια νέα τάση που αναδύεται διεθνώς και αφορά στον αστικό τουρισμό καθώς και στη σχέση μεταξύ χώρου και επισκέπτη: Ανεξαρτήτως των συγκεκριμένων λειτουργιών και δραστηριοτήτων που μπορεί να φιλοξενούνται στο χώρο (κτήριο ή δημόσιο υπαίθριο χώρο), ο πρωτοποριακός φυσικός σχεδιασμός του χώρου μπορεί να καταστήσει έκθεμα τον ίδιο το χώρο και να τον μετατρέψει σε αξιοθέατο και πόλο τουριστικής έλξης. Χρησιμοποιώντας τα λόγια της Beatriz Plaza για το Μουσείο Guggenheim, *"η avant-garde εικόνα αυτού του μνημειακού κυβιστικού γλυπτού ενός πλοίου έχει σημαντικότερο θετικό αποτέλεσμα για την πόλη του Bilbao τόσο λόγω της ικανότητας του Μουσείου να προσελκύει τουρίστες, όσο και λόγω της βελτίωσης της εικόνας της πόλης. Από τα εγκαίνια του Μουσείου Guggenheim, η πόλη έχει κάνει ένα άλμα μπροστά"* (Plaza B., 1999: 592).

Ο νέος ρόλος του αστικού σχεδιασμού ως μέσον αναβάθμισης των μεγάλων πόλεων στην ιεραρχία του ενιαίου Ευρωπαϊκού αστικού συστήματος, αντανακλάται εμμέσως και στις προσπάθειες μεγάλων Ευρωπαϊκών πόλεων να φιλοξενήσουν σημαντικές διεθνείς εκδηλώσεις όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες, η World EXPO κ.ά. Τέτοια γεγονότα τείνουν να λειτουργούν ως *κινητήριοις δύναμη* για την υλοποίηση έργων που, μετά το πέρας του συγκεκριμένου γεγονότος, θα έχουν ένα μόνιμο θετικό αποτέλεσμα στην πόλη. Η Βαρκελώνη αντιπροσωπεύει ένα από τα πιο επιτυχημένα παραδείγματα μεγάλης πόλης που την τελευταία δεκαεπταετία αναβαθμίσθηκε στις ιεραρχίες του ενιαίου Ευρωπαϊκού αστικού συστήματος, χρησιμοποιώντας ως καταλύτη τη φιλοξενία των Ολυμπιακών του 1992 και ως βασικό "εργαλείο" τον αστικό σχεδιασμό και τις δράσεις ανάπλασης.

Στα πλαίσια του ανταγωνισμού των πόλεων, οι προσπάθειες των πόλεων για την ανάπτυξη των νέων αστικών οικονομιών, με κυρίαρχες τις οικονομίες του πολιτισμού και του ελεύθερου χρόνου, σε συνδυασμό με τις προσπάθειές τους να φιλοξενήσουν μεγάλα διεθνή γεγονότα (mega events) για τα οποία το σύνολο των αναγκαίων κτιριακών εγκαταστάσεων απαιτεί μεγάλης έκτασης χώρους σε άμεση γειτνίαση, γέννησε ένα νέο φαινόμενο στη μεταβιομηχανική πόλη: τη χωρική συγκέντρωση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων (cultural clustering) (βλ. Γοσποδίνη, 2006· Gospodini, 2006 forthcoming). Ο Mommaas (2004), αναφέρει ότι η τάση χωρικής συγκέντρωσης και ομαδοποίησης των πολιτιστικών δραστηριοτήτων αποτελεί προχωρημένο στάδιο της χρήσης του πολιτισμού ως κινητήριου μοχλού της αστικής οικονομίας. Αποτελεί σημαντική μεταβολή και δηλώνει το πέρασμα

"από τις απλές πολιτικές που στόχευαν στην οργάνωση περιστασιακής κατανάλωσης πολιτιστικών θεαμάτων σε πιο ολοκληρωμένες στρατηγικές πολιτικές που στοχεύουν στη δημιουργία πλήθους χώρων εν σειρά, ακόμη και ολόκληρων γειτονιών και αστικών περιοχών, για πολιτιστική παραγωγή και δημιουργικότητα" (Mommms, 2004: 508).

Μεσαίες και Μικρές Πόλεις: Ο αστικός σχεδιασμός ως μέσον άρσης της περιθωριοποίησης και διεύρυνσης της αναπτυξιακής προοπτικής μέσα στο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό σύστημα

Στα πλαίσια του ενιαίου Ευρωπαϊκού αστικού δικτύου, οι μεσαίες πόλεις (20-100 χιλιάδες κατ.) και οι μικρές πόλεις (μέχρι 20 χιλιάδες κατ.) θεωρούνται η δυναμικότερη ομάδα πόλεων με μεγάλες δυνατότητες ανέλιξης στις ιεραρχίες του συστήματος και θετική εν γένει αναπτυξιακή προοπτική (βλ. CEC, 1992: 18 και 101). Ήδη από τη δεκαετία του '80, ενισχυόμενες από τις πολιτικές αποκέντρωσης, οι πόλεις αυτές γνώρισαν ιδιαίτερη οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη. Οι βασικότεροι παράγοντες που πιστεύεται ότι κατέστησαν αυτή την ομάδα πόλεων ελκυστική για την εγκατάσταση νέων επιχειρήσεων και νέων κατοίκων είναι οι εξής (βλ. CEC, 1992: 100-101):

- *οι οικονομικές δυσκαμψίες και τα μειονεκτήματα των μεγάλων πόλεων (π.χ υψηλές τιμές γης, σχετικά μεγάλο κόστος υπηρεσιών, παλαιές υποδομές, κ.α) που ευνόησαν την αποκέντρωση συγκεκριμένων οικονομικών τομέων και δραστηριοτήτων (π.χ. βιομηχανία).*
- *Η τεχνολογική εξέλιξη στους τομείς των μεταφορών, των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορικής που διεύρυνε τις επιλογές⁶ τόπου εγκατάστασης τόσο για επιχειρήσεις όσο και για κατοίκους.*
- *Η υψηλότερη ποιότητα του αστικού χώρου και η καλύτερη ποιότητα ζωής που κατα κανόνα χαρακτηρίζαν τις μικρές πόλεις σε σύγκριση με τις μεγάλες πόλεις: μικρές πολεοδομικές πυκνότητες και χαμηλή δόμηση, διατήρηση σε μεγαλύτερο βαθμό της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και των παραδοσιακών μορφών του αστικού χώρου, μικρές αποστάσεις μέσα στην πόλη, λιγότερη κυκλοφοριακή συμφόρηση και ταχύτερη μετακίνηση, μικρότερη μόλυνση του περιβάλλοντος, στενότερη σχέση και επαφή μεταξύ δομημένου και φυσικού περιβάλλοντος, μικρότερες κοινωνικές αντιθέσεις, μεγαλύτερη αίσθηση*

⁶ Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στις επιχειρήσεις, η επιλογή τόπου εγκατάστασης αποδεδειγμένη από την περιοχή πρώτων υλών και από τις περιοχές των αγορών ενώ διευκολύνθηκαν ο καταμερισμός της παραγωγής σε μικρότερες μονάδες και η λειτουργική εξειδίκευση σε διαφορετικούς τόπους. Όσον αφορά στους κατοίκους, διευκολύνθηκε η πρόσβασή τους –φυσική ή ηλεκτρονική– στις εξειδικευμένες υπηρεσίες υψηλού επιπέδου και στην πολιτιστική βιομηχανία των μεγάλων πόλεων.

ταυτότητας στο χώρο και στην τοπική κοινωνία.

Στο πλαίσιο αυτό, η ποιότητα του αστικού χώρου εμφανίζεται ως ένας από τους τρεις βασικούς παράγοντες που έχουν ήδη επιδράσει θετικά στην ανάπτυξη των μικρών και μεσαίων Ευρωπαϊκών πόλεων. Επομένως, σε μια πρώτη θεώρηση, ο νέος ρόλος του αστικού σχεδιασμού στην ομάδα αυτή αφορά στην διατήρηση της ποιότητας και των χωρικών πλεονεκτημάτων του αστικού χώρου. Ωστόσο, ο ρόλος του αστικού σχεδιασμού μπορεί να εξειδικευθεί περισσότερο για κάθε μία από τις υπο-ομάδες μικρών πόλεων σύμφωνα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

α. Οι μεσαίες και μικρές πόλεις που ανήκουν στον πυρήνα - παλαιό και νέο πυρήνα - της Ευρώπης, πιστεύεται ότι θα αντιμετωπίσουν επιτυχώς το νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον κυρίως λόγω των πλεονεκτημάτων της θέσης τους: μικρή απόσταση από τα μητροπολιτικά κέντρα και τις μεγάλες πόλεις, αναπτυγμένο και αξιόπιστο δίκτυο μεταφορών και επικοινωνιών. Ειδικότερα, οι μικρές πόλεις που βρίσκονται πάνω σε μεγάλους κυκλοφοριακούς και μεταφορικούς άξονες (transport corridors) θεωρείται ότι έχουν ιδιαίτερα ευνοϊκή προοπτική που συνδέεται με την ανάπτυξη εταιρειών διεθνών διανομών, επιχειρήσεων νέων τεχνολογιών καθώς και οικιστική ανάπτυξη. Σε αυτή την υπο-ομάδα μικρών πόλεων, ο ρόλος του αστικού σχεδιασμού συνδέεται με τη διατήρηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών του αστικού χώρου και τη συνεχή "προστασία" του περιβάλλοντος από τους κινδύνους που ενέχει η πιθανή ταχεία ανάπτυξη, έτσι ώστε οι πόλεις αυτές να συνεχίσουν να αποτελούν σε βάθος χρόνου ελκυστικό τόπο εγκατάστασης νέων επιχειρήσεων και νέων κατοίκων.

β. Οι μεσαίες και μικρές πόλεις με ειδικά χαρακτηριστικά. Στην ομάδα αυτή συγκαταλέγονται:

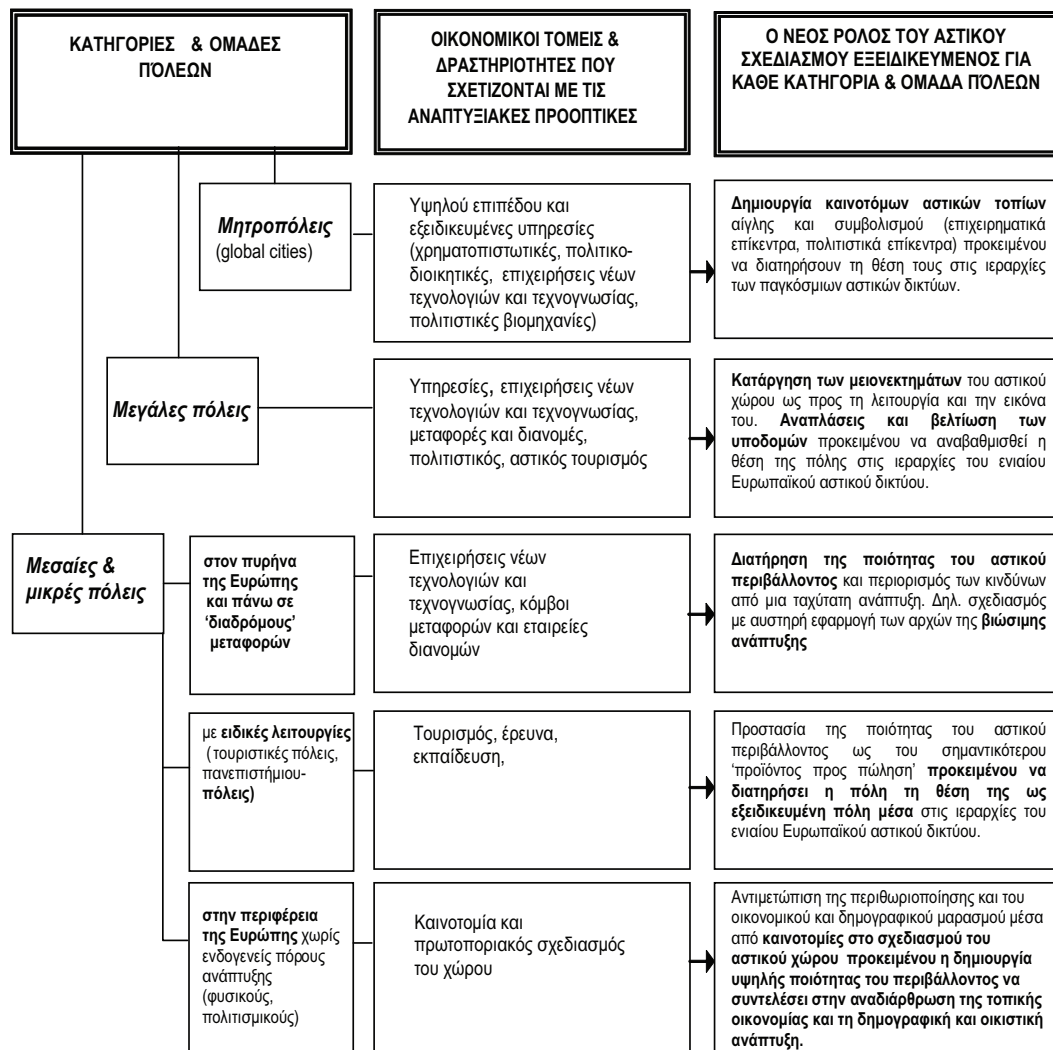
1. πόλεις με ενδογενείς φυσικούς ή/και πολιτιστικούς πόρους ανάπτυξης, δηλ. πόλεις με φυσικό περιβάλλον ιδιαίτερου κάλλους, πόλεις με πλούσια αρχαιολογική, αρχιτεκτονική και εν γένει πολιτιστική κληρονομιά, όπως είναι για παράδειγμα πολλές μεσαίες και μικρές ελληνικές πόλεις στο νησιωτικό αλλά και τον ορεινό χώρο της Ελλάδας, και
2. μεσαίες και μικρές πόλεις με αναπτυγμένες ειδικές αστικές λειτουργίες όπως πόλεις με παράδοση σε υψηλού επιπέδου εκπαιδευτικά ιδρύματα και ερευνητικά ιδρύματα, (π.χ. Cambridge, Οξφόρδη, Χαϊδελμβέργη). Αυτή η ομάδα πόλεων θεωρείται ότι έχει πολύ θετική προοπτική συνδεδεμένη με την εκπαίδευση, την έρευνα, τον τουρισμό και την οικιστική ανάπτυξη. Σε αυτή την υπο-ομάδα των μικρών πόλεων, η ποιότητα του αστικού περιβάλλοντος αποτελεί ιδιαίτερα κρίσιμο παράγοντα για την ανάπτυξη: Ο ίδιος ο αστικός χώρος αντιπροσωπεύει με μια έννοια "προϊόν προς πώληση" και κυρίαρχο

πόλο έλξης τόσο για τους επισκέπτες όσο και για τους κατοίκους. Επομένως, ο ρόλος του αστικού σχεδιασμού είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Συνδέεται με την εφαρμογή καινοτόμου χωρικού σχεδιασμού στα πεδία i) της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος, ii) της προστασίας και της ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς, και iii) της ανάπλασης και βελτίωσης της ποιότητας του αστικού χώρου, έτσι ώστε η πόλη να διατηρήσει ή και να αναβαθμίσει τη θέση της ως "ειδική" πόλη μέσα στο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό δίκτυο.

γ. Οι μεσαίες και μικρές πόλεις στην περιφέρεια – οικονομική ή/και γεωγραφική –της Ευρώπης– χωρίς ενδογενείς φυσικούς ή πολιτιστικούς πόρους ανάπτυξης αναμένεται να αντιμετωπίσουν ιδιαίτερα προβλήματα στο νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον του ενιαίου Ευρωπαϊκού αστικού δικτύου. Σε σύγκριση με τις μικρές πόλεις στον πυρήνα, οι μικρές πόλεις στην περιφέρεια χαρακτηρίζονται από σημαντικές αδυναμίες τόσο σε υποδομές όσο και σε παραγωγική διάρθρωση (ανεπάρκεια φυσικών υποδομών και τηλεπικοινωνιών, τοπικές επιχειρήσεις μικρομεσαίου μεγέθους και χαμηλής τεχνολογίας, υψηλό ποσοστό απασχόλησης στη γεωγία). Κάποια αναπτυξιακά προβλήματα μπορούν να αντιμετωπισθούν μέσω των δικτύων πόλεων στο ενιαίο αστικό σύστημα που μπορούν να προσφέρουν βοήθεια στις μικρές πόλεις της περιφέρειας σε ζητήματα τεχνολογίας και χάραξης πολιτικής. Ωστόσο, εκείνες οι μικρές πόλεις που βρίσκονται σε καθαρά αγροτικές περιοχές στην περιφέρεια καθώς και εκείνες που στηρίζονται σε οικονομικές δραστηριότητες σε ύφεση (π.χ. πόλεις-λιμάνια σε παρακμή, πόλεις με βιομηχανία παλαιάς τεχνολογίας) θεωρείται ότι έχουν ιδιαίτερα δυσμενή αναπτυξιακή προοπτική μέσα στο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό δίκτυο λόγω σοβαρών δυσκολιών αναδιάρθρωσης της τοπικής οικονομίας τους –π.χ. έλλειψη ενδογενών πόρων ανάπτυξης όπως τουριστικά αξιοποιήσιμη πολιτιστική κληρονομιά ή/και ιδιαίτερου κάλλους φυσικό περιβάλλον για να στρέψουν την τοπική οικονομία προς τον τουρισμό και τις υπηρεσίες, έλλειψη υποδομών ή/και ανθρώπινου δυναμικού για την ανάπτυξη επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας και πολιτιστικής βιομηχανίας. Σε αυτή τη μειονεκτική υπο-ομάδα πόλεων, ο αστικός σχεδιασμός μπορεί να αποτελέσει καθοριστικότερο παράγοντα στην προσπάθεια αναδιάρθρωσης της τοπικής οικονομίας και άρσης της περιθωριοποίησης των μειονεκτικών μικρών πόλεων μέσα στο ενιαίο αστικό σύστημα. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως "εργαλείο" για τη ριζική αναβάθμιση του αστικού τοπίου και της εικόνας αυτών των πόλεων, έτσι ώστε ο δομημένος αστικός χώρος ο ίδιος να μετατραπεί σε ενδογενή πόρο οικονομικής, δημογραφικής και οικιστικής ανάπτυξης.

Στο Σχήμα 1 παρουσιάζεται συνοπτικά ο νέος ρόλος του αστικού σχεδιασμού στην αναπτυξιακή προοπτική όλων των κατηγοριών και ομάδων πόλεων μέσα στο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό δίκτυο.

Σχήμα 1. Ο νέος ρόλος του αστικού σχεδιασμού εξειδικευμένα για κάθε κατηγορία και ομάδα πόλεων στο ενιαίο Ευρωπαϊκό αστικό δίκτυο (πηγή: Gospodini 2002)

Πηγή: Gospodini 2002

Ανακεφαλαιώνοντας όλα τα προηγούμενα σχετικά με τις νέες "χρήσεις" του αστικού σχεδιασμού ως μέσον ανάπτυξης, θα μπορούσαν να εξαχθούν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

- Στην εποχή της διεθνοποίησης και του ενιαίου Ευρωπαϊκού αστικού συστήματος, ο καινοτόμος σχεδιασμός τείνει να μετασχηματίζεται από προϊόν οικονομικής ευμάρειας σε *μέσον οικονομικής ανάπτυξης των πόλεων*.
- Ο αστικός σχεδιασμός αναλαμβάνει ένα νέο αναβαθμισμένο ρόλο ως *εργαλείο ανάπτυξης*.

Η επίδραση του αστικού σχεδιασμού ως εργαλείου ανάπτυξης είναι σημαντική για όλες τις ομάδες πόλεων. Ωστόσο, γίνεται ιδιαίτερα κρίσιμη για δύο ομάδες πόλεων που αντιπροσωπεύουν τα δύο άκρα του ενιαίου αστικού συστήματος: α) τις μητροπόλεις και β) τις μικρές πόλεις της περιφέρειας που στερούνται ενδογενών πόρων ανάπτυξης. Και στις δύο ομάδες πόλεων, ο πρωτοποριακός σχεδιασμός του αστικού χώρου μπορούν να επηρεάσουν καθοριστικά το αναπτυξιακό μέλλον των πόλεων αυτών. Στην πρώτη ομάδα πόλεων, μπορούν να συμβάλουν σημαντικότερα στη διατήρηση του μητροπολιτικού χαρακτήρα με τη δημιουργία ιδιαίτερου αστικού τοπίου –προβολής και συμβολισμού. Στη δεύτερη ομάδα πόλεων, μπορούν να συμβάλουν καθοριστικά στην αναστροφή της περιθωριοποίησης τους μέσα στο ενιαίο σύστημα, βοηθώντας την αναδιάρθρωση της τοπικής οικονομίας και τη δημογραφική και οικιστική ανάπτυξη.

ΟΙ ΜΙΚΡΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ: Οι ομάδες μικρών πόλεων, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και οι αναπτυξιακές δυνατότητες

Στο παραπάνω γενικό πλαίσιο, η πολεοδομία και ο αστικός σχεδιασμός μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό μοχλό στις αναπτυξιακές προοπτικές των ελληνικών πόλεων, ειδικότερα των μικρών πόλεων (μέχρι 20.000 κατ.), που αποτελούν και το αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Σε αναλογία με όσα έχουν ήδη αναπτυχθεί, ο ρόλος και η βαρύτητα της πολεοδομίας και του αστικού σχεδιασμού στην ανάπτυξη κάθε ομάδας μικρών πόλεων στον ελληνικό χώρο ποικίλει και μπορεί να εξειδικευθεί ως εξής:

Μικρές πόλεις σε μικρή απόσταση (μέχρι 60-80 χιλιόμετρα) από μεγάλα αστικά κέντρα

Οι αναπτυξιακές προοπτικές αυτής της ομάδας μικρών πόλεων διαφαίνονται πολύ θετικές. Η αποκέντρωση εκείνων των αστικών οικονομικών δραστηριοτήτων που έχουν μεγάλες απαιτήσεις σε χώρο, όπως αθλητισμός, εκπαίδευση, έρευνα, θεματικά πάρκα, πολύ-κέντρα εμπορίου και αναψυχής, στην περιαστική ζώνη των μεγάλων πόλεων ενισχύει σημαντικότερα την ανάπτυξη αυτών των μικρών πόλεων. Το φαινόμενο της *διάχυτης μετα-*

βιομηχανικής πόλης (βλ. Γοσποδίνη, 2006· Gospodini, 2006· Foot, 2000), σε συνδυασμό με τους μεγάλους περιφερειακούς οδικούς άξονες γύρω από τις μεγάλες πόλεις και τον προαστιακό σιδηρόδρομο, προσφέρουν σε αυτές τις μικρές πόλεις **α) προσβασιμότητα σε αγαθά και υπηρεσίες**, οι οποίες πριν δύο δεκαετίες βρίσκονταν μόνον στα κέντρα των μεγάλων πόλεων, **β) νέες θέσεις εργασίας**, ένα ποσοστό των οποίων είναι εξειδικευμένες και υψηλόμισθες.

Στο πλαίσιο αυτών των πλεονεκτημάτων, και με δεδομένα τα μειονεκτήματα της πυκνής δόμησης των μεγάλων ελληνικών πόλεων, **αυτές οι μικρές πόλεις προβλέπεται να έχουν στο άμεσο μέλλον σημαντική δημογραφική και οικιστική ανάπτυξη, και να αποτελέσουν για την ελληνική πολεοδομία νέα αυτάρκη "προάστια" των μεγάλων ελληνικών αστικών κέντρων.**

Στην συγκεκριμένη ομάδα μικρών πόλεων, **η πολεοδομία και ο αστικός σχεδιασμός μπορούν να ενισχύσουν και να διασφαλίσουν τη βιώσιμη ανάπτυξη.** Ειδικότερα, η πολεοδομική ρύθμιση του χώρου (ΓΠΣ, ΣΧΟΑΠ) μπορεί να διασφαλίσει α) τη χωρική οργάνωση και τον έλεγχο των χρήσεων γης στην περιαστική ζώνη, β) μεταφορικές υποδομές για τη σύνδεση των μικρών πόλεων με τα μητροπολιτικά κέντρα (περιφερειακούς δρόμους, προαστιακός σιδηρόδρομος), χαμηλούς συντελεστές δόμησης, υψηλούς συντελεστές χώρων πρασίνου και κοινωφελείς υποδομές, ώστε να δημιουργηθούν συνθήκες παραγωγής υψηλού οικιστικού περιβάλλοντος. Ο ρόλος του αστικού σχεδιασμού αφορά στην αντιμετώπιση των κινδύνων υποβάθμισης της ποιότητας του δομημένου και του φυσικού περιβάλλοντος που μπορεί να φέρει η ταχεία οικιστική ανάπτυξη, και ειδικότερα α) στη βελτίωση της ποιότητας του υφιστάμενου οικιστικού περιβάλλοντος μέσω αναπλάσεων, και τον σχεδιασμό νέου οικιστικού περιβάλλοντος υψηλής ποιότητας, ελκυστικού για την προσέλκυση νέων κατοίκων.

Μικρές πόλεις πάνω σε μεγάλους μεταφορικούς άξονες (π.χ. ΠΑΘΕ, Εγνατία)

Αυτές οι μικρές πόλεις ενδέχεται να έχουν θετικές αναπτυξιακές προοπτικές που προκύπτουν από τη γεωγραφική θέση τους. Η προοπτική τους συνδέεται με την ανάπτυξη εκεί συγκεκριμένων οικονομικών δραστηριοτήτων όπως α) εταιρείες αποθήκευσης και διανομών αγαθών (distribution companies) και β) υποδομές εξυπηρέτησης του πλήθους των μετακινούμενων στον αυτοκινητόδρομο οι οποίες συντάσσουν πολυ-χώρους με πρατήρια καυσίμων, εστιατόρια, καφέ, πανσιόν, αθλητικά και πολιτιστικά πάρκα ολιγόωρης στάσης και αναψυχής, θεματικά πάρκα).

Ο ρόλος της πολεοδομίας ως μοχλού ανάπτυξης αφορά α) στη ρύθμιση του χώρου κατά μήκος του οδικού άξονα για τη δημιουργία ζωνών ΒΙΠΑ με κίνητρα εγκατάστασης εταιρειών αποθήκευσης και διανομών αγαθών και β) στη βελτίωση και εκσυγχρονισμό

των τηλεπικοινωνιακών υποδομών της μικρής πόλης. Ο ρόλος του αστικού σχεδιασμού συνδέεται με α) τη βελτίωση της εικόνας και της λειτουργίας του αστικού χώρου και κυρίως, β) τον καινοτόμο σχεδιασμό των σταθμών εξυπηρέτησης του οδικού άξονα. Αυτές οι υποδομές αντιπροσωπεύουν *νέα εξωαστικά πολυ-κέντρα* εμπορίου, πολιτισμού και αναψυχής (Γοσποδίνη 2006, Gospodini 2006). Συντάσσουν νέου τύπου χώρους τους οποίους, όπως αναφέρει ο Foot (2002), στην Ιταλία για παράδειγμα επισκέπτονται 200 εκατομμύρια άνθρωποι ετησίως. Αν και λείπουν από τους πολεοδομικούς χάρτες, αποτελούν βασικό στοιχείο του περιαστικού τοπίου και αντιπροσωπεύουν *ένα νέο είδος αστικής πλατείας* (Foot, 2000: 18) στη ζωή των πολιτών της μεταβιομηχανικής κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από *υπερ-κινητικότητα*.

Μικρές πόλεις με εξειδικευμένες αστικές λειτουργίες (τουριστικές πόλεις, ιαματικές λουτροπόλεις, πανεπιστημιούπολεις)

Η αναπτυξιακή προοπτική αυτής της ομάδας μικρών πόλεων βρίσκεται σε άμεση και απόλυτη συνάρτηση με την **ποιότητα του δομημένου και του φυσικού περιβάλλοντος**.

Την πλειοψηφία των πόλεων αυτής της ομάδας απαρτίζουν *οι τουριστικές πόλεις* (π.χ. μικρές πόλεις της νησιωτικής Ελλάδας, μικρές παραθαλάσσιες πόλεις στην κυρίως Ελλάδα, μικρές πόλεις και ενόητες οικισμών στους ορεινούς όγκους) οι οποίες τις τελευταίες 3-4 δεκαετίες έχουν αναπτυχθεί οικονομικά στον κλάδο του τουρισμού ακριβώς λόγω των αρετών του φυσικού περιβάλλοντος (ακτές, τοπίο, δάση, λίμνες) αλλά και της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής μορφολογίας του δομημένου περιβάλλοντος. Οι μεγαλύτεροι κίνδυνοι για αυτές τις μικρές πόλεις προκύπτουν από την ταχεία οικιστική ανάπτυξη χωρίς σεβασμό στις συνθήκες προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ειδικότερα, η νόμιμη εκτός σχεδίου δόμηση εξοχικών κατοικιών, ξενοδοχειακών μονάδων, και παραθαλάσσιων κέντρων (ταβέρνες, beach bar) αλλοιώνει σταδιακά το φυσικό τοπίο και επιβαρύνει το φυσικό περιβάλλον. Σε αρκετές περιπτώσεις μικρών νησιών που αποτελούν ιδιαίτερα δημοφιλείς τόπους διακοπών (π.χ. Μύκονος, Πάρος), **η εκτός σχεδίου δόμηση έχει εξαλείψει παντελώς τη διάκριση μεταξύ φυσικού και δομημένου-ανθρωπογενούς τοπίου**. Αεροφωτογραφίες των νησιών δείχνουν ότι το τοπίο σήμερα δεν διαρθρώνεται πλέον από την εναλλαγή πυκνού οικιστικού ιστού (παλιοί παραδοσιακοί οικισμοί) και φυσικού περιβάλλοντος αλλά συντάσσεται από μια διάσπαρτη οικιστική ανάπτυξη που καλύπτει ολόκληρο το νησί, εμφανίζοντας απλώς κάποια "**πυκνώματα**" και κάποια "**αραιώματα**" δόμησης – δηλ. μια αλληλουχία πυκνών παλιών παραδοσιακών οικισμών και αραιών εκτός σχεδίου νέων κτισμάτων. Επίσης, **η έλλειψη ελέγχου των χρήσεων γης στους παραδοσιακούς οικισμούς** έχει επιτρέψει τη μαζική αλλαγή χρήσης των παλιών κατοικιών σε πανσιόν, μπάρ, εστιατόρια, εμπορικά καταστή-

ματα με τουριστικά είδη, κ.λπ., τα οποία παραμένουν κλειστά για 6 περίπου μήνες κατά τη χειμερινή περίοδο. Οι μόνιμοι κάτοικοι αυτών των μικρών τουριστικών πόλεων έχουν μετεγκατασταθεί στον περιαστικό χώρο σε καινούργιες κατοικίες εκτός σχεδίου με αποτέλεσμα την *ερήμωση του κέντρου των παραδοσιακών οικισμών* κατά τη χειμερινή περίοδο και τη *δημιουργία εκτεταμένων θυλάκων αστικών κενών*. Ο ρόλος της πολεοδομίας και του αστικού σχεδιασμού αφορά στην συγκεκριμένη περίπτωση **στην προστασία του φυσικού και του παραδοσιακού οικιστικού περιβάλλοντος και στην ανάδειξη της πολιτισμικής κι αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, ώστε να διασφαλισθεί η βιώσιμη ανάπτυξη αυτών των μικρών πόλεων ως πόλεις με ειδικές λειτουργίες.**

Ειδικότερα, η χωροταξική και πολεοδομική ρύθμιση του χώρου (ΣΧΟΑΠ, ΓΠΣ) μπορεί:

- α. **να προστατεύσει το φυσικό περιβάλλον και να απαγορεύσει την εκτός σχεδίου δόμηση**, ενώ τις πιέσεις για εξοχική κατοικία και νέες ξενοδοχειακές μονάδες μπορούν να απορροφήσουν *νέοι σχεδιασμένοι οικισμοί* με σεβασμό στην παραδοσιακή μορφολογία του αστικού χώρου
- β. **να ενισχύσει την αναβίωση των κέντρων των παραδοσιακών οικισμών (gentrification) με την επανεγκατάσταση εκεί μονίμων κατοίκων**, κάτι που μπορεί να επιτευχθεί με τον έλεγχο των χρήσεων γης, τη βελτίωση και τον εκσυγχρονισμό των υποδομών (π.χ. δίκτυο αποχέτευσης και βιολογικού καθαρισμού), τη θέσπιση ειδικών όρων επανασχεδιασμού και ανάπλασης των παλαιών κατοικιών (π.χ. με δυνατότητες συνένωσης 2-3 κτισμάτων για την παραγωγή κατοικιών με σύγχρονες προδιαγραφές χώρου).

Για την υπο-ομάδα των *ιαματικών λουτροπόλεων*, θα πρέπει να τονισθεί ότι στην Ελλάδα αυτές οι μικρές πόλεις βιώνουν τον οικονομικό μαρασμό τις τελευταίες δύο δεκαετίες σε αντίθεση με άλλες Ευρωπαϊκές χώρες όπου οι λουτροπόλεις εξακολουθούν να προσελκύουν πλήθος επισκεπτών όχι μόνον για τις ιαματικές πηγές αλλά και για την ιστορικότητα και την ποιότητα του οικιστικού περιβάλλοντος (π.χ. Karlovy Vary, Τσεχία). Βέβαια, στην Ελλάδα, οι μικρές ιαματικές λουτροπόλεις (π.χ. Αιδηψός, Υπάτη, Λουτράκι, Καμένα Βούρλα, Απολλωνία, Ικαρία) ουδέποτε διέθεταν Μπαρόκ θερινά ανάκτορα όπως στην περίπτωση του Karlovy Vary. Ωστόσο, κάποιες από αυτές (π.χ. Αιδηψός, Καμένα Βούρλα, Λουτράκι) διέθεταν πριν 2-3 δεκαετίες τόσο φυσικό περιβάλλον ιδιαίτερου κάλλους, όσο και ικανοποιητικές ξενοδοχειακές υποδομές –αλλά και τα δύο αφέθηκαν στην υποβάθμιση. Στον μαρασμό και την υποβάθμιση συνέβαλαν αρχικά η ανεξέλεγκτη οικιστική επέκταση κατά την περίοδο ακμής τους (δεκαετίες '60, '70) που υποβάθμισε το περιβάλλον (φυσικό και αστικό). Στη συνέχεια, συνέβαλε η αλλαγή πολιτικής των ασφαλιστικών ταμείων υγείας (δεκαετία '90) και η μη χορήγηση στους ασφαλισμένους θεραπείας σε ιαματικά λουτρά, πολιτική που μείωσε δραστικά τους επισκέπτες των πόλεων

αυτών. Σήμερα, ο εναλλακτικός τουρισμός για ξεκούραση και spa αυξάνεται διαρκώς και δεν αφορά μόνον την τρίτη ηλικία αλλά και σε νεότερες ηλικίες. Επομένως, οι ιαματικές λουτροπόλεις μπορεί να αναβιώσουν και να αναπτυχθούν. Ο ρόλος της πολεοδομίας και του αστικού σχεδιασμού σε αυτή την ομάδα μικρών πόλεων σχετίζεται με το μετασχηματισμό τους στα πλαίσια των νέων πολιτισμικών συνθηκών και του εναλλακτικού τουρισμού. Ειδικότερα, θα πρέπει: α) να εκσυγχρονισθούν και αναπλασθούν⁷ οι κυρίως εγκαταστάσεις των ιαματικών λουτρών και πηγών, β) να βελτιωθεί η εικόνα και η λειτουργία της πόλης μέσω αναπλάσεων, και γ) να ενισχυθεί ο εναλλακτικός τουρισμός μέσω νέων πολιτιστικών υποδομών και λειτουργιών καθώς και νέων ειδικών αθλητικών υποδομών και δραστηριοτήτων σε επαφή με τη φύση (π.χ. μονοπάτια περιπάτου, ορειβασία, ποδηλασία, κ.ά.).

Τέλος, για την υποομάδα πανεπιστημιούπολεις, επισημαίνεται ότι οι πολιτικές αποκέντρωσης της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα τις τελευταίες δύο δεκαετίες δημιούργησαν ΑΕΙ και ΤΕΙ κατανομημένα σε όλες τις περιφέρειες της χώρας, με σχολές και τμήματα σε πολλές μεσαίες και μικρές πόλεις τόσο στην νησιωτική, όσο και στην ηπειρωτική χώρα⁸. Αν και οι πόλεις υποδοχείς πανεπιστημιακών σχολών και ανώτατων τεχνολογικών σχολών είναι συνήθως πρωτεύουσες Νομών, αρκετές από αυτές⁹ έχουν πληθυσμό μέχρι 23.000 κατοίκων, δηλ. μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκουν στην κατηγορία των μικρών ελληνικών πόλεων, ενώ κάποιες είναι απομονωμένες παραμεθόριες πόλεις. Σήμερα η πολεοδομική οργάνωση, η εικόνα και η λειτουργία του αστικού χώρου στις μικρές ελληνικές "πανεπιστημιούπολεις" παρουσιάζει σημαντικές αδυναμίες, όπως η ανεπάρκεια μεταφορικών υποδομών, τηλεπικοινωνιών υποδομών, πολιτιστικών υποδομών και ποιοτικού οικιστικού περιβάλλοντος, οι οποίες επηρεάζουν αρνητικά τόσο την ανάπτυξη των σχολών όσο και της πόλης. Οι αδυναμίες αυτές μπορούν εν μέρει να εξηγηθούν και την απροθυμία μόνιμης εγκατάστασης των πανεπιστημιακών καθηγητών των συγκεκριμένων σχολών στην πόλη-έδρα της σχολής.

⁷ Στα τέλη της δεκαετίας του '80 εκπονήθηκαν αρκετά ερευνητικά προγράμματα Αστικού Σχεδιασμού που αφορούν στην ανάπλαση των εγκαταστάσεων ιαματικών λουτροπόλεων.

⁸ Η αξιολόγηση αυτών των πολιτικών είναι πέραν των ενδιαφερόντων της παρούσας εργασίας.

⁹ Για παράδειγμα, το Πανεπιστήμιο Αιγαίου έχει σχολές και τμήματα σε Μυτιλήνη, Ρόδο, και Χίο (22.894 κατ.), Το Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας περιλαμβάνει τμήματα σε Κοζάνη και Φλώρινα (12.622 κατ.). Το νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου έχει σχολές και τμήματα στην Κόρινθο, την Τρίπολη (22.463 κατ.), και το Άργος (22.100 κατ.). Επίσης, υπάρχουν αιτήματα για την ίδρυση του Πανεπιστημίου Ρούμελης με έδρα τη Λαμία και ανάπτυξη σχολών και τμημάτων σε Καρπενήσι (6.715 κατ.), Ναύπακτο (17.460 κατ.), Ιτέα (9.000 κατ.) ή Αμφισσα (12.000 κατ.). Το ΤΕΙ Ηλείου περιλαμβάνει σχολές και τμήματα σε Ηγουμενίτσα (8.722) και Πρέβεζα (19.605). Το ΤΕΙ Θεσσαλονίκης έχει σχολή στα Ν. Μουδανιά Χαλκιδικής (6.971 κατ.), ενώ υπάρχουν το ΤΕΙ Άρτας (23.863 κατ.), το ΤΕΙ Καστοριάς (16.218 κατ.), το ΤΕΙ Μεσολογγίου (13.416 κατ.),

Σε αντίθεση με τις σύγχρονες μικρές ελληνικές "πανεπιστημιούπολεις" με περιορισμένο αριθμό σχολών και τμημάτων και σημαντικά χωρικά μειονεκτήματα, οι μικρές πανεπιστημιούπολεις της Ευρώπης με ολοκληρωμένα και φημισμένα πανεπιστήμια (π.χ. Cambridge, Oxford, Leuven, Louvain La Neuve, Καρλσρούϊ, Χαιδελμβέργη, κ.ά.) αποτελούν τμήμα της πολιτιστικής παράδοσης της Ευρώπης για περισσότερους από πέντε αιώνες, και χαρακτηρίζονται από συνεχή ανάπτυξη. Οι πόλεις αυτές έχουν να επιδείξουν σύγχρονες και αξιόπιστες μεταφορικές υποδομές και τηλεπικοινωνιακές υποδομές, και κυρίως, υψηλή ποιότητα οικιστικού περιβάλλοντος που μπορεί να είναι ελκυστικό στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Φυσικά, οι μικρές ελληνικές "πανεπιστημιούπολεις" δεν μπορούν να φιλοδοξούν να αναπτυχθούν και να ανταγωνισθούν τις φημισμένες πανεπιστημιούπολεις της Ευρώπης. Ωστόσο, η ανάπτυξή τους είναι συνάρτηση της βελτίωσης της λειτουργίας και της εικόνας του αστικού χώρου. Ο ρόλος της πολεοδομίας στην συγκεκριμένη υποομάδα μικρών πόλεων, αφορά **α) στον εκσυγχρονισμό των μεταφορικών υποδομών** (οδικό δίκτυο, σιδηρόδρομος, θαλάσσια και αεροπορική συγκοινωνία) ώστε αυτές οι μικρές πόλεις να είναι εύκολα προσβάσιμες με αξιόπιστα μέσα μεταφοράς, **β) τον εκσυγχρονισμό των τηλεπικοινωνιακών υποδομών** ώστε η ακαδημαϊκή κοινότητα να έχει δυνατότητα σύνδεσης με υψηλές ταχύτητες στο διαδίκτυο, και **γ) στην ανάπτυξη νέων πολιτιστικών υποδομών**, ελκυστικών στην ακαδημαϊκή κοινότητα και τους κατοίκους της πόλης. Ο ρόλος του αστικού σχεδιασμού αφορά **στη βελτίωση της εικόνας της πόλης μέσα από α) τον ανασχεδιασμό και την ανάπλαση του δημόσιου υπαίθριου χώρου και του κέντρου της πόλης, καθώς και β) το σχεδιασμό περιοχών κατοικίας υψηλής ποιότητας.**

Μικρές πόλεις σε αγροτικές περιοχές απομακρυσμένες από τα μεγάλα αστικά κέντρα και μικρές "ανοικτές" πόλεις (Καποδιστριακοί Δήμοι) χωρίς σημαντικούς ενδογενείς φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους ανάπτυξης

Οι μικρές πόλεις σε αγροτικές περιοχές καθώς και οι οικισμοί των νέων Καποδιστριακών Δήμων (μικρές "ανοικτές" πόλεις) χωρίς σημαντικούς ενδογενείς φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους ανάπτυξης, φαίνεται να έχουν τις δυσμενέστερες αναπτυξιακές προοπτικές στα πλαίσια των νέων παγκόσμιων οικονομικών συνθηκών για τα αγροτικά προϊόντα αλλά και των περιορισμών του ελληνικού υπαίθρου χώρου. Αφενός τα εισοδήματα από παραδοσιακά αγροτικά προϊόντα (π.χ. βαμβάκι, καπνός) φθίνουν και αφετέρου αυτές οι μικρές πόλεις χαρακτηρίζονται από αδυναμίες τόσο σε υποδομές (ανεπάρκεια οδικών και σιδηροδρομικών υποδομών και ανεπάρκεια τηλεπικοινωνιών υποδομών), όσο και σε παραγωγική διάρθρωση (τοπικές επιχειρήσεις μικρομεσαίου μεγέθους και χαμηλής τεχνολογίας, υψηλό ποσοστό αυτο-απασχόλησης στη γεωργία). Επιπλέον, η έλλειψη φυσικού περιβάλλοντος

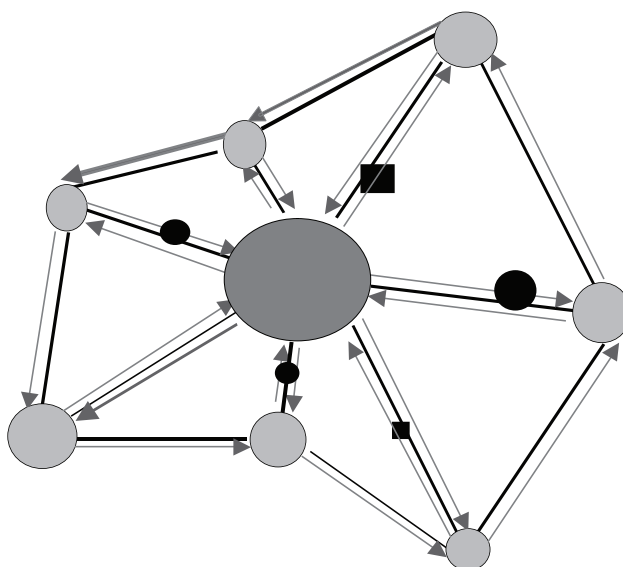
ιδιαίτερου κάλλους και σημαντικών πολιτιστικών πόρων, τουριστικά αξιοποιήσιμων καθώς και η έλλειψη ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και ταυτότητας καθιστά αυτές τις μικρές πόλεις ευάλωτες στον ανταγωνισμό, και πιθανά θύματα δημογραφικού μαρασμού ή ακόμη και ερήμωσης. **Η αναδιάρθρωση της τοπικής οικονομίας μέσω καινοτομιών και η βελτίωση της ποιότητας του αστικού χώρου και της ζωής μπορούν να συμβάλλουν στην άρση της περιθωριοποίησης και του μαρασμού αυτών των μικρών πόλεων και οικισμών.** Ειδικότερα, προτείνονται τα εξής:

- A. Η δημιουργία "Κέντρων Αγροτικής Καινοτομίας"** τα οποία μπορούν να συμβάλλουν **α) στην αναδιάρθρωση της αγροτικής οικονομίας** στην κατεύθυνση νέων μεθόδων παραγωγής και νέων προϊόντων (π.χ. βιολογικές καλλιέργειες ελιάς, κ.ά.), **β) στη δημιουργία Ευρωπαϊκών δικτύων μικρών πόλεων με αγροτική οικονομία** για την ανταλλαγή τεχνογνωσίας και τη διάδοση των καλύτερων πρακτικών **γ) στη χρήση νέων τεχνολογιών** για τη διάδοση γνώσεων, την καταγραφή των χρήσεων γης και τη διαχείριση του υπαίθρου χώρου (αγροτική γη, δάση, βοσκότοποι, νερά), και **δ) στην ευαισθητοποίηση των τοπικών κοινωνιών** σε ζητήματα προστασίας και διαχείρισης περιβάλλοντος. Τα Κέντρα Αγροτικής Καινοτομίας μπορούν να ανήκουν στις Περιφέρειες αλλά θα είναι κατανεμημένα ανά γεωγραφική ενότητα υπαίθρου χώρου (βλ. Γούσιος 1999).
- B. Η δημιουργία νέων κοινωνικών και πολιτιστικών υποδομών,** όπως πολυ-χώροι πολιτισμού και δημιουργικής ψυχαγωγίας, που μπορεί να περιλαμβάνουν κινηματογραφικές και θεατρικές λέσχες, βιβλιοθήκη, εργαστήρια εικαστικών τεχνών, φωτογραφίας, στούντιο πληροφορικής, κ.α, ώστε να βελτιωθεί η ποιότητα ζωής των κατοίκων και να σταματήσει ο δημογραφικός μαρασμός του υπαίθρου χώρου, ιδιαίτερα στις απομακρυσμένες ορεινές περιοχές. Ειδικότερα στις μικρές "ανοικτές πόλεις" (Καποδιστριακοί Δήμοι), οι νέες πολιτιστικές υποδομές μπορούν **ως νέα τοπόσημα να σηματοδοτήσουν τη χωρική συνεκτικότητα μεταξύ των οικισμών και την ενότητα των τοπικών κοινωνικών.** Για το λόγο αυτό, κρίνεται καλύτερη η χωροθέτησή τους στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ των οικισμών, περιμετρικά του δημογραφικά μεγαλύτερου οικισμού (βλ. Σχήμα 2).

Σημαντικότετη παράμετρο για την ενίσχυση των δυνατοτήτων των νέων στην **εκπαίδευση,** είναι η βελτίωση των τηλεπικοινωνιακών υποδομών αυτών των μικρών πόλεων και η **δικτύωση και σύνδεση των νέων πολιτιστικών κέντρων με το διαδίκτυο.** Η προσφορά από την τοπική αυτοδιοίκηση της **χρήσης του διαδικτύου χωρίς χρέωση,** μπορεί να συμβάλλει σημαντικότερα στην εκπαίδευση των νέων.

Ο ρόλος της πολεοδομίας και του αστικού σχεδιασμού σε αυτή τη μειονεκτική ομάδα μικρών πόλεων, αφορά στη **βελτίωση του οικιστικού περιβάλλοντος, που σε πολλές περιπτώσεις είναι χαμηλής ποιότητας, κυρίως όσον αφορά στο σχεδιασμό των κτιρίων και του δημόσιου υπαίθριου χώρου και λιγότερο στην κατασκευή** (π.χ. άναρχη χωροθέτηση κατοικιών μέσα στα οικόπεδα σε συνδυασμό με αποθήκες, αρχιτεκτονική μορφολογία χωρίς αναφορές στην "τοπικότητα" ή το "δαμόνιον του τόπου", έλλειψη σχεδιασμού των πλατειών, πεζοδρόμων, πάρκων, κλπ). Επομένως, θα πρέπει να γίνει **α) εξειδίκευση των όρων δόμησης (ΓΟΚ) κατά γεωγραφική ενότητα καθώς και β) μελέτες και έργα ανάπλασης του δημόσιου υπαίθριου χώρου.**

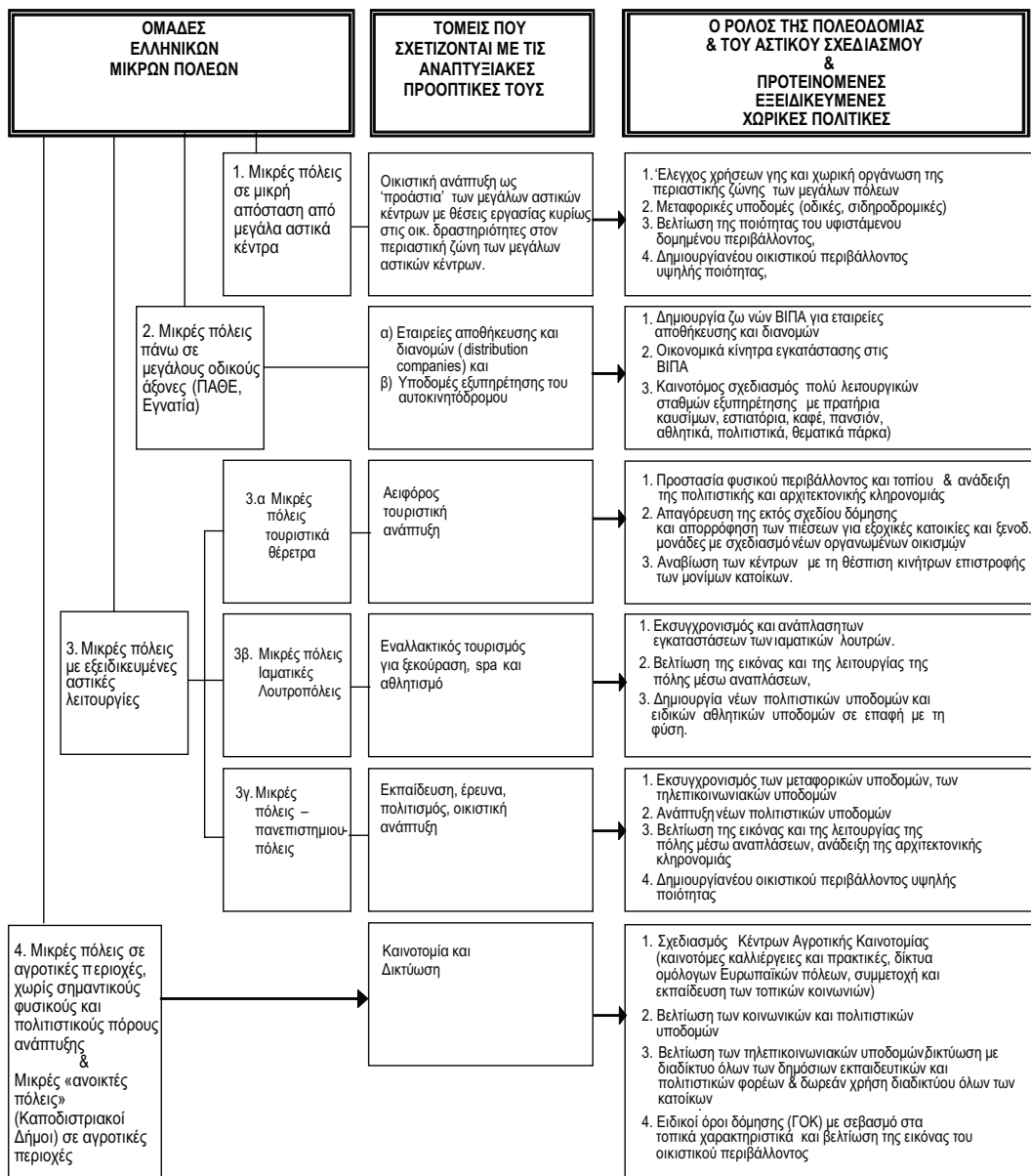
Σχήμα 2. Μικρές "ανοιχτές πόλεις". Στο κέντρο, η μικρή πόλη των 2.000-5.000 κατοίκων και στην περιφέρεια οι μικρότεροι οικισμοί. Η χωροθέτηση των νέων κοινωνικών, εκπαιδευτικών και πολιτιστικών υποδομών σημειώνεται με μαύρο χρώμα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: Δέσμες Εξειδικευμένων Κατακόρυφων Χωρικών Πολιτικών για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη των Μικρών Ελληνικών Πόλεων

Το Σχήμα 3 παρουσιάζει συνοπτικά τις διάφορες ομάδες ελληνικών μικρών πόλεων, τους τομείς που άπτονται των αναπτυξιακών προοπτικών της κάθε ομάδας καθώς και τις προτεινόμενες χωρικές πολιτικές εξειδικευμένα για κάθε ομάδα.

Σχήμα 3. Οι μικρές ελληνικές πόλεις: Εξειδικευμένες Χωρικές Πολιτικές για τη βιώσιμη Ανάπτυξη κάθε ομάδας μικρών πόλεων

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής:

Οι μικρές πόλεις σε απόσταση 60-80 χλμ.. από μητροπολιτικά κέντρα (κυρίως Αττική και Θεσσαλονίκη) μπορούν να αναπτυχθούν ως "προαστιακός χώρος" για μεσαία και χαμηλά εισοδήματα, με θέσεις εργασίας στην περιαστική ζώνη των μητροπολιτικών κέντρων. Οι προτεινόμενες χωρικές πολιτικές συμπεριλαμβάνουν τα εξής:

- α. έλεγχος χρήσεων γης και πολεοδομική ρύθμιση του χώρου στις περιαστικές ζώνες των μητροπολιτικών κέντρων,
- β. εκσυγχρονισμός των μεταφορικών υποδομών των μικρών πόλεων (περιφερειακοί αυτοκινητόδρομοι, προαστιακός σιδηρόδρομος, ταχεία θαλάσσια συγκοινωνία).
- γ. Αποτροπή των κινδύνων από την ταχεία ανάπτυξη αυτών των μικρών πόλεων και προστασία του φυσικού περιβάλλοντος,
- δ. Βελτίωση της ποιότητας του υφιστάμενου οικιστικού περιβάλλοντος, και
- ε. δημιουργία νέου οικιστικού περιβάλλοντος υψηλής ποιότητας.

Οι μικρές πόλεις πάνω σε μεγάλους οδικούς άξονες (ΠΑΘΕ, Εγνατία) μπορούν να αναπτυχθούν ως κόμβοι εταιρειών αποθήκευσης και διανομών αγαθών και ως κόμβοι εξυπηρέτησης του αυτοκινητόδρομου. Οι προτεινόμενες χωρικές πολιτικές συμπεριλαμβάνουν τα εξής:

- α. Δημιουργία ζωνών ΒΙΠΑ για εταιρείες αποθήκευσης και διανομών.
- β. Οικονομικά κίνητρα εγκατάστασης στις ΒΙΠΑ.
- γ. Καινοτόμος σχεδιασμός πολύ-λειτουργικών σταθμών εξυπηρέτησης των αυτοκινητόδρομων με πρατήρια καυσίμων, εστιατόρια, καφέ, πανσιόν, αθλητικά, πολιτιστικά, θεματικά πάρκα.

Οι μικρές πόλεις με ειδικές λειτουργίες όπως οι "πόλεις-τουριστικά θέρετρα" μπορούν να έχουν αειφόρο τουριστική ανάπτυξη στη βάση των εξής χωρικών πολιτικών:

- α. Προστασία φυσικού περιβάλλοντος και τοπίου & ανάδειξη της πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.
- β. Απαγόρευση της εκτός σχεδίου δόμησης και απορρόφηση των πιέσεων για εξοχικές κατοικίες και ξενοδοχειακές μονάδες με σχεδιασμό νέων οργανωμένων οικισμών.
- γ. Αναβίωση των κέντρων των παραδοσιακών μικρών πόλεων με τη θέσπιση κινήτρων (οικονομικών, πολεοδομικών) για την επιστροφή των μονίμων κατοίκων σε αυτά.

Οι μικρές πόλεις με ειδικές λειτουργίες όπως οι ιαματικές λουτροπόλεις μπορούν να αναβιώσουν οικονομικά με το μετασχηματισμό τους σε θέρετρα εναλλακτικού

τουρισμού ανάπαυσης, spa και αθλητικών δραστηριοτήτων. Οι προτεινόμενες χωρικές πολιτικές συμπεριλαμβάνουν τα εξής:

- α. εκσυγχρονισμός και ανάπλαση των εγκαταστάσεων των ιαματικών λουτρών.
- β. Βελτίωση της εικόνας και της λειτουργίας της πόλης μέσω αναπλάσεων,
- γ. ανακαίνιση των παλιών ξενοδοχειακών υποδομών και σχεδιασμός νέων ξενοδοχειακών υποδομών.
- δ. Δημιουργία νέων πολιτιστικών υποδομών και νέων αθλητικών υποδομών, κυρίως σε επαφή με τη φύση.

Οι μικρές πόλεις με ειδικές λειτουργίες όπως οι πανεπιστημιούπολεις μπορούν να έχουν βιώσιμη ανάπτυξη ως κόμβοι εκπαίδευσης και έρευνας με γνώμονα τις εξής χωρικές πολιτικές:

- α. εκσυγχρονισμός των μεταφορικών υποδομών (οδικών, σιδηροδρομικών, θαλάσσιων, αεροπορικών) και των τηλεπικοινωνιακών υποδομών.
- β. Ανάπτυξη νέων πολιτιστικών υποδομών.
- γ. Βελτίωση της εικόνας και της λειτουργίας της πόλης μέσω αναπλάσεων, ανάδειξη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.
- δ. Δημιουργία νέου οικιστικού περιβάλλοντος υψηλής ποιότητας.

Οι μικρές πόλεις σε αγροτικές περιοχές καθώς και μικρές "ανοικτές" πόλεις των νέων Καποδιστριακών Δήμων, χωρίς σημαντικούς ενδογενείς φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους ανάπτυξης, φαίνεται να έχουν τις δυσμενέστερες αναπτυξιακές προοπτικές. Ωστόσο, υπάρχουν δυνατότητες άρσης της οικονομικής περιθωριοποίησης και του δημογραφικού μαρασμού μέσω χωρικών πολιτικών. Αυτές είναι οι εξής:

- α. Σχεδιασμός Κέντρων Αγροτικής Καινοτομίας (καινοτόμες καλλιέργειες και πρακτικές, δίκτυα ομόλογων Ευρωπαϊκών πόλεων, συμμετοχή και εκπαίδευση των τοπικών κοινωνιών) .
- β. Βελτίωση των κοινωνικών και πολιτιστικών υποδομών.
- γ. Βελτίωση των τηλεπικοινωνιακών υποδομών, δικτύωση με διαδίκτυο όλων των δημόσιων εκπαιδευτικών και πολιτιστικών φορέων & δωρεάν χρήση διαδικτύου από όλους τους κατοίκους.
- δ. Βελτίωση της εικόνας του οικιστικού περιβάλλοντος μέσω θέσπισης ειδικών όρων δόμησης (ΓΟΚ) με σεβασμό στα τοπικά χαρακτηριστικά, μέσω σχεδιασμού και ανάπλασης του δημόσιου υπαίθριου χώρου (πλατείες, πάρκα, κεντρικοί πεζόδρομοι).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Γοσποδίνη Α. (2000) "Ο ανταγωνισμός των Ευρωπαϊκών πόλεων και οι νέες "χρήσεις" του Αστικού Σχεδιασμού: Μια πρόκληση για τις ελληνικές πόλεις", Ψυχάρης, Ι., Γοσποδίνη Α.Α., Χριστοπούλου Ο. (τεχνική επ.) *17 κείμενα για το σχεδιασμό, τις πόλεις και την ανάπτυξη*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 195-219.
- Γοσποδίνη Α. (2006) "Περιγράφοντας, ερμηνεύοντας και ταξινομώντας τα νέα τοπία της μεταβιομηχανικής πόλης", στο Α. Γοσποδίνη και Η. Μπεριάτος (επ.), *Τα Νέα Αστικά Τοπία και η ελληνική πόλη*, Αθήνα: Κριτική, 25-50.
- Γούσιος Δ. (1999) "Υπαιθρος, Αγροτικός Χώρος και Μικρή Πόλη: από τη γεωργοποίηση στην τοπική ανάπτυξη", στο Γ. Πετράκος και Δ. Οικονόμου Δ. (επ.), *Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων – Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής, – Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*, Αθήνα: Gutenberg & Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 157-207.
- Πετράκος Γ. Οικονόμου Δ., (1999) "Διεθνοποίηση και Διαρθρωτικές αλλαγές στο Ευρωπαϊκό σύστημα αστικών κέντρων", στο Πετράκος, Γ., Οικονόμου Δ. (επ.), *Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων – Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*, Αθήνα: Gutenberg & Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 13-44.
- Σημαιοφορίδης Γ. (1998), "Η ελληνική πόλη και οι νέες αστικές συνθήκες", μεταφρασμένο στα Ιταλικά ως "La citta Greca e le nuove condizioni urbane", στο Infussi, F., Σημαιοφορίδης, Γ. (επ.), *ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΗΡΑΚΛΗΣ: Οι προκλήσεις της ελληνικής πόλης*, Αθήνα: Linora, 141-154.

Ξενόγλωσση

- Brotchie J., Barry M., Blakely E., Hall P. και Newton, P. (επ.) (1995) *Cities in Competition: Productive and Sustainable Cities for the 21st Century*, Melbourne: Longman Australia.
- CEC (1992) "Urbanisation and the function of cities in the European Community", *Regional Development Studies* 4, Commission of the European Communities, Brussels.
- Craig-Smith S. J. (1995) "The role of tourism in Inner-Harbor Redevelopment: A Multinational Perspective" in Craig-Smith, S. J. and Fagence M., (επ.) *Recreation and tourism as a catalyst for urban waterfront redevelopment*, USA: Praeger Publishers, 15-36.
- Duffy H. (1995) *Competitive Cities: Succeeding in the global economy*, London: Spon.
- Foot J. (2000) "The urban periphery, myth and reality. Milan 1950-2000", *City*, 4(1): 7-26.

- Gospodini A. (2002) "European cities in competition and the 'new uses' of urban design", *Journal of Urban Design*, 7(1): 59-74.
- Gospodini A. (2006) "Portraying, Classifying and Understanding the emerging New Landscapes in the Post-Industrial City", *Cities (forthcoming)*.
- Hall P., (1998) *Cities in Civilization*, London: Weidenfeld & Nicolson.
- Hall P. (2000) "Creative Cities and Economic Development", *Urban Studies* 37(4): 639-649.
- Hinsley H. και Malone P. (1996) "London: Planning and Design in Docklands", στο Malone, P. (επ.), *City, capital and water*, London: Routledge, 37-64.
- Hutton Th.A. (2004) "The new Economy of the Inner City", *Cities*, 21(2): 89-108.
- Jensen-Butler C. (1997) "Competition between cities, urban performance and the role of urban policy: a theoretical framework", στο C. Jensen-Butler, A. Shachar & J. van Weesep (επ.), *European Cities in Competition*, Aldershot: Ashgate.
- Jensen-Butler C., Shachar A. και van Weesep J. (επ.) (1997), *European Cities in Competition*, Aldershot: Ashgate.
- Kapitzki C. (1996) *Berlin - Visionen werden Realitat*, Berlin: Jovis.
- King A.D. (1990) *Global Cities: Post-Imperialism and the Internationalization of London*, London: Routledge.
- Mommaas H. (2004) "Cultural Clusters and the Post-industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy", *Urban Studies* 41(3): 507-532.
- Plaza B. (1999) "The Guggenheim-Bilbao Museum Effect: A Reply to Maria V. Gomez' Reflective images: The case of Urban Regeneration in Glasgow and Bilbao", *International Journal of Urban and Regional Research*, v. 23: 589-593.
- Plaza B. (2000a) "Guggenheim Museum's Effectiveness to Attract Tourism", *Annals of Tourism Research*, 27(4): 1055-1058.
- Plaza B. (2000b) "Evaluating the influence of a large cultural artifact in the attraction of tourism: The Guggenheim Museum Bilbao case", *Urban Affairs Review*, 36(2): 264-274.
- Pratt A. (2000) "New media, the new economy and new spaces", *Geoforum* 31: 425-436.
- Sassen S. and Roost F. (2000) The city: strategic site for the global entertainment industry, στο Judd D. R. and Fainstein S. S (επ.), *The tourist City*, Newhaven: Yale University Press.
- Sassen S. (2000) *The Global City: New York, London, Tokyo*, (new updated edition), Princeton University Press.
- Sassen S. (2001) "Cities in the Global Economy", στο Paddison, R. (επ.), *Handbook of Urban Studies*, London: Sage Publications, 257-282.

- Savitch H.V., (1996) "Cities in a global era: a new paradigm for the next millennium", στο Cohen, M. Et. (επ.), *Preparing for the Urban Future*, Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 39-65.
- Scott A. J. (1997) "The Cultural Economy of Cities", *International Journal of Urban and Regional Research* 21(2): 323-339
- Scott A. (2000), *The cultural economy of cities*, London: Sage.
- van der Knaap G. A. and Pinder D. (1992) "Revitalizing the European waterfront: policy evolution and planning issues", στο Hoyle B. S. και Pinder, D. A. (επ.), *European port cities in transition*, London: Belhaven Press, 155-176.

Σχέδιο Χωρικής Οργάνωσης και Αειφόρου Ανάπτυξης του Νομού Χανίων

Κορίνα Δαγκλή

Δρ. Πολεοδόμος-Χωροτάκτης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο νομός Χανίων διαθέτει σημαντικά πλεονεκτήματα για την προώθηση ενός σχεδίου αειφόρου ανάπτυξης. Η θέση του, στο δυτικό τμήμα του νησιού, προσφέρει ειδικές συνθήκες, ιδιαίτερα κλιματολογικές, καθώς επίσης και ένα ανάγλυφο που διαθέτει εξαιρετικά ορεινά χαρακτηριστικά, τόσο λόγω της σύστασης των υλικών (κυριαρχεί ο ασβεστόλιθος) όσο και λόγω της διατήρησης στρώματος χιονιού για πολλούς μήνες. Η νότια ακτή, απότομη και απομονωμένη, με μεγάλη ηλιοφάνεια, διαφέρει από τον υπόλοιπο νομό κυριαρχούμενη από άγρια και όχι ομαλά τοπία.

Αν και η οικονομική ανάπτυξη συντέλεσε στην συγκράτηση του πληθυσμού, του οποίου κύριες δραστηριότητες είναι η γεωργία και η κτηνοτροφία, δεν θα πρέπει να παραβλέψει κανείς και την πλούσια οικιστική κληρονομιά που αποτελούν τα πολυάριθμα χωριά. Τα χωριά αυτά είναι παράγοντες αρμονίας μέσα στα απόλυτα ισορροπημένα τοπία, τα οποία απειλούνται όμως σοβαρά από την γήρανση και την μετανάστευση του πληθυσμού.

Η επιβίωση αυτής της περιοχής εξαρτάται από τους ρυθμούς αξιοποίησης και ανάπτυξης μιας σπάνιας πατρογονικής κληρονομιάς, αφού το δυτικό τμήμα της Κρήτης είναι μια από τις λίγες νησιωτικές ζώνες στον μεσογειακό χώρο, που έχουν διατηρήσει πολύ καλά τα πρωτότυπα χαρακτηριστικά τους. Πρέπει λοιπόν να τύχει μιας ιδιαίτερης προσοχής από την Ευρώπη, την Ελλάδα και τις τοπικές αρχές, διότι έχει τη δυνατότητα να προκαλέσει το ενδιαφέρον ενός νέου τουριστικού κοινού, το οποίο αναζητά την επαφή με

την φύση, τη γνωριμία με τον τρόπο ζωής των κατοίκων και έναν αυθεντικό πολιτισμό που διαχέεται καθημερινά από τον πληθυσμό. Το κοινό αυτό μπορεί να διακρίνει τα χαρακτηριστικά ενός τόπου που συντηρεί την φύση, την πατρογονική κληρονομιά και τον μεσογειακό νησιωτικό πλούτο.

ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Στόχος της μελέτης είναι η σφαιρική προσέγγιση μιας χωροταξικής αξιοποίησης της περιοχής, προσαρμοσμένης στα χαρακτηριστικά της, φυσικά, ανθρωπολογικά και πατρογονικά.

Προστασία της φυσικής κληρονομιάς

Ο νομός Χανίων χαρακτηρίζεται από κυριαρχία των ορεινών όγκων, αφού σχεδόν τα 2/3 της έκτασής του εκτείνονται σε μεγάλο υψόμετρο, το 20% σε ημιορεινές περιοχές και μόνο το 18% σε πεδιάδες (Περιφέρεια Κρήτης, 1998). Από τα δυτικά προς τα ανατολικά η περιοχή κυριαρχείται από τον επιβλητικό όγκο των Λευκών Ορέων που σβήνει στα βόρεια σε μια κεκλιμένη επιφάνεια, αποτελούμενη από λόφους με ομαλή κλίση αλλά στα νότια βυθίζεται απότομα, αφήνοντας μόνο μια στενή και απομονωμένη λωρίδα γης, κατειλημμένη από γεωργικές καλλιέργειες. Το πιο εύφορο τμήμα είναι το βόρειο, που διαθέτει χαμηλές πεδιάδες και λόφους, σε επαφή με το ορεινό μέτωπο.

Κυριαρχούν οι ασβεστολιθικοί βράχοι που συνυπάρχουν μαζί με σειρές πετρωμάτων με πολύ σύνθετη σύσταση. Προς τα βόρεια, οι πρόσφατες προσχώσεις σχηματίζουν βαθιές και πλούσιες εκτάσεις. Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η παρουσία μιας ορεινής ζώνης αποτελούμενης από εκτεταμένες λοφοσειρές (που φτάνουν ή ξεπερνούν σε ύψος τα 2.000 μ.), ψηλά οροπέδια και βαθιά και κατακόρυφα φαράγγια (Σαμαριάς, Βολακιά, Νίμπου). Το οροπέδιο του Ομαλού σε υψόμετρο 1.500 μ. προήλθε πιθανόν από μια εκτεταμένη αποσάθρωση, (ανάλογη με αυτή του Ασκύφου στα 680 μ. ύψος), του ασβεστολιθικού υπόβαθρου (Εταιρεία Τουρισμού Κρήτης, 1999). Αυτό το μαζικά απολιθωμένο καρστικό πέτρωμα αποτελεί μία αξιόλογη δεξαμενή νερού, το οποίο ο νομός έχει απόλυτη ανάγκη για την ανάπτυξή του και πρέπει να το προστατεύσει. Τα αποθέματα νερού φαίνεται ότι γενικά επαρκούν για να καλύψουν τις ανάγκες της περιοχής και να ικανοποιήσουν την έντονη ζήτηση γιατί οι χείμαρροι είναι διάσπαρτοι σε όλη την έκταση του νομού (Πελεκανιώτικος, Κακοδικιανός, Ταυρωνίτης, Κερίτης, Αλμυρός). Η παροχή είναι επίσης εξασφαλισμένη από πολυάριθμες πλούσιες πηγές (Στύλου, Αρμένες, Καλύνες) σε εδάφη μεταμορφωσιγενή και σε ασβεστολιθικές ζώνες.

Το κλίμα του δυτικού τμήματος της Κρήτης είναι σαφώς το πιο υγρό σε όλο το νησί, παρά το ότι η συνήθης θερινή μεσογειακή ξηρασία είναι πάντα εμφανής. Γενικά, η πόλη

των Χανίων έχει περίοδο δύο ή τριών μηνών χωρίς βροχοπτώσεις (109 ημέρες βροχής τον χρόνο) αλλά το ετήσιο ύψος βροχής είναι ψηλότερο από την υπόλοιπη Κρήτη. Πράγματι, αν και οι βροχοπτώσεις παραμένουν χαμηλές στις παράκτιες ζώνες (625 χιλ. στα Χανιά για την περίοδο 1971-1981 και 503 χιλ. στην νότια ακτή) με μεγάλες αυξομειώσεις κατά την διάρκεια του χρόνου, αρχίζουν να αυξάνονται με το υψόμετρο για να ξεπεράσουν τα 1.400 χιλ. και σχεδόν να φτάσουν τα 2.000 χιλ. στα Λευκά Όρη, όπου το μεγαλύτερο υψόμετρο υπερβαίνει τα 2.000μ.(2.454 μ.) (Περιφέρεια Κρήτης-Πρόγραμμα ALTENER II, 1999).

Υπάρχουν πάντως σημαντικές διαφορές που έχουν σχέση με την τοποθεσία (προστατευμένες περιοχές ή εκτεθειμένες σε ανέμους και σε υγρές αέριες μάζες) και το υψόμετρο. Η δυτική πλευρά του νομού είναι άμεσα εκτεθειμένη στα ρεύματα που έρχονται από την δύση και αυτό εξηγεί την παρουσία του χιονιού, που μπορεί να διατηρηθεί για δύο ή τρεις μήνες. Το σκηνικό που σχηματίζεται από το ανάγλυφο του εδάφους ευνοεί τις θερμοκρασιακές διαφορές που ενισχύουν την θερινή ξηρασία και συντελούν στην εξασθένηση της σχετικής υγρασίας κατά την περίοδο αυτή, με επιπτώσεις ευεργετικές για τους κουρασμένους ανθρώπινους οργανισμούς (όπως και ο καταπραϊντικός ρόλος της θάλασσας).

Ο τουρισμός στις υψηλές ζώνες θα μπορούσε να αποτελέσει ένα πρόσθετο κίνητρο για τους επισκέπτες, κατοίκους αστικών περιοχών, που έρχονται από την υπόλοιπη Ευρώπη και τις βόρειες χώρες διψασμένοι για ήλιο.

Ο συνδυασμός των γεωγραφικών και κλιματικών αντιθέσεων με την υποτονική ανθρώπινη δραστηριότητα σε ένα τμήμα του νομού, εξηγούν την διατήρηση πλούσιας χλωρίδας. Οπωσδήποτε ο δασικός πλούτος έχει εν μέρει καταστραφεί με την πάροδο των αιώνων. Είναι πάντως καλύτερα διατηρημένος στα μεγαλύτερα υψόμετρα και στο δυτικό τμήμα, όπου έχει διατηρηθεί πλούσια χλωρίδα και πανίδα, προσφέροντας ισορροπία και ελκυστικά τοπία (Λευκά Όρη, περιοχή του Έλους).

Η ζωή των ανθρώπων βασίζεται κυρίως στα αποθέματα νερού και την ύπαρξη καλλιεργήσιμων εδαφών. Η σπανιότητα των πηγών έχει οδηγήσει συχνά τους πληθυσμούς σε μετακίνηση προς τα κεφαλοχώρια ή τις κωμοπόλεις. Παρατηρείται πάντως μια αντίθεση, όλο και πιο εμφανής, ανάμεσα στις χαμηλές πλαγιές και τις πεδιάδες, όπου συγκεντρώνονται οι κάτοικοι και στις εκτάσεις με μεγαλύτερο υψόμετρο, όπου παρατηρείται έξοδος του πληθυσμού και υποβάθμιση. Εκεί απειλείται η ποιότητα των τοπίων και η διατήρηση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, που αποτελούν την γοητεία και τους πόλους έλξης της περιοχής. Το υψόμετρο κατοικίας εντοπίζεται κύρια μεταξύ των 400 και 700 μέτρων. Τα χωριά διακρίνονται μέσα σε μια πράσινη θάλασσα από την οποία προεξέχει το καμπαναριό της εκκλησίας και διάσπαρτες οι άσπρες προσόψεις των σπιτιών.

Πολιτική αειφόρου ανάπτυξης

Ο στόχος μιας πολιτικής αειφόρου ανάπτυξης είναι τριπλός.

Πρώτον, αποσκοπεί, κύρια, στην διατήρηση των αποθεμάτων και της πατρογονικής κληρονομιάς, όπως του νερού, των δασών, της χλωρίδας (ενδημικές ποικιλίες) και της πανίδας (όπως για παράδειγμα των άγριων κατοικιών κρι-κρι του φαραγγιού της Σαμαριάς) και κυρίως στην αξιοποίησή τους, γιατί αυτά είναι τα στοιχεία που καθορίζουν την ποιότητα του φυσικού περιβάλλοντος, το οποίο έχει ριζικά διαφοροποιηθεί από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Οι κατοικίες έχουν εναρμονιστεί με τρόπο πρωτότυπο και αξιοθαύμαστο με τις καλλιέργειες και το περιβάλλον.

Όμως, η δυσκολία προσαρμογής της παραδοσιακής κοινωνίας μεταφράζεται σε πτώση των εισοδημάτων στην περιοχή και αποτυπώνεται στην εγκατάλειψη των σκαμμένων στις πλαγιές χωραφιών, των λιθόκτιστων φρακτών που τονίζουν την μοναξιά των οροπεδίων και των μικρών πέτρινων σπιτιών, που καταμαρτυρούν τον δεσμό του Κρητικού με την γη του.

Η περιοχή αυτή είναι ιδιαίτερα ευαίσθητη γιατί έχει γνωρίσει πολλές αλλαγές στην διάρκεια της ιστορίας της. Στην αρχαιότητα είχε πολλά δάση όπου ζούσαν ελάφια και αγριοκάτσικα. Η ανθρώπινη δραστηριότητα άσκησε μεγάλη πίεση σε αυτήν την πλούσια πατρογονική κληρονομιά (πυρκαγιές στα Σφακιώτικα δάση του 17^{ου} αιώνα, αποψίλωση κατά την διάρκεια της Τουρκικής κατοχής). Η προστασία των δασών που έχουν απομείνει αποτελεί πλέον επιτακτική ανάγκη γιατί εξακολουθούν να υπάρχουν μεγάλοι κίνδυνοι υποβάθμισης του περιβάλλοντος.

Δεύτερον, μία πρόταση ανάπτυξης, οικονομικής και κοινωνικής, πρέπει κύρια να επικεντρωθεί στην ενίσχυση των υφισταμένων δραστηριοτήτων και στην ανάπτυξη νέων, για τις οποίες υπάρχει ήδη κάποια μικρή εμπειρία, όπως είναι η περίπτωση της Μηλιάς (κοντά στο Έλος), ενός μικρού χωριού που εκμεταλλεύεται τις ομορφιές μιας μικρής σκιερής κοιλάδας με καστανιές, για να προτείνει έναν νέο τρόπο ζωής. Το χωριό ξαναχτίστηκε σύμφωνα με τις παραδοσιακές συνθήκες ζωής (Περιφέρεια Κρήτης, 1995). Προσφέρει έτσι άμεση επαφή με τη φύση στη ζωή των ανθρώπων που το κατοικούν.

Κάθε ανάπτυξη προϋποθέτει την ανθρώπινη παρέμβαση. Απαιτείται η επιλογή μεθόδων ανάπτυξης για την δημιουργία εισοδημάτων, που να επιτρέπουν την επιβίωση του υφιστάμενου πληθυσμού και ακόμη και την προσέλκυση νέου. Η αποστολή λοιπόν των τοπικών συνεταιρισμών, του Ελληνικού κράτους και της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι να ενισχύσουν την επαγγελματική δραστηριότητα μέσω της βοήθειας για ίδρυση νέων επιχειρήσεων.

Τρίτον, η δυναμική που μπορούν να προσδώσουν οι συνεταιρισμοί έχει πολύ μεγάλη σημασία για κάθε αναπτυξιακό σχέδιο. Στην πρωτοβουλία τους θα βασιστεί η ωρίμανση

ενός συνολικού σχεδίου ανάπτυξης που να αποσκοπεί :

- Στην αξιοποίηση της υφιστάμενων παραδοσιακών κτισμάτων, για να τα θέσει στην διάθεση των τουριστών
- Στην δημιουργία δικτύων συγκοινωνίας που να καταργούν την απομόνωση, να υποβοηθούν τις μετακινήσεις των μόνιμων κατοίκων και των επισκεπτών αλλά επίσης και δικτύων βασικής υποδομής (πόσιμο και αρδευτικό νερό, αποχέτευση, ηλεκτροδότηση, τηλεφωνία και ηλεκτρονική επικοινωνία).
- Στην υποστήριξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για εξασφάλιση κεφαλαίων, ευνοϊκή δανειοδότηση και επιχορηγήσεις.
- Στην ενθάρρυνση της προώθησης νέων μεθόδων παραγωγής και νέων προϊόντων (αιολική ενέργεια, οικοτουρισμός).

Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κάθε μελέτη περιφερειακού προγραμματισμού προϋποθέτει προηγούμενη αποσαφήνιση των όρων της ανάπτυξης.

Ακριβής δημογραφική ανάλυση

Ο πληθυσμός της Κρήτης χαρακτηρίζεται από ομαλή αύξηση. Στον νομό Χανίων, από τους 120.000 κατοίκους το 1971 έχει φτάσει σήμερα σε περίπου 150.000 και ο ρυθμός αύξησής του είναι περίπου ο ίδιος με τους υπόλοιπους νομούς (0,8% ετησίως μεταξύ του 1991 και του 2001) (ΥΠΕΧΩΔΕ-Δ/νση Χωροταξίας, 1998). Η αύξηση αυτή πάντως σημειώνεται στις πιο χαμηλές ζώνες. Είναι λοιπόν απαραίτητο να γίνει ανάλυση για κάθε υπο-περιοχή και κάθε τομέα και διαίρεση, με κριτήριο το υψόμετρο, κατά ηλικία και σε συσχετισμό με τις οικονομικές δομές.

Καταγραφή της πατρογονικής κληρονομιάς

Η Καταγραφή της πατρογονικής κληρονομιάς είναι απαραίτητη ιδιαίτερα στα χωριά και αυτό προϋποθέτει βαθιά γνώση των φυσικών χαρακτηριστικών και των κινδύνων (χλωρίδα, πανίδα). Η φύση στον νομό Χανίων έχει ευαίσθητα σημεία, ιδιαίτερα στο εσωτερικό. Υπέροχα δάση, πλούσια χλωρίδα, απειλές για την πανίδα, ιδιαιτερότητες που οφείλονται στην σύσταση του εδάφους, το κλίμα ή τους χειμάρρους. Κοντά στις ακτές και ιδιαίτερα τις νότιες, που αποτελούνται από συμπαγή ασβεστολιθικά πετρώματα με απότομους βράχους, τα βάθη της θάλασσας είναι μεγάλα. Σε απόσταση 8 χλμ., δυτικά της επαρχίας των Σφακιών, το βάθος είναι 2.453 μ. Η απότομη και διάσπαρτη από υφάλους ακτή διαθέτει καταπληκτική ομορφιά. Οι εκμεταλλεύσιμοι χώροι είναι στενοί, με γραφικά

λιμανάκια και βράχους γεμάτους σπηλιές ενώ τα φαράγγια, τα σκαμμένα στη μάζα του εδάφους, πνίγονται από τα κυπαρίσσια, τα πεύκα και τα αρωματικά φυτά. Τα τοπία είναι μαγευτικά αλλά τα χωριά ελάχιστα όπως το Φραγκοκάστελλο, γνωστό για την παραλία του, η Χώρα Σφακίων, με σπίτια απλωμένα σε μία πλαγιά με απαλή κλίση, το Λουτρό, μικρό φυσικό λιμανάκι με μεγάλη κίνηση κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας, η Σούγια, κτισμένη στη θέση όπου βρισκόταν η αρχαία Συία, η Αγία Ρουμέλη, μικρό χωριό τελείως απομονωμένο με παραλία από βότσαλα και νερά σπάνιας καθαρότητας, ο κολπίσκος του Αγίου Κύρκου, γνωστός για τις πηγές του και τα θερμά λουτρά και τέλος η Παλαιόχωρα, με την γοητευτική της τοποθεσία. Τα πλούτη αυτά είναι ανεκτίμητα και δεν πρέπει να αποκαλυφθούν στον τουρισμό παρά μόνο με πολλή προσοχή. Μπορούμε να αναφέρουμε επίσης την δυτική ακτή που εκτείνεται από την χερσόνησο της Γραμβούσας μέχρι την Ελαφώνησο, και παρουσιάζει πολλές ιδιαιτερότητες (γεωλογικές αντιθέσεις που εμφανίζονται με την μορφή βράχων ασβεστολιθικών, μεταμορφωσιγενών ή ηφαιστειογενών, χρωματισμένων με πρασινωπές ψηφίδες, κόκκινη άργιλο και θαλάσσια άμμο). Το χωριό Φαλάσαρνα ξεδιπλώνεται σε ένα ασυνήθιστο περιβάλλον, αφού η σημερινή θέση του παλιού λιμανιού είναι 500 μ. στο εσωτερικό της ξηράς και 8 μ. κάτω από το επίπεδο της θάλασσας και είναι μάρτυρας τεκτονικών μετακινήσεων που ανύψωσαν το δυτικό τμήμα του νησιού και βύθισαν το ανατολικό. Στις εκτεταμένες πλαγιές σχηματίστηκαν υπέροχα τοπία που θα γοητεύσουν τους λάτρεις της μεσογειακής νησιωτικής ομορφιάς.

Ανάλυση δεδομένων

Η ανάλυση των στοιχείων που συνθέτουν την περιοχή, η προέλευση και τα χαρακτηριστικά τους, αποτελεί ακόμη ένα βασικό θέμα. Όπως επίσης η αξιοποίηση των τοπικών προϊόντων (αγροτικά προϊόντα, χειροτεχνία, τουρισμός), καθορίζοντας τρόπους παραγωγής προσαρμοσμένους σε μια αγορά, όπου πρέπει να εκτιμηθεί η ζήτηση με κατάλληλη έρευνα. Νέες εμπειρίες (φυσικά προϊόντα, περιπλάνηση, συναναστροφή με τους κατοίκους) ζητούνται από ένα κοινό όλο και πιο πολυάριθμο. Το ίδιο ισχύει και για τα αγροτικά προϊόντα (βιολογικά) και την χειροτεχνία, που θα μπορούσαν να βρουν διέξοδο στην τοπική αγορά (τουριστική κατανάλωση) ή στο εξωτερικό (τυποποίηση).

Καθιέρωση ενός συστήματος ζωνών

Η Καθιέρωση ενός συστήματος ζωνών είναι σημαντική ώστε να λαμβάνει υπόψη τα στοιχεία της ανάλυσης για την εκτίμηση των χρηματοδοτήσεων και τον καθορισμό των μέσων για την υλοποίησή τους (χρηματοδότηση ευρωπαϊκή, ελληνική ή τοπική).

ΤΑ ΜΕΣΑ

Οι υποδομές

Απαιτούν ιδιαίτερη προσοχή διότι αποτελούν την κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης.

Το αγροτικό οδικό δίκτυο αποτελείται από περίπου 1.300 χλμ. δρόμων, με οδόστρωμα συνήθως σε μέτρια κατάσταση, βατό από οχήματα παντός εδάφους. Η κατάσταση είναι κακή στις ημιορεινές και τις ορεινές περιοχές (Κίσσαμος, Κυδωνία). Καταβάλλεται ιδιαίτερα σημαντική προσπάθεια ολοκλήρωσής του, που κρίνεται απαραίτητη για την εξασφάλιση δυνατότητας πρόσβασης στους κατοίκους της περιοχής και τους επισκέπτες. Οι σύγχρονες συγκοινωνίες πρέπει να οργανωθούν, αρχίζοντας από την ολοκλήρωση των κυρίων αξόνων Ανατολής-Δύσης και Βορρά-Νότου, από τους οποίους ξεκινούν τα τοπικά δίκτυα. Ο κύριος άξονας διατρέχει την βόρεια ακτή από το Ρέθυμνο στα Χανιά και τον Κίσσαμο. Οι υφιστάμενοι άξονες Βορρά-Νότου, οι οποίοι έχουν προστεθεί κάθετα, είναι αυτοί που οδηγούν στην Παλαιόχωρα και αυτοί που συνδέουν τις Βρύσες με την Χώρα Σφακίων. Προστίθενται μερικοί κάθετοι από τον Κίσσαμο στο Έλος και από τα Χανιά στο οροπέδιο του Ομαλού. Αυτό το δίκτυο πρέπει να προσαρμοστεί στις κυκλοφοριακές ανάγκες για να εξυπηρετήσει τον κύριο οδικό άξονα κατά μήκος της ακτής αλλά πρέπει επίσης να συνδεθεί και με τους δρόμους προς τα χωριά και ιδιαίτερα αυτά τα οποία έχουν περιληφθεί στο αναπτυξιακό πρόγραμμα. Σε καμία πάντως περίπτωση οι περιφερειακοί δρόμοι δεν θα πρέπει να γίνουν οδοί μαζικής κυκλοφορίας, διότι η παρουσία αξόνων βαριάς κυκλοφορίας μπορεί να έχει αντίθετα αποτελέσματα από τα αναμενόμενα (μαζική κυκλοφορία, θόρυβος και δυσφορία για τον επισκέπτη, βλάβες στην ισορροπία της περιοχής).

Οι νέες τεχνολογίες στον τομέα των επικοινωνιών κάνουν δυνατή την πρόσβαση στις τοπικές αγορές και το άνοιγμά τους προς την παγκόσμια αγορά, χάρις στο Internet. Αυτό προϋποθέτει την προσαρμογή των τηλεφωνικών δικτύων στις σύγχρονες απαιτήσεις της ηλεκτρονικής επικοινωνίας και απαραίτητως την δυνατότητα δημιουργίας δικτυακών τόπων για τη διάθεση στην αγορά των τουριστικών προϊόντων της περιοχής.

Μέριμνα πρέπει να ληφθεί και για την υδροδότηση των χωριών (γεωτρήσεις) και την ποιότητα του πόσιμου νερού. Ο καθαρισμός είναι απαραίτητος, ιδιαίτερα στις καρστικές ζώνες, για να αποφευχθούν οι κίνδυνοι μόλυνσης των υπογείων υδροφόρων στρωμάτων.

Η διευκόλυνση προσβασιμότητας στην φυσική και ιστορική πατρογονική κληρονομιά

Η διευκόλυνση προσβασιμότητας στην φυσική και ιστορική πατρογονική κληρονομιά μέσω της οργάνωσης ενός δικτύου μονοπατιών, με σήμανση των σημείων συγκέντρωσης, υφίσταται ήδη σε τοποθεσίες γνωστές και οργανωμένες αλλά θα πρέπει να δοθεί η δυνα-

τότητα να αποκαλυφθούν και άλλοι θησαυροί της δυτικής ακτής, αναξιοποίητοι ακόμα και δυσπρόσιτοι ή περιοχές του εσωτερικού πολύ χαρακτηριστικές, όπως ο Ομαλός, το Έλος και τα υψίπεδα που περιβάλλουν τον όγκο των Λευκών Ορέων και την ορεινή πλευρά του οπισθίου τμήματος (Παλαιόχωρα/Κάντανος). Κατά μήκος αυτών των οδοιορικών πρέπει να διαμορφωθούν χώροι υποδοχής στα σπίτια των κατοίκων για άνετη διαμονή των επισκεπτών.

Δημιουργία νέων δικτύων παραγωγής και διανομής

Μια σημαντική παράμετρος τοπικής ανάπτυξης αποτελεί η δημιουργία νέων δικτύων παραγωγής και διανομής με μέριμνα για άμεση διάθεση των τοπικών προϊόντων ή με επί τόπου μεταποίηση (αγροτικές βιομηχανίες τροφίμων, αλυσίδες κατάψυξης) και εξασφάλιση της μεταφοράς τους σε νέες αγορές που αναζητούν αυθεντικά και ποιοτικά προϊόντα.

Βέβαια, οι συνθήκες παραγωγής (δημητριακά, φρούτα, αμπέλια, ελιές), στην περιοχή είναι ελάχιστα ευνοϊκές, διότι οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις είναι μικρές και τα εδάφη άγονα. Μια καλή όμως οργάνωση των δικτύων πώλησης (συνεταιρισμοί) μπορεί να αποδειχθεί αποτελεσματική, όπως επίσης και η χορήγηση σημάτων ποιότητας ή κατοχυρωμένων ονομασιών (μέλι, λάδι, φρούτα, λαχανικά, άνθη, αρωματικά και φαρμακευτικά φυτά, τυριά). Αυτή η ετικέτα θα μπορούσε π.χ. να φέρει τον τίτλο "Προϊόντα από τα Λευκά Όρη". Απαιτείται αυστηρή τήρηση της τυποποίησης, φυλλάδιο των προδιαγραφών που διαθέτουν τα προϊόντα και κινητοποίηση των επαγγελματιών ενώσεων, προκειμένου να εγγυηθούν την αυθεντικότητα, διότι πρόκειται για ένα μέσο οικονομικής αξιοποίησης και σημαντικών εσόδων για την ορεινή οικονομία.

ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

Συνολική ανάπτυξη του νομού

Κάθε προσπάθεια διευθέτησης του χώρου, με υλοποίηση στόχων που έχουν από πριν αποσαφηνιστεί, εντάσσεται στην πράξη σε ένα συνολικό σχέδιο ανάπτυξης, το οποίο έχει τύχει επεξεργασίας από ειδικούς αλλά έχει γίνει αποδεκτό και από τους κατοίκους.

Αυτό το σχέδιο πρέπει να προτείνει κάποιες βασικές κατευθύνσεις και να βασίζεται στις ιδιαιτερότητες των διαφόρων περιοχών και στις δυνατότητές τους. Ο νομός Χανίων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία συνθηκών, γεωγραφικών, παραγωγικών και κοινωνικών. Οι δράσεις της ανάπτυξης πρέπει να ολοκληρωθούν στα πλαίσια ενός προγράμματος που να στηρίζεται σε τρεις αρχές :

- Διατήρηση της πατρογονικής κληρονομιάς, φυσικής και ανθρώπινης.

- Επιβίωση πληθυσμού αρκετού για να διασφαλίσει την συντήρηση της υπαίθρου και την συνέχιση των δραστηριοτήτων (ιδιαίτερα των νέων).
- Προώθηση μιας διαρκούς οικονομικής ανάπτυξης, βασιζόμενη στον εκσυγχρονισμό των καλλιεργειών και των παραδοσιακών δραστηριοτήτων και σε μια προσπάθεια ανανέωσης, ιδιαίτερα στον τομέα του τουρισμού, που είναι ένας από τους θεμέλιους λίθους της οικονομικής και κοινωνικής αναδόμησης.

Προώθηση ενός μοντέλου ολοκληρωμένης τουριστικής ανάπτυξης, προσαρμοσμένου στις τοπικές συνθήκες και τις νέες απαιτήσεις

Μία από τις πρωτοτυπίες του νομού Χανίων είναι ότι διατηρεί ακόμη πολύ έντονα τα ίχνη ενός παραδοσιακού τρόπου ζωής, που διαθέτει ήδη σημαντικούς τουριστικούς πόλους έλξης και αρκετό εξοπλισμό για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις ενός κοινού, το οποίο, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, είναι ακόμη ελληνικό. Επιβάλλεται όμως να συνδεθεί ο παράκτιος τουρισμός, που απαιτεί τον πιο "βαρύ" εξοπλισμό, με έναν εσωτερικό τουρισμό πιο "ελαφρύ" και στηριζόμενο σε διαφορετικές βάσεις.

Η σχέση της συνύπαρξης και της συμπληρωματικότητας πρέπει να ενταχθεί σε μια μορφή ανάπτυξης του τύπου "διατήρηση του φυσικού, οικονομικού, ανθρώπινου και πολιτιστικού πλούτου μιας μεσογειακής νησιωτικής περιοχής" ή "φυσικό περιφερειακό πάρκο", που εντάσσεται στο πλαίσιο των διατάξεων της οδηγίας "Natura 2000" της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Δεν πρόκειται απλά για την βούληση να προστατευτεί το περιβάλλον με κάθε τίμημα αλλά αντίθετα να προωθηθεί ένας νέος τύπος ανάπτυξης, με πρωτοβουλία των τοπικών συνεταιρισμών και τοπικών παραγόντων, με την οικονομική και οργανωτική βοήθεια του κράτους, της νομαρχίας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτό προϋποθέτει επιλεκτικότητα διότι κάθε είδους ανάπτυξη βασιίζεται στα ισχυρά σημεία έλξης και δραστηριότητας (συνεταιρισμοί, επιχειρήσεις, δημόσιες υπηρεσίες, εκπαίδευση, υγεία και κοινωνική πρόνοια). Οι πόλοι ανάπτυξης είναι τα Χανιά, το Καστέλι Κισσάμου και το Μάλεμο στο Βορρά και η Παλαιόχωρα, η Αγία Ρουμέλη και η Χώρα Σφακιών στο Νότο. Υπάρχουν επίσης και πόλοι συγκεντρωμένοι στο εσωτερικό (Κίσαμος, Έλος, Κάντανος, Βρύσες). Ο ρόλος τους πρέπει να ενισχυθεί ώστε να γίνουν τα κέντρα του δικτύου και της αναδιανομής της ροής των επισκεπτών.

Δραστηριότητες συνδυασμένες και πολυμερείς

Μία εκτεταμένη διευθέτηση του χώρου δεν μπορεί να σχεδιαστεί χωρίς πολιτική συναίνεση και χωρίς δεδομένη βούληση, σε διαφορετικά επίπεδα λήψης αποφάσεων και χρηματοδότησης. Το επιχειρησιακό σχέδιο προβλέπει σταδιακή υλοποίηση, σε σχέση με την τοπική

ζήτηση, με παράλληλη κάλυψη των εκδηλώσεων ενδιαφέροντος και των προτεραιοτήτων. Πρέπει να προσελκυστεί συγχρόνως δημόσια και ιδιωτική χρηματοδότηση.

Η δημόσια χρηματοδότηση θα εξασφαλιστεί από το κράτος, την Περιφέρεια της Κρήτης και την Ευρωπαϊκή Ένωση, στο πλαίσιο των πολυάριθμων υφισταμένων προγραμμάτων για την προστασία του περιβάλλοντος και την προώθηση της γεωργίας, με σεβασμό στη φύση και την ανάπτυξη περιφερειακών περιοχών, που βρίσκονται σε οικονομική υστέρηση ή αντιμετωπίζουν ειδικές δυσκολίες (ορεινές περιοχές με κλιματολογικά προβλήματα).

Οι χρηματοδοτήσεις αφορούν κύρια την κατασκευή ή ανακαίνιση των δικτύων (οδικών, ύδρευσης, αποχέτευσης, ηλεκτρισμού, τηλεπικοινωνιών). Υποστηρίζουν όμως και τοπικές πρωτοβουλίες, δημόσιες ή ιδιωτικές, όπως για παράδειγμα σε θέματα τουρισμού:

- Αποκατάσταση κτιρίων και προσφορά καταλύματος στους τουρίστες μέσα στα σπίτια των κατοίκων.
- Προώθηση τοπικών πρωτοβουλιών στον τομέα της φιλοξενίας (τροφοδοσία φαγητού, τουριστικοί σταθμοί).
- Υποστήριξη σε τουριστικές επιχειρήσεις, όπως τα οικογενειακά ξενοδοχεία (επιχορήγηση και χαμηλότοκες πιστώσεις για εκσυγχρονισμό).
- Ενίσχυση των υποδομών του θαλάσσιου τουρισμού (Νότος) με σεβασμό στο περιβάλλον, τα τοπία και τη φύση.
- Χρηματοδότηση του εκσυγχρονισμού παραγωγικών δραστηριοτήτων και επιχειρήσεων, που προωθούν τοπικά προϊόντα (αγροτοβιομηχανίες τροφίμων, χειροτεχνία).

Προϋποθέσεις ολοκλήρωσης προγραμμάτων ανάπτυξης

Η ολοκλήρωση αυτών των προγραμμάτων βασίζεται σε τέσσερις απαραίτητες προϋποθέσεις:

- Αλλαγή νοοτροπίας και συμπεριφοράς, που συχνά αποτελούν ανασταλτικούς παράγοντες της προόδου.
- Ενίσχυση των δομών και της οργάνωσης και αποκέντρωσή τους προς τους πόλους έλξης σε όλη την περιοχή.
- Χορήγηση νέων εργαλείων ανάλυσης και μελέτης (συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Χανίων).
- Έρευνα αγοράς ώστε να προσδιοριστεί η ζήτηση και να προσαρμοστούν σε αυτήν οι προτάσεις που έχουν επιλεγεί, με τήρηση των υφιστάμενων συμβάσεων και συμφωνιών.

ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΙΝΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΥΠΩΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΟΥ ΘΑ ΠΡΟΤΑΘΟΥΝ

Βόρειες περιοχές του νομού

Η επαρχία Αποκορώνου εκτείνεται από τον όγκο των Λευκών Ορέων μέχρι το ακρωτήριο Δράπανο. Αποτελείται από μια εκτεταμένη ζώνη λόφων που ανυψώνεται προοδευτικά μέχρι τα 800 μ. Είναι μια περιοχή αξιοποιημένη κύρια από γεωργικές χρήσεις, που καταλαμβάνουν το 25% της επιφάνειάς της. Η οικονομία είναι βασικά αγροτοκτηνοτροφική και δενδροκομική (αρδευόμενη) αλλά ο τουρισμός και η χειροτεχνία έχουν επίσης σημαντική παρουσία (Περιφέρεια Κρήτης, 2000). Η περιοχή διαθέτει αξιόλογο δίκτυο συγκοινωνιών, υποδομών και υπηρεσιών. Ελωφελείται από την γειτνίαση με τον νομό Ρεθύμνου, που και αυτός είναι καλά εξοπλισμένος τουριστικά. Διαθέτει επίσης εγκαταστάσεις μεταποίησης αγροτικών τροφίμων (ελαιουργεία, τυροκομεία, επιπλοποιεία). Τα κυριότερα κέντρα, ο Βάμος και οι Βρύσες, έχουν καλή κοινωνιακή σύνδεση με την υπόλοιπη περιοχή. Δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξης υπάρχουν αν και αποτελεί πρόβλημα η ανεπάρκεια νερού για τις ανάγκες της άρδευσης και υγιεινής.

Κεντρικό τμήμα του νομού

Η επαρχία Κυδωνίας καταλαμβάνει το κεντρικό τμήμα του νομού και επηρεάζεται άμεσα από τον κεντρικό πόλο ανάπτυξης, την πόλη των Χανίων, της οποίας οι λειτουργίες διοίκησης και διεκπεραίωσης, που μπορούν να συνεισφέρουν στο πρόγραμμα ανάπτυξης, πρέπει να οργανωθούν και να ενισχυθούν (δημόσιες υπηρεσίες, επιχειρήσεις, ανωτάτη εκπαίδευση). Η περιοχή των Χανίων συγκεντρώνει ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού και χαρακτηρίζεται από μεγάλη πυκνότητα και ακμάζουσες αγροτικές δραστηριότητες (1/3 της επιφάνειας καλύπτεται από ελαιόδεντρα και εσπεριδοειδή στις αρδευόμενες ζώνες) αλλά και με τον βιομηχανικό και τον τουριστικό τομέα σε ανάπτυξη.

Αντίθετα, το νότιο τμήμα είναι πιο ορεινό (οροσειρές παράλληλες με τον όγκο των Λευκών Ορέων) και πιο απομονωμένο και η οικονομία του είναι ακόμα πολύ παραδοσιακή και σε ύφεση. Το ίδιο συμβαίνει και με τις περιοχές στο Κολυμπάρι και τον Αλικιανό. Μικρά κέντρα ακμάζουν μέσα σε ένα εκτεταμένο δίκτυο μικρών κοινωνιών, όπου η γεωργία (καλλιέργεια ελιάς και αμπελιών) φθίνει, εκτός από τις περιοχές όπου έχει αναπτυχθεί αρδευτικό δίκτυο (εσπεριδοειδή). Αντίθετα, η εκτροφή αιγοπροβάτων είναι περισσότερο ανεπτυγμένη. Ο εξοπλισμός που υπάρχει είναι μέτριος και οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού πρέπει να ενισχυθούν (υδραυλικά δίκτυα, γεωργία, υποδομές οδοποιίας) (Περιφέρεια Κρήτης, 2000).

Δυτικό τμήμα του νομού

Η επαρχία Κισσάμου είναι η πιο δυτική. Καταλαμβάνει επιφάνεια που εκτείνεται από την στάθμη της θάλασσας μέχρι υψόμετρο 1.050 μ. Οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις εκεί είναι πιο εκτεταμένες από αλλού (50%) και οι κάτοικοι, παρά το ότι μεταναστεύουν, πολύ συχνά επιστρέφουν. Είναι μια από τις περιοχές με την μεγαλύτερη αγροτική παραγωγή στο νησί. Ελαιόδεντρα, αμπέλια και δημητριακά συμπληρώνονται από καλλιέργειες σε θερμοκήπια, παρά το ότι η άρδευση είναι ανεπαρκής. Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες είναι ανεπτυγμένες (ελαιουργεία, τυροκομεία, οινοποιεία, μάρμαρα) και ο τουρισμός ευδοκμεί στις ακτές (Κίσσαμος, Φαλάσαρνα, Χρυσοσκαλίτισσα) (Περιφέρεια Κρήτης, 2000).

Υπάρχουν πολύ μεγάλες δυνατότητες για την προώθηση ενός "ελαφρού" τουρισμού και την αξιοποίηση αξιόλογων τοποθεσιών.

Νότιο τμήμα του νομού

Οι νότιες επαρχίες είναι ταυτόχρονα οι πιο κλειστές αλλά και οι πιο πλούσιες σε δυνατότητες. Η επαρχία Σελίνου περιλαμβάνει τις περιοχές της Παλαιόχωρας, της Καντάνου και της Χώρας Σφακίων. Είναι άγριες, ελκυστικές και ελάχιστα ανοιχτές προς τα έξω. Παρά το ότι διαθέτουν εξαιρετικά πλεονεκτήματα, η διευθέτηση και αξιοποίηση των εκτάσεων απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή ώστε να σταματήσει την μετανάστευση και να δημιουργήσει έναν χώρο συμπληρωματικό με την ορεινή ζώνη, με σεβασμό σε ένα περιβάλλον υψηλής ποιότητας. Είναι η περιοχή που κινδυνεύει περισσότερο να γίνει αντικείμενο έντονων πιέσεων αποδόμησης, αν η αξιοποίηση των εκτάσεων, που πρέπει να προωθηθεί, να αγγίξει εξ αιτίας της κερδοσκοπίας και της μαζικής ροής τουρισμού. Θεμιτός θα ήταν ένας ήπιος συνδυασμός θαλασσιών δραστηριοτήτων (αθλημάτων, αναψυχής κ.λπ.) και ισορροπημένου τουρισμού, προσαρμοσμένου στις νέες τουριστικές ανάγκες, τις προσδοκίες του πληθυσμού και τις συνθήκες ενός εξαιρετικού φυσικού περιβάλλοντος.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΩΝ ΕΚΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Μία διευθέτηση της περιοχής, προσαρμοσμένη στους στόχους που έχουν καθοριστεί από την προσέγγιση που έχει προηγηθεί, πρέπει να γίνει πειραματικά σε εκτάσεις, όπου θα έχουν ληφθεί υπόψη όλες οι συνιστώσες του σχεδίου και να ενταχθούν σε μια προσπάθεια πρωτότυπη και νεωτεριστική.

Ζώνες προστασίας όπως η περιοχή των Λευκών Ορέων που παρουσιάζει τριπλό ενδιαφέρον

- Προστασία των φυσικών ιδιοτήτων και, κύρια, της δασικής ζώνης που εκτείνεται στην νότια πλαγιά και η οποία πρέπει να διασωθεί. Επίσης της περιοχής ασβεστολιθικών και καρστικών οροπεδίων, που σχηματίζουν μια υδρολογική δεξαμενή απαραίτητη για κάθε προσπάθεια βελτίωσης της αγροτικής παραγωγής της περιοχής και της τουριστικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Τα καρστικά υδροφόρα πετρώματα αποτελούν πολύτιμους χώρους αποθήκευσης, διότι οι κίνδυνοι υποβάθμισης της ποιότητας ή μόλυνσης από φυσικά αίτια ή ανθρώπινη παρέμβαση, είναι πολυάριθμοι. Τα οροπέδια πρέπει να καταστούν φυσικές δεξαμενές.
- Διαδρομές που έχουν ανακαλυφθεί σε περιοχές ιδιαίτερου φυσικού κάλλους αλλά δύσκολες στην προσπέλαση, όπως για παράδειγμα το καταφύγιο του Καλλέργη, ένα από τα καλύτερα εξοπλισμένα στην Ελλάδα, όπου, μετά από πεζοπορία περίπου 1½ ώρας από τον Ομαλό, αποκαλύπτεται στα μάτια του επισκέπτη ένα εξαιρετικό ορεινό τοπίο (Λευκά Ορη).
- Ανάπτυξη χειμερινών αθλητικών δραστηριοτήτων, δεδομένου ότι ο όγκος των Λευκών Ορέων καλύπτεται από στρώμα χιονιού για ένα μεγάλο μέρος του χειμώνα.

Εκτάσεις με έντονες ιδιαιτερότητες

- Η κοιλάδα του Έλους, μερικά δασωμένη, που βρίσκεται στο δυτικό άκρο και υψώνεται μέχρι τα 1.187 μ., με πολλά χωριά κοντά στους οδικούς άξονες, όπως το Ελαφονήσι, σε μια μοναδική τοποθεσία στην δυτική ακτή και η Παλαιόχωρα στην νότια. Η μικρή κωμόπολη συνδέεται με τον Κίσσαμο με ασφαλοστρωμένο δρόμο που κάνει δυνατή και την πρόσβαση στον Βούτα, με ένα κλασσικό τουριστικό δρομολόγιο.
- Η περιοχή του Φρε, κόμβος προσπέλασης προς τα οροπέδια.
- Η Χρυσοκαλίτισσα και το Ελαφονήσι, με ονειρεμένα τοπία, που όμως έχουν ταλαιπωρηθεί ανελέητα από πολύ βίαιες ανθρώπινες παρεμβάσεις. Σε ορισμένες παράκτιες περιοχές μπορούν να αναπτυχθούν ελαφρές τουριστικές εγκαταστάσεις, προσβάσιμες από την θάλασσα ή οδικώς από τον Πλάτανο, οι οποίες θα συμπλήρωναν τις δραστηριότητες στις ορεινές περιοχές.

Προτεινόμενες περιοχές

Η πιο ευνοϊκή ζώνη για έναν εκλογικευμένο πειραματισμό είναι η νότια ακτή. Δύο περιοχές προτείνονται παρακάτω.

Το πείραμα στην επαρχία Καστελλίου-Κισσάμου

Η κωμόπολη του Καστελλίου διαθέτει καλή αστική υποδομή. Είναι η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη του νομού και πρωτεύουσα της επαρχίας Κισσάμου. Βρίσκεται σχετικά κοντά στα Χανιά αλλά ο πληθυσμός της δεν υπερβαίνει τις 15.000 κατοίκους. Παρόλα αυτά παρουσιάζει κάποια τουριστική κίνηση αν και βρίσκεται στο βάθος ενός κόλπου. Οι δυνατότητες υποδοχής τουρισμού είναι ελάχιστα αξιοποιημένες. Η περιοχή πάντως συνδυάζει αξιόλογες φυσικές ομορφιές και σημεία πολλαπλού ενδιαφέροντος, συχνά όμως με μικρή δυνατότητα προσπέλασης ή αγνοημένα από την τουριστική αγορά.

Η προσπάθεια μπορεί να στραφεί και προς την ενδοχώρα και να την αναζωογονήσει (Έλος, Πλάτανος και δυτική ακτή), καθιστώντας την αφετηρία τουριστικών διαδρομών και τόνωσης της ανάπτυξης, σε μία εκτεταμένη λοφώδη περιοχή που φτάνει σε υψόμετρο τα 920 μ.

Το σχέδιο αξιοποίησης της περιοχής βασίζεται στον τουρισμό και πρέπει να τον οργανώσει προοδευτικά σε τοπικό επίπεδο. Πρέπει να στηριχτεί σε δυο αρχές :

- ενίσχυση των λειτουργιών του αστικού πόλου.
- βελτίωση του οδικού δικτύου και της προσβασιμότητας προς ορισμένες τοποθεσίες, όπως το λιμανάκι του Σφηναριού, τα Φαλάσαρνα και η Γραμβούσα. Η επαρχία Κισσάμου μπορεί να γίνει ένα πειραματικό πεδίο για την ολοκλήρωση του τουριστικού εξοπλισμού στις ακτές και το εσωτερικό.

Πρόταση ανάπτυξης προσαρμοσμένη και συμβατή με την νότια ακτή : επαρχία Σελίνου και Παλαιόχωρα

Η επαρχία Σελίνου ακουμπάει στην νότια οροσειρά (παράλληλη των Λευκών Ορέων). Είναι η λιγότερη κατοικημένη και η περισσότερο απομονωμένη του νομού και απειλείται από την γήρανση του πληθυσμού και την μετανάστευση. Διαθέτει όμως ευνοϊκές προϋποθέσεις για μια ανάπτυξη προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις ενός νέου κοινού και στις προσδοκίες του πληθυσμού. Η οικονομία βασίζεται κύρια στην γεωργία (ελαιώνες και πολυκαλλιέργειες) αλλά η καλλιέργεια λαχανικών (σε θερμοκήπια) και οπωροφόρων δέντρων αποτελεί μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού σε ένα δύσκολο περιβάλλον (έλλειψη εδαφών, καλλιέργεια σε κλιμακωτά επίπεδα, απομακρυσμένες αγορές, αδράνεια λόγω παλαιών πρακτικών, μεγάλη μεταβλητότητα βροχοπτώσεων, κίνδυνοι διάβρωσης εξ αιτίας των καταγίδων) (Περιφέρεια Κρήτης, 2000).

Θαλάσσια σύνδεση

Ο θαλάσσιος δρόμος μπορεί να αποτελέσει ένα σημαντικό πλεονέκτημα για την εμπορευσιμότητα της παραγωγής, με την πυκνωση των θαλάσσιων δρομολογίων. Η γραμμή που λειτουργεί από το 1930 έχει οπωσδήποτε σπάσει την απομόνωση της περιοχής αλλά είχε και αρνητικές επιπτώσεις (ελαχιστοποίηση των δραστηριοτήτων του λιμανιού της Παλαιόχωρας και ενίσχυση του ρόλου των Χανίων). Αυτή η μικρή κωμόπολη των 1.500 κατοίκων, απλωμένη στην πλαγιά, διαθέτει τα μέσα που θα της επιτρέψουν να παίξει τον ρόλο του πόλου, στην ανάπτυξη αυτής της πλευράς του νομού. Βρίσκεται στις εκβολές του χείμαρρου Κακοδικιανού, του οποίου η κοιλάδα επιτρέπει την πρόσβαση σε μεγαλύτερα υψόμετρα. Είναι απλωμένη σε ένα σωρό γεωλογικών εναποθέσεων, που συνδέει τα ερείπια του ενετικού κάστρου του Σελίνου με την σταθερή γη. Φαίνεται εντούτοις σαν αδιέξοδο, που δεν συνδέεται με την πρωτεύουσα παρά μόνο με έναν δύσβατο δρόμο, που θα έπρεπε όμως να είχε ενταχθεί σε ένα σχέδιο περισσότερο προσαρμοσμένο στις σημερινές κυκλοφοριακές συνθήκες. Η πρόσβαση από τον Βουτά και την Σαρακήνα θα επέτρεπε να συνδυαστούν οι ομορφιές των ακτών με αυτές των βουνών. Αντίθετα, η οδική σύνδεση με τα δυτικά, εκτός της δυσκολίας του εγχειρήματος, δεν ενδείκνυται γιατί αυτό το μέρος του νησιού, που διαθέτει μια άγρια ομορφιά, θα πρέπει να προστατευθεί και να μην είναι προσβάσιμο παρά μόνο από την θάλασσα. Αντίθετα, η τουριστική κίνηση μέσα στην πόλη και την περιφέρειά της καθώς και προς το νησί της Γαύδου, που βρίσκεται απέναντι (και του οποίου ο πληθυσμός έχει σχεδόν όλος μεταναστεύσει), θα πρέπει να τονωθεί.

Τα χαρακτηριστικά μιας διευθέτησης προσαρμοσμένης στο τοπίο

Η περιοχή με τις ιδιαίτερες συνθήκες του περιβάλλοντός της, προβάλλει σαν αντίβαρο ή εναλλαγή στην ανάπτυξη της νότιας ακτής και μπορεί να ποντάρει ταυτόχρονα και στον θερινό και στον χειμερινό τουρισμό, επειδή το κλίμα είναι και τότε ιδιαίτερα ευχάριστο. Η περιοχή διαθέτει υπέροχο παραθαλάσσιο τοπίο και ευνοείται και από την μικρή της απόσταση από ορεινές περιοχές, όπου υπάρχουν πολυάριθμα χωριά όπως η Κάντανος, στην καρδιά μιας περιοχής που έχει υποστεί πολλά από γερμανικά αντίποινα κατά την διάρκεια του τελευταίου παγκοσμίου πολέμου. Η αξιοποίηση της περιοχής προϋποθέτει μια τριπλή δραστηριοποίηση:

- Βελτίωση του δικτύου συγκοινωνιών.
- Αύξηση της δυνατότητας φιλοξενίας και της ποσότητας του ενοικιαζόμενου εξοπλισμού (θαλάσσια σπορ).
- Ενίσχυση των αστικών εισοδημάτων που προκύπτουν από αυτό το παράκτιο τμήμα.

Η έρευνα βασίζεται στην αποτύπωση της σημερινής κατάστασης και στα χαρακτηριστικά που μπορούν να προκύψουν σαν πλεονεκτήματα για την τουριστική αγορά, όπως

η ποιότητα και η διαύγεια του θαλασσινού νερού, οι υπέροχες παραλίες με λεπτή άμμο και μια ξεχωριστή ορεινή ενδοχώρα με ποικιλία τοπίων. Ο τουρισμός δεν πρέπει πλέον να απευθύνεται μόνο σε Έλληνες με χαμηλά και μεσαία εισοδήματα αλλά και σε επισκέπτες με υψηλά εισοδήματα και σε αλλοδαπούς. Η δυναμικότητα σε ενοικιαζόμενους χώρους πρέπει να ανέρχεται σε 8.000-10.000 κλίνες αλλά δεν πρέπει να ξεπεράσει αυτόν τον αριθμό για να διατηρηθεί η γοητεία και η ομορφιά της διαβίωσης σε αυτήν την παράκτια περιοχή.

Ένα ολοκληρωμένο αρχιτεκτονικό σχέδιο για το περιβάλλον και τις παραθαλάσσιες περιοχές

Η λογική συνιστά, σε πρώτο στάδιο, την βελτίωση και εκσυγχρονισμό των υφιστάμενων εγκαταστάσεων και στην συνέχεια την επέκτασή τους. Η διευθέτηση της περιοχής της Παλαιόχωρας πρέπει σαφώς να αποσυνδεθεί από αυτήν άλλων περιοχών (Σούγια, Αγία Ρουμέλη, Χώρα Σφακίων/Φραγκοκάστελλο), ακόμα και αν στο σύνολό τους πρέπει να αντιμετωπιστούν συντονισμένα. Η δοκιμή που επιχειρήθηκε δεν είναι παρά ενδεικτική και δίνει το περίγραμμα αυτού που εύκολα θα μπορούσε να φανταστεί κανείς. Εφαρμόζεται μοναδικά στις δυο περιοχές: της Παλαιόχωρας, όπου η διευθέτηση προσαρμόζεται στην παλιά πόλη και στα Κουντούρα, όπου προσφέρει μεγαλύτερη ελευθερία επιλογών.

A. Η Παλαιόχωρα

Η Παλαιόχωρα είναι στην πραγματικότητα μια αρχαία πόλη. Οι σύγχρονες διευθετήσεις πρέπει να συμφιλωθούν με μια ελεγχόμενη επέκταση της πόλης (διατήρηση των αρχαίων μνημείων και των αγροτικών εκτάσεων). Η αστική ανάπτυξη θα πραγματοποιηθεί προς τα βόρεια, αρχίζοντας από την δημιουργία ενός νέου κέντρου όπου θα στεγαστούν διοικητικές υπηρεσίες και γραφεία. Το πολεοδομικό σχέδιο υπακούει σε απλούς κανόνες : ένα δίκτυο περιφερειακών οδικών αξόνων, με κατεύθυνση από βορρά προς νότο και με μεγάλο πλάτος (10 μ.), διατηρώντας την δομή των υφιστάμενων αξόνων στο κέντρο. Θα προβλεφθούν επίσης συνδέσεις με τα Κουντούρα και με την ακτή, για την εξυπηρέτηση της μεταφοράς των επιβατών και των αλιευμάτων στην περίμετρο του κάστρου. Η αλιεία θα πρέπει να ενισχυθεί με κατάλληλη διευθέτηση του λιμανιού και της παραγοράς και με την δημιουργία βιομηχανιών συσκευασίας (Υπουργείο Ανάπτυξης, 1996).

Η τουριστική κίνηση στην Παλαιόχωρα είναι εποχική ακόμα και αν γίνει δυνατή η επιμήκυνση της περιόδου και σε ένα μέρος του χειμώνα. Συμπληρωματικές πηγές απασχόλησης και εισοδημάτων είναι απαραίτητες. Οι δυνατότητες πρόσβασης και το δημογραφικό πρόβλημα ζητούν λύσεις. Μια ιδέα που θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ενδελεχούς μελέτης, θα ήταν η δημιουργία στην Κρήτη ενός κέντρου επικοινωνίας, ανταλλαγών (κύρια στον τεχνολογικό τομέα) και υπηρεσιών με την ευρύτερη περιοχή και κύρια με την Μέση Ανατολή. Το νησί αποτελεί συνδεδετικό κρίκο μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης

και ενός μέρους του κόσμου, το οποίο κάποια στιγμή θα ξαναβρεί μια γεωπολιτική ισορροπία. Η Παλαιόχωρα θα μπορούσε να συγκεντρώσει σε μια ζώνη εμπορικές επιχειρήσεις συσκευασίας ή εξαγωγής, που θα μπορούσαν με την σειρά τους να προκαλέσουν την εγκατάσταση υπηρεσιών και να γεννηθεί έτσι ένας πόλος προωθημένης τεχνολογίας. Η διεθνοποίηση των υπηρεσιών και της παραγωγής θα προσέδιδε στην πόλη την οικονομική προώθηση που της λείπει και την οποία ο τουρισμός μόνος του δεν μπορεί να εξασφαλίσει. Για τον σκοπό λοιπόν αυτό πρέπει να προβλεφθεί ένας χώρος που θα αποδοθεί στις επιχειρήσεις (τεχνολογικό πάρκο).

Ο τουρισμός φυσικά δεν θα πρέπει να παραμεληθεί. Το σχέδιο που προτείνεται προβλέπει την δημιουργία 1.000 κλινών σε ξενοδοχειακές μονάδες, στις οποίες προστίθενται 330 σε bungalows που είναι της μόδας, καθώς επίσης και 150 σε μοτέλ. Τόποι διαμονής, δευτερεύοντες ή τοπικοί (που απευθύνονται ειδικότερα σε Έλληνες), θα είναι συγκεντρωμένοι σε συγκροτήματα, με κάθε σπίτι να διαθέτει 1.000 τ.μ. κήπου. Οι εγκαταστάσεις που συνοδεύουν την τουριστική δραστηριότητα είναι διάσπαρτες στον αστικό ιστό και δημιουργούν ζωηρή κίνηση (καφενεία, εστιατόρια, μπαρ, ταβέρνες, εμπορικά καταστήματα κάθε είδους, υποκαταστήματα τραπεζών, εταιρείες μεταφορών). Οι παραλίες θα είναι επίσης εξοπλισμένες με τα απαραίτητα. Τέλος, δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί η καλλιτεχνική συνιστώσα, καθόσον οι Έλληνες αναζητούν στα μνημεία του παρελθόντος την ιστορία τους και στην θεατρική έκφραση τις βάσεις του πολιτισμού τους. Το κάστρο ενδείκνυται πλήρως για να υποδεχθεί ένα ζωντανό πολιτιστικό κέντρο, να στεγάσει ένα ανοικτό θέατρο 5.000 θεατών που να επιτρέπει και την προβολή ταινιών, βιβλιοθήκη, σχολή μουσικής και ένα μουσείο. Ο υπόλοιπος χώρος θα γίνει πάρκο με δέντρα που θα καταλήγει σε ένα ξέφωτο, διευθετημένο σαν χώρος ανοικτών εκθέσεων, καλυμμένος με υφασμάτινη κατασκευή που θα ελαφρύνει το βάρος των προπυλαίων του κάστρου με τις προεξέχουσες γωνίες, διευκολύνοντας την ένταξή του στο περιβάλλον της πόλης.

B. Το σύμπλεγμα στα Κουντούρα

Το σύμπλεγμα στα Κουντούρα είναι η άλλη πρόταση, που έχει διαφορετικούς στόχους. Απευθύνεται σε κοινό που ενδιαφέρεται για τον αθλητισμό και μπορεί να γίνει ένα διεθνές κέντρο ολυμπιακής προετοιμασίας, σε έναν τόπο που παραπέμπει στις ρίζες της άμιλλας. Προς τον στόχο αυτό σκοπεύει ο εξοπλισμός και οι υποδομές υποδοχής και ψυχαγωγίας που προβλέπονται. Οι δυνατότητες στέγασης είναι λίγο μεγαλύτερες από αυτές της Παλαιόχωρας (900 δωμάτια σε ξενοδοχεία και 390 σε bungalows) αλλά σε αυτά προστίθενται και ενοικιαζόμενα ιδιωτικά διαμερίσματα. Χρειάζεται ένα κάμπινγκ με έκταση 30 στρεμμάτων, καλά οργανωμένο, για να ανταποκριθεί στις ανάγκες των νεότερων και των οικογενειών. Απαραίτητη είναι και μια μαρίνα για να βοηθήσει την ανάπτυξη της ιστιοπλοΐας και του ναυταθλητισμού. Τέλος προγραμματίζεται και η κατασκευή 80 ατομικών

κατοικιών.

Ο συνολικός εξοπλισμός θα είναι πλήρης (φύλαξη, εμπορικά κέντρα, εξοπλισμός της παραλίας, υπηρεσίες προς τους ενοίκους και τους οπαδούς του θαλάσσιου αθλητισμού). Αντίθετα η καλλιτεχνική κίνηση είναι μειωμένη γιατί η Παλαιόχωρα είναι κοντά. Η έμφαση δίνεται κύρια στον αθλητισμό, τόσο σε κλειστές αίθουσες (γυμναστική, βόλεϊ, μπάσκετ, σκουός) όσο και σε ανοικτούς χώρους (στάδια, γήπεδα τένις για ατομική και ομαδική χρήση). Τέλος ένα συνεδριακό κέντρο θα συμμετέχει με τον εξοπλισμό του, που μπορεί να χρησιμεύσει για την αναψυχή των συνέδρων ή για να υποδεχθεί συνέδρια εστιασμένα περισσότερο στον αθλητισμό, την αθλητική ιατρική και την παιδαγωγική.

Το σημαντικό σημείο αυτού του σχεδίου συνίσταται στην πρωτότυπη ιδέα για την δημιουργία ενός ναυτικού κέντρου. Η χερσόνησος στα Κουντούρα χωρίζεται από την ξηρά με ένα κανάλι. Το νησί που δημιουργείται έτσι βρίσκεται σε συμφωνία με τα ελληνικά αρχιτεκτονικά πρότυπα, για ένα σχέδιο σε διαφορετικά επίπεδα. Σχηματίζεται μια παραθαλάσσια πόλη που απλώνει τους βραχίονες της προκυμαίας της σχηματίζοντας δύο μαρίνες και αποτελεί μια αυτόνομη ζώνη, εξοπλισμένη με χώρους διαμονής και εξυπηρετήσεων (εστιατόριο και διάφορες εμπορικές ή άλλες υπηρεσίες).

Συμπερασματικά, οι προτάσεις για την περιοχή :

- Δίνουν το παράδειγμα μιας ολοκληρωμένης διευθέτησης, συνδυάζοντας τα θέλητρα των ακτών με αυτά ενός κοντινού ορεινού τοπίου, με δύσκολη όμως προσπέλαση.
- Επιζητούν νεωτερισμούς, ικανούς να προσελκύσουν νέους πελάτες, έλληνες ή ξένους.
- Οι τουριστικοί σταθμοί, με τον τρόπο αυτό, καλούνται να γίνουν δυναμικοί πόλοι ανάπτυξης, σε αρμονία με τα χωρικά και φυσικά χαρακτηριστικά τους, που αποτελούν τον πλούτο του νομού.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κάθε περιοχή του νομού Χανίων διατηρεί την προσωπικότητά της και τους ιδιαίτερους τρόπους οργάνωσής της. Παρατηρούμε ότι οι προτάσεις που παρουσιάσθηκαν κινούνται σε διαφορετικές κατευθύνσεις ανάλογα με τις ανάγκες που απαιτούνται, τις δυνατότητες, τις προοπτικές, αλλά και τις ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής.

Ο νομός Χανίων διαθέτει όλα εκείνα τα πλεονεκτήματα που του δίνουν τη δυνατότητα για προώθηση ενός μοντέλου ολοκληρωμένης τουριστικής ανάπτυξης, προσαρμοσμένου τόσο στις τοπικές συνθήκες όσο και στις νέες απαιτήσεις. Με την αξιοποίηση λοιπόν τόσο της πλούσιας οικιστικής κληρονομιάς όσο και των περιοχών ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, θα δοθεί η δυνατότητα προσέλκυσης ενός νέου τουριστικού κοινού, το οποίο στρέφεται

ολοένα και περισσότερο προς τον οικοτουρισμό και τον πολιτισμικό τουρισμό.

Ειδικότερα πρέπει να δοθεί έμφαση στο δίπολο που συνδυάζει την ανάπτυξη της παράκτιας και θαλάσσιας ζώνης με την αξιοποίηση του φυσικού και πατρογονικού πλούτου στο εσωτερικό του νομού και ιδιαίτερα της ορεινής ζώνης. Βέβαια δεν θα πρέπει να απομωνωθούν περιοχές στο εσωτερικό του νομού με ιδιαίτερα στοιχεία, οι οποίες από μόνες τους έχουν τη δυναμική να αποτελέσουν πόλους τουριστικής έλξης ακόμη και αν αυτές βρίσκονται εκτός του παραπάνω δίπολου. Σκοπός λοιπόν είναι η τουριστική αξιοποίηση του νομού, μέσω ενός ορθολογικού και εναρμονισμένου με το περιβάλλον χωροταξικού σχεδιασμού, ο οποίος θα είναι κυρίως προσαρμοσμένος στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του.

Δεν πρόκειται λοιπόν απλά για την προστασία του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος αλλά μέσω αυτής, για τη δημιουργία νέων τουριστικών προϊόντων, εσόδων και απασχόλησης για τον πληθυσμό. Η ανάπτυξη του τουρισμού με αυτή τη λογική μπορεί συνελπώς να αποτελέσει τη βάση για την αναδόμηση της οικονομίας και την επιστροφή της δημογραφικής αύξησης.

Βιβλιογραφία

- Περιφέρεια Κρήτης (1998) "Κρήτη–Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού", Ηράκλειο: Γραφείο Τουρισμού Περιφέρειας Κρήτης.
- Περιφέρεια Κρήτης (2000) "Μελέτη σχεδιασμού ανάπτυξης αγροτουριστικών δραστηριοτήτων", Ηράκλειο: Περιφέρεια Κρήτης.
- Περιφέρεια Κρήτης (1998) "Περιφερειακή Στρατηγική 2000-2006", Ηράκλειο: Περιφέρεια Κρήτης.
- Περιφέρεια Κρήτης (1999) "Ανανεώσιμες πηγές ενέργειας στην Κρήτη", Οδηγός για τους επενδυτές στην Τοπική και Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση, Πρόγραμμα ALTENER II, Ηράκλειο: Περιφέρεια Κρήτης.
- Περιφέρεια Κρήτης (1995) "Περιγράμμα Περιφερειακής Τουριστικής Πολιτικής για την Κρήτη", Ηράκλειο: Περιφέρεια Κρήτης.
- Υπουργείο Ανάπτυξης – ΕΟΤ (1999) "Πρόταση Σχεδίου Περιφερειακής Ανάπτυξης 2000-2006. Τομέας Τουρισμού", Αθήνα: Τομέας Τουρισμού", .
- Υπουργείο Ανάπτυξης (1996) "Ποιοτικό Προϊόν Κρήτης, Πρωτογενής Τομέας, Μεταποίηση, Τουριστικές Επιχειρήσεις", Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης
- Υπουργείο Ανάπτυξης–ΕΟΤ (2003) "Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Κρήτης", Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξη.
- ΥΠΕΧΩΔΕ, Διεύθυνση Χωροταξίας (1998) "Περιφερειακό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης Περιφέρειας Κρήτης", Αθήνα: ΥΠΕΧΩΔΕ.

ΥΧΟΠ, Διεύθυνση Χωροταξίας (1984) "Προτάσεις Χωροταξικής Οργάνωσης Νομού Χανίων", Αθήνα: ΥΧΟΠ.

Εταιρεία Τουρισμού Κρήτης (1999) "Μελέτη τουριστικής και οικολογικής αξιοποίησης των ορεινών όγκων της Κρήτης", Ηράκλειο: Εταιρεία Τουρισμού Κρήτης.

ΑΠΟΨΕΙΣ

Ο καθηγητής κοινωνιολογίας του Καθολικού Πανεπιστημίου της Λουβέν, Jean Remy, είναι διεθνώς γνωστός για τις εργασίες του στην Κοινωνιολογία του χώρου. Οι αναλύσεις του αποτελούν σύγχρονες απαντήσεις σε συγκεκριμένα ζητήματα χωρικού προγραμματισμού και σχεδιασμού (Λουβέν-λα-Νεβ, Σαρλερουά, Βρυξέλες) τα οποία ως εμπειρικά παραδείγματα αποτέλεσαν την βάση του επιστημονικού του προβληματισμού και της θεωρητικής του προσέγγισης. Χωρίς να εντάσσεται σε κάποια Σχολή σκέψης, η κοινωνιολογία των κλασικών M. Durkheim, G. Simmel, M. Weber, η σύγχρονη γαλλική κοινωνιολογία του A. Touraine και P. Bourdieu, καθώς, και η ρεαλιστική προσέγγιση της Σχολής του Σικάγο ασκούν επιρροή στους θεωρητικούς του προσανατολισμούς. Έτσι, από την περιγραφική διάσταση του δομημένου χώρου οδηγείται σε ερμηνευτικές έννοιες που αφορούν τόσο την "παραγωγή", όσο και την οικειοποίηση του χώρου από τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες. Συμμετείχε σε θεσμοθετημένα δίκτυα επιστημονικών ανταλλαγών σχετικά με την προβληματική της αστικής ανάπτυξης μαζί με άλλους, περισσότερο γνωστούς στο ελληνικό κοινό, επιστήμονες όπως ο M. Castells, ο H. Lefevre και ο R. Ledrut. Μεταξύ των πολυάριθμων έργων του παραθέτουμε το "Ville: phénomène économique" (Η πόλη ως οικονομικό φαινόμενο), μια σημαντική ανάλυση από την οπτική της οικονομικής του χώρου, "La ville et l'urbanisation" (Η πόλη και η αστικοποίηση), "Ville, ordre et violence" (Πόλη, βία και τάξη). Συμμετείχε μαζί με την Lilianne Voyé στην επιτροπή που σχεδίασε της πανεπιστημιούπολης της Λουβέν-λα-Νεβ.

Ήταν προσκεκλημένος ομιλητής στα πλαίσια των Διαλέξεων του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης και ανέπτυξε το θέμα "Αστική ανάπτυξη και οικονομική δυναμική" την Τρίτη 21 Μαΐου 2002.

Τη συνέντευξη επεξεργάστηκε και πραγματοποίησε ο Ιωάννης Θ. Φραγκόπουλος, Δρ. Κοινωνιολογίας του Université Catholique de Louvain και Εντεταλμένος Διδασκαλίας στην Κοινωνιολογία του Χώρου στο Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παν/μίου Θεσσαλίας. Η μετάφραση της συνέντευξης πραγματοποιήθηκε από το συνεντευκτή και τις Μαριάνθη Γροζοπούλου και Αναστασία Νικολή φοιτήτριες του Τμήματος οι οποίες πραγματοποίησαν και την επιμέλεια του κειμένου (απομαγνητοφώνηση, δακτυλογράφηση).

*****

Όσον αφορά το άρθρο που παρουσιάζεται μετά την συνέντευξη, προκειται για κλασικό κείμενο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1975 ως εξής: Remy, J. (1975), "Espace et théorie sociologique. Problématique de la recherche", *Recherches Sociologiques*, no 3 : 279-293. Συμπεριλήφθηκε σε τόμο αφιερωμένο στον καθηγητή J. Remy που δημοσιεύθηκε από τις εκδόσεις L'Harmattan, το 1998, με τις πιο αντιπροσωπευτικές του εργασίες στην Κοινωνιολογική προσέγγιση του χώρου: Remy, J., Leclercq, E. (1998), "Sociologie urbaine et rurale. L' espace et l' agir, entretiens et textes présentes par E. Leclercq", Paris, Montréal, Québec: L' Harmattan, 89-102.

Η μετάφραση από τα γαλλικά πραγματοποιήθηκε από τον Ιωάννη Θ. Φραγκόπουλο, Δρ. Κοινωνιολογίας του Université Catholique de Louvain και Εντεταλμένος Διδασκαλίας στην Κοινωνιολογία του Χώρου στο Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Οι παρατηρήσεις-διορθώσεις σε μια τελική μορφή του κειμένου έγιναν από τον Νικόλο Βογιαζίδη πολιτικό επιστήμονα και Εντ. Διδασκαλίας στο Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, τον οποίο ευχαριστώ θερμά. Το κείμενο επιμελήθηκαν οι Μαρία Πασχαλίδου και Γεώργιος Ζλατάνος, φοιτητές του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, τους οποίους ευχαριστώ.

Συνέντευξη¹ με τον *Jean Remy*

Ομότιμο Καθηγητή στο Καθολικό Πανεπιστήμιο της Λουβέν, Βέλγιο

"Το ερώτημα, λοιπόν, που θα έπρεπε να κατανοήσουμε ήταν το γιατί, παρόλο που τα πολεοδομικά σχέδια σε ορισμένες χώρες επιβλήθηκαν με αυστηρό τρόπο, υπήρξαν πολλαπλές παραβάσεις που θεωρώ ότι σχετίζονται με το γεγονός του μετασχηματισμού της καθημερινής ζωής των ανθρώπων."

"...δια μέσου της μητροπολιτικοποίησης και της παγκοσμιοποίησης ένας αριθμός συνηθειών ζωής αμφισβητείται, με αποτέλεσμα αυτά που θεωρούσαμε ως σταθερά σημεία αναφοράς να εξελίσσονται και να μειώνονται οι βεβαιότητες για το μέλλον."

Φραγκόπουλος: Κύριε Remy, θα θέλαμε μια σύντομη αναφορά στην πολύχρονη προσωπική σας διαδρομή σε συνδυασμό με τις θεωρητικές σας αναζητήσεις.

Remy: Αρχικά έκανα σπουδές σε διάφορες επιστήμες, στην φιλοσοφία όπου υποστήριξα μία διατριβή σχετικά με το ζήτημα της ελευθερίας στον Μαρξ, στη συνέχεια στην οικονομία όπου μελέτησα ειδικότερα νομισματικά ζητήματα και τη χρηματαγορά. Με αφορμή μια *εμπειρική μελέτη* που μου ανατέθηκε για μια βιομηχανική περιοχή σε μετασχηματισμό και με γνώμονα την αναζήτηση τρόπων προσέγγισης των πιστών από την εκκλησιαστική ιεραρχία, στράφηκα στη *χωρική ανάλυση* με θεωρητικά εργαλεία τη γεωγραφία και τις αναλύσεις της σχολής του Σικάγο.

Μ' αυτή την αφετηρία κατέληξα στην ιδέα ότι ο χώρος αποτελεί τη σύνθεση της υλικής διάστασης με τις κατασκευές, γεγονός που δείχνει ότι η πόλη έχει μία εμφανώς οικονομική σημασία. Στη συνέχεια ενδιαφέρθηκα για την πόλη από την άποψη των κοινωνικών σχέσεων με αφορμή ένα ερευνητικό πρόγραμμα που μου ανατέθηκε από την Καθολική Εκκλησία στο Πανεπιστήμιο της Λουβέν και αφορούσε τον επαναπροσδιορισμό των ενοριών της πόλης του Σαρλερουά², έτσι ώστε η ποιμαντική διακονία των

¹ Οι υποσημειώσεις αποτελούν έργο του συνεντευκτή και μεταφραστή και παρατίθενται όπου θεωρούνται απαραίτητες για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου.

² Βιομηχανική πόλη της γαλλόφωνης περιοχής Wallonie του Βελγίου με παρελθόν εξόρυξης κάρβουνου και πα-

πολιτών να γίνεται με αποτελεσματικότερο τρόπο. Κατά τη γνώμη μου, αυτό που έχει βαρύνουσα σημασία ιδιαίτερα για την εκκλησία που ήταν άλλωστε ένας από τους εντολείς της έρευνας, είναι το γεγονός ότι η συνοικία (quartier) δεν αποτελεί πλέον την μοναδική αφετηρία με βάση την οποία δημιουργούνται κοινωνικές σχέσεις πράγμα που σημαίνει ότι ίσως θα πρέπει να διαφοροποιήσουμε την αντίληψή μας για τον πολεοδομικό σχεδιασμό. Το γεγονός ότι στο πολεοδομικό συγκρότημα του Σαρλερουά που μελέτησα και λειτουργούσε κυρίως με γνώμονα τη συνοικία—αυτόνομη νησίδα, αναπτύσσονταν ταυτόχρονα στο κέντρο και την περιφέρεια μεγάλοι εξοπλισμοί και εξυπηρετήσεις, γεγονός που με οδήγησε σ' ένα προβληματισμό σχετικό με το ερώτημα ότι η πόλη δεν θα πρέπει πλέον να θεωρείται ένα σύνολο αυτόνομων συνοικιών, αλλά ένα οικιστικό συγκρότημα, ως μια ενότητα που συγκροτείται μέσα από την καθημερινή ζωή των ανθρώπων.

Συνέχισα τις εργασίες μου έχοντας δύο άξονες, έναν άξονα που αφορούσε περισσότερο την *κοινωνική ζωή* και ένα δεύτερο που αφορούσε το χώρο ως πεδίο συμβολικών αναπαραστάσεων. Θεώρησα ότι ο σύνδεσμος ανάμεσα στους δυο αυτούς άξονες είναι οι θρησκευτικές τελετουργίες. Από αυτό το σημείο διερεύνησα τις μορφές διείσδυσης και μετασχηματισμού του θρησκευτικού μηνύματος στο αστικό περιβάλλον. Από την άλλη πλευρά, εξέτασα όλα τα προβλήματα που προέκυπταν στο επίπεδο του μετασχηματισμού και της εξέλιξης των πόλεων στο πλαίσιο της σύγχρονης επέκτασής τους, ώστε, να επεξεργαστώ τα θεωρητικά "εργαλεία" της διαχείρισης της πόλης και της πολεοδομίας.

Φραγκόπουλος: Στην Ελλάδα είμαστε μακριά από αυτήν την προβληματική που περιγράφατε. Οι συσχετισμοί μεταξύ θρησκευτικότητας, κατήχησης και αστικού περιβάλλοντος είναι εντελώς άγνωστοι στη βιβλιογραφία. Πιστεύετε ότι θα ήταν χρήσιμο για την ορθόδοξη εκκλησία να εγκαινιάσει νέες σχέσεις με τον αστικό χώρο, να εισάγει νέους τρόπους πρόσβασης στο αστικό τοπίο καθώς η πόλη, όπως υποστηρίζετε, χαρακτηρίζεται από νέες εξελίξεις που απέχουν από τη λογική της οργάνωσης της κοινωνικής ζωής με βάση τη συνοικία;

Remy: Γνωρίζω ελάχιστα τη θέση της εκκλησίας σας σε σχέση με τους πιστούς. Είναι ξεκάθαρο όμως ότι είναι χρήσιμο να εξετάσει κανείς ποιοι είναι οι σύγχρονοι τρόποι διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων, ποιοι είναι οι χώροι όπου συνάπτονται οι σχέσεις αυτές και ποιος είναι ο καταλληλότερος τρόπος παρουσίας της εκκλησίας. Για παράδειγμα, σ' αυτό το νέο αστικό περιβάλλον δημιουργούνται νέες συλλογικές εκδηλώσεις. Αναρωτιέμαι, λοιπόν, αν υπάρχει μια αποτελεσματική παρουσία της εκκλησίας, και αν αυτή πραγματώνεται μέσα από παλαιότερες μορφές ή αν αντίθετα οι παλαιότερες αυτές μορφές παίρνουν

ράδοση προσέλευσης ξένων μεταναστών από την δεκαετία του '60.

μια λίγο διαφορετικότερη σημασία και όχι μόνο "πραγματοποιούνται" τυπικώς ορθά, αλλά προσλαμβάνονται πιο ουσιαστικά και βιώνονται από τους ανθρώπους.

Φραγκόπουλος: Σχετικά με τη διάλεξή σας, όπου εξηγήσατε νέα μοντέλα εξέλιξης του οικονομικού και πολιτισμικού δυναμισμού της πόλης προτείνατε από τη μια, ένα σύγχρονο σχήμα που βασίζεται στην πολύ-πολικότητα, την αποσυμπίεση της πόλης και την επέκταση της πόλης με ελαστικά κοινωνικά δίκτυα και απ' την άλλη, μια ένταση που προκύπτει απ' αυτήν τη διεύρυνση της πόλης και την ανάδειξή της σε μητρόπολη. Είστε σε θέση να μου εξηγήσετε τι προϋπήρχε αυτών των εξελίξεων;

Remy: Ένα από τα πράγματα που με εντυπωσίασε από την αρχή των ερευνών μου είναι η σημασία που παρουσιάζει η κινητικότητα, οι μετακινήσεις, όχι μόνο αυτές που ανέκαθεν πραγματοποιούνται καθημερινά μέσα στις πόλεις και γίνονται κυρίως με τα πόδια, αλλά οι γρήγορες μετακινήσεις που αφορούν τις διαδρομές της καθημερινής ζωής όπου η κατοικία θα μπορούσε να είναι μια αφετηρία με προορισμό όχι μόνο το χώρο εργασίας – που μπορεί να είναι απομακρυσμένος από το χώρο κατοικίας– αλλά ταυτόχρονα και άλλους χώρους ψυχαγωγίας και κοινωνικών επαφών. Σύμφωνα λοιπόν με το νόμο που ίσχυε στο παρελθόν και που επέβαλε το γεγονός ότι η εγγύτητα της κατοικίας αποτελούσε ένα από τα κλειδιά στη διαμόρφωση των σχέσεων και τη συμμετοχή σε εκδηλώσεις, παρατηρήσαμε ότι υπήρχε ένας τρόπος να ζεις διαφορετικά την καθημερινότητα. Αυτοί οι λόγοι ήταν που με οδήγησαν να ασχοληθώ με την έννοια της κινητικότητας –άλλωστε αυτό αποτελεί το αντικείμενο του βιβλίου μου "Η πόλη και η αστικοποίηση"– και με το πώς αυτή δομεί την καθημερινότητα. Αντιλήφθηκα, έτσι, ότι ο τρόπος κατανομής των δραστηριοτήτων στην πόλη παρουσίαζε μια σχετική διαφοροποίηση, ενώ παράλληλα, το κέντρο της πόλης αποτελούσε ολοένα λιγότερο, τον προνομιακό τόπο συνεύρεσης όλων. Το κέντρο ενίσχυε τη σημασία του κάποιες φορές υπερβολικά, κυρίως όμως στο επίπεδο του συμβολισμού, της ιστορικής σημασίας, των εορταστικών εκδηλώσεων, ενώ για έναν αριθμό καθημερινών δραστηριοτήτων θα έπρεπε να "βγεις", να μετακινηθείς προς νοσοκομεία, ιδιωτικά σχολεία και ανώτατες σχολές (*grandes écoles*), μεγάλα εμπορικά κέντρα και πολυχώρους ψυχαγωγίας (*multiplex*). Επιχείρησα να κατανοήσω εάν αυτή η πραγματικότητα σήμαινε ότι η πόλη ήταν σε διαδικασία αποσύνθεσης ή εάν αντίθετα –με δεδομένο το ότι οι άνθρωποι ενδιαφέρονταν για μια νέα κινητικότητα– επρόκειτο για έναν άλλο τρόπο καθορισμού της πόλης που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται. Εξετάζοντας τις παρεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας διαπίστωσα ότι οι αποτελεσματικότερες ήταν εκείνες που αφορούσαν τις υποδομές, όπως δρόμους ταχείας κυκλοφορίας ή τρένα. Οι συγκεκριμένες παρεμβάσεις καθόριζαν νέες χωροθετήσεις πράγμα που σήμαινε ότι ορισμένα πολεοδομικά σχέδια που εφαρμόστηκαν στο παρελθόν αποδείχθηκαν ανακριβή καθώς οι νέοι δρόμοι δημιούργησαν νέες

δυνατότητες που δεν είχαμε σκεφθεί και τα όρια που είχαν επιβληθεί από τα προηγούμενα πολεοδομικά σχέδια παραβιάζονταν διαρκώς. Όπως είπαμε προηγουμένως, ο χώρος μέσα στον οποίο εκτυλισσόταν η καθημερινή ζωή ήταν πλέον πιο διευρυμένος και πολύ πιο αποκεντρωμένος. Το ερώτημα, λοιπόν, που θα έπρεπε να κατανοήσουμε ήταν το γιατί, παρόλο που τα πολεοδομικά σχέδια σε ορισμένες χώρες επιβλήθηκαν με αυστηρό τρόπο, υπήρξαν πολλαπλές παραβάσεις που θεωρώ ότι σχετίζονται με το γεγονός του μετασχηματισμού της καθημερινής ζωής των ανθρώπων.

Το ερώτημα ετίθετο ως εξής: με τίνος την πρωτοβουλία μετασχηματίζεται η πόλη; Βέβαια υπάρχει η πολιτική εξουσία που δημιουργεί τις υποδομές, υπάρχουν όμως και άλλοι φορείς που είναι άλλοτε δημόσιοι και άλλοτε ιδιωτικοί.

Ο δημόσιος φορέας αποφασίζει για τη χωροθέτηση ενός νοσοκομείου και οι ιδιωτικοί φορείς αποφασίζουν για μια σειρά άλλων χωροθετήσεων όπως για παράδειγμα ενός πολυχώρου ψυχαγωγίας ή ενός εμπορικού κέντρου. Βρισκόμασταν έτσι μπροστά σε μία κατάσταση όπου πολλοί φορείς επενέβαιναν στην παραγωγή αυτού του νέου χώρου, και τελικά, ορισμένες πρωτοβουλίες αποτύγχαναν, διότι δεν είχαν προσέλευση κοινού. Κάποιες, πάλι, πρωτοβουλίες του Δημόσιου τομέα αποτύγχαναν διότι δεν υπήρχε ανταπόκριση από πλευράς των χρηστών, ενώ, αντίθετα, άλλες είχαν σχέση σύγκλισης μ' έναν αριθμό πελατών και επιτύγχαναν. Υπήρχε, κατά συνέπεια, ένα ιδιότυπο παιχνίδι επιτυχίας/αποτυχίας που αποτέλεσε ένα στοιχείο των εμπειρικών μου παρατηρήσεων: να κατανοήσω το γιατί κάποιες παρεμβάσεις στο χώρο επιτύγχαναν; Και ποιες ήταν αυτές; Με βάση αυτή την προβληματική αναδεικνύουμε την ύπαρξη μιας υποκείμενης και μη ορατής συλλογικής διαδικασίας που θα πρέπει να κατανοήσουμε εάν θέλουμε στη συνέχεια να την προσανατολίσουμε.

Φραγκόπουλος: Ελπίζετε στην ιδέα των χώρων πεζής κίνησης στους πόλους έλξης και προσέλευσης κοινού όπου μπορεί κανείς να περπατήσει και να έχει μια επαφή σώμα με σώμα με το συνάνθρωπό του. Διαπιστώνετε κάποιο κίνδυνο για τις δυνατότητες κοινωνικότητας των ανθρώπων και πιστεύετε ότι στους νέους αυτούς πόλους -όπως εμπορικά κέντρα με πολυχώρους ψυχαγωγίας που δημιουργούνται στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες λαμβάνεται υπόψη η διάσταση "χώροι πεζής κίνησης", "χώροι κοινωνικότητας";

Remy: Παρατήρησα ότι αυτοί οι χώροι πεζής κίνησης χάνουν συχνά τη σημασία τους καθώς έχουμε να κάνουμε με μια διαμόρφωση του χώρου έντονα λειτουργική, δηλαδή ένας χώρος προβλέπει μια συγκεκριμένη δραστηριότητα ενώ κάποιος άλλος μια άλλη. Τελικά, οι ευρύτερες κοινωνικές επαφές, οι σχετικά σύντομες συναντήσεις ακόμη και οι επιφανειακές σχέσεις που είχαμε στην παραδοσιακή πόλη, που όμως έδιναν το συναίσθημα ότι είμαστε μαζί, άρχισαν να υποχωρούν βαθμιαία, και να εξαφανίζονται. Άλλωστε, μέσα

σε αυτά τα νέα περιβάλλοντα-πόλους έλξης για το κοινό διακινδυνεύουμε ακόμη πιο πολύ να δημιουργήσουμε συγκέντρωση ανθρώπων με ίδιες προτιμήσεις, πράγμα που προβάλλει έναν κίνδυνο διάσπασης της θετικής συμβολής της πόλης, δηλαδή, τη συγκρότηση της κοινωνικής ζωής μέσα από την εμπειρία της διαφορετικότητας με τους άλλους, εμπειρίας όμως μέσα από μια ορισμένη απόσταση ώστε να εξασφαλίζει τα όρια της ιδιωτικότητας. Εντούτοις, η υπαρκτή αυτή απόσταση χαρακτήριζε τον τρόπο του καθενός μας να βιώνει την επαφή του με τους άλλους.

Σχετικά με τη θεώρηση των πραγμάτων που βρίσκονται σε εξέλιξη, νομίζω ότι είναι ένα σημείο πάνω στο οποίο θα έπρεπε, μέσα σε ένα πλαίσιο παρέμβασης, να λάβουμε υπόψη μας και να αναπτύξουμε ένα συλλογισμό που θα μπορεί να εφαρμοστεί με αποτελεσματικότερο τρόπο. Πώς δηλαδή, γύρω από αυτούς τους νέους αστικούς τόπους (sites urbains)³ που δεν είναι απαραίτητα συνοικίες –καθώς οι συνοικίες αποτελούσαν συνήθως μέρη όπου με βάση τη λογική της κατοίκησης αναπτυσσόταν ένας ορισμένος αριθμός από παράγωγες δραστηριότητες και εξοπλισμούς– παρουσιάζεται η αντίθετη αλληλουχία; Στους νέους αστικούς τόπους εμφανίζονται δραστηριότητες με βάση τις οποίες προκύπτει μια σειρά άλλων συμπληρωματικών δραστηριοτήτων, οι οποίες κάποιες φορές καταλήγουν στη δημιουργία μιας συλλογικότητας σε απόσταση από την κατοικία. Αναρωτιέμαι, λοιπόν, στα πλαίσια αυτών των νέων χώρων, πώς θα μπορούσαν να προσαρμοστούν, έτσι ώστε να μην πρόκειται απλά για μια λειτουργική χρήση του κινηματογράφου, αλλά μαζί με αυτήν, να υπάρχει η δυνατότητα –κάνοντας μια βόλτα πριν ή μετά– να πεις ένα ποτό ή να πας για φαγητό ή ακόμη στα πλαίσια διάφορων εκδηλώσεων που πραγματοποιούνται στους εξωτερικούς αυτούς χώρους πεζής κίνησης, να καταλήγουμε στην αναδημιουργία δυνατοτήτων επαφής σε πολλαπλούς και διαφοροποιημένους χώρους.

Φραγκόπουλος: Από την εμπειρία μας στην Ελλάδα, βλέπουμε *οι φορείς της ανάπτυξης* προς αυτήν την κατεύθυνση, εμφανίζονται να είναι συνήθως ιδιωτικοί. Αν, λοιπόν, το βάρος πέσει πάνω σε συνεργασίες ιδιωτών μέσα σε αυτό το παιχνίδι της δημιουργίας των νέων χώρων βλέπετε κάποιο κίνδυνο; Θα έπρεπε ίσως να γίνει κάτι άλλο;

Remy: Όχι. Αυτό που πιστεύω είναι ότι όταν πρόκειται για νέους χώρους, αυτό που είναι σημαντικό να ξεκαθαρίσουμε είναι ότι ακόμη κι αν υπάρχει ένας ιδιωτικός φορέας που έχει τον πρώτο λόγο, αυτός πρέπει να κατανοήσει ότι έχει συμφέρον να συμπράξει με άλλους φορείς, να κάνει ελκυστικούς τους χώρους της κύριας δραστηριότητάς του και να αναπτύξει περιβάλλοντα με τη δική τους "ατμόσφαιρα" που θα αναδεικνύουν την ιδιαίτερη εικόνα του χώρου αυτού, πράγμα το οποίο άλλωστε διαφαίνεται από σύγχρονες δράσεις του ιδιωτικού τομέα. Στη συνέχεια, θα μπορούσε να συγκρίνει την εικόνα αυτή με άλλες πραγμα-

³ Αποδίδονται ως αστικοί τόποι αλλά και ως αστικοί χώροι.

τικές "εικόνες" που αναπτύχθηκαν σε άλλους χώρους –"προϊόντα" σύμπραξης Ιδιωτικού και Δημοσίου Τομέα. Σε αυτούς τους χώρους, εάν η παρέμβαση της πολιτικής εξουσίας γίνει με τρόπο ξεκάθαρο και καταλήξει να παίξει ένα ρόλο οργάνωσης συνεργασιών μεταξύ πολλών παραγόντων, δίνοντάς τους έναν συγκεκριμένο αριθμό διευκολύνσεων, η αποτελεσματικότητα της σύμπραξης αυτής, θα μπορούσε να δώσει νέες προοπτικές. Πράγματι, εδώ υπάρχει μια συνεργασία μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα.

Φραγκόπουλος: Σας καταλαβαίνουμε! Από τους χώρους πεζής κίνησης στο εσωτερικό των νέων αστικών τόπων –χρησιμοποιώ τον όρο σας– θα μπορούσα να καταλάβω την επιθυμία σας να δημιουργήσετε έναν *πολύ-λειτουργικό χώρο*, ανοικτό, διαφοροποιημένο, ο οποίος από την κατασκευή του να βοηθάει τους ανθρώπους που κινούνται πεζοί να δημιουργήσουν έναν διάλογο, να ανταλλάσσουν ιδέες σε ζητήματα πολιτικής, γεγονός που δημιουργεί τη *συλλογικότητα*, που αποτελεί κεντρικό θέμα στην κοινωνιολογική σας προσέγγιση;

Remy: Ένα από τα οφέλη αυτών των χώρων είναι το γεγονός ότι στο βαθμό που εκεί προσέρχονται άτομα από διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες, αυτές έχουν κατά κάποιο τρόπο την ευκαιρία να συνυπάρχουν σ' έναν "κοινό" χώρο. Να υπάρχουν, δηλαδή, καφέ όπου είναι περισσότερο παρών ένας τύπος κοινωνικής ομάδας ή κάποιο άλλο καφέ όπου συχνάζει περισσότερο μία άλλη κοινωνική ομάδα. Η χωρική αυτή εγγύτητα προκαλεί μιας μορφής συναίνεση καθώς οι τυχαίες επαφές δημιουργούν έναν ορισμένο τρόπο συνοίκησης, συνύπαρξης, που σημαίνει ότι θα πρέπει να εξοικειωθούμε αμοιβαία. Θα πρέπει να επιτύχουμε τη συνδιαλλαγή, το συμβιβασμό ανάμεσα σ' όλες τις επιθυμίες και τις αντιλήψεις. Αυτό δεν είναι, άλλωστε, ένα από τα στοιχεία της τέχνης του να ζεις στην πόλη; Αν θέσουμε το πρόβλημα του δημόσιου διαλόγου, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στους χώρους αυτούς μπορεί να υπάρξει δημόσια συζήτηση με αφορμή γεγονότα που εκτυλίσσονται εκεί. Εάν, παράλληλα, θέσουμε το πρόβλημα της σύγχρονης πόλης από τη σκοπιά της συζήτησης-αντιπαράθεσης δεν θα μπορούσαμε να το προσεγγίσουμε παρά μόνο αν συσχετίσουμε τους *δημόσιους χώρους αστικού χαρακτήρα* με τους *δημόσιους χώρους διαμεσολαβητικού χαρακτήρα*, δηλαδή, την τηλεόραση, τις εφημερίδες και μια σειρά άλλα σύγχρονα μέσα. Πώς, λοιπόν, τόσο ο ένας όσο και ο άλλος χώρος προβάλλονται αμοιβαία και πώς τα γεγονότα που συμβαίνουν σ' έναν τόπο αναπαρίστανται από την τηλεόραση και συναρτώνται με μια συζήτηση σ' έναν άλλο τόπο; Πώς, εν τέλει, δημιουργείται ένας χώρος δημόσιας συζήτησης που είναι συγχρόνως τοπικός, όταν υπάρχουν διακυβεύματα τοπικού ενδιαφέροντος, και εξίσου εθνικός και περιφερειακός, ο οποίος τελικά θεμελιώνει μια ευρύτερη συνείδηση η οποία είναι ένα στοιχείο-κλειδί της συνείδησης του πολίτη;

Φραγκόπουλος: Κατανοούμε λοιπόν, ότι μέσα σ' έναν σύγχρονο πολυχώρο θα μπορούσαν να έχουν δημιουργηθεί χώροι που διαφοροποιούνται, που μπορούν να προβάλλουν διαφορετικές "εικόνες" και πολιτικές θέσεις. Στους πολυχώρους αυτούς θα ήταν άραγε δυνατόν να υπάρχει ενίσχυση της έννοιας του δημόσιου χώρου; Και με ποιο τρόπο;

Remy: Πιστεύω ότι το πρόβλημα σε πολιτικό επίπεδο δεν είναι τόσο ότι υπάρχουν τόποι οι οποίοι είναι "στιγματισμένοι" πολιτικά, αλλά το γεγονός ότι η συγκέντρωση του πληθυσμού σ' έναν τόπο είναι μια ευκαιρία, με αφορμή κάποιο γεγονός, να έχεις μορφές δημόσιας συζήτησης και μορφές συνάντησης. Όμως, δεν είναι απαραίτητο να γίνεται σ' έναν πολυχώρο. Πιστεύω ότι υπάρχουν δύο πράγματα: υπάρχει, από τη μία, η ατμόσφαιρα στην οποία έχουμε την αίσθηση ότι είμαστε όλοι μαζί, γεγονός που συναντάμε σε διάφορους αστικούς χώρους, και από την άλλη πλευρά, υπάρχουν ιδιαίτεροι αστικοί χώροι, οι οποίοι λόγω μορφολογίας είναι ευνοϊκότεροι για ορισμένα γεγονότα-απρόσμενα, κάποιες φορές-οι οποίοι γίνονται τελικά χώροι δημόσιας συζήτησης και αντιπαράθεσης. Θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε ποιοι είναι οι τόποι συλλογικών εκδηλώσεων και μπορεί να μη βρίσκονται στους σύγχρονους πολυχώρους, αλλά να παραμένουν στο ιστορικό κέντρο της πόλης το οποίο κινητοποιεί συμβολικές αξίες ιστορίας και ενότητας. Θα πρέπει να συνδυάσουμε τις δύο μορφές χώρων με την έννοια της συλλογικής ζωής. Δεν θα πρέπει με γνώμονα την επέκταση της πόλης να θεωρήσουμε ότι το ιστορικό κέντρο έχασε οριστικά τη σημασία του. Η μια λογική των σύγχρονων αστικών τόπων δεν αντιπαράκειται στην άλλη λογική του ιστορικού κέντρου, και θα πρέπει να βρεθούν μορφές συμπληρωματικότητας στη λειτουργία της σύγχρονης πόλης.

Φραγκόπουλος: Η πολιτική εξουσία, λοιπόν, θα πρέπει να ενδιαφερθεί να δημιουργήσει υποδομές –ως επιχειρησιακός φορέας βασικού δικτύου (opérateur premier reseau) όπως τον ονομάζετε– στην περιφέρεια, αν βέβαια είναι εδώ δόκιμος ο όρος. Εντούτοις, θα πρέπει να ενδιαφερθεί και για το ιστορικό κέντρο, καθώς εκεί εντοπίζετε μια προεξάρχουσα σημασία, δηλαδή στην κεντρική πλατεία της πόλης;

Remy: Σκέφτομαι ότι από την οπτική του Δημόσιου φορέα θα πρέπει να ενδιαφερθούμε συγχρόνως για τους τρόπους με τους οποίους θα δώσουμε στην περιφέρεια τη δυνατότητα να αναπτυχθεί, και εδώ οι υποδομές παίζουν ένα ρόλο-κλειδί: Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να δώσουμε τη δυνατότητα στο ιστορικό κέντρο να προσαρμοστεί και να μετασχηματιστεί σε συνάρτηση με τις νέες εξελίξεις, ούτως ώστε να υπάρχουν διμερείς ανταλλαγές μεταξύ των δύο. Τόσο σε επίπεδο περιφέρειας, όσο και σε επίπεδο ιστορικού κέντρου, θεωρώ σημαντικό για την πολιτική εξουσία να εντοπίσει τους χώρους οι οποίοι διαθέτουν δυναμισμό για το μέλλον της αστικής ζωής και να επιχειρήσει να εφαρμόσει μια πολι-

τική κινήτρων και συντονισμού σε μια σειρά δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, έτσι ώστε αυτοί οι τόποι να γίνουν σημαντικοί. Θέλω να θέσω το πρόβλημα με βάση τις υποδομές των χώρων στρατηγικής σημασίας, από το να επιχειρήσω να σχεδιάσω, απλώς, ένα χάρτη χρήσεων γης, πράγμα που δεν σημαίνει ότι υφίστανται χώροι που θα πρέπει να προστατευτούμε ιδιαίτερα. Νομίζω ότι οι περιοχές που διαθέτουν χώρους φυσικού περιβάλλοντος -κάποιες φορές πρόκειται και αγροτικές ζώνες- θα πρέπει να προστατευθούν. Αυτό που θα προκαλέσει την ελκτική δύναμη μιας νέας μορφής αστικής ζωής, θα είναι η *εγγύτητα του φυσικού με το δομημένο περιβάλλον*. Άλλωστε αυτή η συνάφεια φυσικού / δομημένου περιβάλλοντος θα επιτρέψει στις ζώνες δόμησης να μην είναι συνεχείς, να διαχωρίζονται και, εντέλει, να αναπτύσσουν μια διαφορετική "εικόνα".

Φραγκόπουλος: Σχετικά με την ιδέα του μετασχηματισμού της πόλης σε μητρόπολη, η ιδέα αυτή αφορά τις ελληνικές πόλεις όπως για παράδειγμα, την Θεσσαλονίκη; Βλέπετε στο μέλλον να εξελίσσεται μια τέτοια διαδικασία;

Remy: Ένα από τα πράγματα που θα πρέπει να σημειώσουμε και που, συχνά, δείχνει να λειτουργεί πολύ καλά είναι το ότι όταν υπάρχουν δύο μητροπόλεις, στην περίπτωσή μας θα έλεγα Θεσσαλονίκη-Αθήνα, αυτές ταυτόχρονα αυξάνουν σε μέγεθος αναπτύσσοντας περιφέρειες. Μεταξύ των δύο μητροπόλεων αναπτύσσεται ένας άξονας ταχείας κυκλοφορίας και τρένων, ενώ οι περιοχές που βρίσκονται στο ενδιάμεσο διάστημα των δύο αποτελούν χώρο με σχετικά σημαντικές δυναμικές τάσεις ανάπτυξης. Εάν εξέταζα μια κατάσταση ανάλογη στο Βέλγιο, την οποία γνωρίζω καλά, μεταξύ Βρυξελλών και Λουξεμβούργου υπάρχει ένας άξονας ταχείας κυκλοφορίας μ' ένα γρήγορο τρένο. Κατά μήκος αυτού του άξονα, σε δύο-τρεις ενδιάμεσες θέσεις αναπτύσσονται πυρήνες, "συσσωματώσεις", μικρών πόλεων μικρά κέντρα-σταθμοί σε σχέση με τις ανταλλαγές που πραγματοποιούνται μεταξύ των δύο μητροπόλεων. Φαντάζομαι ότι στην Ελλάδα υπάρχουν παρόμοια στοιχεία, και θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε εάν η ενδιάμεση ζώνη όπου βρίσκεται ο Βόλος, η Λάρισα και μια σειρά άλλων πόλεων, πώς αυτές μετασχηματίζονται με την επίδραση της εξωτερικής σύνδεσης, και πώς στο εσωτερικό τους εξελικτικά αναπτύσσονται ως ένα ευρύτερο πολεοδομικό σύμπλεγμα με μια σειρά διμερών ανταλλαγών μεταξύ μιας πλειάδας μικρών πόλεων, χωριών σε σχέση με τις πόλεις αυτές κ.λπ.

Φραγκόπουλος: Ποια είναι η γνώμη σας σχετικά με την ανάδυση της ακροδεξιάς στην Ευρώπη και την σχέση της με τον αστικό χώρο; Άλλωστε, τον τελευταίο καιρό στην Ελλάδα έχει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της ετερογένειας των πόλεων και της ίδρυσης ενός νέου κόμματος⁴.

⁴ Το ερώτημα σχετιζόταν με τη διακήρυξη της ίδρυσης του κόμματος ΛΑΟΣ του Γ. Καρατζαφέρη και τις συζη-

Remy: Αυτό είναι ένα πρόβλημα ακόμη πιο σύνθετο, το να θέλουμε να εξετάσουμε τη σύνδεση της ακροδεξιάς με την πόλη. Νομίζω πως ένα από τα πράγματα που είναι θεμελιώδη είναι το γεγονός ότι η ακροδεξιά αναπτύσσεται πιθανά σε μια βάση ανασφάλειας, είναι ένας μηχανισμός άμυνας για να προσπαθήσεις να προστατευθείς ενάντια σε μια απειλή που έρχεται από "έξω". Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο μπορούμε, βεβαίως, να εντοπίσουμε την ακροδεξιά και στην ύπαιθρο, όμως η πόλη είναι πιθανόν ένας χώρος, όπου το διάχυτο συναίσθημα, μεγεθύνεται περαιτέρω, αποκτώντας μια "νομιμοποίηση" και προβάλλοντας την απαίτηση εξεύρεσης λύσης. Αυτό που είναι σημαντικό για την ακροδεξιά και γίνεται ακόμη σημαντικότερο είναι το γεγονός ότι σε ορισμένες ζώνες της πόλης υπάρχει βία, σε ορισμένες ζώνες υπάρχει, υπερβολικά ισχυρή, πυκνότητα κατοικιών και, έτσι, αντί να υπάρχει μια απόσταση που επιτρέπει να εξετάζει κανείς τα πράγματα με νηφαλιότητα, βρίσκεται "στοιβαγμένος" ο ένας πάνω στον άλλον με συνέπεια να υπάρχει ενόχληση, έλλειψη πολιτισμού, στοιχεία που οδηγούν στον κίνδυνο της επιδείνωσης του κοινωνικού αυτού περιβάλλοντος.

Δεν θα υποστήριζα ότι η αιτία είναι η ίδια η πόλη, απεναντίας θα υποστήριζα ότι η πόλη είναι ο τόπος της συνειδητοποίησης της ανασφάλειας. Συνεπώς, η προσπάθεια να βρεθεί λύση με στόχο την προστασία, αποτελεί μία από τις όψεις της ακροδεξιάς. Το πρόβλημα που τίθεται με ιδιαίτερο τρόπο από την άποψη της αστικής πολιτικής είναι το πώς βαθμιαία θα προσπαθήσουμε να εκτονώσουμε λίγο την ατμόσφαιρα κάποιων συνοικιών που είναι υπερβολικά πυκνοκατοικημένες. Το πρόβλημα αυτό αναδύεται ιδιαίτερα μέσα σ' ένα περιβάλλον όπου μια μερίδα του πληθυσμού μη έχοντας εργασία, παραμένει στον ίδιο χώρο και έχει ανάγκη περισσότερου χώρου για να εκφραστεί, μέσα από έναν ορισμένο αριθμό καθημερινών δραστηριοτήτων μη προβλεπόμενων στο παρελθόν. Είχαμε, άλλωστε, σκεφθεί την ανάπτυξη σε σχέση την ιδέα ότι όλοι εργάζονταν, ότι επέστρεφαν το βράδυ από την εργασία τους και ότι πράγματι, είχαν ένα μικρό αριθμό δραστηριοτήτων. Δεν προβλέφθηκε λοιπόν το ότι η κατοικία θα αποτελούσε κάποτε το χώρο όπου ένας σημαντικός αριθμός πληθυσμού θα περνούσε το χρόνο του στην διάρκεια ολόκληρης της εβδομάδας.

Φραγκόπουλος: Τα δομικά προβλήματα, όπως η ανεργία κ.ά., της αστικής και αγροτικής κοινωνίας της Ευρώπης δεν επεμβαίνουν άραγε σ' αυτή τη διαδικασία ανάδυσης της ακροδεξιάς;

Remy: Πιστεύω ότι όσον αφορά την ανάδυση της ακροδεξιάς έθεσα το γενικό πρόβλημα της απειλής, των αμυντικών μηχανισμών, της προστασίας. Απομακρύνουμε, λοιπόν, όσο το

τήσεις σχετικά με το εάν θα αποτελούσε ένα ακροδεξιό κόμμα κατά τα πρότυπα των άλλων ευρωπαϊκών κομμάτων.

δυνατόν περισσότερους από τους μη αυτόχθονες, τους ξένους, τους μετανάστες εφ' όσον τους θεωρούμε απειλή. Τα δομικά φαινόμενα που προκαλούν ανησυχία είναι βεβαίως το ότι υπάρχει η αγορά εργασίας που εξελίσσεται σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η πόλη είναι μερικές φορές ο τόπος συγκέντρωσης της εργασίας, κυρίως της ειδικευμένης εργασίας, πράγμα που σημαίνει ότι δεν μπορούμε να εξασφαλίσουμε εργασία στα άτομα που δεν είναι ειδικευμένα. Υπάρχει, λοιπόν, ένα ζήτημα σε επίπεδο δομών, ενώ παράλληλα υπάρχει ένα δεύτερο ζήτημα σε επίπεδο αναπαραστάσεων. Έτσι, δια μέσου της μητροπολιτικοποίησης και της παγκοσμιοποίησης ένας αριθμός συνηθειών ζωής αμφισβητείται, με αποτέλεσμα αυτά που θεωρούσαμε ως σταθερά σημεία αναφοράς να εξελίσσονται και να μειώνονται οι βεβαιότητες για το μέλλον. Σε αυτές τις μεταβατικές περιόδους ανασφάλειας υπάρχουν πάντοτε πιθανές ακραίες αντιδράσεις, και θεωρώ ότι πρόκειται για περιόδους πολύ σημαντικές ιδιαίτερα εάν εξετάσουμε την κατάσταση σε δύο γενιές καθώς πρόκειται για περιόδους ανομίας, όπου κατά κάποιο τρόπο υπάρχει πλεόνασμα ελευθερίας και αμφισβήτηση των κανόνων. Σε αυτές, λοιπόν, τις περιόδους είναι απαραίτητη μια συλλογική δημιουργία, μια ορισμένη καινοτομία για να βρεθεί μια μορφή κοινωνικής ζωής σε μια άλλη κλίμακα και σύμφωνα με άλλες ιδιότητες. Η καινοτομία αυτή θεωρώ ότι είναι απαραίτητη για να καταλήξουμε σε κάποια πιο ισορροπημένη μορφή. Αντίθετα, κάποια άλλη πιθανή αντίδραση είναι το να στρεφόμεστε προς το παρελθόν και να θεωρούμε ότι ήταν καλύτερα, έτσι ώστε να πειθόμαστε ότι πρέπει να σταματήσουμε τις εξελίξεις. Αυτή ακριβώς είναι μια από τις απόψεις της ακροδεξιάς. Πώς να τα συνδυάσουμε όλα αυτά; Πρόκειται για περιόδους δύσκολες που απαιτούν πολύ διαύγεια σ' έναν ορισμένο αριθμό ατόμων ή ομάδων που θέλουν να έχουν συλλογική επίδραση και να προσανατολίζουν τις επιλογές των ατόμων.

Φραγκόπουλος: Ποιός είναι ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης τόσο σε επίπεδο "διακηρύξεων των Βρυξελλών", όσο και επιπτώσεων στην χώρα σας και την Ευρώπη σχετικά με το ζήτημα του χωρικού σχεδιασμού; Βλέπετε κάτι θετικό να γίνεται;

Remy: Θα έθετα το ερώτημα ποια είναι τελικά η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης; Είναι α) να αναπτύξει ένα αριθμό υποδομών που επιτρέπουν επικοινωνίες πολύ πιο απλές και γρήγορες, β) να προσπαθήσει έτσι ώστε σε ζώνες συνόρων να αναπτυχθούν οι διασυνοριακές μειονεκτικές περιοχές. Υπάρχει, ήδη, μια προσέγγιση μεταξύ μεγάλων πόλεων ιδιαίτερα στην Β. Ευρώπη, όπως για παράδειγμα, μεταξύ Λυόν και Τοθρίνου, μεταξύ Μονπελιέ, Τουλούζης και Βαρκελώνης. Πρόκειται για διαφορετικές χώρες που διαμορφώνουν μητροπολιτικές περιοχές και δίκτυα. Θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε για το μέλλον της Βουλγαρίας σε περίπτωση ένταξής της στην Κοινότητα. Ποιο ρόλο θα μπορούσαν να παίξουν πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη σε σχέση με την ανάπτυξη προς αυτήν την κατεύ-

θυση; Μια άλλη πολιτική της ΕΕ είναι να προσπαθεί σε επιστημονικό επίπεδο να αναπτύξει ανταλλαγή μεταξύ των χωρών με τρόπο ώστε ένας αριθμός από *περιβάλλοντα να είναι υπερεθνικά σε επίπεδο επιστήμης* και πολιτισμού, έτσι ώστε η Ευρώπη να μην αποτελεί απλά μια νομισματική Ένωση, αλλά μια Ευρώπη στο επίπεδο των σχέσεων που συγκροτούν το δυναμισμό ενός χώρου. Σχετικά μ' αυτό θα μπορούσαμε να αναδείξουμε προβλήματα, όπως η κοινωνική Ευρώπη, αλλά αυτό είναι ένα άλλο πρόβλημα.

Φραγκόπουλος: Μια τελευταία ερώτηση που αφορά την *πάλη των τάξεων*. Παρεμβαίνει άραγε ως μεθοδολογικό εργαλείο ανάλυσης της πραγματικότητας και σχετίζεται με αυτήν την προσέγγιση που επιχειρήσαμε πιο πάνω;

Remy: Νομίζω ότι υπάρχει στον μαρξισμό ένας αριθμός σημαντικών ερωτημάτων σχετικά με τα οποία, έχω την αίσθηση, ότι γυρίσαμε πολύ γρήγορα τη σελίδα. Είμαι αρκετά σύμφωνος στο ότι ο Μαρξ μας βοηθά να θέσουμε έναν ορισμένο αριθμό από θεμελιώδη ερωτήματα. Σχετικά, λοιπόν, με την πάλη των τάξεων πιστεύω ότι αυτό που δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να παραγνωρίζουμε είναι το ζήτημα της *σύγκρουσης*. Η σύγκρουση αποτελεί την κινητήρια δύναμη της *μεταβολής* και πιστεύω ότι καταλήγει σε μια διαπραγμάτευση η οποία καθορίζει ότι οι κοινωνικοί δράστες που έχουν μεταξύ τους αντιθέσεις ανακαλύπτουν ότι σε ορισμένα σημεία συμμετέχουν σε κοινά διακυβεύματα.

Αυτό είναι το πρώτο ζήτημα, ενώ το δεύτερο που αφορά ένα από αυτά που θέτει ο Μαρξισμός σχετίζεται με την εργατική τάξη, η οποία κατά τον 19^ο αιώνα αύξανε τόσο αριθμητικά, όσο και από άποψη εξουσίας. Η τάξη αυτή χάνει σε σημασία και διασπάται με διάφορους τρόπους, ενώ ταυτόχρονα η αγορά εργασίας λειτουργεί περισσότερο με γνώμονα τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Θα πρέπει να επανεξετάσουμε τα ερωτήματα που έθεσε ο Μαρξ έχοντας υπόψη μας αυτό το *δομικό μετασχηματισμό της αγοράς εργασίας*. Θα πρέπει επίσης να αναρωτηθούμε ως προς τι η *μεσαία τάξη, σε πορεία ανόδου, γίνεται μοντέλο αναφοράς* και πώς ένας αριθμός ανθρώπων συμπεριλαμβανομένων και αυτών που ανήκουν σε λαϊκά στρώματα, αρχίζουν να αντιλαμβάνονται το μέλλον τους με γνώμονα αυτό το μοντέλο αναφοράς. Το γεγονός αυτό έρχεται να διαφοροποιήσει τα ερωτήματα του Μαρξ- που επαναλαμβάνω την αναλυτική τους χρησιμότητα- και να αναδείξει το πρόβλημα της ατομικοποίησης, το γεγονός δηλαδή ότι το ατομικό σχέδιο ενισχύθηκε σε σημασία σε αντίθεση με το παρελθόν. Θα ήταν επίσης χρήσιμο να εξετάσουμε τους τρόπους που επανασυγκροτούνται μορφές αλληλεγγύης, συνεργασίας και αντίθεσης.

Φραγκόπουλος: Σας ευχαριστούμε για τη συνέντευξη που μας παραχωρήσατε.

Χώρος και Κοινωνιολογική Θεωρία. Προβληματική της Έρευνας¹

Jean Remy

Ομότιμος Καθηγητής, Καθολικό Πανεπιστήμιο της Λουβέν, Βέλγιο

Περίληψη

Στο κλασσικό, πλέον, άρθρο του ο καθηγητής Jean Remy επιχειρεί να κωδικοποιήσει θεωρητικά και μέσα από το πρίσμα της κοινωνιολογίας την ανάλυση του χώρου και τις ερμηνευτικές δυνατότητες που προσφέρει. Με την βεμπεριανή "διάθεση" ανάδειξης τύπων κοινωνικής ερμηνείας, με την εμπειρική και μορφολογική διάθεση των αναλύσεων του E. Durkheim και με την "ρεαλιστική" απεικόνιση των χωρικών μορφών της προσέγγισης της Σχολής του Σικάγο, επιτυγχάνει να αναδείξει εννοιολογικά τον χώρο ως ενεργό παράγοντα ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων.

Αυτή η διαδικασία απαιτεί αφενός, την ανάδειξη του χώρου ως κοινωνιολογική έννοια και αφετέρου, την εξέταση του ως ιδιαίτερου παράγοντα ερμηνείας, χωρίς βέβαια, να θεωρηθεί ως αυτόνομος ερμηνευτικός παράγοντας. Έτσι, η συνάρθρωση των ερμηνευτικών παραμέτρων που προκύπτουν, οδηγεί με τη σειρά της, στην ανάδειξη της συμβολής του χωρικού παράγοντα στη μορφοποίηση των κοινωνικών σχέσεων.

Λέξεις κλειδιά

Δομικές επιπτώσεις του χώρου/Επιπτώσεις του χώρου σε επίπεδο αναπαραστάσεων, Χώρος ως φυσικό υπόβαθρο/Χώρος ως πολιτισμικός κώδικας, Διάκριση περιγραφικών/Ερμηνευτικών εννοιών, Επιπτώσεις του περιβάλλοντος, Λογική της πρόθεσης/Λογική της αντικειμενικότητας, Λογική της παραγωγής/Λογική της οικειοποίησης.

¹ Οι υποσημειώσεις αποτελούν έργο του μεταφραστή και παρατίθενται όπου θεωρούνται απαραίτητες για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανάλυση της χωρικής διάστασης των κοινωνικών φαινομένων επιτρέπει άραγε την επεξεργασία ενός ερμηνευτικού σχήματος του οποίου θα πρέπει να εξηγήσουμε την ιδιαιτερότητα καθώς και τους τρόπους αλληλεπίδρασης με τους άλλους τύπους της κοινωνιολογικής ερμηνείας;

Το να απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα αποτελεί πρόθεση του Κέντρου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας και μιας ομάδας του Κέντρου Κοινωνικο-θηρησκευτικών ερευνών. Αρχικά η απάντηση που δίνουν οι ερευνητές στην ερώτηση που θέσαμε είναι η αποστασιοποίηση από θεωρήσεις στις οποίες η ανάλυση του χώρου θα συνέβαλε απλά στη περιγραφή των κοινωνικών φαινομένων χωρίς να συμβάλει ιδιαίτερα στην ερμηνεία. Ακόμη περισσότερο, θα απέκρυπτε το πεδίο της ερμηνείας θεωρώντας την ως μία φυσική διαδικασία, δηλαδή, ως φυσικό χαρακτηριστικό των κοινωνικών φαινομένων και αυτόματο σύνδεσμο ανάμεσα σ' αυτά και στις μορφές της κοινωνικής ζωής σε αντίθεση με την προσπάθεια αναζήτησης μιας ερμηνείας στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων.

Απέναντι σ' αυτή τη θέση, θεωρούμε πως οι χωρικές αναλύσεις δεν περιορίζονται σε μια απλή περιγραφή, και συμβάλουμε έτσι στην κοινωνιολογική ανάλυση διότι ο χώρος δεν αποτελεί ένα παθητικό στοιχείο που νομιμοποιεί την προβολή στον υλικό κόσμο των κοινωνικών φαινομένων, τα οποία, άλλωστε, ερμηνεύονται και με άλλους τρόπους. Διαμέσου της υλικότητάς του ο χώρος παίζει ένα ρόλο ενεργό στο επίπεδο της ερμηνείας. Εν πάσει περιπτώσει το να προσδώσουμε στο χώρο ένα θεωρητικό κύρος προϋποθέτει μια διπλή προσέγγιση: αρχικά να τον αναδείξουμε σε κοινωνιολογική έννοια και στη συνέχεια να τον απομονώσουμε ως ιδιαίτερο παράγοντα ερμηνείας. Δεν θα πρέπει, εντούτοις, να τον θεωρήσουμε ως αυτόνομο παράγοντα, αντίθετα θα πρέπει ν' αναδείξουμε τη σύνδεση ανάμεσα σ' αυτόν τον ερμηνευτικό παράγοντα και στις άλλες κοινωνικές παραμέτρους. Απ' αυτήν την ανάλυση της συνάρθρωσης μεταξύ ερμηνευτικών παραμέτρων θα πρέπει να μπορέσουμε να αναδείξουμε τη συμβολή του χωρικού παράγοντα στη μορφοποίηση των κοινωνικών σχέσεων. Ο Manuel Castells² του Κέντρου Μελετών Κοινωνικών Κινημάτων του Παρισιού αποδέχθηκε μία συνεργασία στα πλαίσια αυτού του τεύχους. Τον ευχαριστούμε διότι η συνεργασία αυτή θα επιτρέψει να εντάξουμε τις προβληματικές αυτές μέσα στον αμφισβητούμενο χώρο της αστικής κοινωνιολογίας και να συνεχίσουμε αυτές τις ουσιαστικές ανταλλαγές.

² Αναφέρεται στη συμμετοχή του Manuel Castells στο ίδιο τεύχος, του περιοδικού *Recherches Sociologiques* του Παν/μιου της Λουβέν, με το κείμενο για την "Κοινωνική λειτουργία του αστικού σχεδιασμού: η περίπτωση της περιοχής της Δουνκέρκης".

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΜΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ

Ο χώρος δεν εξετάζεται απλά ως ένα σύστημα αντικειμένων των οποίων αναλύουμε τη θέση: υλικοποιεί την επικοινωνία και την αναπαράσταση των ανταλλαγών. Αφού αναλυθεί σε σχέση με την οργάνωση των κοινωνικών ανταλλαγών, επεμβαίνει κάτω από δύο γωνίες: αυτήν του κάθε συγκεκριμένου χώρου ως φυσικού υπόβαθρου και αυτήν του χώρου ως βασικής κατηγορίας που δομεί τους πολιτισμικούς κώδικες και προσφέρει ένα υπόβαθρο στις αναπαραστάσεις.

Ο χώρος ως φυσικό υπόβαθρο

Ο φυσικός χώρος μπορεί να εξεταστεί με γνώμονα τη συμβολή του στη συγκρότηση και στην ολοκλήρωση του συστήματος αλληλεξαρτήσεων. Μέσα σε αυτή τη προοπτική μπορούμε κατ' αρχήν να διακρίνουμε τα χαρακτηριστικά της φυσικής υλικής διάστασης των αντικειμένων (για παράδειγμα οι διάφοροι τύποι αγροτικής κατοικίας: συγκεντρωμένη-διασπαρμένη κατοίκηση, μέγεθος της συγκέντρωσης κ.λπ.) και να εξετάσουμε τη σχέση τους με τις μορφές των κοινωνικών ανταλλαγών (για παράδειγμα, εξετάζοντας τη διαφορά ανάμεσα στη διασπορά των επαφών στο πλαίσιο των αγροτικών οικονομικών δραστηριοτήτων της εβδομάδας και στη συγκέντρωση της κοινωνικής ζωής στο κέντρο του χωριού την Κυριακή).

Εκτός από αυτόν τον πρώτο τύπο προσέγγισης μπορούμε εξίσου να αναλύσουμε το σύστημα αλληλεπιδράσεων χωρίς να ασχοληθούμε με τη φυσική διάρθρωση των κτιρίων αυτή καθ' εαυτή, αλλά αφού ορίσουμε, για παράδειγμα, τον χώρο προσέγκυσης ενός βιομηχανικού πάρκου, θα εξετάσουμε τον χώρο αυτό με όρους εισροών-εκροών που προσελκύουν ορισμένοι συλλογικοί εξοπλισμοί. Σε αυτή την προοπτική θα μιλήσουμε για πολωμένο χώρο. Μπορούμε ακόμα να αναρωτηθούμε –και αυτό αποτελεί μια τρίτη μορφή προσέγγισης– εάν η χωρική προβολή της αγοράς εργασίας, της αγοράς κατοικίας και αυτής των έξω-επαγγελματικών εξοπλισμών τείνουν να ταυτίζονται ή αντίθετα να διαχωρίζονται έτσι ώστε να διακρίνουμε τις συνέπειες της ταύτισης ή του διαχωρισμού στη συνάρθρωση των διαφορετικών πλευρών της κοινωνικής ζωής. Η ανάλυση μπορεί να γίνει ακόμα πιο εξειδικευμένη αν εξετάσουμε το πώς τίθεται το πρόβλημα για τις κοινωνικές κατηγορίες³ και ποιες συνέπειες προκύπτουν για τις μεταξύ τους αμοιβαίες συνδιαλλαγές⁴

³ Σχετικά με την κοινωνική διαστρωμάτωση και τις θέσεις των κοινωνικών ομάδων μέσα σ' αυτήν. Σε άλλους συγγραφείς ορίζεται και ως κοινωνική τάξη.

⁴ Η έννοια της συνδιαλλαγής είναι εμπνευσμένη από το επιστημολογικό παράδειγμα των Remy, Voye, Servais με σαφείς επιδράσεις από την κοινωνιολογία του P. Berger, του A. Touraine και του P. Bourdieu. Η συνδιαλλαγή ως ερμηνευτικό "εργαλείο" αναφέρεται στην κοινωνική δυναμική που αναπτύσσεται στο εσωτερικό των κοινωνικών πεδίων, ενέχει την έννοια της διαπραγμάτευσης (negociation) – χωρίς να περιορίζεται σ' αυτήν - και αφορά, εξίσου, τόσο την κατανομή των κοινωνικών θέσεων που είναι άνισες μεταξύ τους, όσο και τους κανόνες της ανταλλα-

(transactions). Τέλος, σε μια άλλη προοπτική θα αναζητήσουμε να διακρίνουμε ομοιογενείς χώρους, δηλαδή, περιοχές που χαρακτηρίζονται από ομοιότητες κοινωνικά διακριτές. Έτσι ξεχωρίζουμε ζώνες-υπόβαθρα κοινών πολιτισμικών χαρακτηριστικών (για παράδειγμα αναφέρουμε τις ζώνες που ομιλείται η διάλεκτος wallon) οι οποίες δεν διαφέρουν σε τίποτα όσον αφορά το φυσικό τοπίο και στην κατοίκηση, εντούτοις όμως "εγγράφουν" στο χώρο μια κοινή πολιτισμική ιστορία, της οποίας ορισμένα χαρακτηριστικά μπορούν να έχουν συνέπειες που διατηρούνται ανεξάρτητα από την ανάδυση νέων μορφών αλληλεξάρτησης. Ακόμα θα ορίσουμε ζώνες όπου τα κοινωνικά προβλήματα τίθενται με παρόμοιο τρόπο, έστω και αν τέτοιου είδους ζώνες έχουν μικρή αλληλεπίδραση μεταξύ τους όπως στην περίπτωση των περιφερειών των μεγάλων πολεοδομικών συγκροτημάτων.

Ο χώρος ως πολιτισμικός κώδικας

Ο χαρακτηρισμός των αντιλήψεων με όρους μέσα/έξω, ψηλά/χαμηλά, κέντρο/περιφέρεια, οι οποίοι υποδηλώνουν θετικές ή αρνητικές όψεις μπορούν να προβληθούν σ' ένα συγκεκριμένο χώρο. Έτσι σε μία αγροτική κοινωνία το "μέσα" μπορεί να είναι το χωριό γιατί διαθέτει θετικά χαρακτηριστικά και αντιτίθεται με το "έξω" το οποίο διαθέτει αρνητικά χαρακτηριστικά· αυτός ο τύπος ανάγνωσης διευκολύνει τη διαμόρφωση του χωριού ως μιας εσωστρεφούς ενότητας που διατηρεί σχέσεις με το "έξω" οι οποίες γίνονται αντιληπτές ως επικίνδυνες, με εξαίρεση, βεβαίως, τους ευγενείς⁵. Όταν αυτό το μοντέλο υποκαθίσταται από ένα άλλο μοντέλο που είναι "ανοιχτό" και στο οποίο το "έξω" χαρακτηρίζεται θετικά, παρατηρούμε σημαντικές συνέπειες στην κοινωνική χρήση της αγροτικής κατοικίας χωρίς ωστόσο η υλικότητα της κατοικίας να υφίσταται τις αλλαγές.

Η σημασία του χώρου ως πολιτισμικού κώδικα μπορεί ακόμα να γίνει κατανοητή με βάση τη διαπίστωση σύμφωνα με την οποία ορισμένοι χώροι μπορούν να αποτελέσουν τη βάση μίας κοινωνικής ταυτότητας και ενός συλλογικού σχεδίου. Σ' αυτή τη προοπτική η έννοια της "αμιγούς περιοχής" (territoire propre) γίνεται σχετικά κεντρική ως παράμετρος αναγνώρισης της κοινωνικής ομάδας καθώς επίσης και καθορισμού της ζώνης εφαρμογής της διεκδίκησης: έτσι θα μπορούσε κανείς να δει πόσο η θεωρία των κοινοτήτων αγγλοσαξονικής προέλευσης επιμένει στη σημασία που έχει η ανάλυση με όρους "αμιγών" περιοχών, για τον καθορισμό της ταυτότητας και την συλλογική δράση.

γής (échange). Σύμφωνα με την συγκρουσιακή διάσταση της κοινωνικής σχέσης (Touraine, 1973) η συνδιαλλαγή αφορά τους κοινωνικούς φορείς (acteur) και τα δρώντα υποκείμενα (agent).

⁵ Σημ. του μεταφραστή, τοπικοί άρχοντες, προσωπικότητες της κοινότητας.

Ο χώρος ως παράγοντας καθορισμού του πεδίου των δυνατοτήτων

Η σχέση με το χώρο αναλύεται επίσης μέσα από τη διάκριση και την συνάρθρωση δύο τύπων επιπτώσεων: ο χώρος μπορεί να έχει μία επίπτωση πάνω στη διαμόρφωση δικτύων αλληλεπίδρασης -και στη περίπτωση αυτή θα μιλήσουμε για επιπτώσεις σχέσεων εξουσίας ή για δομικές επιπτώσεις (effet structurel)⁶· ο χώρος έχει εξίσου μια επίπτωση πάνω στην αναπαράσταση του "εγώ", του ατομικού σχεδίου, της σχέσης με τους άλλους –και στη περίπτωση αυτή θα μιλήσουμε για συνειδησιακές επιπτώσεις ή για επιπτώσεις σε επίπεδο αναπαραστάσεων⁶ (effet structural). Η συνάρθρωση των δύο αυτών τύπων επιπτώσεων επιτρέπει να αναλύσουμε τόσο το πεδίο των περιορισμών όσο και το πεδίο των δυνατοτήτων στη συγκρότηση των οποίων συμβάλλει ο χώρος. Εφόσον εξετάσουμε τον χώρο με τον τρόπο αυτό, εμφανίζεται ως ένας παράγοντας σύνθεσης ο οποίος επιτρέπει ορισμένους συσχετισμούς και εξισορροπήσεις ενώ, προκαλεί επίσης ρήξεις, αντιθέσεις και αποκλεισμούς.

Ο ΧΩΡΟΣ ΩΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ

Περιγραφικές και ερμηνευτικές έννοιες

Για να προσεγγίσουμε το χώρο ως ερμηνευτικό παράγοντα πρέπει να διακρίνουμε, όπως άλλωστε σε κάθε κοινωνιολογική ανάλυση, τις περιγραφικές από τις ερμηνευτικές έννοιες. Οι περιγραφικές έννοιες επιτρέπουν μία παρουσίαση της χωρικής κατανομής: Υπάρχει άραγε συγκέντρωση ή διασπορά, ομοιογένεια ή ετερογένεια κ.λπ. Αυτή η περιγραφή, όσο ακριβής κι αν είναι, δεν επιτρέπει να περάσουμε σε μία κοινωνιολογική ερμηνεία χωρίς άλλη διαμεσολάβηση. Έτσι δεν μπορεί κάποιος να περνά από τις περιγραφικές έννοιες χωρικού διαχωρισμού στο επίπεδο της κατοίκησης, σε ερμηνευτικές έννοιες κοινωνικού διαχωρισμού ή περιθωριοποίησης, ως να υπήρχε μια αυτόματη σύνδεση ανάμεσα σ' αυτά τα δύο. Κι όμως αυτό το αυθαίρετο πέρασμα γίνεται ολοένα ευκολότερο όταν, συχνά, χρησιμοποιείται ένα κανονιστικό επιστημολογικό υπόδειγμα που άκριτα δεχόμαστε ως έγκυρο (paradigme normatif non critique) και το οποίο θα μπορούσαμε σχηματικά να μορφοποιήσουμε ως εξής: η χωρική ανάμειξη των κοινωνικών κατηγοριών και των δραστηριοτήτων είναι μία προϋπόθεση εμφάνισης μιας κοινωνικής σχέσης ισότητας. Αμφισβητώντας αυτό το κανονιστικό παράδειγμα και απορρίπτοντας το μηχανιστικό πέρασμα από τις περιγραφικές στις ερμηνευτικές έννοιες θα πρέπει να εξετάσουμε μέσα σε ποιο περιβάλλον οι διαχωρισμοί και οι χωρικές εξειδικεύσεις καταλήγουν σε διαχωρισμούς και σε κοινωνικούς αποκλεισμούς και μέσα σε ποιο πλαίσιο αντιθέτως αυξάνουν την αυτονομία μίας ομάδας και τις ικανότητες παρέμβασής της.

⁶ Απόδοση από τον μεταφραστή του όρου structural.

Ο χώρος ως μη αυτόνομη ερμηνευτική παράμετρος

Η διάκριση ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο τύπους εννοιών μας οδηγεί στο να επιμείνουμε στο γεγονός ότι δε μπορούμε να αυτονομήσουμε το χώρο σαν ερμηνευτικό παράγοντα και να υποθέσουμε πως έχει εξειδικευμένες και ομοιογενείς συνέπειες, όποια και αν είναι η κατάσταση των άλλων παραγόντων με τους οποίους συνδυάζεται (Remy, 1971): η χωρική δομή θα πρέπει κάθε φορά να εξετάζεται μέσα στο πλαίσιο του περίπλοκου συνδυασμού που την συνδέει με την πολιτισμική και την κοινωνική δομή. Έτσι για παράδειγμα, οι σχέσεις που συνάπτονται έξω από το χωριό δεν μπορούν να χαρακτηρίζονται αυτομάτως με τρόπο αρνητικό: αυτό ισχύει μεν για τους βιομηχανικούς εργάτες, κατοίκους το χωριού, οι οποίοι εργάζονται στη διπλανή πόλη και οι οποίοι αναπτύσσουν γι' αυτό το λόγο μια διπλή περιθωριακότητα, είτε λόγω της εξατομικευμένης εργασιακής τους απασχόλησης είτε ως δυσκολία κοινωνικής ένταξης. Για τις προσωπικότητες του χωριού, αντίθετα, το γεγονός ότι αναδεικνύονται σε μια πολλαπλότητα χώρων αυξάνει την ικανότητα ελέγχου τους, ενισχύοντας τη δυνατότητα υιοθέτησης πολλαπλών θέσεων.

Αυτό το παράδειγμα ξεκαθαρίζει τη θεωρητική θέση που προηγείται. Οι κοινωνικές και οι πολιτισμικές δομές επιβεβαιώνονται στο επίπεδο της ερμηνείας ως βασικά στοιχεία· εντούτοις ο χώρος εμφανίζεται ως μία αδήριτη διαμεσολάβηση με βάση την οποία, μορφοποιούνται οι ιδιαίτερες συγκεκριμενοποιήσεις και εκφράζονται με διαφορετικούς τρόπους οι κοινωνικές και πολιτισμικές δομές διότι η συνάρθρωση –εδώ κι εκεί– των χωρικών κωδίκων και του φυσικού υποβάθρου είναι μία ουσιώδης διαμεσολάβηση δια μέσου της οποίας υπάρχουν ή διατηρούνται συγκεκριμένες σχέσεις ανάμεσα στα δρώντα κοινωνικά υποκείμενα. Οι χωρικές δομές καθορίζουν λοιπόν ιδιαίτερες συνέπειες, όχι όμως αυτόνομες, δηλαδή συνέπειες που είναι επάγωγα της χωρικής δομής αλλά οι οποίες δε μπορούν να κατανοηθούν παρά μόνο με βάση την κοινωνική δομή. Εν πάσει περιπτώσει η απουσία μίας μονοσημαντότητας στα αποτελέσματα δεν περιορίζει καθόλου την ερμηνευτική αξία του χωρικού παράγοντα.

Αμφισημία του χώρου και ειδική κοινωνική λειτουργία

Η πολυσημία που συνδέεται με μία χωρική δομή επιτρέπει να καθοριστεί μια από τις κοινωνικές λειτουργίες του χώρου, στο εσωτερικό των πεδίων όπου τα απλά κριτήρια χωρικού εντοπισμού (repérage) και κατανόησης που εφαρμόζονται στο επίπεδο της καθημερινής ζωής αποκρύπτουν αυτή την πολυσημία. Έτσι το γεγονός της ανάμιξης μέσα στο ίδιο σχολείο παιδιών από διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα μπορεί να δώσει τη ψευδαίσθηση της ομοιότητας και, τελικά, της ισότητας προκαλώντας μ' αυτό τον τρόπο ένα αποτέλεσμα απόκρυψης, πράγμα που είναι τυπικό στοιχείο της ιδεολογίας, και να συμβάλλει με αυτό τον τρόπο στο να μετατοπιστεί επικίνδυνα η ερμηνευτική ακρίβεια. Ο χώρος μπορεί έτσι

να αποτελέσει έναν από τους τρόπους με βάση τους οποίους αναπτύσσονται κοινωνικές αμφισημίες εάν δεν λάβει σοβαρά κανείς υπόψη του τη διάκριση του χώρου ως φυσικού υπόβαθρου από το χώρο ως πολιτισμικό κώδικα. Έτσι η ταυτότητα της υλικής φυσικότητας μιας κατοικίας δεν προϋποθέτει απαραίτητα την ταυτότητα των χωρικών κωδικών διαμέσου των οποίων η ανάγνωση επιχειρείται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, διότι οι χρονικότητες του μετασχηματισμού ενός κτιρίου και οι πολιτισμικοί κώδικες που εφαρμόζονται εκεί δεν αντιστοιχούν στους ίδιους κανόνες. Αυτή η αναντιστοιχία των ρυθμών εξέλιξης δεν είναι χωρίς συνέπειες για τις κοινωνικές σχέσεις: έτσι για ορισμένες ομάδες δεν είναι παρά μέσα από την υλική συνέχεια που επιχειρείται η θεμελίωση της ταυτότητας της σε σημείο που η διάρκεια των υλικών στοιχείων μέσα από ένα συναίσθημα ασφάλειας που εμπνέουν να αποτελούν μία αναγκαία προϋπόθεση για την υποδοχή καινοτομιών. Αντίθετα, για άλλες ομάδες κάθε νέο συγκεκριμένο στοιχείο εξετάζεται μέσα από τους ίδιους αμετάβλητους πολιτισμικούς κώδικες που υπερβαίνουν τους κάθε είδους υλικούς μετασχηματισμούς. Αυτό το παιχνίδι της αναντιστοιχίας σε συνδυασμό με τις αμφισημίες που προκαλεί, επιτρέπει να δούμε με πιο κριτική ματιά την έννοια της συνειδητοποίησης του κοινωνικού μετασχηματισμού (Remy, 1974). Άλλωστε αναδεικνύει το γεγονός ότι ο χώρος αποτελεί έναν από τους προνομίους παράγοντες με βάση τους οποίους αναπτύσσονται κοινωνικές αμφισημίες και νομιμοποιεί την επιμονή της αναγκαιότητας μιας ιδιαίτερα κριτικής αυστηρότητας, η οποία θα πρέπει να αποτελεί το αντικείμενο κάθε χωρικής ανάλυσης που στοχεύει να πραγματοποιήσει ρήξεις σε σχέση με τις αντιλήψεις της καθημερινής ζωής.

Σχέση με την υλικότητα και την ιδιαιτερότητα της ερμηνείας

Αφού, λοιπόν, αναδείξαμε το χώρο ως κοινωνιολογική έννοια δεν μπορούμε πλέον να τον εξετάσουμε ως ένα φυσικό εμπόδιο (απόσταση, χρόνος, κόστος κ.ά.) του οποίου οι επιπτώσεις ελαττώνονται μέσα από τον τεχνικό έλεγχο των μέσων επικοινωνίας. Έτσι καθορισμένος ο χώρος, επιτρέπει μίαν ειδικότερη επεξεργασία της σχέσης με την υλικότητα η οποία ξεπερνά τις απόλυτα φυσικές της όψεις.

Αυτή η σχέση με την υλικότητα παίρνει όλη της την σημασία, όταν εκτός από το φυσικό χώρο, αυτός προσεγγίζεται ως πολιτισμικός κώδικας και έτσι επιτρέπει, για παράδειγμα, την σύνδεση του φυσικού χώρου με το ανθρώπινο σώμα μέσα από μία ανάγνωση των χωρικών κωδικών: έτσι το εσωτερικό του χωριού μπορεί να αντιτίθεται στο "έξω", κατά τον ίδιο τρόπο κατά τον οποίο το επάνω μέρος του ανθρώπινου σώματος μπορεί να αντιτίθεται στο κάτω μέρος του. Αντιστοιχίσεις εμφανίζονται λόγω της απόδοσης χαρακτηρισμών που συσχετίζουν το εσωτερικό του χωριού με το επάνω μέρος του σώματος διαμέσου μιας θετικής ανάγνωσης, καθώς το χωριό γίνεται αντιληπτό ως προνομιακός χώρος της

πραγμάτωσης του "εγώ", δηλαδή ως τόπος στον οποίο επιβεβαιώνεται η προεξάρχουσα θέση του επάνω μέρους του σώματος. Η αντίληψη του χώρου είναι κεντρική στην αντίληψη ενός κοινωνικού συμβολισμού που αρθρώνει φαινόμενα νομιμοποίησης πάνω σε μια βάση συναισθηματικής κινητοποίησης. Από αυτή την ανάλυση μπορεί κανείς να αναρωτηθεί για το ρόλο της χρήσης του σώματος και του χώρου σε μια διαδικασία διάχυτης κοινωνικοποίησης και εσωτερίκευσης ενός έθους θέσης⁷.

Προσδίδοντας, έτσι, η ερμηνεία όλο το θεωρητικό εύρος της σχέσης με την υλικότητα διευκολύνει στην αποστασιοποίηση απέναντι σε μία θεωρητική προοπτική που εμπνέεται από τις ιδεαλιστικές φιλοσοφίες. Παράλληλα, συνεισφέρει μέσα από έναν ιδιαίτερο ενδιάμεσο στην επεξεργασία της ερμηνείας διαμέσου της υλικότητας εκκινώντας κατά πρώτο λόγο από το οικονομικό πεδίο. Διότι, όπως υποστηρίζει και ο Godelier (1971) το ερμηνευτικό "βάρος" του οικονομικού πεδίου στην ερμηνεία συνδέεται με μια άμεση ή έμμεση αναγκαιότητα να εγγραφεί η σχέση κοινωνικής ζωής στην υλικότητα. Έτσι μια τέτοια ανάλυση του χώρου επιτρέπει να κατανοήσουμε πόσο σημαντικές είναι οι συνθήκες παραγωγής και οικειοποίησης της υλικότητας στον καθορισμό των δυνατοτήτων των αλληλεπιδρώντων κοινωνικών φορέων (acteurs)⁸ σε μια κοινωνική δομή.

Λογική της οικειοποίησης – λογική της παραγωγής

Η εξέταση του οικονομικού πεδίου διαμέσου της υλικότητας υπονοεί την ανάλυσή του, διαμέσου του προϊόντος, πράγμα που επιτρέπει μια ευκολότερη διάκριση των συνθηκών οικειοποίησης ενός ήδη υπαρκτού προϊόντος καθώς και τις συνθήκες παραγωγής ενός νέου. Στην υλικότητα του κοινωνικού προϊόντος, το οποίο έχει ένα δικό του χρόνο ζωής, θα μπορούσε κανείς να διακρίνει τις δυο λογικές, καθώς επίσης και τις μορφές αλληλεπίδρασής τους, και να διατυπώσει την υπόθεση ότι μια χωρική σύνθεση που ήδη υπάρχει, ή είναι σε διαδικασία συγκρότησης, έχει τις δικές της επιπτώσεις, που αποκαλύπτουν μια κοινωνική λογική οικειοποίησης, τουλάχιστον εν μέρει διακριτή από τη λογική που καθοδήγησε την παραγωγή της. Η σημασία της διάκρισης αυτής μεγεθύνεται εάν θέσουμε το ζήτημα στο πλαίσιο της χρονικής περιοδικότητας και σ' αυτή την περίπτωση μπορούμε να διακρίνουμε πως η λογική της οικειοποίησης στο χρόνο 1, δεν αναπαράγει παρά μόνο εν μέρει τις σχέσεις παραγωγής του χρόνου 0, ενώ αποτελεί μια από τις παραμέτρους των σχέσεων παραγωγής του χώρου, στο χρόνο 2. Αυτή ακριβώς η πιθανότητα αναντιστοιχίας, ακόμη και σύγκρουσης των δύο λογικών είναι μια από τις όψεις της διαλεκτικής.

⁷ Η Έννοια–νεολογισμός, *ethos de position* εισάγεται από τον P. Bourdieu (1980), ως απόδοση του αρχαιοελληνικού *έθους* απ' όπου προέκυψε ο όρος *ήθος*: *Questions de Sociologie*, Editions de Minuit, Paris., βλέπε τα αποσπάσματα "Habitus et champ", 133-137. Ο J. Remy θα μιλήσει για έθος της εργατικής ή της μεσαίας τάξης.

⁸ Ο όρος *acteur social* αποδίδεται ως κοινωνικός φορέας ή παράγοντας, ενώ ο όρος *agent* ως δρών κοινωνικό υποκείμενο.

Καθορίζοντας με τον τρόπο αυτό τη θεωρητική διάκριση μεταξύ της λογικής της οικειοποίησης και της λογικής της παραγωγής, επιμένουμε στη μη συνεπαγωγή (déductibilité) της μιας από την άλλη. Τόσο οι περιορισμοί όσο και οι δυνατότητες που προκύπτουν από τους χωρικούς συνδυασμούς είναι και συγκεκριμένοι και κατανοητοί. Συνεπώς αποτελούν ένα κοινωνικό προϊόν που είναι "ήδη εδώ", του οποίου η οικειοποίηση πραγματοποιείται με διαφορετικούς, αν όχι με αποκλίνοντες τρόπους, και αντίστοιχους με τις κοινωνικές θέσεις.

Η αναγνώριση της ύπαρξης διαφοροποιημένης οικειοποίησης, που προκαλεί αντίρροπες εννοιολογικές επιπτώσεις (effets de sens oppose) επιτρέπει την ανάλυση μιας διαδικασίας, κατά την οποία ο χώρος αναδεικνύεται ως στοιχείο συγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων, με τέτοιο τρόπο ώστε να συμβάλλει στη θεμελίωση θέσεων ανισότητας.

Σχετικά μ' αυτό το βασικό μέλημα που αποδίδει προτεραιότητα στην οικειοποίηση των ήδη υπαρκτών συνθηκών του χώρου, τόσο στο επίπεδο του φυσικού υποβάθρου, όσο και στο επίπεδο του πολιτισμικού κώδικα, μπορούμε να ακολουθήσουμε μια πιο εξειδικευμένη ανάλυση της παραγωγής, τόσο των πολιτισμικών κωδικών, όσο και των φυσικών υποβάθρων. Όσον αφορά τα δύο τελευταία, θα μπορούσαμε, για παράδειγμα, να επικεντρώσουμε την ανάλυσή μας στις συνθήκες παραγωγής ορισμένων συλλογικών αγαθών, κυρίως αυτών που συνδέονται με την έξω-επαγγελματική ζωή (κατοικίες, κοινωνικό-πολιτισμικές εξυπηρετήσεις) και να επιχειρήσουμε να διαγνώσουμε τις αναντιστοιχίες που μπορούν να εμφανιστούν μεταξύ της παραγωγής αυτών των συλλογικών αγαθών και της παραγωγής αγαθών εξατομικευμένης οικειοποίησης (αυτοκίνητα, τηλεόραση κλπ). Μια τέτοια ανάλυση θα μπορούσε να συμπληρωθεί με τη μελέτη των μορφών αλληλεπίδρασης που αναπτύσσονται μεταξύ των κοινωνικών δραστών αναφορικά με το θέμα αυτό. Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες μορφές είναι αυτή των αστικών κοινωνικών κινημάτων.

ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ: ο χώρος και οι επιπτώσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος (effets de milieu)

Για να κάνουμε πιο επιχειρησιακή την προηγούμενη θεωρητική μας προσέγγιση –σύμφωνα με την οποία ο χώρος αποτελεί απαραίτητο ενδιάμεσο για την ύπαρξη συγκεκριμένων σχέσεων ανάμεσα στα δρώντα υποκείμενα των οποίων οι ιδιαίτερες συγκυρίες αλληλεπίδρασης πραγματώνονται διαμέσου χωρικών συνθέσεων και συνδυασμών– είναι απαραίτητο να περάσουμε από το στάδιο της περιγραφής σε αυτό της ερμηνείας πράγμα που απαιτεί την επεξεργασία κατάλληλων εννοιών ερμηνευτικού χαρακτήρα και οι οποίες είναι διαφορετικές από τις περιγραφικές έννοιες.

Θα θέλαμε να προτείνουμε ένα παράδειγμα ερμηνευτικών εννοιών ανάμεσα σε άλλα, έτσι ώστε να κάνουμε κατανοητή τη διάκριση ανάμεσα στους δυο αυτούς τύπους

εννοιών. Για να το πραγματοποιήσουμε θα επιχειρήσουμε να αποσαφηνίσουμε την σχέση μεταξύ χωρικού συνδυασμού - χωρικής σύνθεσης και των επιπτώσεων του (κοινωνικού) περιβάλλοντος. Οι επιπτώσεις του περιβάλλοντος εφόσον είναι οποίες καθώς είναι κατ'εξοχήν συνυφασμένες με τις μορφολογικές αναλύσεις θα έπρεπε να αναδεικνύουν ένα ιδιαίτερο επίπεδο κοινωνικής ερμηνείας όπως το προτείνει ο Durkheim στους κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου (κεφάλαιο 5), όπου αναλύει το εσωτερικό περιβάλλον (milieu interne) σαν ένα στοιχείο κάθε κοινωνικής διαδικασίας.

Ιδιαιτερότητα των επιπτώσεων του περιβάλλοντος

Ο κοινωνικός χώρος

Τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά ενός χώρου κοινωνικώς ερμηνεύσιμου προϋποτίθεται ότι έχουν επίπτωση πάνω στις αντιδράσεις των ατόμων που συνθέτουν αυτό το σύνολο: έτσι ο όγκος της συγκέντρωσης, η ομογένεια ή η ετερογένεια του, οι τρόποι συγκέντρωσης ή διασποράς έχουν μια επίπτωση στη μορφοποίηση των ατομικών αντιδράσεων. Για παράδειγμα μέσα σε ένα νέο μεγάλο οικιστικό συγκρότημα (Chamboredon και Lemaire, 1970) η συνύπαρξη των ανθρώπων για τους οποίους η εγκατάσταση αυτή αποτελεί μια κατάληξη μακρόχρονης αναμονής, με άλλα άτομα τα οποία δεν βλέπουν αυτήν την εγκατάσταση παρά σαν ένα στάδιο στην χωρική και κοινωνική τους διαδρομή, δεν μπορεί να αναλυθεί απλά με όρους προστιθέμενων δομών (structures additives). Η συνύπαρξη ενός πλήθους διαφορετικών ατομικών διαδρομών έχει ιδιόμορφες επιπτώσεις πάνω στην αμοιβαία αντίληψη των δυο ομάδων και επιπτώσεις επάνω στους τρόπους αλληλεπίδρασής τους: αυτό το γεγονός παίρνει μια ιδιαίτερη χροιά, εφόσον διακρίνουμε ότι οι δυο ομάδες είναι διαφορετικής ηλικίας και επαγγελματικής κατηγορίας.

Οι επιπτώσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος δεν συνδέονται μόνο με την σύνθεση ενός χώρου με ιδιαίτερη κοινωνική σημασία: μπορούν εξίσου να προκύπτουν από ορισμένα ποσοτικά όρια που προκαλούν ποιοτικές μεταβολές. Έτσι μέσα σε έναν "μικρο-περιβάλλον" μιας αίθουσας χορού το περιορισμένο κοινό δυο ή τριών ζευγαριών έχει ως συνέπεια το γεγονός ότι οι λιγότερο καλοί χορευτές θα διστάσουν να χορέψουν στην πίστα. Αντιθέτως, όσο ο αριθμός μεγαλώνει περισσότερο ο καθένας θα αισθανθεί πιο οικεία και λιγότερο παρατηρούμενος. Οριακά, θα μπορέσει ο καθένας να υιοθετήσει συμπεριφορές που συνήθως εκφράζονται μόνο σε ιδιωτικούς χώρους. Η διαδικασία πύκνωσης έχει, λοιπόν, μια επίπτωση στη μείωση της παρατηρησιμότητας και της διαφάνειας. Θα ήταν, εντούτοις, μια ψευδαίσθηση να απονείμει κανείς όλες τις επιπτώσεις σε μία απλή συνέπεια της ποσότητας, διότι τα παρατηρούμενα αποτελέσματα δεν υφίστανται παρά μόνο διαμέσου της ενεργοποίησης των πολιτισμικών κωδικών: Θεατό/αθέατο, έλεγχος/μη έλεγχος, αξιολόγηση με βάση τις ατομικές ικανότητες κ.λπ. Αυτοί οι κώδικες δεν έχουν σημασία παρά μόνο

αν το κοινό αισθάνεται άνετα στη βάση της ανωνυμίας. Η κατάσταση θα ήταν, λοιπόν, ολοκληρωτικά διαφορετική, εάν το κοινό είχε μια σχέση πιο προσωπική. Εξάλλου αυτό προϋποθέτει μια άνιση κατανομή των ικανοτήτων. Στη βάση διαφορετικών ικανοτήτων οι αντιδράσεις είναι διαφορετικές: Οι καλοί χορευτές θα έχουν μια αντίστροφη αντίδραση και θα προτιμήσουν την αίθουσα χορού εφόσον έχει λίγο κόσμο, μοναδική στιγμή όπου μπορούν να εκδηλώσουν τις δυνατότητες τους. Οι επιπτώσεις του περιβάλλοντος προκύπτουν λοιπόν στην περίπτωση αυτή από τη συνάρθρωση ενός βαθμού κατάληψης του χώρου με στοιχεία της πολιτισμικής δομής και της κοινωνικής δομής.

Μέσα στην ίδια οπτική θα μπορούσαμε να μελετήσουμε τις οικονομίες συγκέντρωσης, που συνδέονται με χωρικές συγκεντρώσεις με βάση τις οποίες αστικά κέντρα ενός ορισμένου μεγέθους γίνονται τόποι παραγωγής πληροφορίας (Remy, 1966). Εδώ, επίσης, τίθεται το πρόβλημα του ελάχιστου ή μέγιστου ορίου ετερογένειας, το πρόβλημα των τρόπων επικοινωνίας, καθώς σε αυτό το σύνθετο σύνολο πιθανόν να απαιτείται μια διαχείριση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Και όσο περισσότερο οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις έχουν σημασία, στην οικονομική δυναμική, τόσο περισσότερο ο έλεγχος πάνω στην παραγωγή του χώρου για παράδειγμα κατανομή εξοπλισμών, χωρική σύνθεση, μέγεθος μπορεί να γίνει ένα πεδίο άσκησης της εξουσίας. Τέτοιες αναλύσεις θα κατέληγαν στο να αναδείξουν την έννοια της αστικοποίησης ως σύνθετου παράγοντα δόμησης των επιπτώσεων πολλαπλών κοινωνικών περιβαλλόντων με διαφορετικές συνέπειες για τις διαφορετικές κοινωνικές θέσεις.

Ο χώρος δράσης

Αυτός ο κοινωνικός χώρος που συνδέεται με τις επιπτώσεις του περιβάλλοντος πρέπει να διακριθεί με σαφήνεια από το χώρο της ατομικής δράσης. Σε αυτήν την προοπτική θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε για παράδειγμα ποια είναι η ζώνη μέσα στην οποία το άτομο αναζητεί εργασία, ποια είναι η ζώνη μέσα στην οποία κάνει ενός συγκεκριμένου τύπου αγορές, ποια είναι η ζώνη μέσα στην οποία διαμορφώνονται κατά κανόνα οι γαμήλιες ανταλλαγές κ.λπ. Μπορούμε να περάσουμε από αυτή την ανάλυση με όρους ατομικούς σε μια συνολική θεώρηση με αθροιστικό τρόπο: το ποσό των ατομικών καταστάσεων επιτρέπει να καθορίσουμε, για παράδειγμα, με βάση ένα μόνο σημείο κατοίκησης, τις ζώνες στο εσωτερικό των οποίων ο πληθυσμός βρίσκει εργασία ή κατ' αντίστροφο τρόπο ανατρέχοντας στη θεώρηση αυτή να καθορίσουμε το χώρο προσέλκυσης εργατικού δυναμικού μιας βιομηχανικής συγκέντρωσης. Αυτή η προσπάθεια ολικοποίησης θεωρεί το σύνολο ως ένα άθροισμα και προϋποθέτει αθροιστικές δομές στο βαθμό που θεωρείται ότι ο όγκος των μεμονωμένων αντιδράσεων και η κατανομή τους δεν έχουν με τη σειρά τους επιπτώσεις για να μεταβάλλουν τις ατομικές αντιδράσεις. Αυτό το άθροισμα μπορεί να υποδιαιρεθεί, εφόσον εξεταστούν οι κατανομές κατά κοινωνική κατηγορία, συγκρίνοντας

την παρούσα κατάσταση του ατόμου με το παρελθόν και με το μέλλον του (συσχετισμός της χωρικής και της κοινωνικής διαδρομής του ατόμου). Μπορούμε επίσης να επεξεργαστούμε περισσότερο την ερμηνεία θέτοντας το ερώτημα, εάν οι ζώνες χωρικής προβολής διευρύνονται σύμφωνα με τις δυνατότητες επιλογής, ή εάν η διεύρυνση με τις μετακινήσεις που συνεπάγονται προκύπτει από τους περιορισμούς και την απουσία επιτόπιων εξυπηρετήσεων. Σε κάθε περίπτωση, ο συλλογισμός πραγματώνεται με όρους αθροιστικών δομών και είναι το άτομο που αποτελεί το σημείο τομής των κοινωνικών στατιστικών.

Εξειδικευμένες στατιστικές επεξεργασίες

Αυτές οι αναλύσεις του χώρου δράσης και του κοινωνικού χώρου προϋποθέτουν τη χρήση διαφοροποιημένων διαδικασιών στατιστικής προσέγγισης τόσο στο επίπεδο της συλλογής δεδομένων όσο και στο επίπεδο της επεξεργασίας τους.

Επηρεασμένη, δίχως αμφιβολία, από τα επιστημολογικά υποδείγματα της ψυχολογίας, η κοινωνιολογία είχε την τάση τον τελευταίο καιρό να χρησιμοποιεί μ' έναν προνομιακό τρόπο στατιστικές αναλύσεις που θεμελιώνονταν στην τομή παραμέτρων στο επίπεδο του ατόμου, το οποίο ως στατιστική ενότητα θεωρούνταν δεδομένο ότι διευκολύνει πιο ακριβείς αναλύσεις. Αντίθετα οι μορφολογικές αναλύσεις κρίθηκαν ως προσεγγίσεις στοιχειώδεις, καθώς η ανάλυση θεμελιώνονταν στην διασταύρωση παραμέτρων στο επίπεδο ενός χώρου με ιδιαίτερη κοινωνική σημασία (*espace socialement pertinent*). Νομίζουμε πως οι δύο αυτές προσεγγίσεις οφείλουν να συνυπάρχουν, διότι προσφέρουν διαφορετικές αποσαφηνίσεις στην ίδια πραγματικότητα. Αυτή η συνύπαρξη μοιάζει ακόμη περισσότερο επιβεβλημένη καθώς οι δυο προσεγγίσεις δεν υποκαθιστούν η μια την άλλη. Βεβαίως δεν μπορούμε να αποφύγουμε εντελώς τον κίνδυνο να πέσουμε στην παγίδα της οικολογικής⁹ ψευδαίσθησης (Voys, 1973), όταν επιχειρούμε το πέρασμα από μια μορφολογική ανάλυση, σε μια ανάλυση με όρους ατομικών χαρακτηριστικών. Έτσι εάν φαίνεται ότι οι διάφορες αμερικανικές πολιτείες κατατάσσονται στην ίδια σειρά, όσον αφορά τα φθίνοντα ποσοστά των φοιτητών πανεπιστημίου από τη μια πλευρά, και τα φθίνοντα ποσοστά των εγχρώμων στον πληθυσμό από την άλλη πλευρά, δεν μπορεί κανείς να μεταφράσει αυτήν την ομοιότητα κατηγοριών, με όρους ατομικής αντίδρασης και να υποθέσει αυτόματα, πως οι έγχρωμοι έχουν ένα μικρότερο ποσοστό φοιτητών πανεπιστημίου. Για να επιβεβαιώσουμε αυτή τη συνάρτηση, τέτοιου είδους στατιστικές αναλύσεις είναι χονδροειδείς, αν όχι λανθασμένες. Τα πράγματα είναι τελείως διαφορετικά αν ο παραλληλισμός των δυο παραμέτρων μπορεί να ερμηνευθεί από την ύπαρξη ενός συνολικού περιβάλλοντος (*contexte global*), ή εάν αυτές οι ίδιες οι παράμετροι δομούν άμεσα αυτό το συνολικό περιβάλλον. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα αν η στατιστική ενότητα που συγκροτήσαμε αποτελεί μια χωρική ενότητα

⁹ Αναφέρεται στην οικολογική προσέγγιση της Σχολής του Σικάγο.

κοινωνικώς ερμηνεύσιμη, ανάλυση που προϋποθέτει τον πολλαπλασιασμό των διαδοχικών προσεγγίσεων.

Πιστεύουμε, λοιπόν, πως κάθε στατιστική ανάλυση θα έπρεπε να διαχωρίζει τις σχέσεις που προκύπτουν ως άθροισμα των ατομικών αντιδράσεων, από αυτές που προέρχονται από τις επιπτώσεις του περιβάλλοντος. Για παράδειγμα, παραθέτουμε μια έρευνα που πραγματοποιήθηκε αναφορικά με το επίπεδο της θρησκευτικής πρακτικής¹⁰ στις γαλλικές πόλεις (Boulevard και Remy, 1970), και επιχειρούσε να διακρίνει την επίπτωση στο επίπεδο της θρησκευτικής πρακτικής, αφ' ενός των ατομικών χαρακτηριστικών και αφ' ετέρου των πόλεων εκλαμβανομένων ως συνολικών ενοτήτων· έτσι έγινε δυνατόν να καθοριστεί το γεγονός ότι το ποσοστό της θρησκευτικής πρακτικής των εργατών συνδυασμένο με τα ποσοστά εργατών, δεν επέτρεπε την ερμηνεία του επιπέδου θρησκευτικής πρακτικής των πόλεων: βεβαίως, σ' όλες τις πόλεις το ποσοστό θρησκευτικής πρακτικής των εργατών είναι πιο χαμηλό από αυτό των άλλων κοινωνικό-επαγγελματικών ομάδων, αλλά το ποσοστό του εργατικού πληθυσμού δεν μπορεί από μόνο του να ερμηνεύσει το επίπεδο πρακτικής της πόλης. Θεωρούμε ότι αυτό το επίπεδο εξαρτάται από τον συνολικό παράγοντα (facteur englobant) που επιδρά άμεσα στις διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες και εμφανίζει, για παράδειγμα, τη θρησκευτική πρακτική των εργατών ως υψηλότερη εκεί όπου το συνολικό επίπεδο πρακτικής είναι πιο υψηλό.

Εκτός του ότι η επίδραση του συνολικού παράγοντα επιτρέπει στην κοινωνιολογική ανάλυση να αποστασιοποιηθεί από την ψυχολογική προσέγγιση, επιτρέπει επίσης να λάβουμε αποστάσεις από το υπόδειγμα του "μέσου ατόμου" —το οποίο προϋποθέτει ότι η διασπορά γύρω από μια μέση αντίδραση ερμηνεύεται από την αλληλεπίδραση με άλλες κοινωνικές παραμέτρους όπως η κατοικία, το εισόδημα, η εκπαίδευση, το επάγγελμα κ.λπ. Αυτή η ψευδαισθήση του μέσου ατόμου είναι πολύ περιοριστική για την κοινωνιολογική ερμηνεία: θα πρέπει λοιπόν να την αποφύγουμε χρησιμοποιώντας τα διάφορα εννοιολογικά εργαλεία και τις ενδεδειγμένες στατιστικές. Υποστηρίζουμε, λοιπόν, την κατεύθυνση της αυτονόμησης της κοινωνιολογικής ερμηνείας, σε σχέση με την προσέγγιση της κοινωνικής ψυχολογίας, έτσι ώστε και η μια και η άλλη να ελέγχουν αμοιβαία την εγκυρότητά τους (Remy, 1973).

Συμπέρασμα

Θα μπορούσε κανείς να συνδέσει τις επιπτώσεις του περιβάλλοντος με τις έννοιες της κοινωνικής οικολογίας; Βεβαίως οι θέσεις μας τείνουν να προφυλάξουν απέναντι σε αναλογίες με την φυτική οικολογία. Προκύπτει λοιπόν μια ριζική κριτική της σχολής του Σικάγο και κυρίως των ερμηνειών για τις περιοχές, τις επονομαζόμενες ως "φυσικές". Εντούτοις,

¹⁰ Ο όρος θρησκευτική πρακτική (pratique religieuse) αφορά την θρησκευτικότητα εκτιμώμενη μέσω των διαφόρων θρησκευτικών εκφράσεων όπως είναι ο εκκλησιασμός, η συμμετοχή σε θρησκευτικές τελετές κ.ά.

αυτή η σχολή είχε την τύχη να επιχειρήσει να εισάγει, σε μια διαφορετική προοπτική από αυτή του Durkheim, τη σημασία των χωρικών προσεγγίσεων και των χωρικών διακρίσεων στα πλαίσια της κοινωνικής δυναμικής. Είναι, λοιπόν, στο εξής, μια πρόκληση εάν κανείς θελήσει να επεξεργαστεί το χώρο σ' ένα επίπεδο ερμηνευτικό και να συνδυάσει την προοπτική του Durkheim και την κοινωνιολογική ανάλυση της σχολής του Σικάγο, να τις κρίνει αμοιβαία με γνώμονα τις θεωρίες των συγκεκριμένων διαμεσολαβήσεων (theories des mediations concretes), τις θεωρίες της κοινωνικής δομής που προέρχονται από τον Engels και τον Marx, και τις θεωρίες που εμπνέονται από τη γλωσσο- κοινωνιολογία.

Αυτή η ανάλυση των επιπτώσεων του κοινωνικού περιβάλλοντος λαμβάνει όλη της τη σημασία εφόσον η ερμηνεία επικεντρώνεται στις κοινωνικές πρακτικές και στις μεταξύ τους αρθρώσεις. Στο μέτρο που φροντίζουμε να περιγράψουμε και να ερμηνεύσουμε τις συγκεκριμένες διαδικασίες διαμέσου των οποίων η κοινωνική συνδιαλλαγή (transaction sociale) θεμελιώνεται στο επίπεδο των πρακτικών, η ανάλυση των επιπτώσεων του περιβάλλοντος έρχεται να λάβει τη θέση της, για παράδειγμα, δίπλα στη θεωρία των ομάδων, τη θεωρία της συναλλαγής, τη θεωρία των οργανώσεων ή τη θεωρία των κοινωνικών κινήματων. Πρόκειται για ενδιάμεσες θεωρίες που επιτρέπουν να εξετάσουμε σε ποιο μέτρο οι πρακτικές αναπαράγουν και μετασχηματίζουν τις δομές.

Κατά συνέπεια, η ανάλυση των επιπτώσεων του περιβάλλοντος βοηθά να μεταθέσουμε την ανάλυση με ερμηνευτικό περιεχόμενο σε μια προβολή-πρόβλεψη που επιτρέπει να επεξεργαστούμε διάφορα σενάρια κοινωνικής ζωής. Ας υπενθυμίσουμε ότι οι επιπτώσεις του περιβάλλοντος δεν προτάθηκαν παρά μόνο μ' έναν παραδειγματικό τρόπο, δηλαδή, ως μια προσπάθεια δίπλα σε άλλες που επιτρέπουν την κατανόηση της ερμηνευτικής συμβολής των χωρικών συνδυασμών και συνθέσεων.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο πλαίσιο αυτού του άρθρου εργαστήκαμε σε δύο στάδια, από τα οποία το δεύτερο επέτρεψε μια αποσαφήνιση των θέσεων μας με βάση ένα υπόδειγμα ερμηνευτικών εννοιών. Και το ένα και το άλλο επιχειρούν να προσδώσουν στο χώρο μια κοινωνιολογική διάσταση, με βάση την έννοια του συστήματος ανταλλαγών (régime d' échanges) και της σχέσης με την υλικότητα, έννοιες από τις οποίες προέρχεται η σημασία της ανάλυσης της χωρικής σύνθεσης καθώς και ο συσχετισμός της με την κοινωνική σχέση και τις διαφορές παραμέτρους της. Έτσι η χωρική δομή, συγκεκριμένη μεν από τη μια πλευρά, αντιληπτή δε από την άλλη, θεωρήθηκε ως μία διαμεσολάβηση που οργανώνει τις συγκεκριμένες σχέσεις ανάμεσα στους δρώντα κοινωνικά υποκείμενα. Αυτό σημαίνει πως οι κοινωνικές δομές θα έχουν διαφορετικές επιπτώσεις ανάλογα με τις χωρικές μορφές. Βεβαίως, οι χωρικές μορφές έχουν τις δικές τους επιπτώσεις που δεν προκύπτουν αυτούσιες από την κοινωνική

δομή, είναι ετερόνομες και δεν μπορούν να κατανοηθούν παρά μόνο με βάση την κοινωνική δομή. Οι συγκεκριμένες και αντιληπτές χωρικές δομές αποτελούν ένα κεντρικό στοιχείο της κατανόησης μια ιδιαίτερης κοινωνικής συγκυρίας, χωρίς ωστόσο να υποκαθιστούν αυτό που είναι θεμελιώδες στην ερμηνεία.

Κατά τη διάρκεια της ανάλυσης μας χρησιμοποιήσαμε διάφορες έννοιες, τις οποίες στη συνέχεια επανεξετάζουμε με συστηματικότερο τρόπο.

A. Αντίθεση μεταξύ επιπέδου δομών – και επιπέδου αναπαραστάσεων (structurel – structural).

Ο χώρος μπορεί να αναλυθεί μέσα από τις επιπτώσεις στη συνείδηση του ατόμου –και σε αυτή την περίπτωση θα μιλήσουμε για επιπτώσεις στο επίπεδο των αναπαραστάσεων–, ή μπορεί να αναλυθεί μέσα από τις επιπτώσεις του πάνω στις δυνατότητες αλληλεπίδρασης –και σε αυτή την περίπτωση θα μιλήσουμε για δομικές επιπτώσεις. Και η μια και η άλλη επίπτωση προκύπτουν από την αλληλεξάρτηση των χωρικών δομών με άλλες δομές.

B. ο χώρος ως φυσικό υπόβαθρο – ο χώρος ως πολιτισμικός κώδικας (support materiel – code culturel).

Για να εντοπίσουμε τόσο τις επιπτώσεις σε επίπεδο αναπαραστάσεων όσο και τις δομικές επιπτώσεις διακρίνουμε και αναζητούμε τη συνάρθρωση ανάμεσα στο χώρο ως φυσικό υπόβαθρο και το χώρο ως πολιτισμικό κώδικα.

Γ. Διάκριση ανάμεσα σε περιγραφικές και ερμηνευτικές έννοιες (concepts descriptifs – concepts interprétatifs).

Για να αποφύγουμε μια μονοσήμαντη και αυτόματη σχέση ανάμεσα στο υλικό υπόβαθρο, τους πολιτισμικούς κώδικες και τις κοινωνικές επιπτώσεις, θα πρέπει για να αναλύσουμε το χώρο να διαθέτουμε συγχρόνως περιγραφικές και ερμηνευτικές έννοιες.

Δ. Οι επιπτώσεις του περιβάλλοντος (effets de milieu) ως ερμηνευτική έννοια.

Ο χώρος ως κοινωνικό περιβάλλον (milieu) είναι το αποτέλεσμα των διαρθρούμενων συνιστωσών. Εντούτοις διακρίνεται από αυτές τις συνιστώσες, μεταμορφώνοντας τις αντιδράσεις. Πρέπει, λοιπόν, να τον διακρίνουμε από μια αντίληψη που τον θεωρεί ως άθροισμα των ατομικών δράσεων.

Ε. Λογική της πρόθεσης και λογική της αντικειμενικότητας (logique intentionnelle – logique objective).

Η επίπτωση σε επίπεδο αναπαραστάσεων (structural) και η επίπτωση σε επίπεδο δομών (structurel) αποτελούν και οι δυο, αντιστοίχως, συστατικά της λογικής της πρόθεσης και της

λογικής της αντικειμενικότητας. Η λογική της πρόθεσης αφορά τους στόχους με βάση τους οποίους οι κοινωνικοί παράγοντες κινητοποιούνται, καθώς επίσης και τα μέσα που επιθυμούν να ενεργοποιήσουν στην πράξη για να φτάσουν σε αυτό το αποτέλεσμα. Η λογική της αντικειμενικότητας αφορά τις επιπτώσεις που προκύπτουν ανεξάρτητα από τη συνείδηση που οι κοινωνικοί παράγοντες έχουν σχετικά με αυτά τα αποτελέσματα. Για τους παράγοντες λοιπόν πρόκειται για απρόσμενες επιπτώσεις, οι οποίες δεν είναι και τυχαίες.

Στ. Λογική της παραγωγής και λογική της οικειοποίησης (logique de production – logique d’appropriation).

Με την προηγούμενη διάκριση συναντούμε τη διαφορά μεταξύ της λογικής της παραγωγής και λογική της οικειοποίησης. Η λογική της παραγωγής ενδιαφέρεται για τον τρόπο με τον οποίο παράγονται οι νέοι κοινωνικοί χώροι. Η λογική της οικειοποίησης εξετάζει τον χώρο ως ένα κοινωνικό προϊόν που είναι "ήδη εδώ" και αποσαφηνίζει τη σχέση των κοινωνικών δραστών με αυτό το προϊόν. Αυτές οι σχέσεις δεν αναπαράγουν παρά μόνο εν μέρει τη λογική της παραγωγής του χώρου. Τονίζουν τις αντιθέσεις ή αρχίζουν να εισάγουν μια νέα πραγματικότητα. Λόγω αυτού του γεγονότος καθορίζουν στον επόμενο χρόνο τις νέες συνθήκες παραγωγής του χώρου. Στις δυο αυτές περιπτώσεις συμπεραίνουμε τις πιθανές στρατηγικές στο εσωτερικό των διαφορετικών κοινωνικών θέσεων.

Ζ. Ομοιογενείς συνέπειες κυμαινόμενης έντασης ή ασύμμετρες συνέπειες (effets homogènes d’intensité variable, ou effets dissymétriques).

Εφόσον μια διαφοροποίηση παράγεται σε ένα συλλογικό χώρο, θα πρέπει να εξετάσουμε μια εναλλακτική διαφοροποίηση ή τη διαφοροποίηση των παρόμοιων επιπτώσεων σε όλες τις κατηγορίες των κοινωνικών παραγόντων. Αυτό αξίζει ακόμη και αν η ένταση των επιπτώσεων αυτών εξαρτάται από την επίδραση των διάφορων κοινωνικών παραμέτρων ή ακόμη και αν η διαφοροποίηση έχει αντίθετα αποτελέσματα στις διαφορετικές κατηγορίες παραγόντων, για παράδειγμα, αυξάνοντας την ισχύ των μεν και μειώνοντας την ισχύ των δε. Η διαπίστωση και η αντίληψη αυτών των ασύμμετρων αποτελεσμάτων, επιτρέπει να συμπεράνουμε τις επιπτώσεις της κοινωνικής δομής.

Η. Ο χώρος ως ειδική παράμετρος (determinant spécifique) της κοινωνικής ζωής

Ο χώρος εδώ θεωρείται παράγοντας δόμησης ενός πεδίου περιορισμών, αλλά και δυνατοτήτων στο εσωτερικό του οποίου συγκεκριμενοποιούνται και διαδραματίζονται ιδιαίτερες κοινωνικές συγκυρίες.

Βιβλιογραφία

- Boulard F. και Remy J. (1970) "Villes et régions culturelles: acquis et débats", *Archives de Sociologie des Religions*, 29: 117-140.
- Castells M. (1972) *La question urbaine*, Paris: Maspero.
- Chamboredon J. C. και Lemaire, M. (1970) "Les grands ensembles et leur peuplement : proximité spatiale et distance sociale", *Revue Française de Sociologie*, vol. 11: 3-33.
- Godelier M. (1971) *Rationalité et irrationalité en économie*, vol. I et II., Paris: Maspero.
- Keulemans F. (1975) *Transformation de l'espace et changement du milieu rural : des résidences secondaires et leur impact dans un village du Sud de la France, Saint Siffret*, Mémoire de Sociologie, U.C.L.
- Mormont M. και Mougenot, C. (1975) "Espace social et milieu rural", Doctorat, Fondation Universitaire Luxembourgeoise, Arlon.
- Remy, J. (1966) *La ville, phénomène économique*, Bruxelles: Editions Vie Ouvrière.
- Remy, J. (1972), "Economie externe et croissance urbaine", *Revue Economique*, 6: 982-1022.
- Remy J. (1973) "Introduction a la problématique : modèles culturels et pratique sociale", *Recherches Sociologiques*, vol.IV, no 1: 3-9.
- Remy J. (1974) "Légitimité et ambiguïté. Critique de l'idéologie de la prise de conscience". Contribution au colloque de Max Weber, Strasbourg, Octobre 1974, a paraître dans *Social Compass*.
- Voye L. (1973) *Sociologie du geste religieux*, Bruxelles: Ed. Vie Ouvrière.

ΟΔΗΓΙΕΣ ΥΠΟΒΟΛΗΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ

1. Σκοπός του περιοδικού Αειχώρος είναι η προώθηση του διαλόγου και του προβληματισμού για ζητήματα που αφορούν την πολεοδομία, τη χωροταξία και την ανάπτυξη και σχετίζονται τόσο με την ελληνική όσο και με τη διεθνή εμπειρία. Το περιοδικό δέχεται για δημοσίευση πρωτότυπα επιστημονικά άρθρα. Επίσης δέχεται κείμενα για ζητήματα πολιτικής, κριτικούς σχολιασμούς για συνέδρια, συνεντεύξεις με ξένους και Έλληνες επιστήμονες, θεματικές κριτικές (review articles), καθώς και κριτικές/παρουσιάσεις για σχετικά βιβλία, οπτικοακουστικά προϊόντα και προϊόντα/υπηρεσίες των νέων τεχνολογιών που αναφέρονται στην προηγούμενη θεματολογία (κινηματογραφικές ταινίες, τηλεοπτικά προγράμματα, βιντεοκασέτες, DVD, CD-ROM, δικτυακούς ιστοχώρους, κ.ά.). Τα άρθρα κρίνονται από δυο ανώνυμους κριτές και τα υπόλοιπα κείμενα από τη Συντακτική Επιτροπή.

2. Τα πρωτότυπα επιστημονικά άρθρα πρέπει, κατά κανόνα, να μην υπερβαίνουν τις 8.000 λέξεις, να είναι τυπωμένα στη μια όψη του χαρτιού, σε διπλό διάστημα, με περιθώριο 2,5 εκατοστά, και να περιλαμβάνουν τον αριθμό της σελίδας (στο δεξι άκρο της επικεφαλίδας). Στέλνονται τρία εκτυπωμένα αντίτυπα (τα οποία δεν επιστρέφονται) καθώς και μια ακριβώς ίδια ηλεκτρονική εκδοχή (σε μορφή MS-Word .doc με αποστολή με e-mail). Η πρώτη σελίδα πρέπει να περιλαμβάνει τον τίτλο, τα ονόματα των συγγραφέων, την επαγγελματική τους ιδιότητα, την ταχυδρομική και ηλεκτρονική τους διεύθυνση, τα τηλέφωνα και φαξ. Η δεύτερη σελίδα πρέπει να περιλαμβάνει με τη σειρά: τον τίτλο, μικρή περίληψη (abstract) 100-200 λέξεων στα ελληνικά η οποία θα αναφέρει το σκοπό και τα αποτελέσματα του άρθρου, καθώς και έως 7 Λέξεις κλειδιά. Οι υποσημειώσεις πρέπει να περιορίζονται στις απολύτως απαραίτητες, να αριθμούνται με 1, 2, 3 κ.λπ. και να τοποθετούνται στο τέλος της σελίδας. Οι συγγραφείς πρέπει να δηλώνουν ότι τα κείμενα δεν έχουν υποβληθεί αλλού ή αν έχουν δημοσιευθεί σε άλλη γλώσσα. Η Συντακτική Επιτροπή δεσμεύεται ότι θα τους απαντήσει μέσα σε 6 μήνες.

3. Οι πίνακες και τα σχήματα τοποθετούνται με τίτλους και αύξοντα αριθμό μέσα στο κείμενο. Οι πίνακες αναφέρονται με τις πιθανές πηγές τους, όπως και όλες οι απεικονίσεις (χάρτες, γραφήματα, διαγράμματα, φωτογραφίες κ.ά.) οι οποίες ονομάζονται Σχήματα. Τα έγχρωμα σχήματα θα δημοσιεύονται σε ασπρόμαυρη έκδοση. Αν το άρθρο επιλεγεί για δημοσίευση θα ζητηθούν οι πρωτότυπες μορφές των σχημάτων.

4. Οι βιβλιογραφικές αναφορές πρέπει να υπάρχουν μέσα στο κείμενο με πρώτο το επίθετο των συγγραφέων (στην πρωτότυπη γλώσσα) ακολουθούμενο από το έτος δημοσίευσης και, όπου είναι απαραίτητο, τις σελίδες σε παρένθεση. Για παράδειγμα:

(Smith και Jones, 1995: 25-9' Smith, 1992α και 1992β).

Στην περίπτωση τριών ή περισσότερων συγγραφέων αναφέρεται το πρώτο επίθετο ακολουθούμενο από το κ.ά.. Οι πλήρεις βιβλιογραφικές αναφορές τοποθετούνται (σε διπλό διάστημα) σε ξεχωριστή σελίδα στο τέλος του κειμένου. Πρέπει να περιλαμβάνουν τα επίθετα και τα αρχικά όλων των συγγραφέων (στην πρωτότυπη γλώσσα), το έτος δημοσίευσης (σε παρένθεση), τον τίτλο του άρθρου ή του βιβλίου, τον πλήρη τίτλο του περιοδικού, τον τόμο και τις σελίδες, καθώς και, στην περίπτωση βιβλίων και άλλων ντοκουμέντων, τον τόπο έκδοσης και τον εκδοτικό οίκο. Για παράδειγμα:

Allmendinger P., Prior A. και Raemaekers J. (επ.) (2000) *Introduction to Planning Practice*, Chichester: John Wiley & Sons.

Olmsted F. L. (1996) "Public parks and the enlargement of towns", στο R. T. LeGates και F. Stout (επ.), *The City Reader*, London: Routledge, 337-44.

Cullingworth J. B. (1994) "Alternate planning systems", *Journal of the American Planning Association*, 60 (2): 162-72.

Αραβαντινός Α., Βλαστός Θ., Γκόλιας Ι. και Πετράκης Κ. (1995) "Διαδημοτικό Τραμ: Σύνδεση του Κέντρου Αθήνας με Παραλιακούς Δήμους", Αθήνα: Δήμος Αθηναίων.

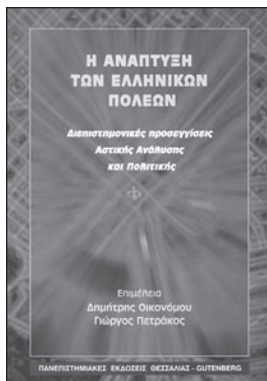
5. Αν το επιτρέπουν οι προθεσμίες τα κείμενα θα αποστέλλονται στους συγγραφείς πριν από την τελική εκτύπωση για διορθώσεις (μόνο τυπογραφικά λάθη και όχι σημαντικές αλλαγές ή αναθεωρήσεις). Τα κείμενα θα πρέπει να διορθώνονται αμέσως και να επιστρέφονται στις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

6. Τα κείμενα για ζητήματα πολιτικής και οι κριτικοί σχολιασμοί των συνεδρίων πρέπει, κατά κανόνα, να μην υπερβαίνουν τις 4000 λέξεις, οι θεματικές κριτικές τις 3000 λέξεις, ενώ οι κριτικές για βιβλία και οπτικοακουστικά προϊόντα τις 2000 λέξεις. Όλα τα κείμενα θα αποστέλλονται ταχυδρομικά και ηλεκτρονικά στη διεύθυνση του περιοδικού.

7. Ο κάθε συγγραφέας θα λαμβάνει ταχυδρομικά δυο τεύχη του περιοδικού δωρεάν.

8. Τα βιβλία για βιβλιοκριτική αποστέλλονται σε δυο αντίτυπα στη διεύθυνση του περιοδικού.

9. Όλες οι συνεργασίες στέλνονται ταχυδρομικά στη διεύθυνση: Περιοδικό Αειχώρος, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίον Άρεως, Βόλος 38 334. Επίσης είναι υποχρεωτική η ηλεκτρονική αποστολή στη διεύθυνση aeihoros@prd.uth.gr (Άννα Σαμαρίνα).

Επιμέλεια έκδοσης
Διμήτρης Οικονομού,
Γιώργος Πετράκος
Γλώσσα Ελληνική
Έτος έκδοσης 1999
Συνέκδοση με εκδόσεις
GUTENBERG

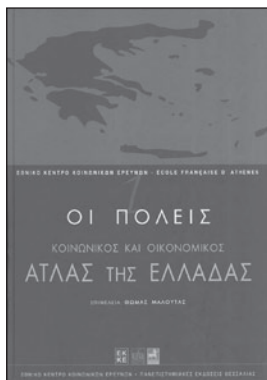
ISBN 960-8029-00-7

Τιμή 24,00 ευρώ

Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων

Το βιβλίο αυτό θέτει τις ελληνικές πόλεις στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του. Αποτελεί ένα σημαντικό βοήθημα για τον φοιτητή, τον ερευνητή, το στέλεχος του ευρύτερου δημοσίου τομέα (και ειδικά της τοπικής αυτοδιοίκησης) και τον επαγγελματία που έχει ως κύριο αντικείμενο ή δραστηριότητα την μελέτη των τάσεων και χαρακτηριστικών των πόλεων, καθώς επίσης και τον σχεδιασμό πολιτικών σε ένα ευρύ φάσμα κατευθύνσεων για την ανάπτυξή τους.

Περιλαμβάνει αναλύσεις που αφορούν τις σύγχρονες τάσεις στα οικονομικά, διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των πόλεων, τις υποδομές τους, τα δίκτυα συνεργασίας τους, την οικιστική ανάπτυξη, την προστασία του αστικού περιβάλλοντος, τις σχέσεις πόλης-υπαίθρου, τις ασκούμενες πολιτικές σε εθνικό και Ευρωπαϊκό επίπεδο, καθώς και σύγχρονες τεχνικές ανάλυσης της δομής και εξέλιξης των πόλεων.

Τόμος 1^{ος}: Οι Πόλεις
Επιμέλεια έκδοσης
Θωμάς Μαλούτας
Γλώσσα Ελληνική
Έτος έκδοσης 2000
Συνέκδοση με ΕΚΚΕ
Συμπαράγωγή εfa

2^η έκδοση

ISBN 960-7093-71-2

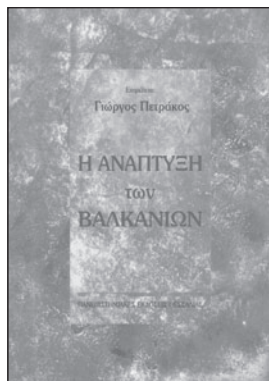
Τιμή 30,00 ευρώ

Κοινωνικός και οικονομικός άτλας της Ελλάδας

Ο πρώτος τόμος του Κοινωνικού και Οικονομικού Άτλαντα της Ελλάδας παρουσιάζει χαρτογραφικά, και παράλληλα επιχειρεί να ερμηνεύσει, σημαντικά φαινόμενα και μεγέθη που χαρακτηρίζουν τις ελληνικές πόλεις και την ανάπτυξή τους κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Τα φαινόμενα αυτά παρουσιάζονται αναλυτικά στις θεματικές ενότητες που αναφέρονται στα περιεχόμενα και οι οποίες εντάσσονται στα πέντε ακόλουθα κεφάλαια:

- αστικοποίηση και αστικό δίκτυο
- το δομημένο περιβάλλον της αστικής μεγέθυνσης
- κοινωνικοδημογραφικές δομές και απασχόληση
- κοινωνικός εξοπλισμός και υποδομές
- στοιχεία εκλογικής γεωγραφίας των πόλεων

Κάθε θεματική ενότητα επιχειρεί να εικονογραφήσει και να ερμηνεύσει ένα επιμέρους φαινόμενο στο πλαίσιο της ενιαίας ερμηνευτικής αντίληψης που διέπει το κεφάλαιο στο οποίο εντάσσεται, αλλά και το σύνολο του τόμου. Τα εργαλεία παρουσίασης είναι οι χάρτες, τα διαγράμματα και τα κείμενα, τα οποία, με στόχο την ευχρηστία και το ενιαίο ύψος, οργανώνονται σε διεπίπεδες συνθέσεις.

Επιμέλεια έκδοσης
Γιώργος Πετράκος
Γλώσσα Ελληνική
Έτος έκδοσης 2000

ISBN 960-8029-09-0

Τιμή 20,00 ευρώ

Η ανάπτυξη των Βαλκανίων

Σκοπός αυτού του βιβλίου είναι να παρουσιάσει τα βασικά οικονομικά, δημογραφικά και αναπτυξιακά χαρακτηριστικά των Βαλκανικών χωρών σε μετάβαση, να εξηγήσει - στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό - τους παράγοντες που έχουν συμβάλει στη συνολικά απογοητευτική πορεία αυτών των χωρών και να προτείνει τις βασικές αρχές ενός σχεδίου ανάπτυξης με αποδέκτες τόσο τις ίδιες τις χώρες, όσο και την διεθνή κοινότητα και ειδικά την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Το βιβλίο αυτό απευθύνεται σε τρία ειδικά και ένα γενικό κοινό. Κατ' αρχήν απευθύνεται στην ακαδημαϊκή κοινότητα: σε πανεπιστημιακούς δασκάλους και ερευνητές και σε προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές που ασχολούνται με κάποιες από τις πτυχές του αναπτυξιακού προβλήματος στα Βαλκάνια. Κατά δεύτερον, απευθύνεται στους επιστήμονες και μελετητές του ιδιωτικού τομέα που, πέρα από την τρέχουσα ενημέρωση, χρειάζονται μια πιο σαφή εικόνα των βασικών χαρακτηριστικών των Βαλκανικών οικονομιών, προκειμένου να εκτελέσουν ειδικές μελέτες, να αξιολογήσουν προγράμματα ή και να παρέχουν επιχειρηματικές ή επενδυτικές συμβουλές. Κατά τρίτον, απευθύνεται στα στελέχη του Δημόσιου τομέα που συμμετέχουν στη διαμόρφωση και την εφαρμογή των επιμέρους πολιτικών που αφορούν τις διεθνείς ή διμερείς σχέσεις της χώρας (ή της ΕΕ) με τις υπόλοιπες Βαλκανικές, σε σημαντικούς τομείς. Τέλος, απευθύνεται στον πολίτη που προβληματίζεται και επιδιώκει πληρέστερη ενημέρωση για τα σημαντικά ζητήματα που τον αφορούν.

Επιμέλεια έκδοσης
Αλέξης Δέφνερ
Φίλιππος Λουκίσσας
Μανόλης Μαρμαράς
Σάββας Τσιλένης
Βίλια Χαστάογλου
Γλώσσα Ελληνική
Έτος έκδοσης 2000

ISBN 960-85978-6-2

Τιμή 15,00 ευρώ

Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως 1974

Η Εταιρεία Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας αφιέρωσε το 2^ο Συνέδριό της στην επέτειο της συμπλήρωσης πενήντα χρόνων από την έναρξη των μεταπολεμικών προσπαθειών που αναλήφθηκαν στην Ελλάδα για την πολεοδομική ανασυγκρότησή της. Το θέμα, λοιπόν, του Συνεδρίου καθορίστηκε ως: "Η Πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974". Ο τόμος αυτός περιέχει τα κείμενα των εισηγήσεων και τη συζήτηση που επακολούθησε στο Στρογγυλό Τραπέζι.

Το Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στο Βόλο από τις 3 έως τις 4 Δεκεμβρίου 1999 με συνδιοργανωτή το Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, στις εγκαταστάσεις του οποίου έλαβαν χώρα οι εργασίες του, με την ευγενή χορηγία της ΓΓΕΤ και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Οι εισηγήσεις που ανακοινώθηκαν και οι τοποθετήσεις που έγιναν στο Στρογγυλό Τραπέζι που ακολούθησε, συνιστούν τη συμβολή του Συνεδρίου στη διερεύνηση ενός κρίσιμου ζητήματος της Νεοελληνικής Ιστορίας. Εκτιμάται ότι καλύφθηκε με επάρκεια το φάσμα της θεματολογίας που είχε τεθεί από την Επιστημονική Επιτροπή του Συνεδρίου.

Έκδοση για τα 10 χρόνια λειτουργίας του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης Γλώσσα Ελληνική Έτος έκδοσης 2000

ISBN 960-85978-5-4

Τιμή 15,00 ευρώ

Δεκαεπτά κείμενα για το Σχεδιασμό, τις Πόλεις και την Ανάπτυξη

Ο συλλογικός αυτός τόμος εκδόθηκε με την ευκαιρία των εκδηλώσεων για τα δέκα χρόνια λειτουργίας του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Περιλαμβάνει 17 κείμενα γραμμένα από τα μέλη ΔΕΠ του Τμήματος ειδικά για το σκοπό αυτό. Ο τόμος περιλαμβάνει ένα σύντομο σημείωμα του προέδρου για την ιστορία και τη διαδρομή του Τμήματος, τρία κείμενα χωροταξίας, γεωγραφίας και περιβάλλοντος, τρία κείμενα αστικού σχεδιασμού και αστικής ανάπτυξης, δύο κείμενα για τις πολιτιστικές και κοινωνικές διαστάσεις του αστικού χώρου, τέσσερα κείμενα για την οικονομία, το χώρο και τις νέες τεχνολογίες και τέσσερα κείμενα για τις τεχνικές σχεδιασμού και αναπαράστασης του χώρου.

Επιστημονική Ευθύνη Δημήτρης Οικονόμου Κείμενα

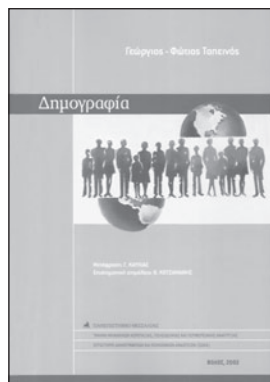
Δημήτρης Οικονόμου Παναγιώτης Γετίμης Ζαχαρίας Δεμαθιάς Γιώργος Πετράκος Γιάννης Πυργιώτης Γλώσσα Ελληνική Έτος έκδοσης 2001

ISBN 960-85978-7-0

Τιμή 15,00 ευρώ

Ο διεθνής ρόλος της Αθήνας

Ο σημερινός διεθνής ρόλος της Αθήνας είναι ασθενής, σε σύγκριση με το μέγεθός της, και χαρακτηρίζεται από προβλήματα που απορρέουν τόσο από γεωγραφικούς, γεωπολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες όσο και από αδυναμίες της εσωτερικής χωρικής οργάνωσης της Αθήνας και της Αττικής. Οι διαπιστώσεις αυτές σημαίνουν ότι η αναγκαία, τόσο για την ίδια την πρωτεύουσα όσο και για τη χώρα γενικότερα, ενίσχυση του διεθνούς ρόλου της Αθήνας προϋποθέτει σοβαρές παρεμβάσεις, ριζική βελτίωση της αποτελεσματικότητας των χωρικών πολιτικών στην Ελλάδα και ανατροπές κατεστημένων πρακτικών. Από την άλλη πλευρά, πρόκειται για εγχείρημα που δεν είναι ανέφικτο: η βελτίωση του μακρο-οικονομικού περιβάλλοντος στη χώρα μας, η ύπαρξη πόρων τόσο ενδογενών όσο και εξωγενών, η αναβάθμιση της εικόνας της Ελλάδας στο διεθνή χώρο (τόσο στην Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και στα Βαλκάνια), οι Ολυμπιακοί Αγώνες, τα μεγάλα έργα και οι παρεμβάσεις σε τομείς όπως οι τηλεπικοινωνίες, οι μεταφορές και το περιβάλλον, βελτιώνουν τους όρους του παιχνιδιού και επιτρέπουν λελογισμένη αισιοδοξία. Η τελική έκβαση παραμένει, ωστόσο, ανοικτή και πολλά θα εξαρτηθούν από τις πρωτοβουλίες που θα αναληφθούν κατά τα επόμενα δύο-τρία χρόνια.

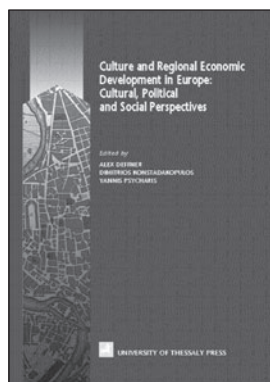
Συγγραφείς
Γεώργιος - Φώτιος Ταπεινός
Μετάφραση
Ι. Καυκιάς - Β. Κοτζαμάνης
Επιστημονική Επιμέλεια
Βύρων Κοτζαμάνης
Γλώσσα Ελληνική
Έτος έκδοσης 2002

ISBN 960-8026-11-2

Τιμή 20,00 ευρώ

Δημογραφία

Η δημογραφία ή στατιστική μελέτη των πληθυσμών και των μεταβολών τους αναδύθηκε στα μέσα του XVIIIου αιώνα. Σε λίγες δεκαετίες κατέκτησε μία εξέχουσα θέση ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες. Αποτελεί στο εξής την βάση κάθε οικονομικού και κοινωνικού προβληματισμού που παραπέμπει στο χρόνο, επομένως και πολιτικής. Ήδη παρούσα στις πιο καινοτόμες πολιτικές θεωρίες του XIXου αιώνα (Malthus, Marx), ενσωματώνει σήμερα δύο μείζονα στοιχεία που διαπλάθουν το παρόν και το μέλλον των κοινωνιών μας: την επιμήκυνση της ανθρώπινης ζωής και τον έλεγχο της γονιμότητας. Ποια είναι η ιστορία αυτής της επιστήμης, η καταστατική της επιστημονική θέση, το "χρέος" της έναντι της στατιστικής, έναντι της οικονομίας; Σε ποιο βαθμό ακρίβειας και βεβαιότητας μπορεί να αξιώσει να φτάσει; Τι επιτρέπει να μάθουμε και να προβλέψουμε σχετικά με την εξέλιξη των εθνικών και περιφερειακών συνόλων, τα μεταναστευτικά ρεύματα και τις τάσεις των ποσοστών γονιμότητας ή θνησιμότητας; Αυτά είναι τα ερωτήματα, με τα οποία καταπνέεται το παρόν έργο. Το παρόν βιβλίο μεταφρασμένο από τα γαλλικά (G. Tapinos, Demographie, Population, economie et societies, Editions de Fallois, Col. Le livre de Poche-references, Inedit-Sciences Sociales, Paris, 1996) καλύπτει ένα βασικό κενό στην υπάρχουσα ελληνική βιβλιογραφία, εκπληρώνοντας μερικώς την επιτακτική για τη χώρα μας ανάγκη προσέγγισης, με υπεύθυνο και αντικειμενικό τρόπο, τόσο των θεμάτων που άπτονται του πληθυσμού όσο και των επιπτώσεων των πρόσφατων δημογραφικών μας εξελίξεων.

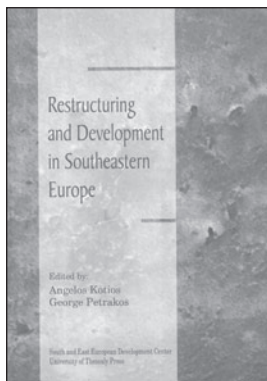
Editors
Alex Deffner
Dimitrios Konstadakopoulos
Yannis Psycharis
Γλώσσα Αγγλική
Έτος έκδοσης 2003

ISBN 960-8029-21-X

Τιμή 25,00 ευρώ

Culture and regional economic development in Europe: Cultural, political and social perspectives

This book constitutes a selection of the papers presented to the conference that was organised by the European Consortium for Political Research (ECPR) Standing Group on Regionalism and took place at the University of Thessaly, Volos (Greece) in September 2000. This conference was organised in cooperation with the Department of Planning and Regional Development (University of Thessaly), the Centre for European Studies (University of the West of England, Bristol) and the School of European Studies (Cardiff University, Wales). The main theme is the worldwide growing importance of culture (both in its general sense, i. e. including tourism and sports, and its specific sense, i.e. cultural heritage) in the process of regional economic development. In addition, the cultural, political and social perspectives of regional development are examined. The sub-themes of the book, which reflect the specificities of culture, are: i) integration, globalisation and local development, ii) the socio-political, economic and cultural evolution of European regions, iii) transregional groupings and cooperation, iv) regional attitudes to multiculturalism, v) entrepreneurship, innovation and regional development, vi) aspects of tourism, vii) the urban dimension of cultural planning, and viii) the management of cultural heritage.

Editors
Angelos Kotias
George Petrakos
Γλώσσα Αγγλική
Έτος έκδοσης 2002

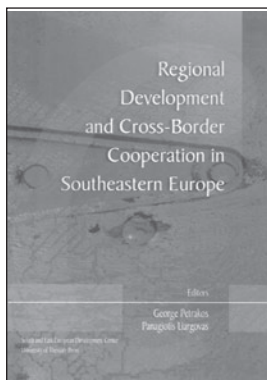
ISBN 960-8029-16-3

Τιμή 15,00 ευρώ

Restructuring and development in Southeastern Europe

The process of transition in Southeastern Europe (SEE) has received increasing attention in recent years due to remarkable failures and the political tensions and conflicts in Western Balkans. After more than ten years of economic transformation in SEE there are still many questions that need to be answered by the scientific community. This volume is an attempt to address some of the issues and problems faced by the region and especially the issues of restructuring and development. Its purpose is to contribute to the understanding of the transition processes in SEE and to provide policy recommendations to domestic and international actors with respect to reconstruction strategies and policies.

The 15 papers collected in this volume cover important issues and policy dilemmas concerning restructuring and development in SEE. They provide analysis and policy recommendations in relation to transition prospects, development policies, and structural change, and include several country studies on stabilization, privatization and integration. They suggest that, despite shortcomings, limitations and setbacks, policy failures or market failures, eventually the SEE countries will have to follow more or less similar policy routes with their more successful predecessors in Central Europe.

Editors
George Petrakos
Panagiotis Liargovas
Γλώσσα Αγγλική
Έτος έκδοσης 2003

ISBN : 960-8029-25-3

Τιμή 15,00 ευρώ

Regional development and cross-border cooperation in Southeastern Europe

This volume brings together contributions of academics and researchers from Southeastern European countries dealing with the issue of regional development and cross-border cooperation. Southeastern European states are characterized by intense regional disparities with respect to welfare levels, unemployment, economic and social infrastructure and various forms of business performance. In several countries disparities have increased considerably, leaving behind rural, peripheral and border regions. This development deteriorates the existing asymmetries of the Balkans, which is the least developed and most fragmented macro-region in Europe, with the poorest transition performance and the weaker economic structure.

In many cases, less advanced regions are located in border areas, requiring a combination of regional and cross-border cooperation policies in order to achieve economic development. Cross-border cooperation is a multi-dimensional process, enveloping cooperative activities in many spheres and among many different actors, which is a critical condition for most Balkan countries for their development and their accession to the European Union.

The volume consists of two parts. The first part is dealing with issues of regional development. It analyzes the type and degree of the problem and discusses policy issues at the local or regional level. The second part focuses on cross border co-operation in Southeastern Europe, which was very limited in the recent past, due to institutional, cultural, political and economic constraints.

Editor

Byron Kotzamanis
Γλώσσα Γαλλική
Έτος έκδοσης 2000

ISBN 960-8029-08-2

Τιμή 20,00 ευρώ

La démographie des Balkans Mouvements migratoires et répartition spatiale de la population

Cette publication reprend les textes présentés lors d'une Conférence Internationale co-organisée en 1996 par l'Université des Sciences Economiques et Sociales de Macédoine, l'Association Internationale des Démographes de Langue Française (AIDELF) le Centre National de Recherches Sociales (EKKE, Athènes) et l'Association des Statisticiens des Balkans. Elle reprend largement les textes présentés lors de la quatrième séance ("Mouvements migratoires et répartition spatiale de la population"), séance axée en premier lieu sur l'évolution de la répartition spatiale de la population de 1945 à 1995. Une place toute particulière est toutefois faite aux modifications de peuplement observées sur la période d'immédiat après-guerre, pendant laquelle furent organisés les premiers recensements, puis sur l'évolution des mouvements migratoires internes et internationaux (provenance et destination des flux; principales caractéristiques démographiques des migrants nets), et accessoirement sur les politiques migratoires et de peuplement.

Les présentes "Actes" consistent-en à une présentation sommaire des objectifs et des principaux acquis de la Conférence et à une publication des 8 textes édités par le signataire de l'avant-propos à partir des communications présentées lors de cette séance.

Editors

Y. L. Bakouros
P. D. Skayannis
Y. A. Stamboulis
Γλώσσα Αγγλική
Έτος έκδοσης 2001

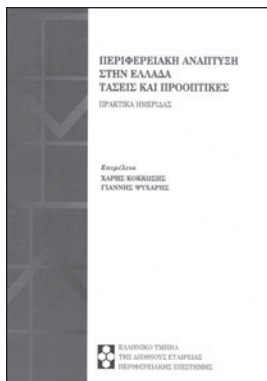
ISBN 960-8029-18-X

Entrepreneurship and innovation policies in the european periphery- A research agenda

Innovation is a complex phenomenon, embracing both new processes (technological and organizational) and new products (goods and services). Similarly, the processes through which innovations emerge are extremely complex. These processes concern the emergence, diffusion and combination of knowledge elements, but also the transformation of these into new products and production processes. This transformation from basic research to applied research and to the development and implementation of new processes and new products does not follow a linear path. Instead, it is characterised by complicated feedback mechanisms and interactive relations involving science, technology, learning, production, institutions, organizations and above all policies.

Innovation policies, defined as those elements of public and institutional actions that directly or indirectly affect the creation and diffusion of new products and processes, aim at learning, at how to do new things in new ways. During the last decade, the European Regions invested in a wide variety of policies and initiatives in order to enhance their innovative capabilities and competitive scope.

This document refers to those important elements of the innovative actions and is the outcome of an important scientific Conference that took place in the framework of the initiatives for the development of a comprehensive Regional Innovation Strategy in the region of Thessaly. The conference drew from the accumulated experience and contributed to the articulation of a research agenda for the emerging socio-economic and policy milieu.

Επιμέλεια
Χάρης Κοκκώσης
Γιάννης Ψυχάρης
Γλώσσα Ελληνική
Έτος έκδοσης 2005

ISBN 960-8029-35-X

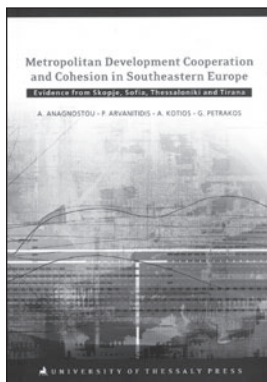
Τιμή 20,00 ευρώ

Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα - Τάσεις και Προοπτικές

Το βιβλίο αυτό περιλαμβάνει τα κείμενα των εισηγήσεων που παρουσιάστηκαν στην ημερίδα του Ελληνικού Τμήματος της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης που πραγματοποιήθηκε στις 29 Νοεμβρίου 2003 στην Αθήνα.

Σκοπός της Ημερίδας ήταν να καταγράψει τις πρόσφατες τάσεις της Περιφερειακής Επιστήμης καθώς και τις εξελίξεις της περιφερειακής πολιτικής στην Ευρώπη και να εξετάσει τις περιφερειακές και χωρικές ανισότητες στην Ελλάδα και την πολιτική για την αντιμετώπισή τους.

Τα κείμενα αυτά απευθύνονται στην επιστημονική κοινότητα στον ακαδημαϊκό, ερευνητικό, μελετητικό χώρο καθώς και στη δημόσια διοίκηση και τοπική αυτοδιοίκηση με στόχο την ανταλλαγή εμπειριών και ιδεών στα σύγχρονα προβλήματα περιφερειακής επιστήμης και ανάπτυξης στη χώρα.

Editors
A. Anagnostou
P. Arvanitidis
A. Kotios
G. Petrakos
Γλώσσα Αγγλική
Έτος έκδοσης 2006

ISBN 960-8029-46-5

Τιμή 15,00 ευρώ

Metropolitan Development Cooperation and Cohesion in Southeastern Europe Evidence from Skopje, Sofia, Thessaloniki and Tirana

This Book presents the findings of the INTERREG III B CADSES project titled "Regional Integration and Metropolitan Development in Southeastern Europe", known with the acronym RIMED. The project has a case study focus on the metropolitan regions of Skopje, Sofia, Thessaloniki and Tirana. The Report serves dissemination and communication purposes and is available in printed form and electronic form in the site of the project:
http://www.seed-center.org/rimed/en_index.html

The project attempts to deal with three serious and interacting problems of Southeastern Europe: increasing spatial inequality, serious geographical and economic fragmentation and unbalanced or even anarchic growth leading to further spatial concentration of activities. The later may lead to congestion, pollution, environmental degradation and social segregation, threatening to undermine the prospects of large cities for sustainable development.

Summarizing, the region of SEE is characterized by low economic dynamism due to the impact of transition, high fragmentation, limited number of large or medium sized cities and increasing spatial inequalities. The real challenge in this problematic situation is how to promote development, reducing at the same time fragmentation and increasing integration, reducing spatial inequalities and increasing cohesion.

4 **Στεφάνου Ι., Μπούλα Ρ.**

Οι Επιδράσεις της Παγκοσμιοποίησης στο Ελληνικό Αστικό Τοπίο

20 **Μπαρμπόπουλος Ν., Μπλάκης Δ., Βλαστός Θ.**

Αναζητώντας τη Μορφή της Βιώσιμης Πόλης:
Κριτική Προσέγγιση του Συμπαγούς Πολεοδομικού Μοντέλου

46 **Αρβανιτίδης Π.**

Η λειτουργία της Αγοράς Ακινήτων μέσα από το Πρίσμα των Αυθεντικών
Θεσμικών Οικονομικών: Μια Θεωρητική Προσέγγιση

70 **Γιάλης Σ.**

Χωρικοί Καταμερισμοί και Διαστάσεις των Άτυπων Μορφών Εργασίας:
Η Περίπτωση του Τοπικού Παραγωγικού Συστήματος της Θεσσαλονίκης

106 **Σπιλάνης Γ., Κίζος Θ., Κονδύλη Ι., Μισαπλίδης Ν.**

Προσπελασιμότητα και Ελκυστικότητα των Νησιών του Αιγαίου

ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

136 **Γοσποδίνη Α.**

Χωρικές Πολιτικές για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη των Μικρών Ελληνικών Πολεων

162 **Δαγκλή Κ.**

Σχέδιο Χωρικής Οργάνωσης και Αειφόρου Ανάπτυξης του Νομού Χανίων

ΑΠΟΨΕΙΣ

182 **Συνέντευξη με τον Jean Remy**

196 **Remy J.**

Χώρος και Κοινωνιολογική Θεωρία. Προβληματική της Έρευνας